

NACZELNA DYREKCJA
ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

ARCHEION

CII

WARSZAWA 2000

ARCHEION

CII

PERIODICAL DEVOTED TO ARCHIVAL QUESTIONS
ORGAN OF THE POLISH
STATE ARCHIVES HEAD OFFICE

*

REVUE D'ARCHIVES
PUBLIÉE PAR LA DIRECTION GÉNÉRALE
DES ARCHIVES D'ÉTAT EN POLOGNE

*

NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

ARCHEION

CZASOPISMO POŚWIĘCONE SPRAWOM ARCHIWALNYM
ZAŁOŻONE PRZEZ STANISŁAWA PTASZYCKIEGO
W ROKU 1926

CII

WARSZAWA 2000

RADA REDAKCYJNA

Andrzej Biernat, Stanisław Kłys, Tadeusz Krawczak, Stefan Krzysztof Kuczyński,
Daria Nałęcz, Sławomir Radoń, Władysław Stępnik, Józef Szymański,
Andrzej Tomczak — przewodniczący, Bolesław Woszczyński

REDAKCJA

Stefan Krzysztof Kuczyński — redaktor naczelny
Stanisław Leliński — członek redakcji, Izabella Rdzanek — sekretarz redakcji

OPRACOWANIE GRAFICZNE

Andrzej Pilich

ADRES REDAKCJI

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
00-263 Warszawa, ul. Długa 7, tel. 831-54-91 w. 441

© Copyright by Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
Warszawa 2000

ISSN 0066-6041

Skład i łamanie: EDUCATIO
Korekta: Ewa Stempniewicz

Printed in Poland
Wyd. 1. Nakład 600 egz. Ark. wyd. 38
Druk: Paper & Tinta

OD REDAKCJI

Redakcja „Archeionu” uprzejmie informuje Szanownych Czytelników, że zamówienia na prenumeratę należy kierować pod adresem: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Wydział Wydawnictw, ul. Długa 7, 00-263 Warszawa. W Wydziale Wydawnictw można także nabywać tomy czasopism z ubiegłych lat.

UKAZAŁY SIĘ PUBLIKACJE ARCHIWALNE

- Zjazdy i konferencje konsulów polskich w Niemczech. Protokoły i sprawozdania 1920–1939*, oprac. Henryk Chałupczak, Edward Kołodziej, Lublin 1999
- Miscellanea historico-archivistica*, t. 10, red. M. Kulecki, Warszawa 1999
- The Private Archives and Archival Materials in the Central and East European Countries. Materials of the International Conference, Mądralin, October 8–11, 1998*, ed. Władysław Stępiak, Warszawa 1999
- Ślady polskości. Polonia i emigracja w świetle badań i źródeł historycznych*, red. Daria Nałęcz, Warszawa 1999
- Zakon Krzyżacki a cystersi z Oliwy i Pelplina. Nieopublikowane źródła z pierwszej połowy XV w. (korespondencja)* [w:] *Nowe miscellanea historyczne*, t. 4, Warszawa 1999
- Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw. Sumariusz*, oprac. Anna Wajs, Warszawa 1999
- Lidia Wakuluk, *Akta miast Rejencji Bydgoskiej 1815–1919. Procesy archiwotwórcze*, Warszawa 1998
- Melania Dereszyńska-Romaniuk, *Kancelaria Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu w latach 1919–1930*, Warszawa 1998
- Jerzy Gaul, *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915–1918*, Warszawa 1998
- Sumariusz ksiąg Metryki Koronnej*, cz. 6, *Księgi z okresu panowania Henryka Walezego 1573–1577*, oprac. Maria Woźniakowa, Warszawa 1999
- Kolektywizacja wsi w województwie lubelskim w 1953 r.* [w:] *Nowe miscellanea historyczne*, t. 5, Warszawa 1999
- Heroldia Królestwa Polskiego 1836–1861 r. Inwentarz*, oprac. Małgorzata Osiecka, Warszawa 1999
- Włodzimierz Bagieński, *Procesy archiwotwórcze akt miejskich na Mazowszu na przykładzie Piaseczna w latach 1815–1950*, Warszawa 1999

SPIS TREŚCI

Sześćdziesiąta rocznica zbrodni katyńskiej

Wojciech M a t e r s k i, Bolesław W o s z c z y ń s k i Edycja źródeł: <i>Katyń. Dokumenty zbrodni</i>	9
Ewa Z i ó ł k o w s k a Miejsca pamięci martyrologii Polaków na Wschodzie . . .	18
Andrzej B a r t n i k Źródła dotyczące Polaków w byłym ZSRR pozyskane z archiwów rosyjskich	24
Władysław S t ę p n i a k Dokumentacja losu Polaków na Wschodzie w czasie II wojny światowej, w tym ofiar zbrodni katyńskiej, w zbiorach Instytutu Hoovera	36
Sławomir R a d o ń Zbrodnia katyńska w świetle badań i Archiwum Janusza Zawodnego	47
Bożena Ł o j e k „Zeszyty Katyńskie” w służbie badań naukowych nad losami Polaków na Wschodzie	52
Ewa R o s o w s k a Pomoc Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych ofiarom represji stalinowskich w uzyskaniu poświadczeń w archiwach rosyjskich	58

Artykuły i studia

Krzysztof G r o n i o w s k i Warszawska specjalizacja archiwalna (1951–1953) . .	65
Anna K r o c h m a l Greckokatolicki Konsystorz Biskupi i jego kancelaria na przykładzie diecezji przemyskiej (1786–1946)	92

Materiały

Roman S t e l m a c h Dokumenty śląskich komend joannitów w zasobie Centralnego Achiwum Państwowego w Pradze	111

Z warsztatu archiwisty

Wartość źródłowa akt Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Trzemesznie (<i>Erazm Scholtz, Marek Szczepaniak</i>)	135
Księgozbiór Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku (do 1945 r.) (<i>Krzysztof Lewalski</i>)	142
Dokumentacja fotograficzna gdańskiego KW PZPR w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku (<i>Joanna Bławat</i>)	145
Problematyka kancelaryjna i archiwalna w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej (<i>Karol Pawlak</i>)	148
Skuteczna i bezpieczna dezynfekcja tlenkiem etylenu zbiorów archiwalnych i bibliotecznych (<i>Barbara Drewniewska-Idziak, Władysław Sobucki</i>)	153

D y s k u s j e

Jacek M a t u s z e w s k i, Zasoby archiwalne w informacjach publikowanych przez państwową służbę archiwalną	161

R e c e n z j e i n o t y b i b l i o g r a f i c z n e

Schlesisches Urkundenbuch, t. 6, 1291–1300, wyd. Winfried I r g a n g, Daphne S c h a d e w a l d t, Köln 1998 (<i>Roman Stelmach</i>)	169
Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, cz. 6, Henrici Valesii regis tempora complectens 1573–1574, oprac. Maria W o ź n i a k o w a, Varsoviae 1999 (<i>Jerzy Cygan OFM Cap</i>)	172
Andrzej R a d z i m i ń s k i, Janusz T a n d e c k i Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu (1345–1789), Warszawa 1999 (<i>Waldemar Chorażyczewski</i>)	174
Miscellanea historico-archivistica, t. 9, red. T. Z i e l i ń s k a, Warszawa 1998; t. 10, red. Michał K u l e c k i, Warszawa 1999 (<i>Stefan Ciara</i>)	178
Małgorzata S i k o r s k a Warszawa w pocztówce 1900–1939. (Ze zbiorów Archiwum Państwowego m.st. Warszawy), Warszawa 1998 (<i>Marek Wojtylak</i>)	186
Nowe miscellanea historyczne, t. 5, seria „Polska Ludowa”, z. 1, Kolektywizacja wsi województwa lubelskiego w 1953 roku, wybór i oprac. Kazimierz K o z ł o w s k i, Warszawa 1999 (<i>Adam Grzegorz Dąbrowski</i>)	187

P r z e g l ą d c z a s o p i s m

„Arbido”, 1996, nr 1–12 (<i>Danuta Filarowa</i>)	193
„Der Archivar”, 1998, nr 4; 1999, nr 1–4 (<i>Hanna Krajewska</i>)	197
„Archives”, t. 24, 1999, nr 101, [<i>Stanisław Nawrocki</i>]	203
„Arhivski Vjesnik”, r. 41, 1998 (<i>Piotr Bering</i>)	206
„La Gazette des Archives”, 1997, nr 179; 1998, nr 180–181 (<i>Alicja Kulecka</i>)	210
„Izwiestija na Dyrżawnite Archiwi”, t. 66, 1993; t. 67, t. 68, 1994; t. 69, 1995 (<i>Małgorzata Koška</i>)	217
„Janus”, 1999, nr 1 (<i>Alicja Kulecka</i>)	221
„Nordisk Arkivnyt”, 1998, nr 3–4; 1999, nr 2–3 [<i>Stanisław Nawrocki</i>]	223
„Otieczestwiennyje Archiwy”, 1998, nr 4–6; 1999, nr 1–3 (<i>Anna Wajs</i>)	227
„Studii z Archiwnoji Sprawy i Dokumentoznawstwa”, 1996, nr 1; 1997, nr 2; 1998, nr 3; 1999, nr 4 (<i>Natalia Cariowa</i>)	233

K r o n i k a

Państwowa służba archiwalna w latach 1997–1999 (<i>Dariusz Grot</i>)	243
III Posiedzenie Rady Dziedzictwa Archiwalnego	281
Posiedzenie Międzynarodowej Komisji ds. Międzynarodowej Służby Poszukiwań (<i>Anna Laszuk</i>)	281
Posiedzenie Komitetu Wykonawczego Sekcji Edukacji i Szkolenia Archiwalnego Międzynarodowej Rady Archiwów (<i>Irena Mamczak-Gadkowska</i>)	285

XX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna (<i>Jacek Krochmal</i>)	288
Czwarty Ogólnopolski Zjazd Studentów Archiwistyki (<i>Anna Krzemińska</i>)	289
Kurs w Szkole Archiwalnej w Marburgu (<i>Katarzyna Komsta</i>)	291
Kurs „Archives Automation” w Budapeszcie (<i>Sławomir Filipowicz, Radosław Peterman, Maciej Wilmański</i>)	292
Nawiązanie współpracy z Archiwum Państwowym w Równem (<i>Piotr Zawilski</i>) . . .	295
Przekazanie listu marszałka Piłsudskiego do zbiorów Archiwum Akt Nowych (<i>Janina Smogorzewska, Tadeusz Krawczak</i>)	296
Jubileusz Archiwum Państwowego w Poznaniu (<i>Joanna Zaremba</i>)	300
80 lat Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim (<i>Aleksy Piasta</i>)	302
Wystawa „Millenium Metropolis Wratislaviensis et Silesiae” (<i>Mieczysława Chmielewska</i>)	303
Wystawa „Sankt Petersburg i Warszawa na przełomie XIX i XX wieku” (<i>Henryk Falek</i>)	304
Wystawa „Bona Sforza. Królowa Polski, księżna Bari” (<i>Bożena Lesiak-Przybył</i>) . .	305
Posiedzenia naukowe w archiwach państwowych w latach 1998–1999. Zestawienie tytułów referatów (<i>Dariusz Ganczar</i>)	306
Odnaczenia pracowników państwowej służby archiwalnej i nagrody naczelnego dyrektora w 1999 r. (<i>Izabella Prusinowska</i>)	309

W s p o m n i e n i a p o ś m i e r t n e

Andrzej Piber (<i>Edward Kołodziej</i>)	313
Orest Maciuk (<i>Natalia Cariowa, Stefan K. Kuczyński</i>)	315
Maciej Flawiusz Gołembowski (<i>Witold Szczuczko</i>)	319
Bogdan Kroll (<i>Edward Kołodziej</i>)	322
Jadwiga Plebańska (<i>Henryk Falek</i>)	325

B i b l i o g r a f i e

Bibliografia publikacji profesora Jerzego Skowronka (oprac. <i>Maria Skowronkowa</i>) .	327

S t r e s z c z e n i a o b c o j ę z y c z n e

Contents of the issue. Summary (<i>Ewa Nowowiejska-Kubów</i>)	355
Table des matières. Résumés (<i>Wojciech Gilewski</i>)	358
. (<i>Zofia Strzyżewska</i>)	361

SZEŚĆDZIESIĄTA ROCZNICA ZBRODNI KATYŃSKIEJ

ARCHEION, T. CII
WARSZAWA 2000

Dnia 3 III 2000 r., staraniem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, odbyła się w Warszawie konferencja naukowa na temat: „Dokumentowanie zbrodni NKWD na obywatelach II Rzeczypospolitej w czasie drugiej wojny światowej”. Jej obrady zainaugurowały obchody sześćdziesiątej rocznicy zbrodni katyńskiej, odbywające się pod patronatem premiera RP prof. Jerzego Buzka. Właśnie archiwa państwowe rozpoczęły dokumentowanie losów polskich jeńców wojennych uwięzionych po 17 IX 1939 r. w obozach NKWD w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku, a następnie rozstrzelanych — na podstawie decyzji podjętej przez Biuro Polityczne KC WKP(b) — 5 III 1940 r. Zwłoki odnalezione zostały w dołach grobowych w Katyniu, Miednoje, Charkowie. Te wydarzenia sprzed sześćdziesięciu lat przypomniał premier w liście skierowanym do uczestników konferencji. Tragedia Polaków na Wschodzie głęboko zapadła w pamięć społeczeństwa polskiego.

W tej tak ważnej konferencji wzięli udział reprezentanci Kancelarii Premiera RP, stojącego na czele Komitetu Honorowego Obchodów 60. Rocznicy Zbrodni Katyńskiej, resortów Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Edukacji Narodowej, Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych, Rady Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa, Zarządu Rady Federacji Rodzin Katyńskich, Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej. Uczestnikami obrad było liczne grono historyków i archiwistów, przedstawiciele rodzin katyńskich, organizacji kombatanckich, środowisk nauki i kultury.

Zebranych powitała doc. dr hab. Daria Nałęcz naczelną dyrektor archiwów państwowych. W zagajeniu przypomniała dzieje dochodzenia do ujawnienia prawdy o zbrodni, dokonanej w 1940 r. przez NKWD. Udostępnienie części akt nastąpiło na podstawie porozumienia archiwalnego polsko-rosyjskiego. Archiwiści upowszechnili dokumentację tragedii ukrytą w archiwach rosyjskich.

Obrady otworzył referat Wojciecha Materskiego i Bolesława Woszczyńskiego pt. „Edycja źródeł: *Katyni. Dokumenty zbrodni*”, omawiający to bezprecedensowe wydawnictwo NDAP. Następnie Ewa Ziółkowska mówiła o miejscach pamięci martyrologii Polaków na Wschodzie. Uwaga autorki skoncentrowała się też na informacjach dotyczących przygotowań do otwarcia polskich cmentarzy wojennych

w Katyniu, Miednoje i Charkowie, gdzie zostali straceni polscy jeńcy*. Referat Andrzeja Bartnika traktował o kserokopiach uzyskanych przez Wojskową Komisję Archiwalną z archiwów rosyjskich przechowywanych obecnie w Centralnym Archiwum Wojskowym. Władysław Stępnik informował o źródłach dotyczących Polaków na Wschodzie, znajdujących się w Archiwum Instytutu Hoovera. Zebrani wysłuchali też referatu Sławomira Radonia, który ukazał zbrodnię katyńską w świetle zawartości Archiwum Janusza K. Zawodnego. Dokumentacja zgromadzona przez niestrudzonego badacza mordu na oficerach polskich została przekazana do Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Wystąpienie Bożeny Łojek poświęcone było dziesięcioleciu istnienia „Zeszytów Katyńskich” w służbie badań naukowych nad losami Polaków na Wschodzie. 10 wydanych już numerów jest dziełem Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej. Zasadniczą część obrad zamknął komunikat Ewy Rosowskiej na temat pomocy NDAP udzielanej ofiarom represji stalinowskich w uzyskaniu poświadczeń w archiwach rosyjskich. W styczniu 1999 r. NDAP nawiązała ściśle kontakty z archiwami resortów spraw wewnętrznych i służby bezpieczeństwa Rosji, w celu uzyskania dostępu do przekazów źródłowych związanych z losami Polaków na terytorium byłego ZSRR, szczególnie po 17 IX 1939 r., do połowy lat pięćdziesiątych.

Konferencji towarzyszyła wystawa archiwalna. W gablotach umieszczono kserokopie ważnych dokumentów przechowywanych w archiwach rosyjskich. Z nich pochodzą właśnie przekazy historyczne, które składają się na edycję *Katyni. Dokumenty zbrodni*. Pokazano wydane dwa tomy: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny* i *Zagłada*. Wśród źródeł były kserokopie dyrektywy w sprawie uderzenia na Polskę 17 września przez Armię Czerwoną. Umieszczono też w gablocie decyzję z dnia 5 III 1940 r. nakazującą rozstrzelanie polskich jeńców wojennych z obozów w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku. Na wystawie znalazły się informacje o liczbie zamordowanych oraz kilka (przykładowo) imiennych spisów osób straconych przez oprawców NKWD. Zwiedzający wystawę mieli okazję zobaczyć opracowanie J.K. Zawodnego o zbrodni w Katyniu, wydane w języku japońskim (egzemplarz przechowuje Archiwum Akt Nowych).

W czasie konferencji, która odbyła się w gmachu Archiwum Głównego Akt Dawnych, czynne były stoiska sprzedaży publikacji związanych m.in. z tematyką katyńską (organizatorzy: Wydział Wydawnictw NDAP i Dom Wydawniczy „Bellona”).

Bolesław Woszczyński

---

* Dnia 17 VI 2000 r. odbyło się otwarcie i poświęcenie Polskiego Cmentarza Wojennego w Charkowie. Podobna uroczystość miała miejsce 28 lipca w Katyniu. W dniu 2 września złożono hołd ofiarom na Cmentarzu w Miednoje.

WOJCIECH MATERSKI, BOLESŁAW WOSZCZYŃSKI

(Warszawa)

EDYCJA ŹRÓDEŁ: KATYŃ. DOKUMENTY ZBRODNI

Hasło wywoławcze „Katyń” utożsamiane jest nie tylko ze zbrodnią w Lesie Katyńskim dokonaną wiosną 1940 r. Jest zamiennikiem dla najbardziej tragicznych kart martyrologii Polaków na Wschodzie po 17 IX 1939 r. — likwidacji trzech obozów specjalnych NKWD w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku, wymordowania więźniów z więzień tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, deportacji rodzin wymordowanych, znikania setek obywateli polskich w tzw. więzieniach wewnętrznych Łubianki i obwodowych zarządów NKWD. Właśnie takie rozumienie hasła „Katyń” przyświecało zespołowi wyłonionemu wiosną 1993 r. przez obie naczelne dyrekcje archiwów państwowych — polską (NDAP) i rosyjską (Rosarchiw), który podjął się opracowania wspólnej kilkutomowej edycji podstawowej dokumentacji z zasobu postsowieckiego dotyczącej zbrodni katyńskiej.

Badania nad zbrodnią katyńską mają kilkudziesięcioletnie tradycje, biorące początek w działalności Biura Historycznego 2. Korpusu Polskiego. Począwszy od wydanej po raz pierwszy w 1948 r. edycji *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*¹ i opracowanej przez mjra Adama Moszyńskiego listy strat², ukazała się ogromna liczba publikacji dokumentarnych, pamiętnikarskich i opracowań, szacowana na około czterech tys., w tym monografia Janusza Zawodnego³, podstawowa dla problematyki zbrodni katyńskiej z okresu poprzedzającego przyznanie się do niej Rosji. Do początku lat dziewięćdziesiątych brakowało jednak przekazów najistotniejszych: dokumentacji źródłowej wytworzonej przez sowiecki aparat polityczny i administracyjny (opresyjny), który dopuścił się tego ludobójstwa na narodzie polskim.

Sytuacja uległa radykalnej zmianie wraz z rozpadem ZSRR i podjętą w Rosyjskiej Federacji próbą budowy systemu politycznego o cechach demokracji. Proces ten nie ominął państwowej służby archiwalnej. Jego cezurę początkową stanowi data 13 IV 1990 r., kiedy przekazana została stronie polskiej pierwsza partia dokumentów

¹ *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów. Z przedmową gen. Władysława Andersa*, Londyn 1948.

² *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk-Ostaszków-Starobielsk zaginieni w Rosji sowieckiej*, oprac. A. Moszyński, Londyn 1949.

³ J. Zawodny, *Death in Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre*, London 1971, Notre Dame — Indiana 1962; tłum. na język polski J. Zawodny, *Katyń*, Paryż 1989.

dotyczących wymordowania przez sowieckich oprawców z NKWD prawie 22 tys. polskich więźniów i jeńców wojennych⁴. Wkrótce potem oba rządy ogłosiły *Deklarację o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i wykształcenia*, przewidującą m.in. współdziałanie w zakresie spraw archiwalnych. Wykonując ten aspekt *Deklaracji*, w grudniu 1991 r. przedstawiciele obu central służby archiwalnej podpisali *Protokół zamiarów*, przewidujący wymianę informacji o zasobach archiwalnych, oraz pełną dostępność materiałów przechowywanych w podległych im archiwach⁵. Zawarte w nim ustalenia miały wejść w życie z momentem podpisania przez obie instytucje odpowiedniej umowy o współpracy.

27 IV 1992 r., po krótkich negocjacjach, zawarte zostało *Porozumienie o współpracy między Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych i Komitetem do Spraw Archiwów przy Rządzie Federacji Rosyjskiej*⁶. Przewidywało ono pełną dostępność materiałów archiwalnych dotyczących historii obu państw i ich relacji wzajemnych oraz — co istotne — obowiązek udostępniania wszelkiego typu pomocy (katalogi, inwentarze itp.) ułatwiających prowadzenie kwerend archiwalnych. *Porozumienie* przewidywało zarazem zwrot tych dokumentów, których prawowitym właścicielem jest druga strona. Dla Polski było to uzgodnienie ogromnej rangi, zważywszy skalę zrabowanych i wywiezionych w różnych okresach na wschód archiwaliów proveniencji polskiej⁷.

Wejście w życie tego porozumienia umożliwiło polskim historykom i archiwistom dostęp do kwerend w archiwach rosyjskich, aczkolwiek nie we wszystkich. Nadal nie ma dostępu do archiwum KGB (obecnie resortowe archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Rosyjskiej Federacji), tylko w niewielkim stopniu dostępne jest Archiwum Prezydenta Federacji Rosyjskiej (byłe Archiwum KC KPZR, potem archiwum bieżące Sekretariatu Aparatu Prezydenta ZSRR), także archiwalia pochodzące z byłej Prokuratury Generalnej ZSRR. Podstawowe dostępne od jesieni 1992 r. centralne archiwa rosyjskie, w których znajdują się materiały dotyczące szeroko rozumianej problematyki Polski i stosunków polsko-sowieckich, to: Państwowe Archiwum Rosyjskiej Federacji, Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe, Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej i Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej.

---

⁴ Całość tej dokumentacji opublikowana została przez Jędrzeja Tucholskiego w drugiej części jego pracy *Mord w Katyniu. Koziełsk. Ostaszków. Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991. Szerzej zob. W. Materski, *Stan publikacji dokumentów dotyczących sprawy katyńskiej uzyskanych dotychczas z archiwów rosyjskich*, „Pamięć i Sprawiedliwość”. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu — Instytutu Pamięi Narodowej, t. 38, Warszawa 1995, s. 289.

⁵ *Protokół o namierzeniach między Komitetem po dietach archiwów Rosji i Gienieralnoj dyrekcyczej gosudarstwiennych archiwów Polski*, Moskwa 20 XII 1991 (dokument w zbiorach autorów).

⁶ Szerzej o tym porozumieniu zob. B. Woszczyński, *Współpraca archiwalna z Rosją i Białorusią*, „Archeion”, t. 91, 1993, s. 255–260; idem, *Porozumienie archiwalne z Rosją*, „Archiwista”, 1993, nr 88, s. 3–8.

⁷ Realizacja tego aspektu umowy, zdecydowanie zła, nie wchodzi w zakres niniejszej informacji.

Wychodząc z założenia konieczności jak najszybszego wprowadzenia do obiegu naukowego dotyczącej zbrodni katyńskiej dokumentacji postsowieckiej, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych wystąpiła z inicjatywą wydawniczą w tym zakresie. We wspomnianych rozmowach z Komitetem do spraw Archiwów przy Rządzie Federacji Rosyjskiej w kwietniu 1992 r. podjęto decyzję o powołaniu wspólnego Komitetu Redakcyjnego (przewodniczący: prof. Aleksander Gieysztor i prof. Rudolf Pichoja) oraz roboczego zespołu redakcyjnego, który wyselekcjonuje z postsowieckiego zasobu archiwalnego i opracuje dokumenty dotyczące szeroko rozumianej zbrodni katyńskiej, w tym przede wszystkim obrazujące dzieje trzech tzw. obozów specjalnych (Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk) i zagładę niemal wszystkich w nich przetrzymywanych jeńców polskich — wojskowych, policjantów i cywili.

W związku ze zgodą strony rosyjskiej na udostępnienie archiwów państwowych do poszukiwań materiałów dotyczących losów Polaków na wschodzie po 17 IX 1939 r., z inicjatywy NDAP, 29 VI 1992 r. minister obrony narodowej RP powołał Wojskową Komisję Archiwalną, która otrzymała zadanie zbadania na miejscu rosyjskich zasobów archiwalnych i reprografowania dokumentacji dotyczącej spraw polskich. WKA przystąpiła do pracy we wrześniu 1992 r., a dokumenty pozyskane przez nią od tamtego czasu (ponad milion kart kserokopii) stworzyły historykom polskim warsztat pracy o ogromnej skali.

Pozyskane przez WKA kserokopie dokumentów zostały przekazane, celem ich uporządkowania i opracowania, do Centralnego Archiwum Wojskowego (Warszawa-Rembertów), które też sukcesywnie udostępnia je dla badań naukowych. Szczególnie dobry okres w pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej nastąpił po 14 X 1992 r., kiedy ujawniono i przekazano Polsce kolekcję dokumentów dotyczących zbrodni na polskich jeńcach wojennych, m.in. tzw. Pakiet nr 1, zawierający dokumenty decyzyjne mordu katyńskiego. Zostały one w ciągu kilkunastu dni przetłumaczone i wydane w polskiej i rosyjskiej wersji językowej⁸.

Wspólna edycja dokumentów łączących się ze zbrodnią katyńską, realizowana przez naczelne dyrekcje archiwów Polski i Rosji, przewidziana została w wersji wspólnej na cztery tomy, dotyczące: powstania i funkcjonowania obozów jenieckich; zbrodni na polskich jeńcach wojennych; losów oficerów, którzy przeżyli zbrodniczą akcję; ech zbrodni katyńskiej⁹.

Pierwszy tom, *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny*, ukazał się na przełomie 1995 i 1996 r. Zawiera 219 najważniejszych dokumentów z zasobów praktycznie wszystkich

---

⁸ Zob. *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992. Wybór najważniejszych z tych dokumentów: *Katyń. Documents of Genocide. Documents and materials from the Soviet archives turned over to Poland on October 14, 1992*, ed. by W. Materski, Warsaw 1993.

⁹ Ponadto uzgodniono, iż tylko w edycji polskiej ukażą się dwa dodatkowe tomy: listy i dzienniki jeńców; zweryfikowane spisy wymordowanych jeńców z trzech obozów specjalnych i więzień tzw. Białorusi Zachodniej i Ukrainy Zachodniej.

wchodzących w grę archiwów postsowieckich¹⁰. Przedstawia wyczerpująco problematykę brania do niewoli i przetrzymywania w obozach NKWD polskich jeńców wojennych, prowadzenia śledztwa przeciwko oficerom Wojska Polskiego, policjantom, żandarmom i osobom przetrzymywanym w więzieniach, aż do podjęcia 5 III 1940 r. przez Biuro Polityczne KC WKP(b) decyzji o ich wymordowaniu, a także problematykę jenieckich obozów pracy i pierwszej masowej deportacji. Dokumentacja ta nie pozostawia żadnych wątpliwości co do momentu podjęcia ludobójczej decyzji, osób za nią odpowiedzialnych, trybu jej wdrożenia i osób to wdrożenie nadzorujących oraz dokładnej liczby wymordowanych (21 857 osób). Bardzo szczegółowo poznaliśmy wcześniejsze losy polskich jeńców wojennych: tryb ich dostawania się do sowieckiej niewoli, organizację obozów przejściowych i rozdzielczych, obozów pracy i trzech tzw. obozów specjalnych. Znamy moment decyzji o przekazaniu jeńców z gestii Armii Czerwonej w kompetencje resortu spraw wewnętrznych (NKWD), utworzenia w tym celu specjalnej instytucji: Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR (kierowanego od początku przez Piotra Soprunienkę) i podległej mu sieci terenowej, opartej na zarządach NKWD w obwodach zachodnich federacji sowieckiej. Wiemy o akcji przekazywania Niemcom polskich jeńców wojennych, głównie szeregowców, pochodzących z terenów zagarniętych w IV rozbiórce przez Rzeszę. Zdołaliśmy dokładnie odtworzyć system kancelaryjny i mechanizm decyzji dotyczących polskich jeńców wojennych w ramach całego sowieckiego systemu władzy, jak też w ramach NKWD.

Skomplikowała się natomiast sytuacja, jeśli chodzi o edycję rosyjską dokumentacji. Okazało się, iż Rosarchiw nie jest w stanie podołać wysiłkowi organizacyjnemu i finansowemu wydania rosyjskojęzycznej wersji t. 1. W tym stanie rzeczy podjął się tego kierowany przez Aleksandra Jakowlewa Międzynarodowy Fundusz „Demokracja”. Tom ukazał się w 1997 r. jako jeden z pierwszych w ramach serii „Rosja. XX wiek. Dokumenty” — w formule odbiegającej jednak od edycji polskiej¹¹. Weszło doń w formie kserokopii około 50 dokumentów z zakresu t. 2, *de facto* przesądzając tym samym zamknięcie na nim edycji rosyjskiej.

W tymże 1997 r. rozpoczęły się natomiast prace nad mutacją anglojęzyczną edycji. Prace podjęte pod auspicjami Uniwersytetu Yale zmierzają do przygotowania — na bazie dokumentacji zgromadzonej przez polsko-rosyjski zespół opracowujący — jednotomowego wyboru z zakresu planowanych czterech tomów¹².

W połowie 1998 r. ukazał się t. 2 edycji polskiej¹³. Szeroko zakrojona kwerenda przyniosła bogactwo materiału zasadniczo z okresu od podjęcia ludobójczej decyzji do zakończenia jej realizacji (koniec czerwca 1940 r.). „Zasadniczo”, bowiem do

¹⁰ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939 — marzec 1940*, oprac. N. Lebediewa, W. Materski, N. Pietrosowa, B. Woszczyński, Warszawa 1995.

¹¹ *Katyń. Plenniki nieobjawlennoy wojny*, red. R.G. Pichoja i in., Moskwa 1997.

¹² Wydanie to, opracowywane przez prof. Annę Cieniałę, winno ukazać się do końca 2000 r.

¹³ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2: *Zagłada*, oprac. N. Lebediewa, W. Materski, N. Pietrosowa, E. Rosowska, B. Woszczyński, Warszawa 1998.

tomu zostały w formie aneksów włączone także te materiały z okresu późniejszego, które ściśle dotyczą przeprowadzonego wiosną 1940 r. masowego mordu (wykazy statystyczne, spisy wykonawców, relacje bezpośrednich uczestników). Tom zawiera 258 dokumentów. Zamieściliśmy w nim mniej niż w pierwszym tomie dokumentacji dyrektywnej z najwyższych szczebli sowieckiego systemu władzy, co jest zrozumiałe, zważywszy charakter wydarzeń, które materiały te ilustrują. Są to głównie polecenia kierownictwa NKWD ZSRR (Berii, Czernyszowa i Mierkułowa), rozkazy, zalecenia i notatki służbowe kierownictwa Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR, meldunki, raporty, informacje komend trzech obozów specjalnych o nastrojach wśród jeńców, transportach jenieckich (tzw. transportach śmierci), przygotowywaniu akt śledczych, wykazy jeńców i ich rodzin, listy transportów, wykazy i zlecenia konwojowe, pokwitowania przejścia transportów, telegramy szyfrowe o wymordowaniu kolejnych partii jeńców. Jako całość dokumentacja ta obrazuje kulminację tragedii, zwanej umownie zbrodnią katyńską, która pociągnęła za sobą śmierć około 22 tys. bezbronnych, niewinnych ludzi. Do tomu nie weszły niestety kluczowe dokumenty: protokoły organizującej i nadzorującej przebieg mordu tzw. Centralnej Trójki (*Osoboje Sowieszczanije*, Narada Specjalna — Mierkułow, Kobiłow, Basztakow), które jakoby zostały zniszczone pod koniec lat pięćdziesiątych, w okresie rządów w ZSRR Nikity Chruszczowa.

Wstrząsającymi dokumentami, wywołanymi *ex post*, są trzy — różnej wartości — zeznania bezpośrednich wykonawców zbrodni katyńskiej. Szczególny walor źródłowy ma opublikowane *in extenso* obszernie zeznanie byłego szefa NKWD w Kalininie (Twerze) Dmitrija Tokariewa o akcji wymordowania w piwnicach twerskiej siedziby Zarządu Obwodowego NKWD 6300 internowanych z obozu ostaszkowskiego. Zawiera ono odtworzony z pedantyczną dokładnością przebieg zbrodni, jej organizacyjne i techniczne szczegóły. Podobnym materiałem jest pięć protokołów przesłuchań Mitrofana Syromiatnikowa, byłego strażnika w więzieniu wewnętrznym NKWD w Charkowie. Znajdują się one w posiadaniu Prokuratury Generalnej RP i Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej. W odróżnieniu od Tokariewa zeznawał on wykrętnie, starał się zacierać swą rolę w dokonanym mordzie. Niemniej i ten dokument wnosi bardzo wiele do naszej wiedzy o ostatnich dniach i godzinach jeńców z obozu starobielskiego, a także miejscu i okolicznościach ich pogrzebania.

Nie udało się rosyjskiemu prokuratorowi wojskowemu ppłkowi Andriejowi Trietieckiemu przesłuchać w podobny sposób szefa Zarządu Głównego ds. Jeńców Wojennych NKWD ZSRR Piotra Soprunienkę. Ograniczył się do zapisania zdawkowych odpowiedzi na wcześniej przekazane 19 pytań, mało wnoszących do naszej wiedzy o tej strasznej instytucji. Nie zdołano uzyskać przed śmiercią Soprunienki (23 VI 1992 r.) bardziej wyczerpującej relacji.

Obecnie trwają prace nad t. 3 edycji, zatytułowanym *Losy ocalałych*. Zawiera on materiał źródłowy z archiwów rosyjskich dotyczący losów polskich jeńców wojennych, oficerów i policjantów, którzy ocalili z przeprowadzonej wiosną 1940 r. akcji

wymordowania przez NKWD internowanych z trzech obozów specjalnych (Kozelsk, Ostaszków, Starobielsk) oraz więzień tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, a także jeńców z obozów pracy i internowanych wywiezionych latem 1940 r. z Litwy i Łotwy do ZSRR. Część dokumentacji traktuje też o stosunku stalinowskiego kierownictwa do byłych jeńców wojennych, żołnierzy Armii Polskiej w ZSRR, tzw. Armii Andersa. Cezurę tego tomu wyznaczają daty lipca 1940 r. i kwietnia 1943 r.: od zakończenia ludobójczej operacji „rozładowania” obozów specjalnych i więzień do odkrycia przez Niemców mogił w Lesie Katyńskim.

Ten etap losów Polaków na Wschodzie po 17 IX 1939 r. jest stosunkowo dobrze znany ze wspomnień i relacji tych, którym udało się przeżyć wiosnę 1940 r. Udostępniona dokumentacja pozwala spojrzeć na ich losy z innej perspektywy, osadzić je w kontekście polityki sowieckiego państwa-partii, polityki, w której w połowie 1941 r. dokonana się gwałtowna zmiana — odwrócenie sojuszy o 180°.

Przekazy źródłowe publikowane w ramach edycji *Katyń. Dokumenty zbrodni* mają szczególną wymowę. Pochodzą z zasobów wcześniej zamkniętych dla badaczy, m.in. byłego Archiwum Specjalnego. Jak dowodzą zapisy na teczkach akt i pomocach ewidencyjno-archiwalnych, zasób tej zbiornicy był często kontrolowany. Dokonywano skontrum archiwaliów związanych z losami polskich jeńców wojennych, z mordem na nich dokonanym wiosną 1940 r. O prawdziwych sprawcach mordu wiedziało więc w ZSRR relatywnie dużo osób, także tych niżej postawionych w hierarchii.

Od początku pracy nad edycją zabiegaliśmy o możliwie najszerszy wgląd we wszelkie materiały dotyczące polskich jeńców wojennych w archiwach Rosyjskiej Federacji, zarówno w celu wyselekcjonowania dokumentacji do druku, jak i na potrzeby jej właściwego skomentowania (aparatu przypisów). Przyjęliśmy ogólną zasadę, iż przekazom zakwalifikowanym do druku winna towarzyszyć możliwie najpełniejsza informacja dotycząca okoliczności ich powstania, wystawców i odbiorców, obiegu kancelaryjnego, w którym funkcjonowały, następstw ich wdrożenia itp. Chodziło przy tym nie tylko o maksymalne przybliżenie historykom-specjalistom wiedzy o losach i zagładzie polskich jeńców wojennych, ale także o komunikatywność edycji dla nieprofesjonalistów, przede wszystkim emocjonalnie związanych z tematem rodzin byłych jeńców. Z tego ostatniego względu zdecydowaliśmy dokonać przekładu całej dokumentacji na język polski, co jest szeroko praktykowane, ale odbiega od klasycznego wzorca, nakazującego udostępnianie źródeł w języku oryginału.

Przy opracowywaniu zakwalifikowanej do druku dokumentacji postępowaliśmy zgodnie z zasadami dotyczącymi edycji źródeł, poszerzając je niekiedy celem oddania specyfiki zapisów kancelaryjno-biurowych stosowanych w systemie NKWD.

W ramach tomów przyjęliśmy ściśle chronologiczny układ dokumentacji. Wszystkie publikowane materiały podane zostały *in extenso*, bez jakichkolwiek skrótów. Można na ich podstawie prześledzić pozycję po pozycji, jak po wrześniu 1939 r. narastał problem polskich jeńców wojennych, jak reagowały nań najwyższe sowieckie władze partyjne i państwowe, jak reakcje te przekładały się na decyzje, a te wpływały na życie w obozach jenieckich.

Nie zatrzymując się szerzej na kwestiach opracowania archeograficznego, zgodnego z ogólnie przyjętymi normami i w tym sensie nie wymagającego szerszej prezentacji, chcielibyśmy pokrótce przybliżyć kilka wybranych zagadnień z zakresu warsztatu pracy nad tą edycją.

Niemal każdy dokument pochodzący z kancelarii Zarządu ds. Jeńców Wojennych NKWD czy innych instytucji sowieckiego państwa totalitarnego, a dotyczący polskich jeńców wojennych, jest oznaczony klauzulą tajności. Większość z nich to klauzula „Tajne”, w mniejszym stopniu — „Ścisłe tajne” i „Tajne specjalnego znaczenia”; niekiedy widnieje też dopisek: „Pilne. Do rąk własnych”. W świetle obowiązujących w Rosyjskiej Federacji przepisów, dokumentacja taka nie może być udostępniana badaczom, a tym bardziej publikowana. Dostęp do niej winna poprzedzić procedura odtajnienia przez specjalną komisję. Tymczasem wiele właśnie tego typu dokumentów trafiło do naszych rąk jeszcze przed ich odtajnieniem, zwłaszcza podczas pracy nad pierwszym tomem, gdy wiele spraw toczyło się — także jeśli chodzi o archiwa — żywo. Oczekiwanie na odtajnienie wprowadzało do naszej pracy nerwowe napięcie, a bywało i tak, że niektóre dokumenty zakwalifikowane do tomu, a nawet opracowane, musieliśmy wycofywać, odmówiono bowiem ich odtajnienia. Zdarzało się też, iż dokumenty odtajnione zostawały powtórnie objęte klauzulą tajności i wycofane — jeden nawet na etapie korekty.

Udostępniając dokumentację, staraliśmy się zachować jej oryginalną formę także jeśli chodzi o stylistykę, liczne błędy i nieporadności popełniane przez autorów dokumentów, m.in. enkawudzystów niższych szczebli. Przekrecone nazwiska prostowaliśmy w przypisach, wszędzie tam, gdzie to było możliwe. Stwierdzić trzeba, iż błędnie pisano nie tylko nazwiska Polaków. Pomyłki występują także w odniesieniu do wysoko postawionych pracowników NKWD, np. w ludobójczej decyzji z 5 III 1940 r. nazwisko Bachczo Kobałowa — wysokiego przecież dygnitarza NKWD, członka Kolegium Specjalnego — ręką samego Stalina zapisane zostało jako „Kabułow”; tak też przepisano je później na maszynie, zapewne w strachu przed poprawianiem samego *genseka*. Nagminnie przekrecano nazwisko szefa Zarządu ds. Jeńców Wojennych Piotra Soprunienki — na ogół na „Saprunienko”.

Staraliśmy się — przy dużej pomocy rosyjskich członków Komitetu Redakcyjnego — odczytać wszelkie dekrety, rezolucje, parafy i inne dopiski, którymi często opatrywano dokumentację NKWD. Opisując zaznaczaliśmy, czy są to dopiski atramentem, czy ołówkiem i jakim kolorem (np. kolor czerwony niemal zawsze oznaczał, iż dopisek jest autorstwa Stalina). Praca ta uzmysłowiła nam, iż Stalin bardzo dokładnie zapoznawał się z nadsyłaną mu przez Berię dokumentacją dotyczącą polskich jeńców wojennych — nanosił poprawki, uwagi, przekreślał jedne akapity, rozbudowywał inne, domagał się wyjaśnień i szczegółów itp. Tak było np. z wieloma dokumentami z października 1939 r. z okresu chaosu towarzyszącego organizacji sieci obozów, tak było też w lutym i marcu 1940 r., podczas akcji zbrodniczego „rozładowywania” obozów specjalnych i więzień.

Na ile ważne były dla nas z pozoru mało istotne oznaczenia kancelaryjne, świadczy następujący przykład. 28 III 1940 r. wicekomisarz spraw wewnętrznych

Wsiewołod Mierkułow zwrócił do Sektora Specjalnego KC WKP(b) egzemplarz protokołu nr 13 wyciągów decyzji Biura Politycznego, w tym decyzji z 5 III 1940 r. Cyferki pod dokumentem wskazują, iż zapoznał się z egzemplarzem nr 41. Świadczy one, jak szeroki zasięg miała informacja o tej zbrodni, jak nadszpodziewanie liczny był krąg działaczy partyjnych i państwowych, którzy od samego początku dokładnie o niej wiedzieli.

Na innej kopii z tego wyciągu ktoś w latach pięćdziesiątych, być może sam Chruszczow, postawił pieczęć i wdrukował podpis „Stalin”, sugerujący że decyzja zapadła jednoosobowo. Przeoczył tylko, że na XIX zjeździe nazwa partii uległa zmianie i pod wyciągiem z 1940 r. figuruje pieczęć z napisem „Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego”.

Wspomnijmy jeszcze o znaczeniu, jakiego z pozoru niewiele mówiące dokumenty nabierały po usytuowaniu ich we właściwym kontekście. Najbardziej spektakularnym tego przykładem są telegramy szefa Obwodowego Zarządu NKWD w Kalininie (Twerze) Dmitrija Tokariewa, kierowane do Moskwy na adres Mierkułowa. Ich typowa krótka treść to np.: „Wykonano 300. 14 IV 1940 r.”. O tym, że był to raport o kolejnym mordzie na polskich jeńcach wojennych mogliśmy ustalić dopiero po zestawieniu z dokumentacją zdawczo-odbiorczą Wojsk Konwojowych NKWD i przesyłanymi do obozów przez Zarząd ds. Jeńców Wojennych tzw. listami śmierci. W wypadku telegramów Tokariewa zakwalifikowanych do druku każdorazowo podawaliśmy, o który chodzi transport znanych imiennie jeńców z obozu ostaszkowskiego. Było to i jest bardzo ważne, zważywszy, że niektórzy historycy rosyjscy jeszcze do niedawna uporeczywie twierdzili, iż liczby podawane przez Tokariewa wcale nie dotyczą zbrodni katyńskiej.

Jest charakterystyczne, że dokumentacja, którą zdołaliśmy zgromadzić, dotyczy głównie obozów specjalnych i obozów pracy. Nieliczne są dokumenty odnoszące się do więzień z terenów tzw. Białorusi Zachodniej i Ukrainy Zachodniej; a przecież z nich pochodziła trzecia część ofiar mordu katyńskiego. Zapewne istnieje taka dokumentacja, równie szczegółowa jak w wypadku obozowej, i prawdopodobnie jest przechowywana w Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa (byłe KGB), nadal niedostępnym dla archivistów i historyków.

Pozostaje palący problem braku tzw. listy białoruskiej, zawierającej bez mała 4 tys. nazwisk więźniów wymordowanych wiosną 1940 r.

Nie jesteśmy w stanie jako polska część Komitetu Redakcyjnego dać wiary zapewnieniom strony rosyjskiej, iż w sprawie teczek personalnych wymienionych w znanej notatce szefa KGB Aleksandra Szelepina z marca 1959 r. i protokołów Kolegium Specjalnego rzeczywiście nic nie można zrobić, gdyż zostały zniszczone. Trudno nam przyjąć to do wiadomości, zważywszy ogrom bezwartościowej dokumentacji, spuścizny po NKWD, zalegającej rosyjskie archiwa. Nie znaleziono najmniejszego śladu bezpośrednio czy pośrednio potwierdzającego taki fakt, a jedna ustna relacja byłego pułkownika KGB z 1994 r. nie może być traktowana poważnie; przecież w systemie sowieckim na wszystko musiała być „bumaga”, a co dopiero na tak kolosalną akcję niszczenia dokumentacji (22 tys. teczek!).

Polska edycja dokumentów katyńskich, należy podkreślić, jest najpełniejszą, najgłębiej dokumentacyjnie sięgającą prezentacją problematyki martyrologii polskich jeńców wojennych na Wschodzie — zbrodni ludobójstwa sprzed 60 lat. Jesteśmy na półmetku przedsięwzięcia i mamy nadzieję doprowadzić je do końca w formule merytorycznej, warsztatowej i edytorskiej na miarę pierwszych dwóch tomów, przyjętych bardzo dobrze przez historyków i archiwistów, a także środowiska Rodzin Katyńskich.

EWA ZIÓŁKOWSKA

(Warszawa)

MIEJSCA PAMIĘCI MARTYROLOGII POLAKÓW NA WSCHODZIE

Rozległe obszary byłego ZSRR pokryte są tysiącami polskich grobów i cmentarzy, a także bezimiennymi, nie ujawnionymi do tej pory miejscami spoczynku Polaków, uczestników powstań narodowych, poległych w obu wojnach światowych, na wojnie polsko-bolszewickiej, legionistów i żołnierzy Wojska Polskiego, walczących z dwoma wrogami żołnierzy Armii Krajowej, a także pomordowanych ofiar hitlerowskiego i stalinowskiego terroru. Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, realizując nałożone jej przez ustawę zadania, podejmuje wysiłki w celu uratowania jak największej liczby miejsc pamięci polskiego narodu. Rada w miarę swoich możliwości finansowych i organizacyjnych prowadzi prace związane z odszukiwaniem, dokumentowaniem i urządzaniem tych miejsc.

Mówiąc o zbrodniach NKWD na obywatelach II Rzeczypospolitej w czasie ostatniej wojny, wspomnieć należy także o Polakach — ofiarach masowych represji stalinowskich z lat 1937–1938. Niemal pod każdym większym miastem sowieckiego imperium znajduje się miejsce położone zazwyczaj w lesie, gdzie w masowych dołach śmierci pogrzebano tysiące ofiar wielkiego terroru. Kuropaty pod Mińskiem, Bykownia pod Kijowem, Lewaszowo pod Petersburgiem, Butowo na przedmieściach Moskwy to także polskie miejsca pamięci na skutek rozkazu operacyjnego nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Nikołaja Iwanowicza Jeżowa.

Po 17 IX 1939 r. w obozach jenieckich na terenie wschodnich województw II Rzeczypospolitej oraz na terytorium ZSRR znalazło się około 230 tys. polskich jeńców wojennych, w tym około 15 tys. oficerów, policjantów, żandarmów, pracowników więziennictwa i wywiadu. Do więzień utworzonych na terenach włączonych do Białoruskiej i Ukraińskiej SRR trafiło ponad 18,5 tys. obywateli II Rzeczypospolitej, w tym także około 7 tys. oficerów WP (tzw. lista ukraińska i białoruska), ponadto przedstawiciele polskiej inteligencji, urzędnicy państwowi, prawnicy, lekarze, nauczyciele, księża, ziemianie, osadnicy wojskowi, pracownicy lokalnej administracji, leśnicy, uznani przez władze sowieckie za „wrogów ludu”. Okres od 10 II 1940 r. do czerwca 1941 r. to czas masowych deportacji ludności polskiej w głąb ZSRR.

W majestacie prawa, mocą decyzji najwyższych władz ZSRR, na skutek działań zbrodniczego systemu represji i terroru pozbawiono życia setki tysięcy Polaków. Miejsca ich kaźni i pochowania, w dużej części nadal nieznanne, są polskimi miejscami pamięci narodowej, są świadectwem i dokumentem zbrodni sowieckich na obywatelach II Rzeczypospolitej.

Szczególne znaczenie i symboliczny wymiar mają dla Polaków miejsca związane ze zbrodnią katyńską — mogiły pomordowanych polskich jeńców z obozów w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku w Lesie Katyńskim, w Miednoje oraz w VI kwartale strefy parkowo-leśnej w Charkowie. W 2000 r. zostanie zakończona tam budowa polskich cmentarzy wojennych prowadzona przez Radę Ochrony Pamięci w uzgodnieniu z Federacją Rodzin Katyńskich i Stowarzyszeniem „Rodzina Policyjna 1939”. Poprzedziły ją wieloletnie różnorakie działania. Z jednej strony bowiem prowadzono długotrwałe, trudne rozmowy i uzgodnienia ze stroną rosyjską i ukraińską, z drugiej zaś należało zdobyć źródłową wiedzę o samej zbrodni, zlokalizować miejsca pochówku, dokonać ekshumacji szczątków ofiar, sporządzić mapy terenu i opracować koncepcję zagospodarowania przestrzennego obszarów, które staną się polskimi cmentarzami wojennymi.

Najtrudniejszym etapem w dziele upamiętnienia polskich oficerów były niewątpliwie prace ekshumacyjne prowadzone we wszystkich trzech miejscach, gdzie spoczywają szczątki ofiar zbrodni. Miały one nie tylko przyczynić się do godnego pochowania, ale także przynieść możliwie pełną wiedzę na temat lokalizacji masowych mogił i dołów śmierci. Wiedza — uzyskana w wyniku bardzo ciężkich i żmudnych czynności podjętych przez polskich specjalistów — to również okrutna prawda o stanie odnalezionych szczątków. Otwarcie masowych grobów, zwłaszcza w Miednoje i Charkowie, pokazało, że ze względu na naturalne warunki gleby (szczątki nie uległy całkowitemu rozkładowi) oraz widoczne próby zacierania śladów zbrodni nie jest możliwe przeprowadzenie pełnych czynności ekshumacyjnych, a także identyfikacja i rozdzielanie szczątków spoczywających w masowych grobach. Ten stan zadecydował o charakterze budowanych w tych miejscach cmentarzy.

Koncepcja ukształtowania przestrzennego terenu polskich cmentarzy wojennych w Katyniu, Miednoje i Charkowie została wyłoniona drogą konkursu. Realizowany projekt zakłada, że punktem centralnym każdego z trzech cmentarzy ma być ściana wraz z podziemnym dzwonem oraz wysokim, widocznym z daleka krzyżem. Ma ona pełnić funkcję ołtarza ofiarnego, rodzaju otwartej kaplicy. Wobec braku możliwości urządzenia mogił indywidualnych, budowane są groby zbiorowe, na których zostaną umieszczone krzyże. Jedynymi indywidualnymi mogiłami będą miejsca pochowania generałów Mieczysława M. Smorawińskiego i Bronisława Bohaterowicza w Katyniu.

Nazwiska pomordowanych znajdują się na zbiorowych epitafiach inskrypcyjnych, każda z ofiar będzie miała indywidualną tabliczkę z nazwiskiem. W granicach cmentarzy otoczonych ogrodzeniem wyeksponowane zostaną również symbole narodowe i wyznaniowe, nawiązujące do tradycji II Rzeczypospolitej. Na każdym

cmentarzu będzie także tablica informacyjna podająca w kilku językach podstawowe dane dotyczące zbrodni katyńskiej, samego cmentarza i osób na nim pochowanych.

Obchody sześćdziesiątej rocznicy zbrodni katyńskiej i dobiegająca końca budowa w Katyniu i Miednoje w Federacji Rosyjskiej i Charkowie na Ukrainie cmentarzy dla ponad 15 tys. oficerów Wojska Polskiego zamordowanych na mocy decyzji KC WKP(b) ZSRR z 5 III 1940 r. stanowią okazję do przypomnienia innych masowych zbrodni sowieckiego systemu.

Na terenach wschodnich województw II Rzeczypospolitej w okresie od końca września 1939 r. do końca czerwca 1941 r. działało około 200 więzień NKWD. Na Białorusi było ich 30. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej przystąpiono do likwidacji więzień i ewakuacji więźniów. Nie wszystkie więzienia ewakuowano. Część z nich, jak w Baranowiczach, Lidzie, Oszmianie, po ucieczce strażników została otwarta przez miejscową ludność, dzięki czemu wiele osób odzyskało wolność. W więzieniach przeznaczonych do ewakuacji więźniów skazanych na karę śmierci, a także niezdolnych do marszu mordowano na terenie więzień; pozostałych kolumnami, pod konwojem, pędzono na wschód. Szczególnie dużą liczbę więźniów pognano „drogami śmierci” z więzień w Mińsku, Wilejce i Berezwechu k. Głębokiego. W Mińsku skazanych na śmierć rozstrzeliwano prawdopodobnie w Kuropatach. Marsz kilku tysięcy ewakuowanych z Mińska więźniów zakończył się 26 czerwca, 80 km od miasta, w Czerwieni. Ocalałych w czasie drogi wymordowano na terenie tamtejszego więzienia oraz, w trakcie nalotów niemieckich, na szosie za Czerwienią. Dziś drogę tę znaczą krzyże. Poza białoruskimi i litewskimi upamiętnieniami jest polski krzyż z napisem *Ofiarom mińskiej szosy śmierci zamordowanym w 1941 r. Rodacy* oraz krzyż poświęcony senatorowi II Rzeczypospolitej Tadeuszowi Giedroyciowi, którego zastrzelono w czasie ewakuacji.

W Wilejce na terenie więzienia, budynku, który dziś pełni funkcję szpitala, zamordowano i pochowano około 1200 więźniów, w większości Polaków. Część z tych szczątków wydobyto w trakcie prac budowlanych prowadzonych w 1994 r. i pochowano na miejscowym cmentarzu. Większość do dziś spoczywa w nieoznaczonych dołach śmierci. Na drodze ewakuacji w pobliżu wsi Kasuta pochowano około 60 ofiar. Na ich mogiłach w 1991 r., staraniem wilejskiego oddziału Związku Polaków i Białoruskiego Frontu Narodowego, stanęły dwa splecione ze sobą krzyże: katolicki i prawosławny.

W więzieniu NKWD w Berezwechu, mieszczącym się w dawnym osiemnastowiecznym klasztorze bazylianów, w dniach poprzedzających ewakuację zamordowano kilkuset aresztowanych, rozstrzeliwując ich, wieszając, zamurowując żywcem w celach. Pozostałych więźniów wymordowano w trakcie ewakuacji podczas nalotu niemieckiego w miejscowości Taklinowo, obecnie Nikołajewo. Na mogile, liczącej wedle nieprecyzyjnych danych około 2000 ciał, staraniem Rady OPWiM na wniosek rodzin stanął w 1993 r. pomnik w formie betonowego muru z zakratowanym oknem i napisem *Berezwech 1941* oraz wysokim krzyżem.

Na terenach włączonych do Ukraińskiej SRR szczególnie złą sławę zyskały więzienia lwowskie. Oprócz aresztu śledczego przy ul. Pełczyńskiej było ich trzy: przy ul. Kazimierzowskiej tzw. Brygidki, przy ul. Łackiego i najcięższe — na Zamarstynowie. Zaczęły się one zapełniać od października 1939 r. W grudniu tego roku, po obowiązkowej rejestracji oficerów służby stałej i rezerwy, aresztowano około 2 tys. osób. Wiosną 1940 r. aresztowano dużą grupę harcerzy. Po wybuchu wojny sowiecko-niemieckiej i zwolnieniu części więźniów kryminalnych we wszystkich lwowskich więzieniach rozpoczęły się masowe mordy przetrzymywanych tam osób. Do dziś nie ma w pełni wiarygodnych danych dotyczących miejsc chowania zmarłych i pomordowanych więźniów oraz ich liczby. Ogółem szacuje się liczbę zamordowanych w czerwcu 1941 r. w lwowskich więzieniach na 3,5 do 7 tys. osób. Z relacji i ustaleń Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi wiadomo, że więźniowie Brygidek i z ul. Łackiego chowani byli w zbiorowych mogiłach na Cmentarzu Janowskim. Ofiary Zamarstynowa spoczęły zaś na znajdującym się nieopodal więzienia cmentarzu, którego teren po wojnie przeznaczono pod budowę domków letniskowych. Władze ukraińskie w 1994 i 1999 r. przeprowadziły tam oraz na terenie więzienia częściowe ekshumacje, przenosząc szczątki na Cmentarz Łyczakowski. Zarówno na tym Cmentarzu, jak i na Cmentarzu Janowskim stanęły wyłącznie ukraińskie upamiętnienia. Kilkuletnie starania Rady Ochrony o włączenie polskich specjalistów do ekshumacji i wydanie zgody na postawienie polskich upamiętnień pozostały bez odpowiedzi.

Polskim ekspertem, działającym na zlecenie Rady OPWiM, zezwolono natomiast na dokonanie wizji lokalnej w 1997 r. we Włodzimierzu Wołyńskim w miejscu, gdzie strona ukraińska w wyniku prac ekshumacyjnych odkryła dwa masowe groby, w których spoczywali m.in. polscy oficerowie i ludność cywilna — ofiary NKWD.

Losy Polaków, którzy trafili do sowieckich łagrów po 1944 r., wciąż stanowią mało znaną kartę naszych dziejów. Choć mapa rozmieszczenia dużej części łagrów jest znana, na ogół skąpe informacje zawarte w relacjach tych, którzy przeżyli, nie pozwalają na określenie czasu śmierci, okoliczności i miejsca pochowania poszczególnych osób. Tym cenniejsze są wszelkie dokumenty archiwalne poszerzające naszą wiedzę w tym zakresie. Wojskowa Komisja Archiwalna prowadząca od kilku lat kwerendy w archiwach rosyjskich przekazała w 1994 r. Radzie Ochrony Pamięci obszerną dokumentację cmentarzy przyłagrowych, na których chowano więźniów zmarłych, zabitych, zamęczonych lub będących ofiarami licznych epidemii nawiedzających sowieckie obozy. Zbiór dokumentów zgromadzony w Ośrodku Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych dawnego Centralnego Państwowego Archiwum Specjalnego zawiera 498 teczek cmentarzy przyłagrowych. W 300 teczkach, które na zamówienie zostały skopiowane i przekazane Radzie, są liczne polskie nazwiska. Już pobieżna analiza dokumentacji pozwala wywnioskować, że na jej podstawie można z dużym prawdopodobieństwem ustalić m.in. miejsca przetrzymywania Polaków (głównie obozy, bataliony i szpitale specjalne) oraz

ustalić nazwiska konkretnych osób i lokalizację miejsc ich pochowania. Mimo iż dokumentacja ta nie jest kompletna, uzyskane teczki zawierają dość dokładne dane dotyczące cmentarzy i personaliów osoby pochowanej. Wartość takiej dokumentacji jest dla prac Rady nie do przecenienia. Ma ona też wielką wartość dla rodzin, które straciły swych bliskich, a których losy przez dziesięciolecia pozostawały nieznane. Dokumentacja ta zawiera około 4000 nazwisk Polaków, którzy trafili do sowieckich łagrów po 1944 r. Jest ona od trzech lat publikowana na łamach wydawanego przez Radę biuletynu „Przeszość i Pamięć”. Warto dodać, że każda z teczek zawiera kilka podstawowych dokumentów świadczących o skrupulatności i perfekcji działania systemu terroru i represji. Są to: akt założenia cmentarza, schemat-plan cmentarza wraz z legendą, schemat i numeracja grobów, spis zmarłych i pochowanych na danym cmentarzu oraz, w niektórych teczkach, fotografie cmentarza i pojedynczych grobów.

Rok 1943 i 1944 na objętych działaniami wojennymi wschodnich terenach II Rzeczypospolitej to czas rozbrajania i aresztowania żołnierzy i oficerów Armii Krajowej, niekiedy bezpośrednio po wspólnych operacjach prowadzonych z Armią Czerwoną przeciwko Niemcom, jak np. likwidacja przez Sowietów oddziału „Kmicica” nad jeziorem Narocz. Tak było na Wileńszczyźnie, Wołyniu, Ziemi Lwowskiej. Żołnierze AK — potraktowani jak przestępcy — licznymi transportami wywożeni byli do łagrów. Do dziś w ich wspomnieniach i rozmowach padają nazwy: Kaługa, Jogła, Swierdłowski, Workuta, Peczora, Kotłas i wiele innych. Wiele było łagrów, do których trafili członkowie AK. Do obozów zarządu nr 270 w Borowiczach w listopadzie i grudniu 1944 r. przybyło około 5 tys. (według źródeł radzieckich 4893) żołnierzy AK wywiezionych z Sokołowa Podlaskiego, Lublina, Przemyśla. Ku ich czci, z inicjatywy środowiska „Borowiczan”, w 1993 r. na uporządkowanym cmentarzu w Jogle postawiono pomnik sfinansowany przez Radę Ochrony.

Większość wyższych oficerów z terenów wschodnich II RP, kadra dowódcza partyzanckich dywizji i brygad wraz z częścią swych podkomendnych, żołnierzy i podoficerów oraz grupą cywilów z Delegatury Rządu na Kraj, razem kilka tysięcy osób, znalazło się w łagrach obwodu riazańskiego: Riazaniu, Diagilewie i Skopinie. W czerwcu 1994 r. w Diagilewie, a dwa lata później w Skopinie poświęcono cmentarze zbudowane staraniem riazańskiego Stowarzyszenia Memoriał, Rady Ochrony Pamięci oraz Ludowego Związku Opieki nad Niemieckimi Grobami Wojennymi.

Miejsca pamięci martyrologii Polaków na Wschodzie to temat na obszerne opracowanie. Z konieczności skupiłam się jedynie na wybranych miejscach i zagadnieniach. Wiele z polskich miejsc pamięci w ZSRR zostało po wojnie całkowicie lub częściowo zniszczonych. Władze sowieckie nie respektowały w tym względzie konwencji genewskich, których były sygnatariuszami. Przez 50 lat wokół spraw polskiej martyrologii na Wschodzie panowało milczenie. Dopiero przemiany ustrojowe w naszej części Europy i rozpad ZSRR spowodowały przełom. Nadal jednak nasza wiedza na ten temat jest niepełna, fragmentaryczna. Pochodzi głównie

z relacji świadków i nielicznych ujawnionych dokumentów sowieckich. Stąd dane liczbowe są jedynie szacunkowe, a przekazy po tylu latach często sprzeczne. Sytuację może zmienić jedynie pełne udostępnienie materiałów archiwalnych, przede wszystkim rosyjskich, białoruskich i ukraińskich.

Działania zmierzające do godnego upamiętnienia mogił pomordowanych na Wschodzie napotykać na wiele poważnych trudności. Nadal w wielu przypadkach problemem jest uzyskanie zgody na postawienie choćby skromnego krzyża na polskich mogiłach, mimo obowiązywania międzyrządowych umów o ochronie miejsc pamięci ofiar wojen i represji politycznych z Federacją Rosyjską, Ukrainą i Republiką Białoruś. W sferze postulatów pozostaje także dobry przepływ informacji między polskimi instytucjami.

Urządzanie miejsc pamięci to nie tylko dług i nasza narodowa powinność wobec tysięcy zmarłych, zamęczonych i pomordowanych naszych rodaków, to także praca nad dokumentowaniem zbrodni czasu wojny. Miejsca pamięci są bowiem namacalnym, materialnym świadectwem martyrologii Polaków i ich wojennych losów — to prawda oczywista, choć nie zawsze uświadamiana.

ANDRZEJ BARTNIK

(Warszawa)

ŹRÓDŁA DOTYCZĄCE POLAKÓW W BYŁYM ZSRR POZYSKANE Z ARCHIWÓW ROSYJSKICH

Geneza kolekcji akt przekazanych przez Wojskową Komisję Archiwalną

Dnia 27 IV 1992 r. podpisano porozumienie o współpracy archiwów Polski i Federacji Rosyjskiej, którego skutkiem była możliwość wzajemnego, swobodnego dostępu do materiałów historycznych niezbędnych dla badań naukowych oraz zaspokajania roszczeń socjalno-prawnych obywateli i instytucji obu krajów. W maju tego roku minister edukacji narodowej prof. Andrzej Stelmachowski poinformował wiceministra obrony narodowej Romualda Szeremietiewa o możliwości skopiowania w archiwach rosyjskich dokumentacji dotyczącej losów żołnierzy polskich na terenie ZSRR po 17 IX 1939 r. Na podstawie propozycji opracowanej przez Sztab Generalny WP, 29 IV 1992 r. minister obrony narodowej Janusz Onyszkiewicz powołał Wojskową Komisję Archiwalną (WKA). Jej zasadniczy cel stanowiło skopiowanie i sprowadzenie do Polski dokumentacji dotyczącej losów żołnierzy polskich na terytorium byłego Związku Radzieckiego. Przewodniczącym WKA został prof. dr hab. inż. Jan Pięta. W jej składzie — w zależności od doraźnych potrzeb i możliwości — znaleźli się historycy z Wojskowego Instytutu Historycznego (WIH), pracownicy Centralnego Archiwum Wojskowego (CAW) oraz Sztabu Generalnego WP i kilku innych instytucji podległych ministrowi obrony narodowej. Ogólny nadzór nad pracą komisji sprawował szef Sztabu Generalnego; odpowiedniej pomocy mieli udzielać szefowie: Służb Informacyjnych, Departamentu Wychowania, Departamentu Wojskowych Spraw Zagranicznych oraz kilku innych instytucji centralnych MON.

Od połowy września 1992 r. WKA rozpoczęła pracę w archiwach moskiewskich. Pierwszym z nich był Centr Chranienija Istoricesko-Dokumentalnych Kolekcji Federacji Rosyjskiej (CCHIDK — Ośrodek Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych). W pierwszej kolejności kopiowano materiały związane ze zbrodnią katyńską, teczki personalne jeńców i internowanych żołnierzy polskich wziętych do niewoli we wrześniu i w październiku 1939 r. oraz dokumentację obozów jenieckich i repatriacyjną.

Kolejne archiwa, w których pracowali członkowie WKA, to: Russkij Gosudarstwiennyj Wojennyj Archiw (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe) z zasobem

liczącym ponad 3,3 mln j.a., Gosudarstwiennyj Archiw Russkoj Fiedieracyi (Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej), Centr Chranienija Sowriemiennoj Dokumentacyi (Ośrodek Przechowywania Współczesnej Dokumentacji), Rosyjski Ośrodek Przechowywania Zbiorów i Studiów Historii, Centralnyj Archiw Ministerstwa Oborony RF (Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej) w Podolsku pod Moskwą.

Pierwszy etap prac WKA trwał od września 1992 r. do czerwca 1993 r. W tym okresie członkowie komisji przejrzyli około 4 mln ss. dokumentów, z czego skopiowano około 435 tys. ss., które następnie przekazano do CAW. W marcu 1994 r. działalność komisji wznowiono i do grudnia tego roku członkowie WKA przejrzyli około 500 tys. ss. dokumentów, z czego skopiowano i sprowadzono do Polski 77 440 ss.

W następnym roku kontynuowano prace w Moskwie i rozszerzono działalność na archiwa Białorusi. Jako pierwsze, w październiku 1995 r., udostępniło akta WKA Nacyjanalny Archiu Riepubliki Biełarus' (Narodowe Archiwum Republiki Białoruś) w Mińsku. Ogółem w 1995 r. członkowie WKA dokonali analizy około 400 tys. ss. dokumentów archiwalnych, z czego skopiowano i sprowadzono do kraju około 130 tys. ss.

W 1996 r. zakres działań WAK uległ znaczącemu rozszerzeniu. Historykom i archiwistom udostępniono zbiory w czterech archiwach syberyjskich:

Gosudarstwiennym Archiwie Irkuckoj Obłasti (Państwowym Archiwum Obwodu Irkuckiego), Centrie Dokumentacyi Sowriemiennoj Istorii Irkuckoj Obłasti (Centrum Dokumentacji Historii Najnowszej Obwodu Irkuckiego), Obłastnom Archiwie Służby Biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi (Archiwum Obwodowym Federalnej Służby Bezpieczeństwa) i Obłastnom Archiwie Ministerstwa Wnutriennych Dieł (Archiwum Obwodowym MSW).

W archiwach moskiewskich w 1996 r. kontynuowano wcześniej rozpoczęte prace, ich efektywność jednak znacznie spadła. Przyczyny tego stanu rzeczy były różnorodne. W CCHIDK w zasadzie zakończono prace nad kopiowaniem teczek personalnych polskich jeńców i internowanych. Jednakże rosyjskie służby archiwalne starały się skutecznie ograniczyć dostęp do interesujących komisję zespołów akt — nawet tych udostępnianych wcześniej. W 1996 r. rozszerzono działalność WKA na Białorusi. WKA otrzymała zgodę na prowadzenie prac w kolejnych archiwach — w Mińsku, Grodzie i Mołodecznie. Komisja wyselekcjonowała tam do skopiowania około 15 tys. ss. dokumentów.

We wrześniu 1996 r. rozpoczęto prace na Ukrainie. Mimo że tamtejsze archiwa, zwłaszcza w Kijowie i we Lwowie, posiadają bogate zbiory dokumentów, będących przedmiotem zainteresowań komisji, z różnych przyczyn, głównie z powodu wygórowanych żądań finansowych strony ukraińskiej, nie udało się uzyskać do nich dostępu. W efekcie zaledwie dwumiesięcznej pracy w Centralnym Archiwie Hromadskich Obiednani Ukrainy (Centralnym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy), z Ukrainy przywieziono tylko około 1100 ss. kopii dokumentów.

W marcu 1996 r. prace WKA objęły także Litwę. Główne prace rozpoczęto niemal równocześnie w trzech archiwach: w Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas

(Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym), Lietuvos Ypatingasis Archyvas (Litewskim Archiwum Specjalnym), Lietuvos Visuomenės Organizacijų Archyvas (LVOA — Litewskim Archiwum Organizacji Społecznych) oraz później w Vidaus Reikalų Archyvas (Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Litwy). Dobrze układająca się współpraca na terenie Litwy pozwoliła członkom WKA w 1996 r. na sprowadzenie do kraju i przekazanie CAW ponad 100 tys. ss. kserokopii dokumentów. Efektem prac WKA w 1996 r. było przekazanie do CAW około 160 tys. ss. kserokopii dokumentów.

W 1997 r. komisja kontynuowała swoją działalność, uzupełniając i wzbogacając kolekcję dokumentów z archiwów byłego ZSRR. Członkowie komisji pracowali w archiwach rosyjskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich. Na Białorusi rozszerzono poszukiwania na archiwum w Brześciu — Dziaŕžauny Archiu Bresckaj Wobłasci (Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego). Natomiast na Ukrainie członkowie komisji dokonali rozpoznania zbiorów archiwalnych we Lwowie. Jeśli w Brześciu uzyskano wymierne efekty w postaci pozyskania około 13 tys. kopii interesujących dokumentów, głównie polskich z okresu 1918–1939, to próby czynione na Ukrainie zakończyły się niepowodzeniem. Natomiast z dobrym skutkiem została zapoczątkowana współpraca z archiwami na Łotwie.

Wojskowa Komisja Archiwalna — od marca 1997 r. działająca w strukturach Akademii Obrony Narodowej — z dniem 31 XII 1997 r. została rozwiązana. Podsumowując działania WKA w archiwach na terenie byłego ZSRR należy podkreślić, że były one determinowane niepewnym statusem funkcjonowania komisji od 1996 r. oraz brakiem gwarancji odnośnie do terminu i zasad udostępniania dokumentów przez władze archiwalne Rosji, Białorusi i Ukrainy. Ponadto działalność WKA nie była w pełni skoordynowana i planowana długofalowo, a w latach 1995–1997 nosiła znamiona pracy dorywczej. Nie było wypracowanych metod organizacji i założeń metodycznych pracy WKA — odzwierciedlają to materiały zawarte w kolekcji. Widać wyraźnie, że niektóre problemy zostały przestudiowane gruntownie — na tyle, na ile zostały udostępnione zespoły akt (np. agresja sowiecka 17 września, problematyka jeniecko-obozowa 1939–1941 czy internowanie Polaków na Litwie 1939–1940), inne zaś pobieżnie. Wpływ na zawartość kolekcji mieli (pomijając kwestię możliwości wykonania kserokopii) członkowie WKA i należy pamiętać, że wybór dokumentów do kopiowania zależał przede wszystkim od indywidualnych zainteresowań badawczych i znajomości danego problemu. W wielu wypadkach odbywał się na zasadzie zbyt ogólnych wytycznych, aby kopiować materiały związane z losami żołnierzy polskich na terenach byłego ZSRR oraz dokumenty polskie. W tym ostatnim wypadku zdarzało się więc — wobec dokumentów wojskowych z okresu międzywojennego w CAW — kopiowanie takich samych w archiwach rosyjskich i białoruskich.

Ogółem CAW przejęło około 1 100 000 ss. kopii akt (w tym 242 333 ss. akt merytorycznych).

Poza zasadniczym kierunkiem prac WKA, który obejmował rozpoznawanie i badanie, kopiowanie oraz przesyłanie do kraju dokumentów archiwalnych,

współdziałała ona z wieloma instytucjami krajowymi i zagranicznymi. Współpraca objęła te instytucje i osoby, których działalność była ściśle powiązana z przedmiotem prac komisji. Poza Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych były to m.in.: Prokuratura Federacji Rosyjskiej, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Edukacji Narodowej, Wspólnota Polska, Polska Akademia Nauk, Uniwersytet Warszawski. Na prośbę NDAP komisja wykonała około 165 tys. ss. kopii dokumentów na potrzeby mieszanego polsko-rosyjskiego komitetu redakcyjnego dzieła *Katyń. Dokumenty zbrodni*. Bez pomocy WKA wydanie w planowanym terminie t. 1 *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939-marzec 1940* byłoby niemożliwe. Kserokopie dokumentów, pozyskiwane przez komisję w Moskwie, przed wysłaniem do kraju gromadzone były w Ambasadzie RP w Moskwie. Tam wielokrotnie korzystali z nich urzędnicy prokuratury Federacji Rosyjskiej, którzy podkreślali, że znacznie przyspiesza to prowadzenie śledztwa w sprawie zbrodni stalinowskich popełnianych na polskich obywatelach. Współpraca z Radą Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa polegała m.in. na przekazaniu jej około 10 tys. kopii tzw. dokumentacji cmentarnej. Jest to unikatowy zbiór dotyczący cmentarzy przyobozowych i innych miejsc pochówku Polaków zmarłych na terytorium byłego ZSRR. Dostarczona przez WKA dokumentacja poległych i pochowanych żołnierzy polskich biorących udział w bitwie pod Lenino pozwoliła na opublikowanie jej w formie książkowej. Materiały źródłowe otrzymane od WKA ułatwiają prowadzenie negocjacji przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych z przedstawicielami Federacji Rosyjskiej w sprawie rekonstrukcji cmentarzy polskich w Rosji.

Muzeum Państwowe w Oświęcimiu od lat czyniło starania o odzyskanie, wywiezionej przez Armię Czerwoną w styczniu 1945 r., dokumentacji obozowej, przechowywanej obecnie w moskiewskim Ośrodku Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych. Dzięki staraniom WKA muzeum to otrzymało około 10 tys. kopii ważnych akt z tej dokumentacji.

Od dwóch lat CAW uczestniczy w programie nadzorowanym przez Ministerstwo Sprawiedliwości, którego celem jest ostateczne ustalenie liczby ludności polskiej deportowanej i represjonowanej na „niehumanitarnej ziemi”. Ponieważ podstawową rolę w tych pracach odgrywa Ośrodek „Karta”, CAW stanowi i tutaj jedną z głównych baz do prowadzonych badań.

Opracowywanie tzw. dokumentacji merytorycznej

Pierwsza partia kserokopii (dalej w tekście jest mowa wyłącznie o kserokopiach, ale używa się w stosunku do nich określenia: dokumenty, materiały, akta, archiwalia), która zapoczątkowała w grudniu 1992 r. istnienie kolekcji, składała się z dokumentów rosyjskich. Były one pakowane w Moskwie przez członków WKA i pocztą dyplomatyczną przesyłane do Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Kolejne partie dokumentów dostarczane były do CAW również za pośrednictwem MSZ, część z archiwów białoruskich wysyłały tamtejsze archiwa, niewielkie ilości

przywozili członkowie WKA. W CAW powstał problem metodyki opracowania kolekcji, przy czym nie można było wtedy (koniec 1992 r.) przewidzieć, jak potoczą się losy i jaki będzie zakres prac WKA, a więc jak duże ilości kopii dokumentów jeszcze napłyną. Temu problemowi poświęcono posiedzenia Komisji Metodycznej CAW w dniu 7 I 1993 r. i kilka następnych. Wstępnie ustalona została nazwa: Kolekcja materiałów z archiwów rosyjskich dotyczących losów Polaków — jeńców wojennych i internowanych na terytorium ZSRR w latach 1939–1956, którą później zweryfikowały wyniki prac WKA. Na posiedzeniu 7 I 1993 r. do opracowania akt powołano dwa zespoły archiwistów. W zasadzie początek prac był swego rodzaju improwizacją. Dopiero po kilku tygodniach wstępne zasady porządkowania i inwentaryzacji analizowane na kolejnych posiedzeniach Komisji Metodycznej w miarę napływu materiałów udoskonalano, zmieniano i dostosowywano do potrzeb opracowania i udostępniania. Pierwsze przyjęte rozwiązania — niekiedy najlepsze — ale optymalne w danej chwili były często stosowane do końca prac na kolekcją. Poszczególne jednostki archiwalne w archiwach byłego ZSRR kopiowano — w zależności od struktury zespołu — albo w całości (razem z okładką, spisem dokumentów i z opisem kancelaryjnym i archiwalnym), albo częściowo tylko dokumenty mieszczące się w zakresie zainteresowań WKA. Nadsyłane materiały z zagranicy były w pierwszej kolejności rozpakowywane i segregowane na j.a., zgodnie z oryginalną sygnaturą (rosyjską, litewską, ukraińską), znajdującą się na okładce skopiowanej teczki.

Każda oryginalna jednostka archiwalna zostawała w CAW uznana również za odrębną jednostkę archiwalną, której zakładano kartę inwentarzową. Zdarzało się niekiedy, że pierwotną teczkę, ze względu na objętość, trzeba było podzielić na dwie lub więcej teczek, co zostało zaznaczone na karcie inwentarzowej w rubryce 7 — po sygnaturze oryginalnej umieszczano informację, że jest to część I, II lub III oryginalnej teczki. Każdą j.a. umieszczono w teczce wiązanej, i tym teczkom nadano kolejne numery od „1” — numery te stanowiły tymczasową sygnaturę akt kolekcji (wiele dokumentów pod tą tymczasową sygnaturą weszło do obiegu naukowego). Podczas opracowania akt kolekcji stosowano takie same zasady archiwalne, jak przy porządkowaniu polskich akt powojennych, ponieważ dokumentacja ta ewidencjonowana była w zdecydowanej większości systemem dziennikowym, stosowanym w kancelarii rosyjskiej. Inwentaryzację każdej j.a. rozpoczynano od sprawdzenia jej zawartości (pod kątem m.in. kolejności ułożenia stron oraz ich numeracji).

Następnie — jeśli nie było żadnych informacji na okładce — należało ustalić twórcę zespołu akt; nie dało to w wielu przypadkach pozytywnych efektów. Najważniejszą czynnością była analiza zawartości poszczególnych teczek i nadanie tytułu odpowiadającego ich zawartości oraz określenie chronologii danej jednostki. W rubryce „sygnatura” została wpisana sygnatura archiwum, w którym znajduje się oryginalnateczka. W opracowanym inwentarzu ciągłym obok tej sygnatury podano także numer nadany każdej j.a. w CAW, pod którym funkcjonowała w obiegu naukowym w latach 1993–1998. Akta kolekcji były opracowywane sukcesywnie, w miarę ich nadsyłania. Tok prac niejednokrotnie przerywano.

Istotny wpływ na ten stan rzeczy miał fakt, że akta kolekcji w części powstały w języku rosyjskim, białoruskim, litewskim, niemieckim i ukraińskim. Często także trudności podczas analizy treści akt sprawiał zły stan kopii, czasami ich nieczytelność — czego przyczyną był w wielu wypadkach zły stan oryginałów. Jeżeli było to możliwe, odtworzona została struktura organizacyjna instytucji. Informacje o twórcach akt zaczerpnięte zostały — oprócz dostępnej literatury — przede wszystkim z dokumentów.

Pierwsza nazwa kolekcji musiała ulec zmianie, kiedy zakres pracy WKA rozszerzył się. Po rozwiązaniu WKA nadano nazwę: Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, a w ramach tej nazwy członom kolekcji pozostawiono nazwy: Kolekcja Akt z Archiwów Rosyjskich, Kolekcja Akt z Archiwów Białoruskich, Kolekcja Akt z Archiwów Litewskich, Kolekcja Akt z Archiwów Ukraińskich.

Ostatecznie akta merytoryczne kolekcji liczą 3707 j.a. zgrupowanych w 183 zespołach. Dokumentacja personalna zawiera dane o 326 648 osobach zgrupowane w pięciu zespołach. W latach 1993–1999 udostępniono około 3 tys. j.a., wykorzystanych przez 39 osób w badaniach nad kilkudziesięcioma tematami dotyczącymi najnowszej historii Polski. Ponadto rozpatrzono ponad 8 tys. kwerend dotyczących losów represjonowanych na wschodzie, a zakończonych pozytywnie w 2500 sprawach.

Charakterystyka zasobu akt Kolekcji WKA

Dokumentacja personalna

Z archiwów rosyjskich: 1)teczki personalne żołnierzy polskich wziętych do niewoli w 1939 r. — 22 495; pomoce archiwalne: kartoteka alfabetyczna, komputerowa baza danych; 2)teczki personalne Polaków wywiezionych do ZSRR od 1944 r. — 44 782; pomoce archiwalne: kartoteka alfabetyczna, komputerowa baza danych; 3)kartoteka personalna polskich jeńców wojennych z lat 1939–1941 — 120 000 nazwisk (tworzona komputerowa baza danych).

Z archiwów białoruskich: 1)teczki personalne oficerów i podoficerów polskich sprzed września 1939 r. — 522 nazwiska; 2) pomoce archiwalne: inwentarz książkowy.

Z archiwów litewskich: 1)teczki personalne rodzin polskich deportowanych z Litwy w latach 1941–1942 — 4717 nazwisk; pomoce archiwalne: inwentarz książkowy, kartoteka alfabetyczna; (7695 nazwisk); 2) akta śledcze Polaków aresztowanych na Litwie po 1939 r. — 4154 nazwiska; pomoce archiwalne: inwentarz książkowy, kartoteka alfabetyczna; 3) wykaz imienny osób deportowanych z Litwy na Syberię w latach 1941–1952, obejmuje 127 tys. nazwisk (na dyskietkach).

Dokumentacja merytoryczna

W **archiwach rosyjskich** skopiowano dokumenty ze 115 zespołów archiwalnych z siedmiu archiwów. Wśród nich znalazły się m.in. materiały dotyczące:

1) agresji sowieckiej 17 IX 1939 r. Są to dokumenty Rady Najwyższej ZSRR, Ludowego Komisarjatu Obrony ZSRR, Sztabu Generalnego i Zarządu Politycznego Armii Czerwonej, dowództw i sztabów frontów, armii i związków taktycznych, biorących udział w zajęciu polskich kresów wschodnich, oraz Głównego Zarządu Wojsk Konwojowych; a także dotyczące organizacji i funkcjonowania obozów NKWD dla jeńców wojennych oraz osób internowanych — akta te powstały w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych oraz Głównym Zarządzie NKWD ds. Jeńców Wojennych i Internowanych i jego terenowych filiach: zarządach republikańskich, obwodowych oraz komendach obozów;

2) dokumenty komisji Burdenki;

3) tworzenia na terytorium ZSRR polskich formacji zbrojnych w 1941 i 1943 r. oraz walk polskich jednostek i Armii Czerwonej na terenach polskich — akta pochodzą z zespołu Pełnomocnika Sztabu Generalnego Armii Czerwonej ds. Formacji Polskich oraz Pełnomocnika Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej ds. Formacji Polskich, różnych zarządów Armii Czerwonej, sztabów frontów i armii;

4) walk z polskim podziemiem zbrojnym w latach 1944–1949 prowadzonych przez specjalne jednostki wojsk wewnętrznych NKWD — jest to grupa dokumentów wytworzonych przez Zarząd Główny Wojsk Wewnętrznych NKWD, zarządy ds. ochrony tyłów Armii Czerwonej przy frontach oraz przez jednostki bezpośrednio biorące udział w zwalczaniu polskiego podziemia zbrojnego;

5) dokumenty należące do zespołu zagarniętych akt polskich, tzw. fondu trofiejnego Armii Czerwonej, do którego należą akta naczelnich władz Wojska Polskiego, Korpusu Ochrony Pogranicza, Sztabu Generalnego i Głównego WP z lat 1918–1939 oraz polskich oddziałów zbrojnych i organizacji paramilitarnych z okresu I wojny światowej;

6) materiały należące do niemieckich akt zagarniętych przez Armię Czerwoną z zespołów Naczelnego Prezydenta Prowincji Górny Śląsk, Naczelnego Prokuratora Rzeszy Niemieckiej, Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, które dotyczą polskiej konspiracji pod okupacją niemiecką;

7) dokumenty pochodzące z zagarniętego zespołu francuskiego, głównie Ministerstwa Wojny Francji, obrazujące przebieg formowania Armii Polskiej we Francji w 1940 r.

Całość dokumentów została zgromadzona w 87 zespołach — 2356 j.a.

Praca w **archiwach białoruskich** zaowocowała skopiowaniem dokumentów z 27 zespołów archiwalnych obejmujących zakres tematyczny, m.in.:

1) okres tzw. białopolskiej okupacji Białorusi w latach 1919–1920;

2) wprowadzenie sowieckiej administracji we wrześniu 1939 r. i stosunek do ludności polskiej na zagarniętych po 17 września terenach oraz obchody pierwszej rocznicy tego wydarzenia;

3) deportację Polaków w 1940 r. z kresów wschodnich;

4) obraz polskiego i sowieckiego ruchu partyzanckiego na terenach Białorusi;

5) dokumenty polskich przedwojennych instytucji i jednostek wojskowych działających bądź stacjonujących na kresach wschodnich II RP. Powstała dokumentacja obejmuje 49 zespołów — 576 j.a.

Z kolei dokumenty skopiowane z 53 zespołów akt w **archiwach litewskich** obejmują m.in.:

1) dokumentację polską wytworzoną przed 1939 r. — zarówno wojskową, jak i cywilną;

2) dokumentację dotyczącą problemu internowanych na Litwie żołnierzy polskich w latach 1939–1940;

3) dokumentację litewskiej policji bezpieczeństwa, która zajmowała się m.in. infiltracją, rozpracowywaniem i likwidacją polskiego podziemia w latach 1939–1940;

4) dokumenty z lat 1940–1941, czyli z okresu Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej do chwili wybuchu wojny sowiecko-niemieckiej — wśród nich kartoteka osób aresztowanych przez NKWD — członków polskiego podziemia;

5) dokumenty niemieckich władz okupacyjnych prowincji Ostland, głównie z terenu Litwy;

6) dokumentację NKWD, MWD, NKGB i MGB Litewskiej SRR z lat 1944–1956 — tu przede wszystkim dokumenty związane z działalnością Armii Krajowej na Wileńszczyźnie i podejmowanymi przeciwko niej akcjami zbrojnymi wojsk sowieckich. Dokumentacja obejmuje 44 zespoły — 732 j.a.

Najskromniej przedstawiają się wyniki pracy w **archiwach ukraińskich**, a zawartość pozyskanych stamtąd kserokopii z 5 zespołów archiwalnych przedstawia się następująco:

1) dokumentacja Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy, wśród której znajdują się meldunki do władz partyjnych dotyczące walki z polskim podziemiem zbrojnym na terenie Polski i Ukrainy oraz informacje o nastrojach panujących wśród polskiej ludności;

2) akta Ukraińskiego Sztabu Partyzanckiego;

3) uchwały Rady Komisarzy Ludowych USRR i Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Bolszewików Ukrainy dotyczące wywozu sprzętu z fabryk poniemieckich na terenie Śląska Opolskiego. Dokumentacja obejmuje 3 zespoły — 43 j.a.

Dokumentacja zbrodni sowieckich na oficerach polskich w latach 1939–1940

Tragedia oficerów polskich na Wschodzie była wynikiem podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow, w rezultacie którego 17 IX 1939 r. w granice Rzeczypospolitej wkroczyła Armia Czerwona. Od tego dnia wojska sowieckie zaczęły brać do niewoli żołnierzy Wojska Polskiego, przekazując ich wojskom konwojowym NKWD. Te z kolei transportowały jeńców do wcześniej przygotowanych obozów i innych miejsc odosobnienia. Za jeńców wojennych uznano wszystkich żołnierzy WP, chociaż ZSRR nie podpisał konwencji genewskiej. Sytuacja jeńców wojennych nie była regulowana przez armię, lecz przez NKWD. W związku z tym na zapytanie komendanta obozu starobielskiego skierowane do Zarządu NKWD ds. Jeńców, jak postępować z jeńcami, szef Zarządu NKWD ds. Jeńców — Piotr Karpowicz

Soprunienko i szef Wydziału II tego Zarządu — Iwan Borisowicz Maklarski wyjaśniali, że „Konwencja Genewska z 1929 r. o jeńcach wojennych nie jest dokumentem, którym macie się kierować. Kierujcie się w swojej pracy dyrektywami Zarządu NKWD ds. Jeńców Wojennych”.

Dla przykładu: w pasie działania Frontu Białoruskiego zgodnie z art. 3 rozkazu nr 5 z dnia 21 IX 1939 r. dowódcy tego frontu, jeńców należało kierować do obozów na terytorium ZSRR. Artykuł 4 i 5 tego rozkazu polecał umieszczać w obozach jenieckich również wszystkich wykrytych w miastach i wsiach żołnierzy armii polskiej, niezależnie od tego, czy stawiali opór Armii Czerwonej i czy mieli przy sobie broń. W wyniku tego zostali jeńcami wojennymi nie tylko internowani, którzy złożyli broń, zgodnie z porozumieniem przewidującym ich zwolnienie (np. obrońcy Lwowa), lecz również przebywający na szkoleniu i częściowo jeszcze nie uzbrojeni rezerwiści, a nawet emerytowani wojskowi. Stąd też wkrótce na obszarach włączonych do ZSRR przeprowadzono obowiązkową rejestrację polskich oficerów, zarówno służby czynnej, jak i w stanie spoczynku, a następnie osoby te zostały aresztowane. W ten sposób realizowano rozkaz Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych nr 001353 z listopada 1939 r.

Jeńców początkowo umieszczano w obozach etapowych (przejściowych), a następnie kierowano ich do kilkunastu obozów stałych: oficerów do Kozielska, Starobielska, Putywła, Juży, Oranek, Griazowca; policjantów, żandarmów i KOP-owców do Ostaszkowa; szeregowców do Dubna, Doniecka, Krzywego Rogu, Zaporża i kilku innych. Jak wynika z dokumentów uzyskanych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym, najwięcej oficerów i żołnierzy trafiło do niewoli w czasie działania Frontu od 25 IX do 7 X 1939 r. W pasie Frontu Białoruskiego, w punktach przyjęć NKWD, na dzień 27 września odnotowano 19 909 jeńców. W pasie działań Frontu Ukraińskiego 44 216 jeńców, w tym 6943 oficerów; z Białorusi przyjęto 16 730 jeńców, a z Ukrainy 46 304. Dane te jednak należy przyjmować z krytycyzmem, gdyż były zawyżane z różnych względów.

Precyzyjne określenie liczby jeńców polskich wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną w czasie działań wojennych jest trudne do określenia. Prof. Eugeniusz Kozłowski, powołując się na różne opracowania, napisał, że jesienią 1939 r. wymieniano liczbę 230 tys. żołnierzy, w tym około 9400 oficerów, a Rosjanie we wrześniu informowali o wzięciu 230 670 jeńców, w tym 12 tys. oficerów.

W wyniku prac Wojskowej Komisji Archiwalnej uzyskano dane o liczbie przetrzymywanych osób w niektórych obozach na dzień 31 grudnia 1939 r.: 1) Starobielsk — 3916, 2) Kozielsk — 4766, 3) Ostaszkow — 6291, 4) Juchnowo — 114, 5) Krzywy Róg — 6297, 6) Jeleno-Karakubsk — 1797, 7) Zaporże — 1602, 8) Równe — 3297, 9) w obozach pracy — 10 326.

W trakcie „zapełniania” obozów stany liczebne zmieniały się nie tylko z uwagi na dopływ jeńców, lecz również z powodu dokładnego sprawdzania przez Rosjan przydziałów służbowych i określenia rodzaju służby (policjanci, żandarmi, oficerowie WP). Oczywiście, stany liczebne więźniów zmieniały się aż do kwietnia 1940 r. (szczególnie w miesiącach luty — marzec), dokonywano przemieszczeń jeńców

między obozami, jak należy przypuszczać, gotowe były listy do rozstrzeliwania jeńców.

W tym miejscu warto wymienić niektórych oficerów przetrzymywanych w obozach:

S T A R O B I E L S K — 8 generałów: Franciszek Sikorski, Leon Billewicz, Aleksander Kowalewski, Czesław Jarnuszkiewicz, Kazimierz Orlik-Łukoski, Konstanty Plisowski, Piotr Skuratowicz, Stanisław Haller;

55 pułkowników, m.in. Bolesław Fijałkowski (obrońca Lwowa), Edward Sasaki (Dep. Sprawiedliwości MSWojsk.), Józef Świerczyński (komendant Centrum Wyszkożenia Kawalerii);

130 podpułkowników, m.in. Jan Akcentowicz (szef sztabu 24 DP), Jan Hodźko-Zajko (komendant m. Lwów);

320 majorów;

854 kapitanów;

2528 oficerów niższych stopni;

12 kapelanów.

K O Z I E L S K — kontradmirał Ksawery Czernicki;

4 generałów: Bronisław Bohaterewicz (wcześniej osadzony w Putywlu), Henryk Minkiewicz (wcześniej w obozie Juchnow), Mieczysław Smorawiński (Juża) i Jerzy Wołkowicki (Putywl) — przeżył łagry;

27 pułkowników;

76 podpułkowników, wśród nich dr Józef Seruga, były pracownik naukowy CAW;

240 majorów;

663 kapitanów;

17 oficerów marynarki wojennej różnych stopni;

3439 oficerów niższych stopni.

O S T A S Z K Ó W — 264 oficerów policji i żandarmerii;

615 młodszych oficerów policji i żandarmerii;

110 pracowników więziennictwa;

12 kapelanów.

Według stanu z dnia 31 XII 1939 r., w Kozielsku przebywało 4766 jeńców-oficerów. Z tej liczby około 30% przetrzymywanych stanowili oficerowie służby czynnej, pozostali to oficerowie rezerwy i w stanie spoczynku. Oprócz wymienionych generałów, wśród oficerów rezerwy znajdowało się 21 nauczycieli akademickich (profesorów docentów, wykładowców), ponad 300 lekarzy wojskowych i cywilnych, kilkuset inżynierów, prawników, nauczycieli szkół średnich, pracowników instytucji kulturalnych oraz księża kapelani. W obozie tym była również kobieta-pilot, por. Janina Lewandowska, córka gen. J. Dowbora-Muśnickiego.

W obozie starobielskim przebywało w tym czasie 3916 jeńców, wśród nich 8 generałów, prawie wszyscy oficerowie — obrońcy Lwowa, a wśród oficerów rezerwy kilkunastu profesorów wyższych uczelni, około 400 lekarzy wojskowych i cywilnych, prawnicy, inżynierowie, dziennikarze i poeci. W Starobielsku przebywali

również wszyscy pracownicy naukowcy Instytutu Przewodzącego, prawie cały personel Instytutu Uzbrojenia, 12 kapelanów i blisko 600 lotników. Obóz w Ostaszkowie przeznaczony został głównie dla policjantów, żandarmerii, KOP-u i pracowników więziennictwa. Przebywało w nim — według stanu z 31 XII 1939 r. 6291 osób, w tym 5020 szeregowych żandarmerii i policji. Najliczniejszą grupę policjantów — około 1400 osób — stanowili policjanci z województwa śląskiego. W obozie tym byli również, choć w mniejszych liczebnie grupach, leśnicy, kolejarze, pracownicy poczty, harcerze i junacy z Junackich Hufców Pracy. Była tu również prawie cała kadra Centrum Wyszkożenia Żandarmerii z komendantem płkiem Stanisławem Sitkiem. W miarę upływu czasu osoby zajmujące się „sprawą katyńską” dotarły do materiałów, które zawierają listy straconych w innych rejonach byłego ZSRR. W lutym 1995 r. ukazała się tzw. lista ukraińska zawierająca 3435 nazwisk — żołnierzy, policjantów i urzędników państwowych, wśród których siedem osób to generałowie, m.in. Rudolf Prich, który we wrześniu 1939 r. był dowódcą obszaru Lwowa. Na tej liście figurują nazwiska 193 sędziów i adwokatów oraz blisko 40 pracowników Oddziału II Sztabu Głównego. Około 50% osób z tej listy to pracownicy Policji Państwowej.

Po wielu latach od agresji Armii Czerwonej na ziemię polską okazało się, że nie wszyscy jeńcy wzięci do niewoli znaleźli się w obozach. Wielu z nich zostało zamordowanych w miejscach ich ostatniej walki. Problemem zajął się m.in. Wiktor Cygan, który swój artykuł oparł na wydanych pozycjach książkowych w kraju i za granicą oraz na relacjach, także świadków tych zdarzeń. Jak wynika z tego artykułu, wielu żołnierzy Wojska Polskiego, nie tylko oficerów, zginęło w wyniku samowoli dowódców różnego szczebla dowodzenia Armii Czerwonej. W zakończeniu swego artykułu W. Cygan napisał: „Jak się wydaje, większość zbrodni z września – października 1939 r. nie była wcześniej planowana, dopuszczali się ich z własnej inicjatywy niżsi dowódcy. Ale do tych zbrodniczych działań zachęcał ich obraz wroga klasowego i narodowego, białopolaka, gnębielcy ludu pracującego, kształtowany przez sowiecką propagandę [...] Brak też jest informacji, by zbrodniarze zostali w jakikolwiek sposób pociągnięci do odpowiedzialności [...]. Zbrodnie sowieckie z 1939 r., popełnione zarówno na jeńcach, jak też na ludności cywilnej, pozostały dotychczas bezkarne, ale także w znacznej mierze nieznanne”. Dowodem samowolnego, bez sądu, rozstrzelania jeńców, jest rozkaz Państwowego Komisarza Obrony ZSRR marszałka Klimienta Jefriemowicza Woroszyłowa z października 1939 r. „O nieprawidłowych działaniach Rady Wojennej 6 Armii”. W rozkazy tym napisano, że znanych jest 10 przypadków samowolnego rozstrzelania jeńców. Winni otrzymali nagany. Dla porównania — wedle sprawozdania wojennej prokuratury Frontu Ukraińskiego — za kradzieże, których dopuścili się żołnierze Armii Czerwonej, karani byli wieloletnim więzieniem.

Trzy obozy jeńców (Kozielsk, Starobielsk i Ostaszków) uznane zostały za obozy specjalne i w stosunku do zatrzymanych w nich jeńców Beria wydał 31 XII 1939 r. rozporządzenia nakazujące przyspieszenie śledztwa oraz przygotowanie spraw

sądowych. W styczniu 1940 r. grupy śledcze miały zakończyć sporządzanie akt przeciwko wszystkim zatrzymanym oraz osobom aresztowanym i przetrzymywanym w więzieniach. Odtąd ich los zależał od NKWD. 5 III 1940 r. Beria przedstawił Stalinowi pismo-meldunek o stanie liczebnym zatrzymanych. W piśmie tym Beria informuje, że w obozach przebywa 14 736 byłych oficerów, żandarmów i policjantów, natomiast w więzieniach zatrzymano 18 632 aresztowanych, z tej liczby 10 685 to Polacy, byli oficerowie, policjanci i żandarmi oraz członkowie kontrrewolucyjnych organizacji. Wszyscy oni „czekają na zwolnienia, aby mieć możliwość aktywnego włączenia się do walki przeciwko władzy radzieckiej”. W meldunku tym jest również zawarta straszliwa w skutkach propozycja: „rozpatrzyć w trybie nadzwyczajnym z zastosowaniem w stosunku do nich najwyższego wymiary kary — rozstrzelanie” [...].

Prawie dokładnie co do dnia, 19 lat po decyzji o zbrodni, bo 3 III 1959 r. przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Ministrów ZSRR — Aleksandr Szelepin, przedstawił Nikicie Chruszczowowi informacje, iż w specjalnym, zaplombowanym pomieszczeniu przechowywanych jest 21 857 teczek personalnych rozstrzelanych w 1940 r. Polaków. Szelepin wymienił dokładnie liczby rozstrzelanych w różnych miejscach kaźni: w lesie katyńskim (obóz Kozielsk) — 4421 osób, w pobliżu Charkowa (obóz Starobielsk) — 3820 osób, obłast Kalininska (obóz Ostaszków) — 6311 osób, inne obozy i więzienia — 7305 osób.

Szelepin napisał również, że dla władz radzieckich materiały te „[...] nie stanowią historycznej wartości, tym bardziej że jest już oficjalna wersja specjalnej komisji (komisja Burdenki — dopisek autora), iż mordy dokonali Niemcy”. Tak więc na podstawie tego pisma, choć nie tylko, znana jest dokładna liczba rozstrzelanych jeńców, wziętych do niewoli w 1939 r. i osadzonych w obozach specjalnych.

Być może w przyszłości, gdy zostaną w pełni otwarte archiwa i będzie można dotrzeć do innych materiałów archiwalnych, historycy podejmą badania związane z określeniem liczby rozstrzelanych żołnierzy polskich podczas działań wojennych lub bezpośrednio po ich zakończeniu, a także podczas konwojowania jeńców do miejsc odosobnienia.

Kolekcja akt z archiwów byłego ZSRR zgromadzona w Centralnym Archiwum Wojskowym ma unikatowy charakter. Dokumentuje fakty dotyczące agresji sowieckiej na Polskę 17 IX 1939 r.; stanowi zbiór personaliów żołnierzy Wojska Polskiego, Armii Krajowej oraz innych organizacji niepodległościowych na kanwie represji NKWD. Daje możliwość zbadania mechanizmów terroru sowieckiego nie tylko w stosunku do jeńców i internowanych, ale ogółu obywateli polskich w latach 1939–1941 na kresach wschodnich i w okresie późniejszym (do lat pięćdziesiątych) na pozostałych obszarach.

W jaskrawy sposób dokumentuje przyzwolenie władz radzieckich na doraźne sądy i masowe egzekucje; na zbrodnię skierowaną przeciwko narodowi polskiemu.

WŁADYSŁAW STĘPNIAK

(Warszawa)

DOKUMENTACJA LOSU POLAKÓW NA WSCHODZIE W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ, W TYM OFIAR ZBRODNI KATYŃSKIEJ, W ZBIORACH INSTYTUTU HOOVERA

Zadziwiające jest podobieństwo losu ludzi i dotyczącej ich dokumentacji w powojennej historii Polski. Ofiary a zarazem świadkowie represyjnego reżimu sowieckiego skazane zostały po zakończeniu II wojny światowej na kolejne, okrutne doświadczenie. Właśnie brak dostępu do dokumentacji własnych cierpień i wymuszone kolejnymi represjami milczenie przypomina los dokumentów, które pod wpływem rozlicznych obaw zdecydowano się wywieźć z Europy i ulokować niezwykle daleko — w pięknej, lecz praktycznie niedostępnej dla badacza europejskiego, Kalifornii. I tak zarówno ludzie, jak dotyczące ich losu dokumenty podlegały presji czynników politycznych, uczestnicząc, wbrew swej woli i podstawowym interesom, w grze politycznej na ogromną skalę.

Fakt, że podstawowe dokumenty polskiej proweniencji państwowej, dotyczące losu Polaków i obywateli polskich na obszarze byłego ZSRR w czasie II wojny światowej, skazane zostały po zakończeniu wojny na zesłanie do Kalifornii¹ jest jednym z najdotkliwiej obrazujących beznadziejne położenie Polski i Polaków w tym momencie dziejowym. Gdyby dokumenty te stały się dostępne sowieckim i polskim władzom represyjnym, oznaczałyby niechybną śmierć dla ocalałych z systemu łagrów i zsyłek, i kolejne represje dla ich najbliższych. Dla władz brytyjskich — słusznie poszukujących jakiegoś rozwiązania sytuacji w Europie w warunkach coraz wyraźniejszego zagrożenia sowiecką dominacją na całym kontynencie — istnienie tej dokumentacji także było niebezpieczne, a przede wszystkim niewygodne. Zgodnie z decyzjami sojuszników, władze brytyjskie były bowiem zobowiązane do stworzenia warunków pozwalających władzom w Warszawie na przejęcie agend, mienia i dokumentacji Rządu RP na obczyźnie. Siłą rzeczy trzeba było w roku 1945 i latach następnych robić wszystko, aby owa dokumentacja, tak niebezpieczna dla

---

¹ Zob. *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997.

tysięcy ludzi w kraju, znalazła bezpieczne miejsce do tymczasowego przechowania. Wybitni polscy patrioci, wśród nich bohaterowie narodowi, jak gen. Władysław Anders, decydując się na przekazanie w depozyt Archiwum Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda archiwaliów, których dotyczy niniejsze opracowanie, czynili to w przeświadczeniu, że wymaga tego bezpieczeństwo tysięcy ofiar represji sowieckich i dziesiątek tysięcy ich krewnych. Był to moment szczególnie tragiczny właśnie dla gen. Andersa, który sądził, że zgromadzenie i okazanie światu dokumentacji zbrodni otworzy wszystkim oczy na to, czym jest reżim sowiecki. Ulec musiał jednak realiom politycznym, które istniały w Europie i na świecie po zakończeniu II wojny. Identycznie musiały się także zachować działające na wychodźstwie polskie władze państwowe.

Podajemy tu jeden z najbardziej przykrych wątków w naszej historii współczesnej. Trudno rzecz całą inaczej określić, skoro w konspiracyjnych niemalże warunkach opublikowana została w lutym 1946 r. przez polski rząd emigracyjny w Londynie, w bardzo ograniczonej liczbie egzemplarzy, praca *Facts and documents concerning Polish prisoners of war captured by the USSR during the 1939 campaign*, której stronę tytułową opatrzono dopiskiem: *For private circulation only*. Pracę tę traktowano jako materiał śledczy i dowodowy, a jej odbiorcami byli przedstawiciele świata politycznego i dyplomatycznego państw zachodnich oraz naczelny prokurator Wielkiej Brytanii. Pozostaje to w oczywisty sposób w ścisłym związku z procesem zbrodniarzy wojennych w Norymberdze, który rozpoczął się 14 XI 1945 r.

Była ona rozpowszechniana wraz z informacją o powołaniu w grudniu 1944 r. przez Radę Ministrów specjalnej komisji w celu przebadania losu polskich jeńców wojennych zaginionych w ZSRR. Komisja zgromadziła dostępne na ten temat materiały, a grupa ekspertów przygotowała tę pracę w charakterze tymczasowego raportu, mającego ściśle poufny charakter. W ten sposób wykorzystana została inicjatywa ministra obrony narodowej gen. Mariana Kukiela, który po ogłoszeniu informacji na temat grobów katyńskich zlecił opracowanie tej sprawy prof. Wiktorowi Sukiennickiemu (Uniwersytet Wileński) i prof. Marianowi Heitzmannowi (Uniwersytet Jagielloński). Opracowanie liczące aż 454 ss. nie mogło przyciągnąć znacznej liczby czytelników, dlatego też postarano się o publikację wersji skróconej, 31 ss., którą opublikowano w 700 egz. pt. *The mass murder of Polish prisoners of war in Katyn*.

Do roku 1982 jedynie te materiały występowały w Hoover Institution Archives pod nazwą: Poland. Rada Ministrów. W roku następnym przekazał tam swoje materiały związane z przygotowaniem *Facts and documents concerning Polish prisoners of war captured by the USSR during the 1939 campaign* autor tego opracowania, Wiktor Sukiennicki. Wśród tych materiałów znajdują się także dokumenty dotyczące polskich badań radzieckich zbrodni na polskich jeńcach wojennych, pominięte w 1946 r. Wspomnieć w tym miejscu należy, że materiały W. Sukiennickiego dotyczące tego tematu przechowywane są także w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego w Londynie. To, co trafiło do Stanfordu,

to wymienione już powyżej publikacje władz emigracyjnych z roku 1946 wraz z egzemplarzami, których korektę przed drukiem przeprowadzał Sukiennicki. W nich występują też oryginały fotografii. Są tam także maszynopisy tych opracowań w języku polskim oraz wiele dokumentów związanych z tą inicjatywą władz emigracyjnych, głównie w postaci korespondencji ich członków do autora oraz zgromadzony materiał źródłowy.

Znaleźć tu możemy m.in. chronologiczne zestawienie wypowiedzi przedstawicieli władz sowieckich w sprawie losu, jaki spotkał polskich jeńców wojennych w ZSRR, odpisy materiałów osobistych pomordowanych w Katyniu oficerów polskich (dzienników, notatników i terminarzy), relacje: prof. W. Komarnickiego, prof. A. Straszyńskiego, por. B. Młynarskiego z 1 XI 1941 r. (zawierająca adnotacje ręką gen. W. Andersa). Natrafiamy tu w dalszej kolejności na materiały PCK: K. Skarżyński, Sprawozdanie poufne o całokształcie udziału Polskiego Czerwonego Krzyża w pracach ekshumacyjnych w Katyniu pod Smoleńskiem za okres kwiecień – czerwiec 1943 r. złożone na polecenie Zarządu Głównego, Warszawa, czerwiec 1943, s. 59; Załącznik do sprawozdania komisji technicznej PCK dotyczącego działalności w Katyniu, s. 59; K. Skarżyński, Polski Czerwony Krzyż w Katyniu, mps, s. 85 i jego korespondencja z prof. Heitzmannem z roku 1946; notatki i materiały dotyczące dalszego udziału PCK w tej sprawie. Zwracają uwagę protokoły przesłuchań z 1943 r. przed wojskowymi instytucjami sądowymi: 9 Sądem Polowym Naczelnym Władz Sił Zbrojnych w Londynie, Morskim Sądem Wojennym, 1 Sądem Polowym 1 Dywizji Grenadierów. Uzupełnieniem są materiały zgromadzone przez W. Sukiennickiego: Biuro Opieki nad Żołnierzem MON — Wydział Ogólny. Sprawozdanie referatu jeńców wojennych polskich w ZSRR, (b.d.), s. 90.

Przedstawione materiały, bezpośrednio wiążące się z tematem sesji, nie wyczerpują problematyki określonej w temacie tego referatu. Najważniejsze bowiem archiwalia, dotyczące zarówno zbrodni katyńskiej, jak i losów Polaków w byłym ZSRR, zawiera kilka jeszcze zespołów przechowywanych w HIA, w tym przede wszystkim Materiały Biura Dokumentów II Korpusu (tzw. Władysław Anders Collection). Ich szczegółową prezentację pragnę poprzedzić kilkoma uwagami bardziej ogólnego charakteru.

Losy Polaków na terytorium ZSRR w czasie II wojny światowej², w tym przede wszystkim mieszkańców tej części terytorium państwa polskiego, która została zajęta przez Armię Czerwoną w wyniku agresji 17 IX 1939 r., są jednym z najbardziej tragicznych i skomplikowanych problemów w najnowszej historii Polski. Władze polskie na emigracji więc, obok działań politycznych i dyplomatycznych podejmowanych na arenie międzynarodowej mających na celu ratowanie i niesienie pomocy setkom tysięcy ludzi, zwróciły uwagę na potrzebę zabezpieczenia materiałów dokumentujących losy tych osób. Wytworzyła się nawet swego rodzaju rywalizacja

---

² Na ten temat: P. Żaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa 1990. (W pracy tej materiały z HIA nie zostały wykorzystane).

między różnymi ośrodkami i instytucjami, które miały bezpośredni kontakt z ofiarami stalinowskiego terroru³.

Problem ten nabrał wręcz wyjątkowego znaczenia w obliczu kryzysu w stosunkach polsko-radzieckich, zakończonego zerwaniem przez ZSRR stosunków dyplomatycznych z polskim rządem na emigracji. Sądzono bowiem, że tak obszerna i nie podlegająca wątpliwości baza dokumentująca skalę zbrodni radzieckich mieć będzie ważne znaczenie w trakcie ustalania warunków pokoju, po zakończeniu wojny. Szczególnym rzecznikiem tego poglądu — o czym już wspominałem — był gen. Władysław Anders⁴, który tym samym odegrał ogromnie ważną rolę w gromadzeniu i zabezpieczeniu tej dokumentacji, unikatowej pod względem rozmiarów i znaczenia.

Wynikiem tego było powołanie — rozkazem dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie z dnia 15 IV 1943 r. — specjalnej komórki organizacyjnej, której nadano nazwę: Biuro Dokumentów, współpracującej z instytucjami cywilnymi, w tym przede wszystkim z Centrum Informacji na Wschodzie⁵.

Zadania Biura Dokumentów określone zostały następująco: „[...] 1. Zebrać materiał następujący: a. całokształt postępowania bolszewików w okupowanej części Polski, b. los i przeżycia obywateli polskich tak w kraju, jak i po wywiezieniu ich w głąb Rosji, c. życie i stan rzeczy w Sowietach. 2. Przygotować (opracować) a. dokumenty na konferencję pokojową, b. materiał wydawniczy jako broń w walce z Sowietami [...]”⁶. Te zadania miały być realizowane przez gromadzenie odpowiednich materiałów (relacji, ankiet) i ich należyte opracowanie.

Dla charakterystyki zawartości materiałów Biura Dokumentów podstawowe znaczenie posiada następujący fragment rozkazu dotyczącego jego działania: „[...] Opracowanie materiału i przygotowanie wydawnictw. Cel: nastawić opinię świata do walki przeciw Rosji. W związku z tym przekonać go, że: Rosja niesie innym narodom niewolę i nędzę (Zorganizowany rabunek najechanego kraju; niszczenie handlu i warsztatów pracy, równanie w dół, wprowadzenie ogólnej nędzy; wypędzenie ludzi z domów; plebiscyty pod terrorem; masowe aresztowania za służenie własnemu państwu, hańbiące śledztwa, tortury; wywożenie ludności w głąb Rosji, warunki transportu; kogo wywożono; bezprawny pobór). 3. Życie ludzi wywiezionych do Rosji. Posiołki; obozy pracy przymusowej; obozy jeńców; więzienia, tortury; doprosy; sprawa zaginionych oficerów; ilość zmarłych i okaleczonych, stan sanitarny; sprawy religijne. 4. Rosja spadkobierczynią Dżyngischana. Metody rządzenia Stalina, masowe mordowanie prze-

---

³ Problematyki tej dotyczą w znacznym procencie materiały omawianych w ramach tego opracowania zespołów przechowywanych w HIA: Ambasady RP w Moskwie i Kujbyszewie oraz Ministerstwa Informacji i Dokumentacji.

⁴ Władysław Anders (1892–1970) w czasie II wojny światowej był w latach 1941–1942 dowódcą Armii Polskiej w ZSRR, przekształconej po przemieszczeniu na Środkowy Wschód w Armię Polską na Wschodzie (1942–1943). Kolejne stanowisko gen. Andersa to dowództwo II Korpusu.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., s. 12.

ciwników. Absolutny totalizm. NKWD. Człowiek jest niczym, wszystkim jest reżim. Nie ma wolności słowa, ruchu i pracy. Bezwzględny wyzysk człowieka. Brak ubezpieczeń społecznych. Liczne miliony pracy niewolnej. Wymiar sprawiedliwości. Pociągi — więzienia. Inteligencja rosyjska w więzieniach. Różnice społeczne — nędza mas, dobrobyt grupy rządzącej. Różnice zarobków. Kobieta i dziecko. 5. Rosja więzieniem narodów. Tępienie Ukraińców, Białorusinów, Karelczyków, Uzbeków i innych. Wywożenie ludności w różne strony Rosji, oddzielanie mężczyzn od kobiet. Tępienie wszelkiej religii. Wielkie inwestycje dokonywane ludźmi niewolnymi. Zupełne odcięcie ludności od świata. Człowiek, który widział zagranicę, musi zginąć. Nawet list z zagranicy prowadzi do więzienia [...]”⁷.

W 1943 r., zwłaszcza w warunkach nadzwyczaj ostrego kryzysu w stosunkach polsko-rosyjskich, dokument tej treści musiał mieć bardzo poufny charakter. Ta sama uwaga dotyczy instrukcji, która określała zasady i podstawy działania Biura Dokumentów i związanego w sposób bezpośredni z nim Biura Studiów. Działalność tych instytucji przechodziła w czasie II wojny światowej kilka etapów, w tym czasowe podporządkowanie Oddziałowi Informacyjno-Wywiadowczemu Sztabu Naczelnego Wodza i dowódcy III Korpusu, oraz zmian miejsca swej działalności (z Bliskiego Wschodu przeniesiono je w marcu 1943 r. do Włoch). Jednak przez cały czas wykonywały one nakreślone zadania. Ta działalność łączyła się z szerszą aktywnością polityczną władz polskich, czego przykładem było powołanie 20 X 1943 r. Komisji Międzyministerialnej dla Centralizacji, Ewidencjonowania i Eksploatowania Materiałów Polsko-Sowieckich. Na mocy instrukcji Prezydium Rady Ministrów Biuro Studiów stało się centralną komórką organizacyjną, do której wszystkie instytucje wojskowe były zobowiązane przekazywać owe materiały. Analogiczną rolę w odniesieniu do instytucji cywilnych odgrywało Centrum Informacji na Wschodzie.

Zasadniczą częścią pozostałości materiałowej Biura Dokumentów są odpowiednio opracowane relacje byłych jeńców i zesłańców polskich w ZSRR, spisane przez nich po wstąpieniu w szeregi Armii Polskiej na Wschodzie. Relacje te powstały na skutek rozkazu gen. W. Andersa z 21 grudnia 1942 r.⁸, a więc już po wyprowadzeniu wojska z ZSRR. Te materiały liczą około 60 tys. ss.; zostały w Biurze Dokumentów opracowane i podzielone na ankiety i relacje, których w sumie jest około 18 tys.⁹ Do materiałów tych opracowana została kartoteka uczestników tej akcji (pudła 1–34) oraz katalog rzeczowy obejmujący 245 zagadnień.

⁷ Ibid.

⁸ W Wielkiej Brytanii znalazły przejściowo schronienie w miejscowości Foxley, gdzie skoncentrowana została działalność archiwalno-muzealna prowadzona dotąd w II Korpusie. Polegała odtąd głównie na własnym zabezpieczeniu materiałów o trwałej wartości historycznej. (Tymczasowe wytyczne prac historyczno-archiwalnych. II Korpusu. Londyn, 19 XII 1946, HIA. W. Anders. Box 79).

⁹ W rozkazy tym znalazło się zapewnienie, że „nazwiska relacjonistów nie będą ujawnione” oraz „dostęp do zebranego materiału osobom niepowołanym uniemożliwiony”. Zob. przyp. 9.

Biuro Dokumentów podjęło się także prac nad statystyką osób wywiezionych z Polski wschodniej w latach 1939–1941 oraz wykazem zmarłych i zaginionych w ZSRR. W roku 1945 rozszerzono zakres działania o problemy okupacji niemieckiej. W zbiorach tej instytucji znalazły się także oryginalne dokumenty.

Nie mniej ważną częścią tej kolekcji są akta Oddziału Informacyjnego Armii Polskiej na Wschodzie oraz materiały samego Biura Dokumentów.

W Hoover Institution Archives materiały Biura Dokumentów zajmują objętość 110 pudeł i dzielą się na kilka grup, poczynając od **kartoteki imiennej uczestników akcji ankietowej (Pudła 1–34)**. Każda występująca tu karta zawiera, obok kolejnego numeru ewidencyjnego, następujące rubryki: 1. Nazwisko i imię, 2. Rok urodzenia, 3. Narodowość, 4. Wyznanie, 5. Zawód, 6. Miejsce stałego zamieszkania w Polsce, 7. Miejsce ostatniego pobytu w Polsce: a. na wolności, b. po pozbawieniu wolności, 8. Przyczyna opuszczenia Polski, 9. Data pozbawienia wolności, 10. Data opuszczenia Polski, 11. Miejsce pobytu w ZSRR przed amnestią: a) obozy jeńców, b) więzienia, c) obozy pracy, d) posesiołki, e) inne miejsca pobytu, 12. Data zwolnienia. 13. Miejsce pobytu w ZSRR po amnestii, 14. Zatrudnienie w ZSRR: a) w obozie jeńców, b) w obozie pracy, c) w posesiołkach, d) w innych miejscach pracy, 15. Członkowie rodziny wywiezieni wspólnie (rodzice, dzieci, rodzeństwo, inni krewni i powinowaci), 16. Członkowie rodziny pozostali w ZSRR: a) żywi, b) zmarli.

Kolejną grupę stanowią **Ankiety i relacje deportowanych Polaków, depozyt II Korpusu (Pudła 35–68)**. Jest to zasadnicza, najważniejsza część tej kolekcji archiwalnej. Składają się na nią relacje i wypełnione kwestionariusze, które pierwotnie przechowywane były w jednym zbiorze ułożonym według nadanych im numerów 1–18 304. Zbiór ten następnie podzielono na **Relacje i Ankiety**. Zwrócić należy także uwagę na **indeks osobowy Polaków zmarłych lub zaginionych w ZSRR (pudła 93–103)** oraz **miejsc kaźni w ZSRR (pudła 106–107)**. Został on opracowany przez pracowników Biura Dokumentów na podstawie zgromadzonych przez nich ankiet i relacji. Zawiera on dane personalne osoby zmarłej lub zaginionej (obok imienia i nazwiska, także zawód, miejsce i data śmierci). Znaleźć można wśród tych materiałów także informacje na temat postawy wobec oprawców (np. płaszczył się przed NKWD) czy też kolaboracji z nimi („przeprowadzała zesłania Polaków ze Lwowa”). Nie brakuje także informacji na temat postaw patriotycznych czy też wprost bohaterskich.

Wiele osób zainteresować też mogą **negatywy szklane portretów represjonowanych Polaków w czasie II wojny światowej (pudło 110)** oraz **materiały dotyczące spraw polskich w czasie II wojny światowej zgromadzone w Biurze Dokumentów II Korpusu (pudła 68–76)**.

Jest to bardzo ważna kolekcja, którą uzupełniają akta zawarte w dwóch następnych prezentowanych tu zespołach archiwalnych, których omawianie rozpoczynamy od **Ambasady RP w Moskwie i Kujbyszewie**. Pamiętać przy tym należy, że część akt tej najważniejszej polskiej placówki dyplomatycznej w czasie II wojny światowej przechowywana jest także w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego

w Londynie i Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Materiały w Stanfordzie stanowią fragment większej kolekcji poświęconej głównie dokumentowaniu tragicznych losów Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej oraz terytorium ZSRR w latach II wojny światowej. W polskich kręgach politycznych do tej dokumentacji przywiązywano nadzwyczajną wagę sądząc, że zawierają tak przekonujące dowody zbrodni sowieckich, iż pomoże to pozyskać dla sprawy polskiej poparcie rządów i opinii publicznej państw demokratycznych.

Materiały zgromadzone w Hoover Institution Archives stanowią zasadniczą część dokumentacji wytworzonej przez tę placówkę dyplomatyczną. Ich liczba jest znaczna — wypełniono nimi 56 pudeł. Zakres chronologiczny i tematyczny akt oddaje dzieje tej placówki dyplomatycznej, której powołanie stało się możliwe dzięki zawartemu 30 VII 1941 r. układowi polsko-radzieckiemu oraz związanej z nim umowie wojskowej z 14 sierpnia tr. Problemy Wojska Polskiego na terytorium ZSRR i losy ludności polskiej w tym państwie stanowią zasadniczą część treści omawianych tu dokumentów. Przeważają materiały związane z ochroną i opieką roztaczaną przez ambasadę nad Polakami¹⁰. Wśród tych akt występuje obfita dokumentacja dotycząca działalności 36 delegatur ambasady, które powołano w celu roztaczania opieki nad Polakami w 42 obwodach, oraz placówek mężów zaufania w 421 miejscowościach.

Rozwój działalności tych instytucji, stosowane wobec nich szykany, a następnie wymuszona likwidacja, odpowiadające kolejnym etapom polityki radzieckiej, w której momentem przełomowym było zerwanie stosunków dyplomatycznych z Polską 25 IV 1943 r., poprzedzone cofnięciem w dniu 16 I 1943 r. wcześniejszej decyzji przyznającej obywatelstwo polskie osobom narodowości polskiej z obszarów zajętych przez ZSRR w wyniku agresji z 17 IX 1939 r., stanowią treść zasadniczą akt tego zespołu.

Ważną część zawartości zespołu stanowią sprawy organizacyjno-administracyjne Ambasady RP w Moskwie i Kujbyszewie, skupię się jednak na materiałach dotyczących konkretnych represjonowanych osób. Dotyczą one jeńców wojennych, skazanych i zesłańców, a także akcji paszportyzacji i spraw bytowych tysięcy osób. Warto wskazać na materiały dotyczące polskich zakładów opiekuńczych w ZSRR i wykazy mężów zaufania. Noty dyplomatyczne łączące się z ochroną ludności polskiej na obszarze ZSRR oraz spisy więźniów i obozów, w których zostali zatrzymani obywatele polscy (notatki służbowe, raporty, rozdawnictwo pomocy), oraz wykazy skupisk polskich w ZSRR. Spisy deportowanych Polaków (stan z dn. 30 XI 1942 r.). Dane statystyczne dotyczące ludności polskiej, działalności mężów zaufania i polskich zakładów opieki społecznej. Często materiały tego rodzaju są zatytułowane: „Spis obywateli polskich jeszcze niezwolnionych z więzień i obozów

---

¹⁰ Zob. D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999; E. Kowalska, *Przeżyć, aby wrócić. Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998.

do odszukania w pierwszej kolejności” czy też „Listy represjonowanych”. Wiele osób interesują wyroki sądów radzieckich na obywateli polskich i dane na temat aresztowni obywateli polskich po 12 VIII 1941 r. (po wydaniu aktu amnestyjnego). Ta sama uwaga musi dotyczyć kartotek i wykazów zmarłych obywateli polskich w ZSRR. Warto wiedzieć, że zachowały się także depozyty różnych osób (fotografie i dokumenty osobiste, w tym pergaminowe, jak np. Aleksandra I z 1824 r.), oraz różne przedmioty materialne i pieniądze.

W materiałach tej placówki dyplomatycznej są też akta dotyczące zbrodni katyńskiej (**pudła 17 i 18**), wśród których występują papiery Samodzielnego Referatu Historycznego Dowództwa Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR związane z obozem internowanych w Połdże, Kalwarii na Litwie i Griazowcu oraz poszukiwaniem oficerów internowanych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie — wykazy z grudnia 1941 r. oraz Notatka o polskich jeńcach wojennych, którzy nie wrócili ze Starobielska, Kozielska i Ostaszkowa (8300 osób); Memorandum on the missing Polish prisoners of war i Zestawienia dotyczące wywiezionych oficerów ze Starobielska. Wykaz obozów, z których obywatele polscy nie zostali zwolnieni, Spis polskich jeńców w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie (do maja 1940 r.). Zwrócić należy także uwagę na kartotekę osób o nieznanym miejscu pobytu.

W dużym dziale akt tej ambasady, wytworzonych przez jej organy zajmujące się opieką społeczną, znaleźć można liczne zeznania i relacje deportowanych Polaków, w tym dzieci. Są to materiały o niezwykle wstrząsającym charakterze (szczególnie **pudła 46–50**).

W Stanfordzie znalazła się także najbardziej wartościowa część akt wytworzonych przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, którego akta mają istotne znaczenie dla badań nad najnowszymi dziejami Polski. Zadaniem tego ministerstwa było informowanie władz polskich o stanie sprawy polskiej na arenie międzynarodowej oraz przekazywanie światowej opinii publicznej wiadomości o sytuacji na ziemiach polskich i wkładzie oręża polskiego do wspólnej walki państw sprzymierzonych. Mogło być ono realizowane dzięki rozwiniętej wewnętrznej strukturze organizacyjnej i sieci ekspozytur w państwach sojuszniczych. Ministerstwu temu podlegały, jako jego wewnętrzne działy, Polskie Radio i Polska Agencja Telegraficzna. Także prasa, głównie „Dziennik Polski”, wchodziła w zakres działalności przedmiotowej tego resortu. Wśród tych akt i materiałów wyodrębniają się archiwalia związane z losem Polaków w ZSRR w czasie II wojny światowej. Powoduje to, że zespół ten stanowi swego rodzaju uzupełnienie akt Ambasady RP w Moskwie i Kujbyszewie oraz Biura Dokumentów II Korpusu.

Znajduje się tu przede wszystkim około 10 tys. zaświadczeń wydawanych przez NKWD w 1941 r. obywatelom polskim zwalnianym z miejsc kaźni (tzw. *udostowierienija*) oraz wstrząsający zbiór podań o polskie paszporty, pisanych częstokroć na przypadkowych i jedynie dostępnych materiałach, np. papierze pakowym czy

tapetach ściennych. Tak zwane. plebiscyty¹¹, przeprowadzone przez okupacyjne władze sowieckie na polskich obszarach wschodnich w październiku 1939 r. dokumentuje około 12 tys. ankiet zebranych od żołnierzy Armii Polskiej na Wschodzie i innych osób obywatelstwa polskiego. Ankiety te zostały zgromadzone w wyniku działalności Biura Dokumentów II Korpusu gen. W. Andersa. Występowanie wymienionych materiałów w zespole jest wynikiem współpracy między tymi instytucjami. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji współpracowało z tym biurem za pośrednictwem Centrum Informacyjnego na Wschodzie, z siedzibą w Jerozolimie. Tę częśći zbiorów uzupełniają pisemne relacje, często pamiętniki, dorosłych, młodzieży i dzieci, którym los nie zaoszczędził przejścia przez sowiecki system kaźni.

Obok poważnej ilości bardzo różnorodnych materiałów dotyczących zajęcia przez ZSRR obszarów wschodnich II Rzeczypospolitej występują wspomniane już archiwalia dotyczące osób, które przeszły przez sowiecki system represyjny. Oto, tytułem przykładu, zawartość **puddła 91**, zawierającego kolekcję materiałów dotyczących deportacji Polaków w ZSRR:

1. Raporty Sztabu Naczelnego Wodza. Raporty polskich placówek dyplomatycznych w Budapeszcie i Tokio (1940).

2. J.w. oraz Deportacja ludności ze wschodnich ziem polskich w latach 1939–1941, s. 19; Polityka przesiedleniowa ZSRR na terenach okupowanych, mps, ss. 8.

3. Wyciągi z raportów osób deportowanych. Raporty Ambasady RP w Tokio na ten temat.

4. Wyciągi z pamiętników osób deportowanych.

5. Korespondencja dotycząca poszukiwań osób deportowanych (1941), w tym z polskimi placówkami dyplomatycznymi. Wewnętrzne instrukcje Ministerstwa Informacji i Dokumentacji.

6. Wycinki z polskiej prasy emigracyjnej.

8.–11. Zestaw opracowań związanych z tą problematyką, m.in. hr. Czarkowska-Golejewska, A journey to Soviet Siberia, mps, ss. 191; Compulsory refugee. A few memoires, mps, ss. 37.

W pudle następnym są materiały dotyczące Katynia, a wśród nich częściowy spis zaginionych jeńców wojennych Wojska Polskiego, którzy przebywali w obozach w Starobielsku, Kozielsku, Ostaszkowie od października 1939 r. do kwietnia–maja 1940 r. (3845 nazwisk). Jest tu także wykaz materiałów historycznych, przekazanych przez Samodzielny Referat Historyczny Armii Polskiej na Wschodzie, na rozkaz szefa Sztabu Armii, ministrowi prof. drowi Stanisławowi Kotowi (26 I 1943 r.). Zawiera m.in. informacje o obozach, meldunki wywiadu, relacje oraz opracowania: Sprawa oficerów polskich w ZSRR. s. 11; Sprawa katyńska, s. 7. Historyków powinna zainteresować korespondencja dotycząca poszukiwania zaginionych oficerów

---

¹¹ Tak nazywano wybory do Rad Najwyższych Ukrainy i Białorusi przeprowadzone 22 X 1939 r. w celu usprawiedliwienia agresji na Polskę i aneksji części jej terytorium. Było to jawne pogwałcenie prawa międzynarodowego.

polskich nadsyłana przez Ambasadę RP. Występują w tym zespole także materiały z Ambasady RP w Kujbyszewie. (1941–1943), w tym materiały Działu Opieki Społecznej i Delegatury Ambasady RP w Kujbyszewie (styczeń–grudzień 1942 r.) oraz oryginały relacji deportowanych Polaków.

Baczną uwagę należy zwrócić na **pudła 100–123**, które zawierają ułożone alfabetycznie oryginalne dokumenty (*udostowierienija*), wydawane Polakom opuszczającym — na mocy umowy Sikorski–Majski — miejsca kaźni w ZSRR (tzw. amnestia dla Polaków), pozwalające na poruszanie się z ograniczeniami na terytorium ZSRR. Jest to około 10 tys. dokumentów opatrzonech fotografiami osób, których dotyczą, wystawionych w okresie sierpień–wrzesień 1941 r. Dokumenty te pełniły funkcję tymczasowego dowodu tożsamości i musiały być wymienione w ciągu trzech miesięcy na polski paszport.

Wiele osób znajdzie wartościowy materiał w **pudłach 124–126**. Te trzy jednostki archiwalne zawierają kwestionariusze paszportowe wypełniane przez Polaków deportowanych na obszarze ZSRR i wypuszczonych na wolność na mocy tzw. amnestii, którzy zobowiązani byli do wyrobienia sobie w ciągu trzech miesięcy polskiego paszportu. Kwestionariusze te, opatrzone zdjęciami osób, które je wypełniały, zawierały w 12 rubrykach podstawowe dane personalne. Zebrane zostały przez mężów zaufania Ambasady RP w Kujbyszewie w okresie marzec–czerwiec 1942 r. Posiadają one kolejne numery do 4400. Wstrząsające wrażenie wywiera ta grupa materiałów archiwalnych, częstokroć sporządzanych na bardzo przypadkowych materiałach. Zdarzało się, że przeznaczano na nie dawne świadectwa szkolne, używano też tapet ściennych i innych przypadkowych materiałów.

Bardzo charakterystycznym materiałem dla tego zespołu są ankiety w sprawie plebiscytów, przeprowadzanych przez władze radzieckie na okupowanych terenach polskich w październiku 1939 r. (**pudła 130–188**). Materiały te zostały zgromadzone przez Biuro Dokumentów II Korpusu po ewakuacji na Środkowy Wschód. Jest to imponująca liczba około 12 tys. ankiet i sprawozdań. Oto pełna nazwa zgromadzonych materiałów oraz rubryki formularza pt. Ankieta w sprawie tzw. plebiscytu, urządzonego przez sowieckie władze okupacyjne w październiku 1939 r.: 1. Imię, nazwisko i zawód. 2. Miejsce pobytu w październiku 1939 r. 3. Wkroczenie Armii Czerwonej i objęcie władzy. 4. Zarządzenie władz sowieckich bezpośrednio po okupowaniu danej miejscowości (Represje wobec ludności, rewizje, aresztowania). 5. Agitacja przedwyborcza (Sposoby agitacji, przymusowe zebrania i mityngi, sporządzanie spisów wyborców). 6. Organizacja wyborów (Skład komisji wyborczej oraz w jaki sposób i jakich kandydatów wysuwano do tzw. Zgromadzenia Zach. Ukrainy i Zach. Białorusi). 7. Jak odbywało się głosowanie.

Ankiety te zostały ułożone według województw oraz powiatów. W ramach tego ostatniego układu na wstępie znajdują się oryginały ankiet z danego powiatu, po czym następuje zbiorcze omówienie wyborów, które miały w nim miejsce. Na koniec dołączano przepisane na maszynie ankiety. Opisy sytuacji w ramach powiatów są często opracowaniami znacznych rozmiarów, przekraczającymi 50 ss. Występują one w kilku egzemplarzach.

Kolejnym niezwykle charakterystycznym i wymownym materiałem jest dokumentacja pobytu w ZSRR dzieci i młodzieży szkolnej (**puddła 189–191**). Zawierają one relacje i wypracowania szkolne pisane przez dzieci ewakuowane razem z Polskimi Siłami Zbrojnymi z ZSRR do Iranu, Egiptu i Palestyny. Dzieci te były uprzednio deportowane z obszarów Polski południowo-wschodniej. Każda relacja czy wypracowanie występuje w postaci oryginalnego rękopisu oraz dwóch kopii maszynopisowych. Materiały w **puddłach 192–195** to z kolei relacje na temat przeżyć w ZSRR młodzieży z Junackiej Szkoły Kadetów i Szkoły Młodych Ochotniczek (obok rękopiśmiennych oryginałów także dwie kopie maszynowe każdej relacji). W **puddle 196** występuje natomiast kolekcja listów, pamiętników, rysunków i fotografii młodzieży szkolnej.

Zgromadzono tu także ważne materiały dotyczące pobytu w ZSRR osób dorosłych w postaci relacji i wspomnień, których interesującym działem są archiwalia dotyczące I Samodzielnej Brygady Spadochronowej w Wielkiej Brytanii. Znajdują się wśród nich relacje żołnierzy tej brygady na temat warunków ich życia po deportacjach w ZSRR. Relacjom nadano układ terytorialny — odpowiadający województwom, z których byli wywiezieni. Relacje te mają charakter protokołów z przesłuchań prowadzonych przez oficerów I Samodzielnej Brygady Spadochronowej w roku 1943.

Wymieniliśmy w ramach tego referatu kilka najważniejszych zespołów w zbiorach Instytutu Hoovera, które dotyczą tego tematu. Pominięte zostały m.in. spuścizny bardzo wielu Polaków, którzy przeszli sowiecki system kaźni. Przedstawione materiały są jednak wystarczającą podstawą do wyrażenia poglądu, że kolekcje przetrzymywane w Instytucie mają podstawowe znaczenie dla badań losu Polaków w ZSRR w czasie II wojny światowej. Można powiedzieć nawet więcej, że w Stanfordzie znalazła się właśnie polska dokumentacja urzędowa dotycząca tego problemu. Została tam przekazana w depozyt przez wybitnych polskich patriotów w obawie, że w Europie mogłaby ulec zagładzie lub okazać się groźna dla rodzin osób represjonowanych.

Nie przesądzając dalszych losów tej dokumentacji, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, chcąc ułatwić dostęp do tych materiałów, zawarła z władzami Instytutu Hoovera porozumienie w sprawie zmikrofilmowania na koszt strony amerykańskiej akt władz państwowych oraz wymiany mikrofilmów akt polskiej proweniencji niepaństwowej na interesujące partnera archiwalia z zasobu polskich archiwów państwowych. W maju 1999 r. odbyła się w Warszawie uroczystość przekazania stronie polskiej pierwszej partii tych mikrofilmów¹². Niebawem wszystkie omówione tu archiwalia dostępne będą w tej postaci w Archiwum Akt Nowych.

---

¹² Zob. A. Dąbrowski, *Przekazanie mikrofilmów polskich archiwaliów przechowywanych w zbiorach Archiwum Instytutu Hoovera*, „Archeion”, t. 101, 2000, s. 279–281.

SŁAWOMIR RADOŃ
(Kraków)

ZBRODNIĄ KATYŃSKĄ W ŚWIETLE BADAŃ I ARCHIWUM JANUSZA ZAWODNEGO

Podczas dwukrotnych, krótkich wizyt w domu prof. Janusza Zawodnego w USA zewidencjonowałem i przygotowałem do przekazania do kraju zgromadzone przez niego archiwum. Wolą Profesora było, aby spuścizna ta znalazła się w Archiwum Akt Nowych*. Informacja o badaniach prof. Zawodnego nad zbrodnią katyńską może być zarazem okazją do przypomnienia sylwetki autora, podstawowej niegdyś i do dziś cytowanej rozprawy *Death in the forest*.

Janusz Kazimierz Zawodny urodził się 11 XII 1921 r. w Warszawie. Jako ochotnik uczestniczył w kampanii wrześniowej 1939 r. Był żołnierzem Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej. Walczył w Powstaniu Warszawskim w randze dowódcy plutonu. Po powstaniu przebywał w obozie jenieckim w Murnau. Od czerwca 1945 r. do września 1948 r. był oficerem 12. Pułku Pancernego Ułanów Podolskich. Stacjonował we Włoszech i Wielkiej Brytanii. Od 1948 r. przebywa w USA. Studia wyższe ukończył w State University of Iowa, uzyskując w 1951 r. stopień magistra w zakresie stosunków międzynarodowych. W 1955 r. otrzymał stopień doktora nauk politycznych w Uniwersytecie Stanforda. Ponadto w latach 1958–1959, w tymże uniwersytecie, odbył dwuletnie studia podoktorskie w zakresie psychologii osobowości. Karierę zawodową rozpoczął w 1955 r. Początkowo był docentem na Wydziale Nauk Politycznych Uniwersytetu Princeton. W latach 1963–1975 jako profesor wykładał politykę międzynarodową w Washington University i University of Pennsylvania. Pracę dydaktyczną zakończył jako profesor, szef katedry stosunków międzynarodowych w Claremont Graduate School oraz w Pomona College. W latach 1961–1962 J.K. Zawodny był stypendystą Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences w Stanford, w latach 1968–1969 jako senior Associate Member przebywał w St. Anthony's College Oxford University, a w latach 1971–1972 był członkiem The Institute for Advanced Study w Princeton. W Stanach Zjednoczonych prof.

---

* Przekazanie Archiwum prof. Zawodnego do AAN nastąpiło w maju 2000 r. Artykuł opracowano na podstawie ewidencji Archiwum Janusza Zawodnego. Wykorzystano też opracowania: J.K. Zawodny, *Katyń*, Paryż 1989, Editions Spotkania; idem, *Dowody zbrodni katyńskiej w świetle dokumentów*, „Przegląd Polski” (dodatek do „Nowego Dziennika”), 9 III 1989; Jan Nowak, *Kariera podchorążego „Misia”*, „Wiadomości”, nr 28, 13 VII 1980.

Zawodny jest uważany za wybitnego specjalistę w zakresie stosunków międzynarodowych, wojen partyzanckich i terroryzmu międzynarodowego. Jest autorem, współautorem i redaktorem książek z tych dziedzin, a ponadto około 200 artykułów naukowych. Wielokrotnie był uczestnikiem rozmaitych gremiów o charakterze naukowym i zawodowym. W latach 1979–1984, na zaproszenie prezydentów Cartera i Reagana, był doradcą Narodowej Rady Bezpieczeństwa. Jest kawalerem Orderu *Virtuti Militari*, posiada Krzyż Komandorski z Gwiazdą Orderu *Polonia Restituta* oraz inne wysokie ordery i odznaczenia. Jest laureatem nagrody Fundacji Alfreda Jurzykowskiego, a także nagrody im. Wacława Jędrzejewicza przyznawanej przez Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku.

Janusz Zawodny zgromadził cenne archiwum prywatne. O wartości takich zbiorów decyduje pozycja, jaką w życiu publicznym zajmują ich twórcy. Osiągnięcia naukowe i zawodowe Profesora sprawiły, że jego archiwum zawiera cenne materiały do dziejów polskiej emigracji politycznej po II wojnie światowej. Znajduje się tam m.in. korespondencja z najważniejszymi osobistościami tego kręgu politycznego: Władysławem Andersem, Kazimierzem Bagińskim, Tadeuszem Borem-Komorowskim, Adamem Ciołkoszem, Ryszardem Kaczorowskim, Stefanem Korbońskim, Stanisławem Mikołajczykiem, Janem Nowakiem-Jeziorańskim, Tadeuszem Pełczyńskim, Karolem Popielem, Kazimierzem Sosnkowskim, Augustem Zaleskim. Obok korespondencji politycznej, najbardziej wartościową część archiwum Janusza Zawodnego stanowią jego wywiady z uczestnikami Powstania Warszawskiego, w większości opublikowane w książce *Uczestnicy i świadkowie Powstania Warszawskiego*. Wartościowe są także dokumenty i materiały dotyczące rozmaitych organizacji kombatanckich, działających głównie na terenie USA i Wielkiej Brytanii. Mogą stanowić ważne uzupełnienie bazy źródłowej zgromadzonej w najważniejszych emigracyjnych zbiorach archiwalnych i bibliotecznych. Badaczy tak interesującego zagadnienia jak swoboda badań historycznych w okresie PRL odsyłam do obszernej korespondencji z rozmaitymi osobami i instytucjami, strzegącymi dostępu do informacji.

Archiwum Janusza Zawodnego zawiera też materiały pozostające w ścisłym związku z prowadzonymi przez niego badaniami nad zbrodnią katyńską. Tę część zbioru tworzą: korespondencja, nagrania magnetofonowe, kasyety wideo, publikacje źródłowe i opracowania, zgromadzone zarówno w trakcie przygotowywania książki *Death in the forest*, jak i będące jej pokłosiem, a także rezultatem późniejszych zainteresowań Profesora tą problematyką. Znajdziemy tu korespondencję Janusza Zawodnego z ważnymi osobistościami z kraju i na emigracji, m.in. ze Zbigniewem Brzezińskim, Cezarym Chlebowskim, Ryszardem Kaczorowskim, Bronisławem Komorowskim, Stanisławem Kopańskim, Stanisławem Lubodzieckim, Józefem Mackiewiczem, Zdzisławem Stahlem. Na uwagę zasługują: nagranie zawierające wywiad, jakiego w 1988 r. udzielił Januszowi Zawodnemu płk John van Vliet, a także zarejestrowana na taśmie magnetofonowej mowa prof. Zawodnego dotycząca sprawy katyńskiej, wygłoszona przed połączonymi komisjami Izby Gmin i Izby

Lordów brytyjskiego parlamentu. Dużą wartość przedstawiają rzadkie dziś publikacje źródłowe i opracowania, spośród których na szczególną uwagę zasługują: obszerny raport sporządzony przez specjalną komisję powołaną przez Radę Ministrów Rządu Rzeczypospolitej na Uchodźstwie dla zbadania zbrodni katyńskiej; akt oskarżenia o dokonanie zbrodni katyńskiej, przygotowany przez stronę polską na obrady Międzynarodowego Trybunału w Norymberdze; maszynopis powielany zawierający raport Józefa Czapskiego; rzadkie wydanie zeznań rosyjskiego świadka zbrodni katyńskiej Iwana Kriwoziercowa (Paryż 1946), a także Waverley Root *Casablanca to Katyń. The secret history of the war* (Nowy Jork 1946). Znajdziemy tu także pracę magisterską Janusza Zawodnego *The responsibility for the Katyn massacre*.

Zamiar napisania książki o zbrodni katyńskiej Janusz Zawodny powziął jeszcze w czasie studiów. Temu zagadnieniu poświęcona była jego praca magisterska, przedstawiona w University of Iowa w 1951 r. Pięć lat trwały prace nad przygotowaniem książki, a kolejne trzy lata upłynęły zanim monografia ukazała się w 1962 r. nakładem University of Notre Dame Press. W tym czasie maszynopis przedkładany był dwunastu wydawcom. Jedna ze znanych oficyn wydawniczych zaproponowała opublikowanie książki, pod warunkiem usunięcia z niej fragmentów ujawniających stanowisko prezydenta Franklina D. Roosevelta, blokującego ogłoszenie raportów obciążających Związek Sowiecki. Niektóre wydawnictwa przekazały autorowi opinie swoich recenzentów, którzy z uznaniem wyrażali się o poziomie pracy, natomiast nie akceptowali sformułowanych wniosków. Książkę udało się opublikować po dramatycznym apelu Zawodnego, skierowanym do znanego politologa z Uniwersytetu Columbia, prof. Philipa Mosleya. W późniejszych latach została przetłumaczona na 10 języków i do dziś, dla wielu, jest jedynym źródłem wiedzy o tragicznym losie polskich jeńców wojennych.

Opracowując zagadnienie zbrodni katyńskiej, prof. Zawodny wykorzystał dostępny wówczas materiał źródłowy, a także opracowania na ten temat oraz bardziej ogólne monografie z zakresu historii II wojny światowej, wydane w Europie i USA w latach 1939–1959. Wykorzystał m.in.: wywiady z żołnierzami polskimi (byłymi jeńcami obozów sowieckich); także oficjalne dokumenty i materiały opublikowane przez: Rzeszę Niemiecką, RFN, Związek Sowiecki, Anglię, Japonię, Rząd Rzeczypospolitej na Uchodźstwie, PRL, USA, Międzynarodowy Trybunał w Norymberdze i ONZ. Spośród wydanych drukiem materiałów źródłowych Zawodny korzystał m.in. ze Sprawozdania z misji PCK w Katyniu, Sprawozdania Specjalnej Komisji Rządu Sowieckiego do Zbadania Zbrodni Katyńskiej, Sprawozdania Niemieckiej Komisji Lekarskiej w Katyniu, raportu Józefa Czapskiego. Wykaz źródeł archiwalnych, wydawnictw źródłowych i opracowań liczy ponad 160 pozycji. Na uwagę zasługuje fakt, iż prof. Zawodnemu udało się dotrzeć do książek opublikowanych w kraju, pisanych na zamówienie propagandy stalinowskiej, i artykułów jednoznacznie wskazujących Niemców jako sprawców zbrodni, a wszelkie oskarżenia pod adresem Związku Sowieckiego kwalifikujących jako „nikczemną prowokację amerykańskich imperialistów”.

Dostępność książki Zawodnego, a także aktualny stan badań nad zbrodnią katyńską zwalniają mnie z obowiązku szczegółowego przedstawienia toku rozumowania autora. Należy jedynie przypomnieć, że przystępując do pisania autor postawił tezę, iż oddziały niemieckie wymordowały 15 tys. jeńców polskich na terytorium ZSRR. Na podstawie krytycznej analizy źródeł zmuszony był obalić to założenie. Stwierdził, iż Niemcy zdolni byli wprawdzie do dokonania zbrodni katyńskiej, ale nie zrobili tego. Sprawcami mordu były organa bezpieczeństwa ZSRR. Wskazując bezpośredniego sprawcę zbrodni Zawodny jednocześnie sformułował oskarżenie pod adresem aliantów zachodnich, którzy w imię własnych interesów politycznych maskowali sprawę katyńską milczeniem. Wskazał jako głównego winowajcę rząd amerykański, który był w posiadaniu poważnych i dobrze udokumentowanych materiałów dowodzących winy Sowieców. Profesor Zawodny wykazał, iż na najwyższym szczeblu zapadały decyzje blokujące wszelkie inicjatywy zmierzające do przedstawienia prawdy o zbrodni katyńskiej. Amerykanie, którzy mówili o sowieckiej winie, byli karani na różne sposoby. Autor jednego z raportów, płk Szymański, otrzymał ostrą naganę od swoich zwierzchników. Minister George Howard Earle, rezydujący w Turcji specjalny wysłannik do spraw bałkańskich, został natychmiast po swoim raporcie wysłany na wyspę Samoa. Wcześniej, w odpowiedzi na przedstawione fakty, usłyszał od samego Roosevelta: „George, to wszystko niemiecka propaganda i niemiecki spisek. Jestem absolutnie przekonany, że Rosjanie tego nie zrobili”. Raport płka Van Vlieta zaklasyfikowano jako „specjalnie tajny”. Raport ten później zniknął z archiwum amerykańskiego wywiadu wojskowego. Charakterystyczne, iż w przeddzień rozmowy z Vlietem sprawca jego kłopotów, gen. Bissell otrzymał od rządu polskiego Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski.

W USA tradycją stało się cenzurowanie wypowiedzi dotyczących zbrodni katyńskiej. Doświadczył tego m.in. Józef Czapski, któremu podczas wizyty w 1950 r. urzędnicy „Głosu Ameryki” usunęli wszelkie wzmianki na ten temat. Podobną politykę prowadził rząd brytyjski. Jednocześnie — jak zauważył Zawodny — rządy amerykański i brytyjski dokonały ogromnego wysiłku, aby ukarać zbrodniarzy niemieckich, którzy mordowali ich jeńców wojennych. Przykładowo, aby odnaleźć sprawców mordu dokonanego na 50 jeńcach alianckich z obozu w Żaganiu przesłuchano około 200 tys. osób. Żadne postępowanie sądowe nie odbyło się w przypadku zamordowania 15 tys. jeńców polskich. Dopiero w 1951 r., pod wrażeniem wojny koreańskiej, Kongres USA przeprowadził badania nad zbrodnią katyńską, które zakończyły się uznaniem winy organów bezpieczeństwa Związku Sowieckiego.

Pisząc książkę, Zawodny korzystał z dorobku metodologicznego historii, politologii i socjologii. W efekcie powstała monografia porządkująca dotychczasowy stan badań, a jej autorowi trudno byłoby zarzucić, iż jakkolwiek zamieszczony tam sąd sformułował pod wpływem emocji. Dowodem były liczne pochlebne recenzje i omówienia pracy zamieszczone zarówno w fachowych czasopismach, jak i w prasie codziennej. Jeden z czołowych periodyków naukowych w USA, „American Scholar”,

zaliczył ją do sześciu najwybitniejszych książek wydanych przez uniwersytety amerykańskie w 1962 r. Ogółem, w ponad 30 krajach, ukazało się około 130 recenzji i omówień książki. Recenzje zamieściły tak renomowane czasopisma naukowe, jak: „The American Political Science Review”, „The American Behavioral Scientist”, „Foreign Affairs”, „The American Historical Review”, „The Journal of Modern History”, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science”, a także znane gazety codzienne: „The New York Times”, „The Times”, „Le Monde”. Każda z tych recenzji przypominała fakty i płynące z nich wnioski. Przyniosło to w efekcie szeroki rozgłos zbrodni katyńskiej w świecie, i to w czasie, kiedy temat ten pokrywało milczenie. Język, w którym została napisana książka, sprawił, iż mogła dotrzeć do wielu czytelników, a renoma wydawnictwa prestiżowego uniwersytetu amerykańskiego nie pozwalała na jej zlekceważenie.

Dziś, wobec aktualnego stanu badań nad zbrodnią katyńską, monografię Zawodnego zaliczamy do klasycznych już opracowań tematu. Trudno byłoby jednak przecenić jego zasługi w tej dziedzinie. Chciałbym w związku z tym przytoczyć dwie opinie, osób tak różnych, jak nieżyjący już Józef Czapki i były prezydent Rzeczypospolitej Lech Wałęsa. W liście z 15 III 1971 r., po lekturze francuskiego wydania książki Zawodnego, J. Czapki pisał: „[...] książka Pana jest wkładem tak kapitalnym, że nie umiałbym jej i żadnej innej zestawić”. W liście, skierowanym przez prezydenta Lecha Wałęsę do J. Zawodnego w 55. rocznicę zbrodni katyńskiej czytamy: „Pozostawał Pan przez dziesięciolecia rzecznikiem narodu, który przemocą uczyniono niemy. Któremu odmówiono prawa do prawdy o własnej przeszłości, o jej najbardziej tragicznych kartach. Mówił Pan do nas i do świata. Pański głos poruszał sumienia i nie pozwalał zbrodni utonąć w mroku zapomnienia”.

BOŻENA ŁOJEK

(Warszawa)

„ZESZYTY KATYŃSKIE” W SŁUŻBIE BADAŃ NAUKOWYCH NAD LOSAMI POLAKÓW NA WSCHODZIE

Na przełomie 1988–1989 r. ujawniło się i zorganizowało co najmniej kilka ważnych środowisk katyńskich, funkcjonujących dotychczas w podziemiu, które rozpoczęły jawną działalność na rzecz wyjaśnienia prawdy o zbrodni katyńskiej. Powstały wtedy m.in. Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej (NKHBZK)¹ oraz Polska Fundacja Katyńska².

W momencie powstania Niezależnego Komitetu Historycznego i przez następnych blisko 11 lat jego działalności, członkowie za główny cel badań uznali dokumentowanie zbrodni katyńskiej. W komunikacie o powstaniu Komitetu czytamy: „Racją istnienia Komitetu jest prowadzenie i organizowanie badań celem ukazania szczegółowej prawdy historycznej o zagładzie oficerów polskich zamordowanych wiosną 1940 roku przez sowieckie NKWD [...] Komitet będzie wydawał serię «Biblioteka Katyńska». Biblioteka będzie miała na celu opublikowanie najwartościowszych książek w dotychczasowej historiografii poświęconej Katyniowi, tak polskich jak i obcych. Prócz tego planowane jest utworzenie serii «Zeszytów Katyńskich» przynoszących periodycznie nowe materiały, archiwalia, dokumenty, wspomnienia, dyskusje związane z problemem historycznym Katynia.

Komitet zaprasza do współpracy osoby, którym bliska jest chęć ukazania historycznej prawdy o całokształcie zbrodni katyńskiej i o wpływie sprawy Katynia na dzieje polskie”³.

Tak sformułowany cel wynikał z zainteresowań członków-założycieli Komitetu, którymi byli głównie profesjonalni historycy: Andrzej Chmielarz, Stanisław N. Jankowski, Andrzej K. Kunert, Marek Tarczyński, oraz historycy literatury: Jerzy Jackl, Jacek Trznadel, historyk teatru i organizatorka Rodzin Katyńskich — Bożena

¹ Por. B. Łojek, *Dziesięciolecie Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej*, „Zeszyty Katyńskie”, nr 10, *W przeddzień zbrodni katyńskiej. Agresja sowiecka 17 września 1939 roku*, s. 98–114.

² NKHBZK, Akt Notarialny Polskiej Fundacji Katyńskiej z 6 VI 1990 r.

³ *Komunikat o powstaniu Komitetu Badania Zbrodni Katyńskiej*, Warszawa 6 listopada 1998 r., „Zeszyty Katyńskie”, 1990, nr 1, *Katyni — problemy i zagadki*, s. 4.

Łojek, artysta plastyk i dziennikarz, prezes Instytutu Katyńskiego w Polsce Adam Macedoński, inżynier, autor prac o tematyce historycznej, syn Katyńczyka — Jędrzej Tucholski i działacz niepodległościowy Wojciech Ziemiński⁴.

Pierwszy numer „Zeszytów Katyńskich” wyszedł w połowie 1990 r.; w tekście od redakcji czytamy: „Inicjatorem Zeszytów Katyńskich jest Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej. Każdy zeszyt będzie miał własną ideę przewodnią i będzie wydany pod odrębnym tytułem”⁵.

Wydawanie „Zeszytów” wspomaga powstała w 1990 r. Polska Fundacja Katyńska, której jednym z celów jest także: „gromadzenie i opracowywanie dokumentacji, prowadzenie archiwum i «Biblioteki Katyńskiej» [...] inicjowanie i prowadzenie badań naukowych dotyczących zbrodni katyńskiej, [...] wspomaganie publikacji poświęconych zagładzie polskich jeńców na Wschodzie”⁶. Większość członków NKHBZK jest również członkami–założycielami i fundatorami PFK.

Przygotowanie profesjonalne i zainteresowania członków Komitetu, a także moment przełomowy w historii Polski ukierunkowały tematykę pierwszego numeru „Zeszytów Katyńskich”. Poświęcono go głównie nieznanym dotychczas w Polsce faktom i dokumentom historycznym dotyczącym zbrodni katyńskiej oraz oświadczeniom, apelom, propozycjom, a także żądaniom środowisk katyńskich podjęcia właściwych działań w tej sprawie ze strony władz polskich i radzieckich.

Początek lat dziewięćdziesiątych był ogromnym przełomem w badaniach nad problematyką katyńską. Przyznanie się przez Związek Radziecki, w komunikacie TASS z 13 IV 1990 r. do popełnienia zbrodni katyńskiej, przekazanie Polsce części dokumentów przez prezydenta Michaiła Gorbaczowa, otwarcie śledztwa katyńskiego w grudniu 1990 r. oraz przeprowadzenie latem 1991 r. prac ekshumacyjnych w Charkowie i Miednoje spowodowały gwałtowny wzrost zasobu różnorodnej dokumentacji. Znalazło to natychmiast odbicie w tematyce i zakresie badań przedstawianych w następnych numerach „Zeszytów Katyńskich”, które stały się wydawnictwem interdyscyplinarnym. Obok problematyki historycznej znalazły się w nich artykuły o tematyce archeologicznej, prawnej, a także z zakresu medycyny sądowej, kryminalistyki, fallerystyki, konserwacji itp.⁷

Od drugiego numeru „Zeszytów Katyńskich” przyjęto zasadę, że zawierają one referaty przygotowywane na coroczne sesje naukowe i ukazują się przed każdą z nich.

Łącznie do maja 2000 r. wydano 12 numerów „Zeszytów Katyńskich”, w których znajdują się zawsze artykuły przedstawiające najnowsze badania i ustalenia oraz sygnalizujące różne aspekty problematyki katyńskiej zbrodni oraz obrazujące najbardziej aktualny stan wiedzy. „Zeszyty” zawierają ponadto najważniejsze apele, oświadczenia, przemówienia, homilie dotyczące Katynia, ogłoszone w poprzednim roku.

⁴ Por. lista członków NKHBZK oraz ich biografie w „Zeszyty Katyńskie”, nr 1, s. 211–215.

⁵ *Katyni — problemy i zagadki*, „Zeszyty Katyńskie”, red. J. Jackl, nr 1, s. 3.

⁶ Statut Polskiej Fundacji Katyńskiej, op.cit.

⁷ M. Harz, *Bibliografia zawartości „Zeszytów Katyńskich” za lata 1990–1996 [w:] Ku cmentarzom katyńskim w Katyniu, Miednoje i Charkowie*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, nr 8, s. 142–152.

„Zeszyty Katyńskie” można w zasadzie traktować jak roczniki, gdyż ukazuje się periodycznie jeden numer każdego roku. Wyjątkiem jest rok 1997, kiedy jako „Zeszyty” nr 7 ukazała się książka Józefa Mackiewicza, *Katyń — zbrodnia bez sądu i kary*⁸ (zbiór artykułów J. Mackiewicza, zebrany i opracowany przez prof. Jacka Trznadla), a także „Zeszyty Katyńskie” nr 8 pt. *Ku cmentarzom Polskim w Katyniu, Miednoje, Charkowie*⁹ — zbiór referatów wygłoszonych podczas sesji naukowej na Zamku Królewskim w Warszawie w kwietniu 1997 r.

Zgodnie ze wstępnymi ustaleniami, większość wydanych dotychczas „Zeszytów” (osiem) ma określoną ideę przewodnią zawartą zwykle już w samym tytule.

„Zeszyty” nr 1: *Katyń — problemy i zagadki*¹⁰ odzwierciedlają doskonale aktualny stan wiedzy na temat katyńskiej zbrodni. Dokumenty NKWD dotyczące tej sprawy były jeszcze wówczas nieujawnione. Więcej było pytań i zagadek niż nowej udokumentowanej wiedzy.

Numer 2 „Zeszytów” w 1992 r. otrzymał tytuł zgodny z ówczesnymi wydarzeniami w sprawie katyńskiej: *Zbrodnia Katyńska — droga do prawdy. Historia, Archeologia, Kryminalistyka, Polityka, Prawo*¹¹. W każdej z tych dziedzin ujawnione zostały nowe fakty. Dzięki ekshumacjom ustalono m.in., gdzie leżą jeńcy polscy z obozów w Starobielsku i Ostaszkanie; dokumenty z toczącego się śledztwa dostarczyły ważnych faktów i szczegółów zbrodni. Na wiele pytań i zagadek znaleziono już częściowe odpowiedzi.

W 55. rocznicę zbrodni w 1995 r. wydane zostały „Zeszyty” nr 5, zatytułowane *II półwiecze zbrodni, Katyń, Twier, Charków*¹², w których znalazły się bardzo ważne przesłania moralne wybitnych autorytetów w katyńskiej sprawie — świadka zbrodni prof. Stanisława Swianiewicza (*Sprawa katyńska jest wciąż ropiejącym wrzodem...*), Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (*Zbrodnia katyńska osąd moralny*) i prof. Janusza K. Zawodnego, który zrelacjonował swoje czterdziestoletnie zmagania z problematyką katyńskiej zbrodni.

W 1996 r. ukazał się zeszyt zatytułowany *Zbrodnia nie ukarana, Katyń, Twier, Charków*¹³. Ten tytuł doskonale charakteryzował zawartość czasopisma. 1997 r. przyniósł „Zeszyty” nr 8 pt. *Ku cmentarzom katyńskim*¹⁴, a 1998 r. *Zbrodnia katyńska upamiętnienie ofiar i zadośćuczynienie* — „Zeszyty” nr 9¹⁵. Dwa ostatnie zeszyty poświęcone były głównie opisowi stanu budowy cmentarzy katyńskich oraz formie upamiętnienia ofiar.

---

⁸ J. Mackiewicz, *Katyń — zbrodnia bez sądu i kary*, zebrał i oprac. J. Trznadel, „Zeszyty Katyńskie”, 1997, nr 7.

⁹ *Ku cmentarzom polskim w Katyniu, Miednoje, Charkowie*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 1997, nr 8.

¹⁰ „Zeszyty Katyńskie”, nr 1.

¹¹ *Zbrodnia Katyńska — droga do prawdy. Historia Archeologia, Kryminalistyka, Polityka, Prawo*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 1992, nr 2.

¹² *II półwiecze zbrodni, Katyń, Twier, Charków*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 1996, nr 5.

¹³ *Zbrodnia nie ukarana, Katyń Twier, Charków*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 1996, nr 6.

¹⁴ *Ku cmentarzom katyńskim*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 1997, nr 8.

¹⁵ *Zbrodnia Katyńska upamiętnienie ofiar*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 2000, nr 9.

W 1999 r. ukazały się „Zeszyty” pt. *W przeddzień zbrodni katyńskiej. Agresja 17 września 1939 roku*¹⁶, przedstawiające w sześćdziesiątą rocznicę agresji sowieckiej na Polskę — początek przygotowań do popełnienia zbrodni katyńskiej. W 2000 r. wydano „Zeszyty” nr 12: *Zbrodnia katyńska po 60-ciu latach. Polityka, nauka, moralność*¹⁷, przedstawiające stan sprawy i wiedzy o zbrodni katyńskiej po upływie sześćdziesięciu lat od jej popełnienia.

Każdy z zaprezentowanych zeszytów składa się ze zbioru kilkunastu artykułów zgrupowanych wokół tytułowej idei, przedstawia materiał całkowicie nowy, nigdy wcześniej nie drukowany. Ukazuje najbardziej aktualne ustalenia i badania dotyczące spraw zbrodni katyńskiej. Najczęściej opracowywane były w „Zeszytach” historyczne aspekty katyńskiej zbrodni, dokumentowanie nowych faktów i ustaleń, omówienia i analiza pozyskiwanych dokumentów itp.

Przedstawiono także wyniki badań archeologicznych (w związku z przeprowadzonymi ekshumacjami w Katyniu, Miednoje i Charkowie), a także rozważano różne aspekty zbrodni, regulacje międzynarodowe w tej sprawie, zebrano dokumenty decydujące o kwalifikacji zbrodni katyńskiej jako zbrodni ludobójstwa. Ważne miejsce znalazły artykuły medyków sądowych dokumentujące „technikę” mordowania.

Wśród 12 „Zeszytów” znalazły się cztery jednotematyczne. „Zeszyty” nr 3, *Zeznania Tokariewa*¹⁸, zawierające materiał z dokumentów śledczych, z przesłuchań kata — mordercy jeńców obozu w Ostaszkowie, „Zeszyty” nr 4 *Listy katyńskiej ciąg dalszy, straceni na Ukrainie*¹⁹, ujawniające po raz pierwszy listę Polaków pomordowanych na Ukrainie, „Zeszyty” nr 7, *Katyn — zbrodnia bez sądu i kary Józefa Mackiewicza*²⁰ oraz „Zeszyty” nr 11, *Masakra w Katyniu, Zbrodnia rosyjska czy niemiecka?* autorstwa Henri de Montforta²¹.

Do 12 numerów „Zeszytów Katyńskich” artykuły napisało ponad 70 autorów. Najwięcej artykułów przygotowali: Jacek Trznadel (8), Bożena Łojek (7), Jędrzej Tucholski (6), Andrzej Przewoźnik (5), Andrzej Kola (5) i Andrzej Kostrzewski (5).

Z zagranicznych historyków współpracowała z „Zeszytami” przede wszystkim Natalia Lebediewa (3), która na podstawie nieznanych w Polsce dokumentów opracowała kilka bardzo trudnych tematów, jak np. *Operacyjno-czekistowska obsługa jeńców wojennych*, poruszający m.in. problem konfidentów wśród jeńców polskich w obozach sowieckich. Współpracowali z „Zeszytami” polscy historycy

¹⁶ *W przeddzień zbrodni katyńskiej. Agresja 17 września 1939 roku*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 1999.

¹⁷ *Zbrodnia katyńska po 60 latach. Polityka, nauka, moralność*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 2000, nr 12.

¹⁸ *Zeznania Tokariewa*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, 1999, nr 3.

¹⁹ *Listy katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie*, „Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, tłumaczenie i oprac. Z. Gajowniczek, 1994, nr 4.

²⁰ *Katyn — Zbrodnia bez sądu i kary*, „Zeszyty Katyńskie”, red. i oprac. J. Trznadel, 1997, nr 7.

²¹ H. de Montfort, *Masakra w Katyniu. Zbrodnia rosyjska czy niemiecka*, tłum. H. Sikorska, wstęp i oprac. J. Trznadel, red. M. Tarczyński. „Zeszyty Katyńskie”, 1999, nr 11.

mieszkający za granicą: wspomniany już prof. Janusz K. Zawodny i dr Zdzisław Jagodziński, autor pierwszej bibliografii katyńskiej, który przygotował dla „Zeszytów” artykuł pt. *Katyńskie białe plamy* (nr 1) oraz przesłanie *Pamięć trwać musi...* (nr 6).

Przez ponad 10 lat istnienia „Zeszytów Katyńskich” ukształtowało się kilka znaczących środowisk naukowych badających różnorodne problemy katyńskiej zbrodni. Na Uniwersytecie w Toruniu skupiło się grono badaczy wokół prof. Andrzeja Koli — archeologa, kierownika kilku ekip ekshumacyjnych prowadzących prace w Charkowie; na Uniwersytecie w Łodzi — wokół prof. Mariana Głoska, archeologa, kierownika ekip ekshumacyjnych w Katyniu, powstało środowisko zainteresowanych problematyką katyńską archeologów i historyków; podobnie stało się przy Uniwersytecie Lubelskim (prof. Roman Mondro), Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie (dr Erazm Baran) i Uniwersytecie Warszawskim (prof. Lech Gardocki). Ponadto współpracowali z „Zeszytami” historycy wojskowości: dr Marek Tarczyński, dr Stanisław Jaczyński i prof. Czesław Grzelak.

Należy podkreślić, że „Zeszyty Katyńskie” nigdy nie współpracowały ze środowiskami historyków, które w przeszłości brały udział w fałszowaniu zbrodni katyńskiej.

Głównym redaktorem „Zeszytów Katyńskich” jest Marek Tarczyński, który przygotował 10 numerów; po jednym zredagowali: Jacek Trznadel i Jerzy Jackl.

Członkowie Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej piszący dla „Zeszytów” oraz ich redaktorzy, a także niektórzy z autorów spoza tego grona wykonują wszystkie prace całkowicie społecznie, traktując swe zadanie jako wkład w upamiętnienie ofiar zbrodni.

Środowisko badaczy z różnych dziedzin skupionych wokół „Zeszytów Katyńskich” wypracowało metodę badań interdyscyplinarnych, prezentacji analiz i wiedzy wzajemnie się uzupełniającej oraz upowszechniania najnowszych ustaleń w dziedzinie zbrodni katyńskiej. W kolejnych zeszytach udawało się przedstawić najnowsze zdobycze wiedzy w tej dziedzinie oraz zarejestrować najważniejsze fakty i zdarzenia.

„Zeszyty Katyńskie” stały się niezbędne dla wszystkich, którzy zajmują się badaniem zbrodni katyńskiej i są obecnie najczęściej cytowanym wydawnictwem z tego zakresu: stały się płaszczyzną spotkań specjalistów z różnych dziedzin, dając autorom możliwość konfrontacji dyskusji dzięki wymianie informacji z bardzo różnych dziedzin.

Wydanie „Zeszytów” poprzedza zawsze sesja naukowa organizowana przez NKHBZK od wielu lat na Zamku Królewskim w Warszawie. Sesje i „Zeszyty Katyńskie” dają szansę zebrania się naukowców, spotkania się z Rodzinami Katyńskimi i środowiskami zainteresowanymi problematyką katyńską, przedyskutowania wielu tematów i problemów, a także stwarzają możliwość postawienia nowych pytań i zagadnień będących podstawą do następnych „Zeszytów” i sesji.

Wydawcą 8 „Zeszytów Katyńskich” są Wydawnictwa „Alfa”, 2 wydała Centralna Biblioteka Wojskowa, po jednym Oficyna Wydawnicza „Pomost” i Wydawnictwo „Antyk”.

Głównym sponsorem „Zeszytów” jest Rada Ochrony Pamięci, Walki i Męczeństwa. Dofinansowali wydawnictwo, w małym zakresie, Kancelaria Prezydenta RP (Lech Wałęsa), Ministerstwo Sprawiedliwości i Urząd ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych.

EWA ROSOWSKA

(Warszawa)

POMOC NACZELNEJ DYREKCJI ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH OFIAROM REPRESJI STALINOWSKICH W UZYSKANIU POŚWIADCZEŃ W ARCHIWACH ROSYJSKICH

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych od wielu lat występowała do archiwów rosyjskich o wydawanie zaświadczeń dotyczących represji wobec obywateli polskich ze strony władz i organów byłego Związku Sowieckiego. Odbywało się to drogą kontaktów ze służbą archiwalną, poprzednio ZSRR, obecnie Federacji Rosyjskiej, Ukrainy, Białorusi, Kazachstanu, a także — chociaż sporadycznie — innych państw, powstałych w rezultacie rozpadu Związku Sowieckiego. W przeszłości jednakże pomoc ta nie mogła mieć większej skali, gdyż interesujące stronę polską archiwalia bądź znajdowały się w archiwach podległych resortom spraw wewnętrznych i obrony ZSRR, bądź dostęp do nich i wszelkie o nich informacje były tajne.

W latach dziewięćdziesiątych, wraz z otwarciem dostępu do archiwów byłego ZSRR i przejściem przez rosyjskie archiwa państwowe niektórych materiałów z archiwów byłych sowieckich służb bezpieczeństwa oraz archiwów partii komunistycznej, poszerzeniu uległy także możliwości uzyskiwania na podstawie tych materiałów zaświadczeń dla obywateli polskich. Możliwości te są nadal jednak znacznie ograniczone, m.in. za sprawą podziału zasobów archiwalnych, który miał miejsce w Rosji. Od 1991 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Federacji Rosyjskiej i Federalna Służba Bezpieczeństwa, utworzona w miejsce zlikwidowanego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego, przekazały jedynie część materiałów archiwalnych do archiwów państwowych, podległych Państwowej Służbie Archiwalnej Federacji Rosyjskiej. Dotyczyło to przede wszystkim akt wcześniejszych: WCzK — Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej, Państwowego Zarządu Politycznego — GPU i OGPU, Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych — NKWD i Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego — NKGB. Materiały, przechowywane obecnie w archiwach państwowych Rosji, udostępniane są w zasadzie zgodnie z powszechnie obowiązującymi w Europie zasadami, choć z różnych przyczyn, przede wszystkim ekonomicznych, czas oczekiwania na wykonanie kwerendy i wydanie zaświadczenia jest bardzo długi.

Z polskiego punktu widzenia największe znaczenie miało przekazanie do Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego akt Zarządu NKWD do spraw

Jeńców Wojennych, Zarządu Wojsk Konwojowych, Wojsk Wewnętrznych i Zarządu Transportu NKWD z okresu II wojny światowej. W materiałach Zarządu do spraw Jeńców Wojennych przechowywana jest spuścizna aktowa jego wydziałów oraz zarządów obozów jeńców wojennych, w tym akta ewidencyjne i protokoły przesłuchań więźniów obozów, a także dokumentacja dotycząca miejsc pochówku jeńców wojennych na terytorium byłego ZSRR. W zasobie archiwum znajduje się łączna kartoteka wszystkich jeńców wojennych, wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną z całego okresu II wojny światowej. Nadano jej układ alfabetyczny według nazwisk, łącząc jeńców wojennych różnych narodowości. Karty polskich jeńców wojennych ujęte zostały w odrębną kartotekę. Do kartoteki polskich jeńców wojennych włączono też Polaków internowanych na Litwie i Łotwie, wywiezionych następnie po aneksji krajów nadbałtyckich do obozów na terytorium ZSRR. Są tu również Czesi z korpusu czechosłowackiego. Dołączono do nich także karty osób aresztowanych przez NKWD od chwili wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie polskie w 1944 r. Jednakże członkowie polskiego podziemia niepodległościowego, aresztowani na obszarze dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy, według nomenklatury NKWD nie byli polskimi jeńcami wojennymi i informacji o ich losach należy poszukiwać w aktach NKWD tych byłych republik.

W latach pięćdziesiątych archiwa obwodowych zarządów spraw wewnętrznych na obszarze całego ZSRR sporządziły na podstawie zachowanej dokumentacji obozowej ewidencję osób zmarłych w obozach podległych Zarządowi do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych, a należy dodać, że w szczytowym okresie pod koniec II wojny światowej było to około 500 obozów. Ewidencja ta przechowywana jest obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym. Dokumentacja, odnosząca się do różnych obozów, składa się z krótkiej charakterystyki cmentarzy (położenia geograficznego, niekiedy planu cmentarza z zaznaczeniem kwater, w których grzebano jeńców), dokumentów dotyczących organizacji cmentarzy i ich stanu na dzień sporządzania ewidencji oraz wykazu imiennego pochowanych jeńców wojennych w układzie alfabetycznym według nazwisk. Jest to dokumentacja różnej wiarygodności, w zależności od kompletności i stanu materiału wyjściowego, tzn. dokumentacji obozów, znajdującej się w tym okresie w zasobach archiwów zarządów obwodowych MSW.

Do Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej przekazano z kolei akta niektórych wydziałów Głównego Zarządu Obozów NKWD — GUŁAG z lat 1930–1960, Wydziału Osiedli Specjalnych NKWD z lat 1930–1959, wśród których znajdują się m.in. materiały dotyczące miejsc deportacji Polaków z województw wschodnich II RP w latach 1939–1941. Są tam również dokumenty deportacji żołnierzy armii gen. W. Andersa, którzy powrócili po 1945 r. do ZSRR w poszukiwaniu swoich rodzin. W 1951 r. w ramach masowych deportacji z Litwy, Łotwy i Estonii zostali wraz z rodzinami wywiezieni do obwodów północnych Rosji. Dokumentacja szczegółowa, dotycząca obozów systemu GUŁAG oraz tzw. osiedli specjalnych, przechowywana jest bądź w obwodowych archiwach

państwowych, bądź nadal w większości w archiwach zarządów spraw wewnętrznych szczebla obwodowego. Znacząca część archiwaliów niezwykle ważnych dla strony polskiej pozostaje wciąż w gestii archiwów resortowych Federacji Rosyjskiej.

Z punktu widzenia potrzeb badawczych historyków polskich istotne znaczenie mają materiały przechowywane w Archiwum Prezydenta Federacji Rosyjskiej. Historyczna część zasobu tego archiwum to dokumenty centralnych organów partii komunistycznej od 1919 r. do 1991 r. Wśród nich przechowywane są protokoły i stenogramy posiedzeń Biura Politycznego i Sekretariatu WKP(b) oraz ponad 2 tys. tzw. teczek specjalnych, w których archiwizowano dokumenty najwyższego kierownictwa państwa sowieckiego. Wśród tych materiałów znajdują się dokumenty Biura Politycznego Partii Komunistycznej, Państwowego Komitetu Obrony, dyrektywy Sztabu Głównego Armii Czerwonej, odnoszące się do całego okresu II wojny światowej.

W Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej skoncentrowano materiały Armii Czerwonej, Ludowego Komisariatu Obrony, Sztabu Głównego, sztabów różnych rodzajów wojsk, armii i frontów od 1939 r.

Centralne Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej przechowuje zasób sowieckich organów bezpieczeństwa od 1917 r. Są to materiały Państwowego Zarządu Politycznego — GPU i OGPU, następnie Komisariatu Ludowego Spraw Wewnętrznych — NKWD i bezpieczeństwa państwowego — NKGB oraz utworzonego w 1954 r. Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego — KGB. W zasobie archiwum przechowywane są akta śledcze osób oskarżonych o tzw. działalność kontrrewolucyjną i antysowiecką. Ważne źródło stanowią kopie protokołów posiedzeń organów pozasądowych, skazujących w latach 1930–1953 za tzw. działalność kontrrewolucyjną, w tym protokoły kolegów specjalnych NKWD do 1953 r.

Najważniejszym archiwum, z punktu widzenia udokumentowania indywidualnych losów i represji wobec obywateli polskich, a także Polaków, zamieszkałych do 1939 r. na terytorium państw nadbałtyckich, anektowanych przez Związek Sowiecki, jest Ośrodek Informacji Archiwalnej i Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych, działający w strukturze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Federacji Rosyjskiej. Ośrodek powstał w 1992 r. w celu prowadzenia prac w zakresie rehabilitacji osób represjonowanych w okresie sowieckim oraz wydawania zaświadczeń stanowiących podstawę do rehabilitacji. Podobne ośrodki powstały przy zarządach spraw wewnętrznych szczebla terenowego, tzn. obwodowego i krajowego. Na zasób ośrodka centralnego i ośrodków terenowych składają się materiały wytworzone przez organa NKWD, spośród których na pierwszym miejscu należy wymienić Główny Zarząd Obozów — GUŁAG, Główny Zarząd Śledczy, zarządy poszczególnych obozów. Część materiałów NKWD została przekazana, jak wspomniano, do Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej, akta zaś Zarządu do spraw Jeńców Wojennych i Internowanych oraz dowództw i jednostek wojsk wewnętrznych i konwojowych NKWD do Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego

W zasobie Ośrodka Informacji Archiwalnej i Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych MSW znajduje się centralna kartoteka osób skazanych w latach 1920–1990, w tym

skazanych przez organy pozasądowe, tzw. kolegia specjalne, działające przy NKWD ZSRR. Podobne kartoteki posiadają ośrodki terenowe, jednakże materiały dotyczące obywateli zagranicznych, w tym Polaków deportowanych z województw wschodnich Polski po aneksji 1939 r., jak i po 1944 r. z obecnego terytorium Polski, zostały przekazane do archiwum centralnego. Ogółem wspomniana kartoteka zawiera ponad 25 mln kart.

Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych kierowała zapytania dotyczące obywateli polskich do tegoż archiwum niemal od chwili jego powstania. Jednakże czas oczekiwania na odpowiedź wynosi kilka lat, częstokroć brakuje odpowiedzi. Równie poważnym problemem, nadal nie rozwiązany, pozostaje sprawa osób, które często w okresie uwięzienia lub deportacji były nawet kilkakrotnie przesiedlane na obszarze całego byłego ZSRR. Materiały dotyczące tych osób są rozproszone już nie tylko w zasobie archiwów jednego kraju. Uległy one podziałowi pomiędzy archiwa odrębnych dziś państw, Rosji, Ukrainy, Białorusi.

Podobnie jak w Rosji, także na Ukrainie zasadnicza dokumentacja osób represjonowanych przechowywana jest w archiwach podległych obecnej ukraińskiej służbie bezpieczeństwa. Dzięki umowie o współpracy NDAP z Głównym Zarządem Archiwów przy Gabinetie Ministrów Ukrainy, udziela on wydatnej pomocy w kierowaniu podań obywateli polskich do właściwych archiwów resortowych. Jest to pomoc cenna, gdyż właściwe skierowanie sprawy pozwala przyśpieszyć jej załatwienie. Podobny tryb postępowania ma miejsce w odniesieniu do Litwy.

Pośród innych działań w omawianym zakresie, podejmowanych przez NDAP, wspomnieć należy o współpracy z archiwami Kazachstanu. Na mocy zawartej umowy, strona kazachska przeprowadziła szczegółową kwerendę materiałów dotyczących miejsc osiedlania deportowanych Polaków, ewidencji osobowej, warunków życia, przemieszczeń do innych rejonów Związku Sowieckiego. Rezultaty tych poszukiwań, w formie wykazów dokumentów, są przekazywane sukcesywnie stronie polskiej i udostępniane zainteresowanym badaczom. Analogiczną umowę zawarto także z państwowym archiwum obwodowym w Irkucku, obejmując nią wszystkie podległe mu archiwa na obszarze obwodu irkuckiego.

Odtworzenie i badanie losów Polaków represjonowanych na obszarze byłego ZSRR wiąże się z wieloma trudnościami. Wynikają one z dwóch głównych przyczyn. Pierwsza to charakter zasobów archiwalnych pozostałych po sowieckich organach bezpieczeństwa. Są to zasoby wielkich rozmiarów, o znacznym stopniu wewnętrznego skomplikowania. Dużą trudność przysparza ich rozproszenie i podział, zarówno instytucjonalny, tzn. pomiędzy archiwa państwowe i archiwa resortowe w Rosji, na Ukrainie i Białorusi, jak i geograficzny, pomiędzy kraje powstałe w wyniku rozpadu ZSRR. Zasoby te nie zostały dotychczas wystarczająco rozpoznane i opisane. Druga z przyczyn wiąże się z ograniczonym dostępem do materiałów, które obecnie przechowywane są w archiwach resortowych. Pomimo nawiązanej już współpracy z niektórymi z nich, nadal pozostaje wiele archiwaliów, do których dostęp jest bardzo ograniczony lub niemal niemożliwy. Do takich materiałów zaliczyć należy przede wszystkim akta Głównego Zarządu Kontrwywiadu wojskowego „Smiersz”, którego organa zajmowały się zwalczaniem polskiego podziemia zbrojnego po

1944 r., czy materiały trybunałów i prokuratur wojskowych frontów i armii działających na terytorium Polski, zarówno w latach 1939–1941, jak i po 1944 r. Stąd też najpilniejszym zadaniem jest obecnie nawiązanie współpracy i otwarcie dostępu do tych archiwaliów badaczom polskim.

Pomoc NDAP nie ogranicza się do wspomnianych działań odnoszących się do archiwów byłego Związku Sowieckiego. Do Centralnego Ośrodka Informacji Archiwalnej, działającego przy NDAP, zgłasza się wiele osób, nie tylko z Polski, lecz częstokroć także Polaków z zagranicy, którzy poszukują informacji o krewnych, zaginionych podczas wojny na terytorium Rosji lub w sprawach potwierdzenia faktów represji ze strony władz i organów sowieckich. Do Ośrodka wpływają także, w ostatnim czasie w coraz większej liczbie, zapytania od polskich sądów w związku z toczącymi się postępowaniami z ustawy z 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego, ustawy z 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego oraz ustawy z 1996 r. o świadczeniu pieniężnym przysługującym osobom deportowanym do pracy przymusowej oraz osadzonym w obozach pracy przez III Rzeszę i ZSRR. Odpowiadając na różnorodne potrzeby obywateli w tym zakresie, COIA zgromadził informację o możliwości uzyskania potwierdzeń, wymaganych wymienionymi aktami prawnymi na podstawie zasobów krajowych. Informacja, udzielana przez Ośrodek, ma charakter wielostronny. Poza przyjmowaniem zapytań archiwalnych, kierowanych do archiwów rosyjskich, ukraińskich, białoruskich czy litewskich, udzielana jest częstokroć podstawowa pomoc informacyjna. W zależności od charakteru sprawy, osoby zainteresowane kierowane są do archiwów państwowych w zakresie dokumentacji repatriacyjnej, a także do Centralnego Archiwum Wojskowego, Ośrodka „Karta”, Centralnego Archiwum MSWiA, Sekcji Poszukiwań Federacji Rodzin Katyńskich, Biura Informacji i Poszukiwań PCK, Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Instytutu Pamięi Narodowej i okręgowych komisji badania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. Żołnierzom armii gen. Andersa i osobom cywilnym, które były ewakuowane wraz z armią, zaleca się zwracanie do odpowiednich instytucji zagranicznych, w tym m.in. do Instytutu Hoovera w Stanford. Droga do uzyskania informacji z tych zasobów ulegnie znacznemu skróceniu w drugiej połowie 2000 r., wraz z nadejściem do Polski ostatniej transzy kopii materiałów przechowywanych w Kalifornii.

Texts of papers presented on March 3, 2000, during a scientific conference: „Evidencing the crimes committed by NKWD on citizens of the Second Republic during the World War II”. The conference initiated a series of events to celebrate the 60th anniversary of the crime in Katyń, held in the year 2000 in Poland, under the patronage of Professor Jerzy Buzek, the Prime Minister. The conference agenda included the following papers: Wojciech Materski, Bolesław Woszczyński, *Katyń. Documents of the crime*, Ewa Ziółkowska, *Places commemorating the martyrdom of the Poles in the East*, Andrzej Bartnik, *Sources related to the*

Poles in the former Soviet Union, recovered from Russian archives, Władysław StępniaK, Documentation of the Poles' fates in the East during the World War II at the Archives of the Hoover Institution, Sławomir Radoń, Katyń crime in the light of studies, and Janusz Zawodny's Archives, Bożena Łojek, Katyń volumes — in service for research studies on the Poles' fates in the East, Ewa Rosowska, Assistance to the victims of Stalinist repression provided by the Head Office of State Archives (NDAP) to receive applicable confirmations at Russian archives.

Polish state archives initiated the recovery from Russian archives of copies of documents, hitherto classified, related to the history of Polish prisoners of war, arrested after the Russian invasion against Poland on September 17, 1939, imprisoned in camps at Kozielsk, Ostaszków and Starobielsk, and later on, gradually executed pursuant to the decision of the Communist Party Political Bureau KC WKP /b/ dated March 5, 1940. The Polish side was allowed the access to records by virtue of the conclusion of the Polish-Russian archival agreement in 1992.

Another matter of importance for the contemporaries is the receipt of documents from abroad confirming the acts of repression performed by the Soviet authorities against Polish citizens — due to pending court proceedings in Polish courts (pursuant to the Law of 1991 on combatants, the Law of 1991 on legal decisions issued with regard to persons punished for activities supporting independent Poland being deemed null and void, etc.).

A lot of persons from Poland and abroad address the Center of Archival Information at the Head Office of State Archives with requests for help in gathering information on their relatives lost in the Soviet Union, or with problems related to persons injured at the time of the existence of the totalitarian system in the Polish People's Republic.

Ce sont les textes des exposés prononcés le 3 III 2000, au cours de la conférence scientifique consacrée à la documentation du crime du NKVD sur les ressortissants de la IIe République pendant la Seconde Guerre mondiale. La conférence a inauguré un cycle de manifestations à caractère solennel ayant pour but de commémorer le soixantième anniversaire du crime de Katyń, organisé en Pologne en 2000 sous le patronage du Premier ministre, Prof. Jerzy Buzek. Le programme des débats tient compte des exposés suivants : Wojciech Materski, Bolesław Woszczyński, *Édition des sources: «Katyń, documents du crime»*, Ewa Ziółkowska, *Lieux du souvenir de la martyrologie des Polonais de l'Est*, Andrzej Bartnik, *Sources concernant les Polonais de l'ex-URSS obtenues des archives russes*, Władysław StępniaK, *Sources concernant les Polonais de l'Est dans les Archives de l'Institut Hoover*, Sławomir Radoń, *Crime de Katyń à la lumière des recherches et les Archives de Janusz Zawodny*, Bożena Łojek, *«Zeszyty Katyńskie» — plate-forme de la recherche scientifique sur les Polonais assassinés à l'Est*, Ewa Rosowska, *Aide de la Direction générale des Archives d'État aux victimes des répressions staliniennees en vue d'obtention des certifications dans les archives russes.*

Les archives d'État polonaises ont initié l'obtention des archives russes d'une xérogaphie de la documentation, complètement secrète à ce jour, liée au sort des prisonniers de guerre polonais, des personnes arrêtées après le 17 septembre 1939, détenues dans les camps de Kozielsk, Ostaszków et Starobielsk, et après fusillés progressivement en vertu de la décision du Bureau politique du CC du PCP (b) du 5 III 1940. La mise des actes à la disposition de la partie polonaise a été consécutive à la signature de l'accord polono-russe sur les archives en 1992. Une question intéressante pour la contemporanéité est également l'obtention de l'étranger des documents confirmant les actes de représailles perpétrés par les autorités soviétiques à l'égard des citoyens polonais en relation avec les procédures entamées devant les tribunaux polonais (en vertu de la loi de 1991 portant sur les anciens combattants, de la loi de 1991

portant sur la reconnaissance comme nuls des arrêts rendus à l'égard des personnes punies pour leurs activités en faveur de l'indépendance polonaise et autres).

De nombreuses personnes, de Pologne et de l'étranger, s'adressent à l'Office central d'information d'archives auprès de la NDAP pour demander de les aider à rechercher des informations sur leurs parents disparus sur le territoire de l'URSS ou s'agissant des personnes ayant subi des préjudices aux temps de la domination du système totalitaire dans la République populaire de Pologne.

Тексты докладов, произнесенных 3 III 2000 г. во время научной конференции на тему: „Документирование преступления НКВД на гражданах II Речи Посполитой во время II Мировой войны”. Конференция открыла цикл мероприятий, посвящённых 60-ой годовщине преступления в Катыни, организованных в Польше в 2000 г. под патронатом премьера Ежи Бузка. Программа обсуждений охватила следующие доклады: Войцеха Матерского, Болеслава Воциньского, *Издание источников: Катынь. Документы преступления*, Эвы Зюлковской, *Памятные места мартирологии поляков на Востоке*; Анджея Бартника, *Источники о поляках в бывшем СССР, полученные из российских архивов*; Владислава Стемпняка, *Документация судеб поляков на Востоке во время II Мировой войны, в том числе жертв Катыни в собраниях Института Гувера*; Славомира Радоня, *Катыньское преступление в свете исследований и материалов архива Януша Заводного*; Божены Лоек, *Роль „Катыньских тетрадей” в исследованиях о судьбах поляков на Востоке*; Эвы Росовской, *Помощь НДАП (Главной дирекции государственных архивов) жертвам сталинских репрессий при получении справок из российских архивов*.

Польские государственные архивы проявили инициативу в получении из российских архивов ксерокопий тайной, до последнего времени, документации, связанной с судьбами польских военнопленных, арестованных после нападения России на Польшу 17 IX 1939 г., заключённых в лагерях в Козельске, Осташкове и Старобельске, а потом расстрелянных на основании Постановления Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 III 1940 г. Доступ к актам польская сторона получила на основе польско-российского архивного договора, подписанного в 1992 г.

Существенной проблемой для современности является также получение из-за границы документов, подтверждающих факт репрессий по отношению к польским гражданам со стороны советских властей в связи с провадимыми в польских судах делами (на основе устава 1991 г. о ветеранах, устава 1991 г. о признании недействительными судебных приговоров, выданных на лица наказанные за деятельность в пользу независимой Польши и др.)

В Центральном пункте архивной информации при Главной дирекции государственных архивов обращаются многие лица из Польши и за границы, которые просят помочь им в получении информации о родственниках, пропавших на территории бывшего СССР, либо пострадавших в период господства тоталитарного строя в Польской Народной Республике.

KRZYSZTOF GRONIEWSKI
(Warszawa)

WARSZAWSKA SPECJALIZACJA ARCHIWALNA (1951–1953)

Wśród archiwistów starszej generacji brak było zgody odnośnie do początków szkolnictwa archiwalnego w Polsce. Środowisko warszawskie skłonne było eksponować rolę kursów archiwalnych, jakie od 1925/1926 r. organizowało Archiwum Akt Dawnych dla młodzieży, która przekroczyła już połowę studiów. Nie kończyły się one egzaminem, nie dawały uprawnień formalnych¹. Po wojnie Marian Friedberg był zdecydowanie przeciwny zaliczeniu wspomnianych kursów do historii szkolnictwa archiwalnego². Kazimierz Konarski uważał, że państwo musi posiadać szkołę archiwistów. Postulował więc albo studium archiwistyki przy Uniwersytecie Warszawskim, ewentualnie związane z projektowanym Instytutem Nauk Pomocniczych, albo jako odrębną placówkę przy Naczelnym Zarządzie Archiwów Państwowych³. W niektórych latach nauka o archiwach znajdowała się w programie wykładów monograficznych w Warszawie (Stanisława Kętrzyńskiego), Krakowie i Poznaniu (Józefa Paczkowskiego), co pokazały badania Andrzeja Tomczaka i Ireny Mamczak-Gadkowskiej⁴.

Po wojnie wykłady archiwistyki na Uniwersytecie Łódzkim podjął p.o. dyrektora Archiwum Głównego Akt Dawnych Adam Stebelski. Odbywały się one w wymiarze 2 godzin tygodniowo (4 godziny co 2 tygodnie w piątki i soboty). Popierał to Wydział Archiwów Państwowych, akceptowało ministerstwo⁵. Ich zakończenie stanowiło kolokwium, o czym wspomina A. Tomczak⁶. W Krakowie do 1946 r.

¹ K. Konarski, *Kursy archiwalne*, „Archeion”, t. 2, 1927, s. 184–192.

² Ibid., M. Friedberg, *Przygotowanie do zawodu archiwisty*, t. 44, 1966, s. 20–21.

³ K. Konarski, *Kursy...*, op.cit., s. 192–193.

⁴ A. Tomczak, *Archiwistyka polska (1918–1963)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 7, 1971, s. 142; I. Mamczak-Gadkowska, *Józef Paczkowski i jego wkład w budowę polskiej służby archiwalnej*, Warszawa 1990, s. 96, 104, 192–193.

⁵ A. Stebelski do Ministerstwa Oświaty 7 XI 1949, 25 X 1950, IH PAN 2/494, akta osobowe prof. Adama Stebelskiego.

⁶ A. Tomczak, *Kształcenie kandydatów do pracy w archiwach w pierwszych latach Polski Ludowej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia 16, 1980, s. 9–13.

w programie nauk pomocniczych historii uwzględniał archiwistykę Karol Buczek, po jego uwięzieniu M. Friedberg. Nie uzyskały natomiast akceptacji zabiegi Adama Vetulaniego z 1947 r., by szkolenie archiwistów związać z Wydziałem Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jednak odsetek uczniów A. Vetulaniego, którzy trafili później na pewien czas do archiwum krakowskiego, był wysoki (Stanisław Grodziski, Ludwik Łysiak, Stanisław Płaza). W Warszawie wykład monograficzny o archiwach prowadził Tadeusz Manteuffel w 1946/1947 r., potem w 1950/1951 Jadwiga Karwasieńska.

Już w okresie międzywojennym (1933–1934) zapewnienie wykwalifikowanej kadry archiwalnej zaczęto wiązać z instytucją stypendystów. Do tej formy kształcenia powrócono w 1949 r. W 1950/1951 r. według Eugenii Brańskiej szkolono 28 stypendystów, z których następnie zaangażowano 12; 9 przedłużono stypendia na rok 1951/1952 r., 3 zrezygnowało, a 4 skreślono⁷. Aniela Kiełbicka ustaliła, że na Kraków przypadało 6 zatrudnionych potem stypendystów: St. Grodziski, Aniela Kottówna, L. Łysiak, Seweryn Skrzyński, Janina Tomaszewicz i Helena Zającowa, z których piąta pobierała stypendium przed 1 I 1950 r. Połowę stanowili historycy, dwaj — jak wspomniano — byli absolwentami prawa, jeden filozofem⁸.

Podsekcja archiwoznawstwa i bibliotekoznawstwa I Kongresu Nauki Polskiej w 1951 r. wspominała o wykładach A. Stebelskiego, stypendystach i zapowiadanej specjalizacji. Uchwały sugerowały wprowadzenie studium wyższego w dziedzinie archiwoznawstwa, odpowiedniej sekcji w mającym powstać Instytucie Historii PAN oraz opracowanie podręcznika archiwistyki ze szczególnym uwzględnieniem nauki o akcie.

W 1951 r. naczelny dyrektor Rafał Gerber uważał, że w porównaniu z dwuletnim szkoleniem stypendystów z III i IV roku wprowadzenie na trzecim roku studiów na wydziale historycznym studium specjalizacyjnego archiwalnego „stawia obecnie na wyższym poziomie zagadnienie kształcenia...”. Studium miało zapewnić „lepsze przygotowanie teoretyczne” niż kursy archiwalne. R. Gerber spodziewał się, że katedry archiwistyki wyższych uczelni staną się ośrodkami myśli teoretycznej, ze szczególnym uwzględnieniem akt najnowszych. Absolwentów studium R. Gerber odróżniał od personelu archiwów powiatowych, który w większości, według jego koncepcji, legitymowałby się wykształceniem średnim, przy znajomości podstawowych zasad archiwistyki, metod brakowania akt oraz funkcjonowania współczesnej kancelarii⁹.

Archiwa powiatowe, w liczbie równej ilości tych jednostek administracyjnych, ograniczałyby się do penetrowania terenu oraz gromadzenia akt przeznaczonych dla archiwów wojewódzkich. Odmienna praktyka została usankcjonowana dopiero w lutym 1957 r.¹⁰

⁷ „Archeion”, t. 21, 1952, s. 239.

⁸ A. Kiełbicka, *Archiwa krakowskie na tle polskiej nauki historycznej 1878–1951*, Kraków 1993, s. 104.

⁹ R. Gerber, *Cele i zadania służby archiwalnej w Polsce*, „Archeion”, t. 19–20, 1951, s. 17.

¹⁰ K. Bielecki, *Organizacja i działalność terenowych archiwów państwowych w Polsce 1950–1970*, Warszawa 1975, s. 11.

W ministerialnym wykazie katedr uniwersyteckich archiwistyka i nauki pomocnicze historii znalazły się w Krakowie (Sylwiusz Mikucki) i Toruniu (Ryszard Mienicki). W Warszawie nie były wyodrębnione z Katedry Historii Polski Feudalnej. Docent Adam Wolff nie był, podobnie jak M. Friedberg w Krakowie, etatowym pracownikiem uczelni, co spowodowało komplikacje na przełomie 1952/1953 r.

W Warszawie zajęcia z archiwistyki prowadzili A. Stebelski i A. Wolff, historię ustroju prowadził A. Stebelski, ćwiczenia jesienią 1952 r. Jadwiga Jankowska; wcześniej uczestniczyła w tym, według relacji D. Rzepniewskiej, Apolonia Trzczińska z Archiwum Akt Nowych. Od lutego 1953 r. całość zajęć objął A. Stebelski, po ich czasowym zawieszeniu. W Toruniu archiwistykę prowadził R. Mienicki, ćwiczenia Zygmunt Wdowiszewski, historię ustroju w pierwszym roku Jan Gerlach, później Wojciech Hejnosz. W Krakowie historię ustroju wyładał S. Mikucki, archiwistykę prowadził M. Friedberg, a w II semestrze Józef Mitkowski.

W roku akademickim 1951/1952 r. istniała specjalizacja archiwalna w UW i Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. W Warszawie znaleźli się na niej studenci III roku z tego ośrodka oraz z Łodzi i Krakowa. Zachowane w papierach A. Wolffa (ze spuścizny A. Stebelskiego teczką 37 zaginęła) listy uczestników specjalizacji warszawskiej nie są kompletne. Ta z 1951/1952 r. zawiera 20 nazwisk, w tym dwóch studentów IV roku zgłoszonych na ćwiczenia (Józef Mroczek z historii, czego jednak nie potwierdza indeks, i Jerzy Jedlicki z socjologii), pomija zaś 3 osoby z III roku.

W Warszawie na specjalizację tę wytypowano: Danutę Anders (Rzepniewską), Hanę Dymnicką (Wołoszyńska), Elżbietę Krawczyk (Kozłowska), Danutę Mogulską (Molenda), Mieczysława Motasa, Irenę Rabęcką (Brykczyńska), Andrzeja Rzepniewskiego i Mieczysława Wrzoska. Poza limitem, za zgodą T. Manteuffla, uczęszczał na zajęcia jako wolontariusz zakwalifikowany na pedagogikę Karol Mysłowski. Z Krakowa przenieśli się Maria Hałówna (Woźniakowa), Maria Kłaput (Wrzoskova), Bronisława Pisarek (Spyra) i Tomasz Strzembosz. Z Łodzi zakwalifikowano Aleksandra Achmatowicza, Grażynę Chmielewską (Klamutowa), Józefa Ładanowskiego (przerwał studia ze względu na stan zdrowia), Jana Milczarka, Mieczysława Tantego, Jana Wańkiewicza i Juliannę Wasiak. Doszła jeszcze węgierska studentka, która rozpoczęła studia w Budapeszcie, Lena Angyal¹¹.

Studenci ze specjalizacji archiwalnej dokonali na III roku następującego wyboru głównego seminarium historycznego: M. Hałówna — Stanisława Arnolda; G. Chmielewska, J. Ładanowski, I. Rabęcka — Aleksandra Gieysztor; A. Rzepniewski — Stanisława Herbsta; A. Achmatowicz, L. Angyal, J. Milczarek, M. Motas, K. Mysłowski, T. Strzembosz — Henryka Jabłońskiego; D. Anders, M. Kłaput, B. Pisarek i J. Wasiak — Witolda Kuli; D. Mogulska — Mariana Małowista; H. Dymnicka, E. Krawczyk, M. Tanty, J. Wańkiewicz i M. Wrzosek — Janusza

¹¹ APAN, III 226 Materiały Adama Wolffa 65 k. 55. Skorygowaną listę pomogli mi zestawić A. i D. Rzepniewscy oraz M. Wrzosek.

Wolińskiego. Na drugi stopień studiów pozostały: D. Anders, D. Mogulska, I. Rabęcka i poza limitem L. Angyal. E. Krawczyk przeszła na Wydział Pedagogiczny. A. Achmatowicz i M. Tanty zgłosili się na roczne studium Instytutu Polsko-Radzieckiego, skąd M. Tanty po roku wrócił, poza limitem, z opinią Ludwika Bazyłowa, na drugi stopień studiów historycznych na UW.

Ponadto na zajęcia z archiwistyki i historii ustroju (traktując tę ostatnią jako wykład monograficzny) zgłosili się studenci IV roku, w tej liczbie też stypendyści archiwalni¹², ale bez rygorów egzaminacyjnych, w przeciwieństwie do wcześniejszej praktyki łódzkiej. Rekonstrukcja składu na podstawie akt szczegółowych może nie być kompletna, uwzględnia bowiem tylko jedną osobę, która wtedy uzyskała dyplom pierwszego stopnia, a nie magisterski. Ślady związków ze specjalizacją archiwalną znalazłem u 25 studentów IV roku.

W wymiarze 5 godzin tygodniowo (wykłady z archiwistyki i historii ustroju) uczęszczało 8 osób: Zofia Bawarska (Sokołowska), Halina Dmowska (Grabiasowa), Władysława Lech, Teresa Rakowska (Zielińska), Barbara Rudawska (Sobolowa), Henryk Rutkowski, Ryszard Sikorski i Halina Świerk (Zubalowa). Stanisław Marciniak osiągnął taki wymiar w drugim semestrze, przy 3 godzinach w pierwszym. Po 3 godziny archiwistyki (bez historii ustroju) zadeklarowali w obu semestrach Marian Lech, Barbara Ratyńska i Eugenia Sobotka (Puszkarewicz). 2 godziny oraz historię ustroju Maria Różycka (Glassowa), 2 godziny (historia form kancelaryjnych i archiwoznawstwa) Krystyna Dmochowska (Krak). J. Jedlicki uczęszczał na 2 godziny ćwiczeń, podobnie Hieronim Krawczak (z przyczyn politycznych studia ukończył po 1956 r.). Niejasny jest wymiar zajęć Zdzisława Borowieckiego, nie poświadczony 2 godziny archiwistyki ma Krystyna Gruba-Szyszko. Samą historię ustroju zadeklarowały Regina Ciach (Piechota), Anna Górecka, Hanna Komarska-Wójtowicz (poświadczony jeden semestr), Zofia Moździerz, J. Mroczek, Irmína Nowakiewicz (zgłoszenie na drugi semestr) i Emilia Pietrzak (Borecka). Spośród wymienionych Z. Bawarska, K. Dmochowska, K. Gruba-Szyszko, H. Komarska-Wójtowicz, W. Lech i H. Świerk uczęszczały też na zajęcia z bibliotekoznawstwa.

Najwięcej zgłoszonych na zajęcia specjalizacji archiwalnej z IV roku rekrutowało się z seminarium St. Arnolda (15), 4 od St. Herbsta (Z. Borowiecki, H. Dmowska, I. Nowakiewicz i H. Rutkowski), B. Ratyńska od Stefana Kieniewicza, J. Mroczek od Emila Kipy, T. Rakowska od M. Małowista, E. Pietrzak od Wandy Moszczeńskiej i H. Krawczak od J. Wolińskiego. J. Jedlicki uczęszczał do W. Kuli jako na drugie seminarium.

W Toruniu w 1951/1952 r. na specjalizacji archiwalnej, która miała objąć 15 osób, znaleźli się z UMK Stefan Czech, Barbara Feliksiak, Witold Jeleniewski, Kazimierz Wajda i Zofia Ziółkowska oraz z Uniwersytetu Wrocławskiego Józef Kotulski, Marian Nycek, Halina Piechocka, Elżbieta Skalińska (Dindorfowa) i Mieczysław Stański. Poznań nie przeprowadził rekrutacji. Podobnie jak na UW

¹² Zwróciła mi na to uwagę Barbara Sobolowa.

i tu uczęszczali studenci IV roku: Regina Iwanicka, Henryk Karczewski, Maria Kernerówna, Regina Kucharska i Danuta Kufelówna, toruńska archiwistka Karola Ciesielska oraz dojeżdżali na ćwiczenia archiwiści gdańscy: Czesław Biernat i Stanisław Gierszewski. Nie są wykluczone związki ze specjalizacją Kazimierza Chrośniaka z archiwum bydgoskiego¹³.

W lutym 1952 r. odwiedził Toruń przedstawiciel NDAP Andrzej Janowski. Sprawdzał skład społeczny III roku (20% pochodzenia robotniczego i 30% chłopskiego) i odsetek (80%) członków ZMP. Opowiedział się za specjalizacją dwuletnią. Na początku maja na wizytację przybył Piotr Bańkowski. Był on za kontynuacją, proponując przedłużenie do 3 godzin seminarium oraz uzupełnienie o ćwiczenia porządkowo-inwentaryzacyjne, wspominał o językach obcych. Proponował też uzupełnienie kadry o byłą kierowniczkę archiwum miejskiego Helenę Piskorską. Koncepcję katedry archiwistyki uznał za przedwczesną. Program toruński uważał za węższy od warszawskiego, na którym był on oparty, ale wrażenia były odwrotne. P. Bańkowski chwalił zwłaszcza toruńskich studentów IV roku. Zwracał uwagę na nieprzekraczanie cezury 1939 r. Jednocześnie do Warszawy dotarły informacje o pytaniach studentów o drugi stopień specjalizacji.

W maju 1952 r. R. Gerber zwrócił się do ministerstwa z krytyką programu specjalizacji ułożonego bez udziału NDAP. Pomijał on problem archiwaliów gospodarczych oraz, zwłaszcza w Toruniu, akt najnowszych. Obsadę personalną studium toruńskiego R. Gerber uznał za słabą, a kontynuację za niecelową. Tematykę wykładów określił jako nie związaną z pracami archiwów. Należałoby w tej sytuacji, zdaniem R. Gerbera, skoncentrować specjalizację w Warszawie lub przenieść ją do Krakowa¹⁴. Był to początek tendencji likwidacyjnych.

W lecie 1952 r. studenci III roku odbywali miesięczną praktykę (po 6 AGAD, Łódź, Bydgoszcz, 5 AAN, po 2 Gdańsk i Kraków, po 1 w Kielcach i Wrocławiu). Archiwa oceniały przygotowanie, typowały też, niekiedy bez rozeznania odnośnie do drugiego stopnia studiów, ewentualnych kandydatów do zatrudnienia. Już wtedy, przy pewnych trudnościach etatowych, powstała koncepcja kierowania absolwentów specjalizacji do pracy w archiwach powiatowych. Rzecznikami tego rozwiązania byli zwłaszcza Henryk Dobrowolski w Krakowie i Roman Kaczmarek w Łodzi. Stefan Rosiak i A. Tomczak, opiekunowie dwóch grup praktykantów w Łodzi, stwierdzili znaczny zasób wiadomości teoretycznych dotyczących dawniejszych akt. Znajomość historii ustroju i teorii archiwistyki potwierdził też opiekun praktyk krakowskich Adam Kamiński. Czesław Skopowski, stykając się z absolwentami toruńskimi, mówił o przygotowaniu średnim, oderwanym od pracy archiwalnej, natomiast Michał Wąsowicz z Wrocławia o dość dobrym opanowaniu teorii. K. Konarski ocenił praktykantów jako zupełnie surowych, choć wywarli na nim

¹³ AZ NDAP 216/II, zniekształcone nazwiska studentów IV roku weryfikowała kierownik archiwum UMK dr Henryka Duczkowska-Moraczewska.

¹⁴ AZ NDAP II/216.

bardzo dodatnie wrażenie. Na przygotowanie językowe uskarżał się zwłaszcza Marcin Dragan z Gdańska. Wizytująca praktyki w Łodzi E. Brańska sądziła, że praktykantom brak przygotowania teoretycznego, przy zbyt ścisłym trzymaniu się programu i niewłaściwym doborze materiału.

15 XI 1952 r. ówczesny naczelny dyrektor archiwów państwowych Henryk Altman poinformował ministerstwo o 29 praktykantach (nie licząc studiujących w Moskwie i Kijowie Blandyny Bloch i Kazimierza Chybińskiego). Z tej liczby 8 podjęło dalsze studia, a 11 zatrudniono. H. Altman sygnalizował nie rozstrzygniętą na przyszłość sprawę zatrudnienia studiujących dalej. Idąc za Cz. Skopowskim stwierdził, że „studium archiwalne dało ogólne wiadomości z zakresu porządkowania, inwentaryzacji i brakowania akt w zupełnym oderwaniu od całokształtu pracy w archiwach”. Sugerował większy nacisk na paleografię łacińską i niemiecką, opanowanie języków i znajomość literatury archiwalnej¹⁵.

Zatrudnieni zostali głównie absolwenci warszawscy, z pewnością wiadomo tylko o jednej toruńskiej Z. Ziółkowskiej w Koninie. M. Hałówna pracowała w AGAD, M. Motas i M. Wrzosek w AAN, K. Mysłowski i T. Strzembosz (oddelegowany do AGAD) w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy, J. Wasiak w Łodzi, J. Wańkiewicz w Płocku, J. Milczarek w Sieradzu, M. Kłaput w Tarnowie, B. Pisarek z opóźnieniem w Gliwicach. Po studium magisterskim na Uniwersytecie Poznańskim doszli toruńscy absolwenci: M. Stański w Poznaniu i E. Skalińska w Oświęcimiu. W połowie 1954 r. zaczął pracować w Opolu S. Czech. Z dawnych studentów IV roku UW w AGAD pracowały: H. Dmowska, T. Rakowska i B. Rudawska, w AP m.st. Warszawy M. Lech, B. Ratyńska i H. Świerk; w NDAP R. Ciach.

Ministerstwo w roku 1952/1953 okroiło program teoretyczny z 3 na 2 godziny wykładu archiwistyki. Początkowo zawiesiło też rekrutację do Torunia. 16 października wyraziło zgodę na 5 osób, do których początkowo chciano zaliczyć: Antoninę Ewelinę Dąbrowską, Izabellę Dowgiałło i Piotra Staweckiego, skierowanych już do Warszawy¹⁶. W rezultacie w Warszawie znaleźli się, poza studentami UW, skierowani z Łodzi, Poznania i pierwsza grupa toruńska, w Krakowie zaś obok studentów UJ, również wrocławscy.

Wiosną 1953 r. dokonano bilansu dotychczasowej pracy zatrudnionych absolwentów studium. Michał Antonów z Katowic sygnalizował trudności z typowaniem akt do brakowania, sugerował większy nacisk na wizytacje i ekspertyzy. Uważał, że po studiach absolwenci powinni odbyć kilkumiesięczną praktykę w archiwum wojewódzkim. H. Dobrowolski, na podstawie tarnowskich doświadczeń M. Kłaput, oceniał jako dobre przygotowanie teoretyczne, co dało rezultaty przy przejmowaniu akt podworskich Sanguszków z Gumnisk, przypomniał o konieczności przygotowania językowego. R. Kaczmarek mówił o dostatecznej znajomości archiwistyki i archiwoznawstwa, sugerując większą styczność z aktami w czasie studiów, pogłębienie

¹⁵ Ibid. II/217; „Archeion”, t. 22, 1954, s. 215 bez liczby zatrudnionych.

¹⁶ AUW, Akta studenckie P. Staweckiego.

znajomości administracji współczesnej i akt gospodarczych. Zygmunt Kolankowski uważał, że studia nie przygotowują do pracy nad aktami najnowszymi. Wykłady teoretyczne, zwłaszcza A. Wolffa, określił jako niezrozumiałe, atakował cezurę 1918 r. Przy rozłożeniu studiów na dwa lata, chciałby doksztalać przy osiemnastogodzinnej pracy w archiwum. Z. Kolankowski powoływał się na wzorce rosyjskie i niemieckie. A. Stebelski wskazywał na lukę w historii administracji, zwłaszcza drugiej połowy XIX w.

Na podstawie tych opinii H. Altman zarzucił absolwentom niewystarczającą znajomość historii administracji w sformułowaniu A. Stebelskiego, całkowitą nieznajomość administracji współczesnej, brak przygotowania do pracy nad aktami najnowszymi, podworskimi i gospodarczymi, słabą znajomość języków i paleografii. Uznał to za wyniki wadliwego systemu szkolenia¹⁷. W porównaniu ze sprawozdaniami było to wyraźne zagęszczenie uwag krytycznych.

Na UW z rocznika 1952/1953 skierowano na specjalizację archiwalną: Leonarda Dubackiego, Krzysztofa Groniowskiego, Janusza Sztetyłłę, Tadeusza Tarnogrodzkiego, Ryszarda W. Wołoszyńskiego, Leona Zabrockiego oraz dodatkowo, na wniosek Wydziału Historii Partii, Krystynę Kawecką. Uniwersytet Łódzki wytypował Krystynę Dybkę (Fijałkową), Jana Kozłowskiego, Wiesława Majewskiego, Jerzego Teodorczyka, Uniwersytet Poznański zaś Halinę Dzierżecą (Krollowa), Barbarę Justyńską i — ze znacznym opóźnieniem — Bogdana Krolla.

Jako wolontariusze uczęszczali O. Peregryn — Stanisław Ziobro, reformat, ks. Jerzy Górski, franciszkanin z Niepokalanowa (nie ukończył) i siostra zakonna, prawdopodobnie s. Grażyna — Anna Jordan — ze Zgromadzenia Sióstr Niepokalanego Poczecia NMP, wcześniej doktorantka Stanisława Arnolda¹⁸.

W Krakowie kształcono jeden rocznik z limitem 10 osób: Helena Łobejko (?), Danuta Monczakowska, Edward Nikodem, Walentyna Radczuk, przybyli z Wrocławia, zaś Bożena Jacorzyńska (Wyrozumska), Augustyn Leśniak, Aniela Leżańska, Stanisława Mika, Maria Piszczkowska i Franciszek Sobalski byli studentami UJ¹⁹. W czasie praktyk szkolony był też Stanisław Płaza, absolwent Wydziału Prawa, wówczas zatrudniony w archiwum krakowskim.

W Toruniu, w ramach drugiej rekrutacji, zostali zakwalifikowani na specjalizację: Stanisław Alexandrowicz, Witold Donimirski, Barbara Janiszewska (Mincer), Aniela Muszałówna, Jadwiga Suboczówna i Krystyna Wróblewska (Sławińska)²⁰. W charakterze wolontariuszy wymieniani są Aleksandra Buczko ze specjalności bibliotekoznawstwa oraz Irena Glaser i Lidia Lipska z nauczycielskiej.

¹⁷ H. Altman do Wydziału Historycznego UW 11 VI 1953, AZ NDAP II/218.

¹⁸ Przypomniał to J. Teodorczyk; list St. Ziobro z 12 IX 1998; informacja ss. loretanek z Warszawy.

¹⁹ Lista zweryfikowana przez F. Sobalskiego – H. Łobejko, zapamiętana przez kolegów, nie występuje w dokumentacji NDAP.

²⁰ Listę skorygowała B. Janiszewska-Mincer. Por. B. Ryszewski, *Specjalizacja archiwalna na Uniwersytecie M. Kopernika w Toruniu i jej absolwenci w latach 1951–1967*, „Zeszyty Naukowe UMK”, Historia 5, 1969, s. 124–125.

W Warszawie dokonano następującego wyboru głównego seminarium: L. Dubacki — L. Bazyłowa; K. Dybka i J. Teodorczyk — Natalii Gąsiorowskiej; E. Dąbrowska, H. Dzierżęcka, B. Justyńska, B. Kroll i P. Stawecki — R. Gerbera; J. Sztetyło — A. Gieysztorą; W. Majewski, T. Tarnogrodzki i L. Zabrocki — St. Herbsta; K. Kawecka — H. Jabłońskiego; I. Dowgiałło, K. Groniowski i J. Kozłowski — S. Kieniewiczą; R.W. Wołoszyński — J. Wolińskiego.

Przed rozpoczęciem praktyk dla drugiego rocznika Zbigniew Wójcik przesłał do ministerstwa program zajęć. Przewidywał on 182 godziny, w tym 81 przy porządkowaniu, 28 przy inwentaryzacji i 21 przy brakowaniu. Sprawozdanie wizytacji praktyk studentów w lipcu stwierdziło: „Opinie o pracy praktykantów ze strony osób prowadzących poszczególne zajęcia oraz dr A. Stebelskiego [są] pozytywne”.

Jesienią dotarły do NDAP opinie archiwów. M. Friedberg ocenił jako dobre przygotowanie teoretyczne przy zastrzeżeniach do filologicznego; kładł nacisk na pozyskanie w przyszłości absolwentów drugiego stopnia studiów. Jako natomiast dość słabe ocenił teoretyczne przygotowanie absolwentów warszawskich Tadeusz Mencil z Poznania, postulujący zwiększenie okresu praktyk do 6 tygodni. Alfred Kucner we Wrocławiu przygotowanie absolwentów krakowskich uznał za dobre. Bydgoszcz upominała się o zagadnienia organizacyjne. AAN oceniło pozytywnie poradzenie sobie z dość (słowo dopisane przez Z. Kolankowskiego przebywającego w tym czasie na ćwiczeniach wojskowych) trudnym materiałem szczątków zespołów z rozsypem²¹.

Sprawozdanie NDAP za rok 1953 wspominało o 38 absolwentach specjalizacji archiwalnej, z których po praktykach zatrudniono 13²². Absolwentów warszawskich było 9: I. Dowgiałło, B. Kroll, W. Majewski i K. Teodorczyk w AAN; H. Dąbrowska i H. Dzierżęcka w APW; L. Zabrocki w Gdańsku; K. Dybka w Łodzi, później J. Kozłowski w PAP w Łodzi. Wiadomo, że z krakowskich absolwentów pracę w Tarnowie podjęła St. Mika, w Krakowie, z opóźnieniem M. Piszczkowska, a po II stopniu w Krakowie F. Sobalski. Z toruńskich K. Wróblewska i I. Glaser pracowały w Bydgoszczy, po II stopniu B. Janiszewska w Bydgoszczy i St. Alexandrowicz w Poznaniu oraz druga z wolontariuszy, L. Lipska, w Chojnicach.

W Warszawie na II stopień przeszli K. Groniowski, J. Sztetyło, T. Tarnogrodzki, R.W. Wołoszyński oraz na podstawy marksizmu K. Kawecka. Tylko R.W. Wołoszyński trafił z opóźnieniem do APAN.

W sumie przez specjalizację przeszło w latach 1951/1952–1952/1953 64 studentów III roku. Do PSA trafiło do 1954 r. według sprawozdania 24. Dane nie obejmują Archiwum Polskiej Akademii Nauk (H. Dymnicka), Wydziału Historii Partii (L. Dubacki, B. Justyńska). Do Centralnego Archiwum Wojskowego bezpośrednio po studiach poszedł P. Stawecki. W Krakowie B. Jacorzyńska po II stopniu pozostała w Katedrze Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii UJ.

²¹ AZ NDAP II/218; AGAD, Spuścizna A. Stebelskiego 47.

²² „Archeion”, t. 23, 1954, s. 171.

Kilka osób zetknęło się z brakiem zainteresowania NDAP lub nie doszło do porozumienia co do miejsca pracy. Wiosną 1953 r. A. Stebelski zakomunikował studentom warszawskim o zamiarze skierowania ich głównie do archiwów powiatowych, co nie okazało się ścisłe. Cytowane powyżej dane pomijały problem studentów IV roku.

M. Friedberg w 1954 r. stwierdził: „Mogę się wszakże poszczycić, że moimi wykładami z archiwistyki przygotowałem do zawodu archiwalnego małe, ale dobre grono, które pracuje owocnie w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Krakowie”. Roman Grodecki wspominał o propozycji Wydziału, by M. Friedberga mianować profesorem nadzwyczajnym przy Katedrze Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii²³.

A. Wolff pisał 30 XI 1953 r.: „Prowadzone przez półtora roku wykłady i ćwiczenia z archiwistyki przyniosły mi niewątpliwą korzyść, zmusiwszy do usystematyzowania i sformowania szeregu zasad i wiadomości”. Ale nie dały pełnej satysfakcji, bo słuchacze III roku byli zbyt mało przygotowani ogólnie, byli za mało historykami, mimo zupełnie dobrego przeciętnego poziomu obu roczników. Wniosek dotyczył ściślejszego powiązania z naukami pomocniczymi historii²⁴.

Jako zainicjowanie szerszej dyskusji nad teorią archiwalną należy w Polsce uznać sekcję IV Zjazdu Historyków w Poznaniu w grudniu 1925 r. Wśród 16 referentów wystąpili: J. Paczkowski, mówiący o zasadzie proveniencji, Aleksy Bachulski — o jej zastosowaniu do nowszych archiwaliów i Józef Siemiński — o scalaniu.

W 1929 r. K. Konarski w *Nowożytnej archiwistyce polskiej i jej zadaniach* odwoływał się zwłaszcza do holenderskiego podręcznika Samuela Mullera, Johanna A. Feitha i Roberta Fruina. Wyróżniał się on „ścisłością wywodu oraz szerokością i głębokością ujęcia przedmiotu”. Praca K. Konarskiego stanowiła rezultat jego doświadczeń z Archiwum Akt Dawnych, gdzie opracowywał zwłaszcza akta z okresu Królestwa Kongresowego. Autor położył nacisk na zespół archiwalny, klasyfikację, inwentaryzację i skorowidze, dał też przykład rekonstrukcji.

Już w 1947 r. sekcja archiwalna Koła Warszawskiego Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich podjęła w dwóch wystąpieniach K. Konarskiego zarówno sprawę terminologii archiwalnej, jak i podręcznika archiwistyki, A. Wolff zaś zajmował się problemem inwentarza archiwalnego²⁵.

W odniesieniu do podręcznika, który K. Konarski miał opracowywać wraz z A. Stebelskim, obejmującego też średniowiecze, ale w zasadzie bez archiwoznawstwa, z podziałem na archiwistykę ogólną (w tym zasadnicze pojęcia), wewnętrzne zagadnienia archiwalne (od genezy i ewolucji dokumentu), zarząd oraz

²³ M. Friedberg, W sprawie mej twórczości naukowej, AAN, Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego 3024, k. 17, 44.

²⁴ Ibid., 3846, k. 34, A. Wolff, Załącznik do ankiety.

²⁵ „Archeion”, t. 17, 1948, s. 230; K. Konarski, *Dalekie a bliskie*, Wrocław 1965, s. 331.

uzupełnienia i aneksy, dyskutanci (wśród nich dyrektor Witold Suchodolski) opowiedzieli się za ujęciem bardziej popularnym, praktycznym.

Na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich we Wrocławiu we wrześniu 1948 r. o *Podstawie archiwalnej historiografii polskiej po 1945 r.* mówił A. Stebelski, przyjmując zasadę, że archiwum dzieli los terytorium, którego dotyczy.

W 1951 r. ukazała się jako *Podstawowe zasady archiwistyki* nowa wersja pracy Konarskiego. Wcześniej materiały ogłoszone w t. 19–20 „Archeionu” referowano na III Zjeździe dyrektorów archiwów w Otwocku 5–7 IV 1950 r. (A. Stebelski mówił o porządkowaniu akt, A. Bachulski o brakowaniu). Zachowały się notatki A. Stebelskiego z referatu K. Konarskiego z podziałem na archiwistykę praktyczną i teoretyczną²⁶.

A. Wolff, występując 3 II 1951 r. na zebraniu w Krakowie, mówił o archiwistyce i jej częściach składowych (opisowej, teoretycznej i organizacyjnej). W dyskusji uczestniczyli M. Friedberg, L. Łysiak i J. Mitkowski²⁷. Było to w okresie prac nad programem dla specjalizacji warszawskiej. Jej załączki odnaleźć można w naradach z 1948 r. w Wydziale Archiwów Państwowych i na Zjeździe dyrektorów we Wrocławiu.

W 1952 r. wyszedł *Polski słownik archiwalny* w opracowaniu A. Bachulskiego, K. Konarskiego i A. Wolffa. Funkcjonował on aż do analogicznej publikacji pod redakcją Wandy Maciejewskiej z 1974 r.

W spuściznie K. Konarskiego zachował się tekst wykładu wstępnego do praktykantów w AGAD 1 VII 1952, powtórzonego po roku. K. Konarski mówił o warunkach i metodach pracy. Sądził, że 7 lat po wojnie rozpoczął się powrót do dawnych metod. Za główny cel uznał praktyczne zapoznanie się z metodami porządkowania, inwentaryzacji i brakowania. Podkreślał, że archiwista nie rezygnuje z własnych celów naukowych, choć nie wysuwa ich na pierwszy plan spełniając rolę przewodnika. Wskazywał na potrzebę wydobycia indywidualnych cech zespołu. Na prowadzenie przez archiwistę badań czy to z zakresu archiwistyki, czy historii kładł też nacisk w nie publikowanej polemice z Hermanem Rappaportem z 1951 r.²⁸

W 1957 r. w recenzji z tłumaczenia podręcznika K.G. Mitiajewa (1954, oryginał 1946) *Teoria i praktyka pracy archiwalnej* K. Konarski położył nacisk na związek archiwistyki z gruntem, z którego wyrosła. Krytykował nieliczenie się tłumaczy z istniejącą terminologią archiwalną, położenie zbyt dużego nacisku na brakowanie, przy niedostatecznym omówieniu klasyfikacji, systematyzacji oraz pominięciu problemu rekonstrukcji, wreszcie pobieżne potraktowanie skorowidzów. Przekład uznał za niecelowy, odwołując się na czas dłuższy opracowanie polskiego podręcznika²⁹. Skądinąd wiadomo, że w ten sposób zablokowano tłumaczenie podręcznika holenderskiego, które przygotował R. Mienicki, posługujący się nim na studium toruńskim.

²⁶ AGAD, Spuścizna A. Stebelskiego 47.

²⁷ APAN III 226, materiały Adama Wolffa 16.

²⁸ Rkps BN Akc. 10154, 10155.

²⁹ „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 253–256.

W planie Katedry Historii Polski Feudalnej Uniwersytetu Warszawskiego przy nazwisku A. Stebelskiego znalazła się m.in. „Polska specyfika archiwalna” i „Nauka o archiwach”³⁰. W Instytucie Historii powtórzona została specyfika, ale też jednorazowo A. Stebelski zapowiedział zespołowy konspekt dziejów administracji i organizacji życia politycznego, obejmujący też okres zaborów³¹. Naukę o akcie w kancelariach polskich szybko przesunął na czas po opracowaniu archiwistyki, rozpoczętej w 1956 r.

Autorami jej pierwszej części mieli być również Maria Bielińska, M. Friedberg i J. Jankowska. Skończyło się na kilku wstępnych dyskusjach³², później A. Stebelski, początkowo opracowujący 9 rozdziałów, rozliczał się z opracowania samodzielnego. M. Bielińska w 1967 r. ogłosiła książkę o *Kancelariach i dokumentach wielkopolskich XIII w.*

Podręcznik miał wychodzić od definicji archiwum i archiwistyki, potem zajmować się państwowym zasobem archiwalnym, pojęciem kancelarii oraz rękopisem archiwalnym i bibliotecznym. Część II, po J. Jankowskiej, poświęcona była zespołowi akt, zasygnalizowana tylko część III o zabezpieczeniu i gromadzeniu akt przez archiwum. Część IV dotyczyć miała porządkowania akt wraz z omówieniem podstawowego aparatu ewidencyjnego i informacyjnego, część V udostępnienia i działalności wydawniczej. W planie na 1964 r., ostatnim przed emeryturą A. Stebelskiego, przewidziane było recenzowanie przez T. Manteuffla, M. Friedberga, Kazimierza Kaczmarczyka i K. Konarskiego oraz opracowanie edytorskie. Natomiast sprawozdanie za ten rok wspomina o pierwszej redakcji³³. Tymczasowy spis akt znajdujących się w spuściźnie nic więcej nie wyjaśnił.

W papierach K. Konarskiego zachowały się notatki z dyskusji nad referowanym przez A. Stebelskiego projektem. Część I oceniona została jako heterogeniczna, III zbyt obszerna i niewłaściwie usytuowana; brak było definicji archiwistyki i archiwum³⁴ (potem już wprowadzonych). Na V Archiwalnej Konferencji Metodycznej w 1961 r. Kazimierz Arłamowski zarzucił brak w Polsce zainteresowania teorią archiwalną, co spowodowało replikę M. Friedberga.

Problemy programowe studium archiwalnego muszą być rozpatrywane na tym tle. Zapewne inicjatorem był T. Manteuffel jako dyrektor Instytutu Historycznego UW. Trzyosobowy zespół opracowujący pokrywał się ze składem autorów *Polskiego słownika archiwalnego*. Dwaj autorzy byli pracownikami AGAD, trzeci dyrektorem Archiwum m.st. Warszawy. Pierwszy wariant, nazwany „Szkiecem programu”, przewidywał 27 godzin archiwistyki organizacyjnej, 32 analitycznej, 34 opisowej, ćwiczenia zaś miały odnosić się jedynie do części analitycznej³⁵. Inny wariant

³⁰ AAN, Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego 1736 k. 282.

³¹ IH PAN 2/494.

³² Informacja dr M. Bielińskiej.

³³ AGAD, Spuściżna A. Stebelskiego 23.

³⁴ Rkps BN Akc. 10155.

³⁵ APAN III 226, Materiały Adama Wolffa 25.

wspomniął o 29 godzinach metodyki archiwalnej (zespół archiwalny, porządkowanie, rekonstrukcja, inwentaryzacja, indeksowanie, brakowanie), 15 na dzieje form kancelaryjnych (Kancelaria epoki dokumentu, księgi wpisu i czynności, kancelaria epoki akt czynności, kancelaria akt spraw) oraz 30 na archiwistykę opisową. Projekt trzeci, datowany 12 VI 1951 r., znany jest z publikacji A. Tomczaka z 1980 r., przygotowanej na podstawie akt z NDAP. Wariant ten opracowany był już po śmierci A. Bachulskiego, wprowadzono tu m.in. punkt o składnicach akt.

W materiałach A. Wolffa zachowały się teksty części spośród 28 wykładów (m.in. II zespół akt, IV zespół prosty, złożony, grupa zespołów, VI klasyfikacja, sygnatury, VII układ rzeczowy, IX inwentarz generalny, X inwentarz kartkowy i książkowy, XVI (po luce) rekonstrukcja, XVII sukcesja, XXIV–XXV skorowidze, XXVI brakowanie). W 1952 r. J. Jankowska sugerowała rozszerzenie inwentaryzacji.

W swej opinii o programie A. Stebelski stwierdził, że celem specjalizacji jest przygotowanie w zakresie 1) podstawowych wiadomości o metodzie pracy, 2) znajomości form kancelaryjnych, 3) znajomości zasobów archiwów polskich i obcych, zwłaszcza państw sąsiednich, 4) znajomości organizacji i przepisów prawnych. A. Stebelski bronił wymiaru 90 godzin wykładu archiwistyki (30 metodyka, 15 formy kancelaryjne, 30 opisowa, czyli archiwoznawstwo, 15 organizacyjna). Dla grup ćwiczeniowych limit określał na 15 osób (J. Jankowska sugerowała 10).

W czasie wykładów historii ustroju A. Stebelski trzymał się podręcznika St. Kutrzeby. Wymieniając obce podręczniki archiwistyki, określił pracę Eugenio Casanovy (1928 r.) jako najbardziej ścisły i teoretyczny, ale niesłychanie formalny. W archiwum NDAP znajduje się program tych wykładów liczący 17 ss., z przewagą materiału do połowy XIX w., ale obejmujących stosunkowo szeroko zabór pruski³⁶. Wydaje się, że w stosunku do programu punkt ciężkości przesunął się na epokę wcześniejszą. Omawiając brakowanie, A. Stebelski dopuszczał możliwości całkowitej eliminacji zespołów akt szczebla powiatowego, przy pozostawieniu jednego tylko zespołu tego typu na terenie województwa³⁷.

Dwa wykłady A. Stebelskiego z maja 1953 r. w partyjnej uczelni, równoległe do jego wykładów dla specjalizacji uniwersyteckiej, pozwalają na porównanie. Tu A. Stebelski większy nacisk kładł na metodę korzystania z akt, bardziej eksponował archiwistykę niemiecką. Wyraźnie stwierdził, że archiwa powiatowe nie będą przetrzymywać akt na stałe, wreszcie uwypuklał dłuższy czas przedawnienia w archiwach resortowych.

Od 1957 r. A. Stebelski prowadził też zajęcia z nauk pomocniczych w Wojskowej Akademii Politycznej. Zagadnienia archiwów stosunkowo najbardziej rozwinął w 1960 r., gdy wykład 4 dotyczył dokumentacji źródłowej archiwalnej (podstawowe terminy), 5 zespołu akt w archiwum z naciskiem na inwentarz, 6 kancelaryjnego

³⁶ AZ NDAP II/215, II/216.

³⁷ Notatki autora.

aparatu pomocniczego, 7 państwowego zespołu archiwalnego i 8 archiwoznawstwa, ale w tym wypadku wykładowca ograniczał się niemal do AGAD. W bibliografii utrzymał się, po recenzji K. Konarskiego, K.G. Mitiajew. Tematyka egzaminacyjna przypominała nieco konspekt podręcznika mającego powstać w IH PAN³⁸.

W 1998 r. bardzo wysoką ocenę wykładów A. Stebelskiego, jak również A. Wolffa, jako rzetelnych i interesujących, dał W. Majewski. Stanisław Ziobro pisał: „Prof. Wolff stwarzał na zajęciach familijny klimat i rozbudzał ducha patriotycznego. Tak to zapamiętałem i jestem Mu za to wdzięczny”³⁹.

Jako nieobowiązkowe prowadził też w 1952/1953 r. A. Wolff zajęcia z metodyki wydawnictw źródłowych. Spośród studentów specjalizacji uczęszczali na nie H. Dzierżęcka, K. Kawecka, B. Kroll i R.W. Wołoszyński, a ponadto Anna Płachcińska i Bogdan Sobol, student II stopnia Wydziału Prawa, potem pracownik AGAD.

Sytuacja, jaka wytworzyła się w byłym Zakładzie Archiwoznawstwa IH PAN, spowodowała, że NDAP rozpisała w 1967 r. konkurs na kompendium z zakresu archiwistyki. Cz. Biernat, którego projekt — podobnie jak Stanisławy Pańków — spotkał się z uznaniem jury, ogłosił go w 1977 r. jako *Problemy archiwistyki współczesnej*, stanowiące uogólnienie rezultatów prac nad aktami najnowszymi. M. Bielińska była natomiast współautorką opublikowanej w 1971 r. *Dyplomatyki wieków średnich*, do której napisała rozdział o podstawowych pojęciach dyplomatyki oraz kancelarii królewskiej, kościelnych i miejskich.

Problem reaktywowania specjalizacji wyłącznie w Toruniu był już tematem publikacji jej późniejszych wykładowców. W tej sytuacji ograniczę się do późniejszych losów kadry wykładającej w latach 1951–1953 oraz drogi życiowej absolwentów.

Adam Stebelski (1894–1969), z wykształcenia prawnik, doktorat uzyskał w 1949 r. u J. Wolińskiego, od lutego 1953 r. do sierpnia 1954 był samodzielnym pracownikiem naukowym UW. Wniosek o docenturę z czerwca 1954 r. zmieniono później na profesurę nadzwyczajną. R. Gerber i T. Manteuffel określili go jako najwybitniejszego teoretyka archiwistyki. St. Arnold ocenił, że „z wielkim pożytkiem prowadził wykłady z archiwistyki na Wydz. Hist. UW”. A. Stebelski posiadał wtedy 13 publikacji archiwalnych i 6 historycznych. W listopadzie 1954 r. został zastępcą profesora w IH PAN, gdzie kierował Zakładem Archiwoznawstwa i Komisją Wydawnictw Źródłowych, miesiąc później uzyskał profesurę. Później ogłosił jeszcze artykuły o sumariuszach, o kancelaryjnej i terytorialnej przynależności akt (referat na Zjeździe Historyków w 1958 r.) oraz o zespole akt. „Najskromniej w perspektywie rozległych zamierzeń reprezentowana jest w drukowanej spuściznie naukowej Stebelskiego archiwistyka w ścisłym tego słowa znaczeniu” — stwierdził we wspomnieniu Piotr Bańkowski.

Adam Wolff (1899–1984), uczeń St. Kętrzyńskiego, habilitował się w 1949 r. Po przejściu do Instytutu Historii Kultury Materialnej, gdzie kierował Zakładem

³⁸ AGAD, Spuścizna A. Stebelskiego 29.

³⁹ W. Majewski, *Studia [w:] Piotr Stawecki. Profesor, badacz, człowiek*, Warszawa 1998, s. 29; list St. Ziobro z 12 IX 1998.

Wydawnictw Źródłowych, uzyskał pół roku przed A. Stebelskim profesurę nadzwyczajną. Był wówczas autorem 38 prac. M. Friedberg zaliczył go do „najwybitniejszych i najpoważniejszych archiwistów polskich” oraz najwybitniejszych edytorów, podkreślił udział w opracowaniu instrukcji wydawniczej źródeł do połowy XIX w. S. Mikucki zaliczył Wolffa do najwybitniejszych badaczy w zakresie archiwistyki i wybitnych w naukach pomocniczych. W 1962 r. ukazały się jego *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1525*, na początku lat sześćdziesiątych A. Wolff wydał księgi ławnicze Starej i Nowej Warszawy.

Jadwiga Jankowska (1912–1967), uczennica Wacława Tokarza i Janusza Wolińskiego (doktorat w 1951 r.), uzyskała przy 5 publikacjach docenturę jako ówczesny pracownik NDAP na początku 1955 r. K. Konarski podkreślił „formowanie pierwszych wówczas też metodycznych archiwistyki nowożytnej” i jej wybitne zdolności dydaktyczne⁴⁰.

Ryszard Mienicki (1886–1956) doktorat uzyskał w 1910 r. Pracował w wileńskim archiwum, w 1939 r. był jego dyrektorem. Autor wielu publikacji, zwłaszcza z zakresu archiwoznawstwa, w tym o wileńskim Archiwum Akt Dawnych (habilitacja 1923 r.) i o archiwum murawiewowskim (1937). Nie dopuszczony przed wojną na katedrę, był profesorem tytularnym (1938), profesurę nadzwyczajną zatwierdzono w 1954 r. W latach 1955–1959 ukazały się w jego opracowaniu *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego*.

Zygmunt Wdowiszewski (1894–1978), przedwojenny archiwista, uzyskał doktorat w 1933 r. Z UMK związany był do 1953 r., od 1951 r. jako wykładowca, przy równoległym zatrudnieniu w Muzeum Pomorskim. Na początku 1955 r., już jako pracownik Muzeum Narodowego w Warszawie, uzyskał docenturę. Specjalizował się w genealogii, heraldyce, sfragistyce i numizmatyce. W 1968 r. Pax wydał jego *Genealogię Jagiellonów*, w zasadzie pracę przedwojenną; publikował też na emigracji.

Jan Gerlach (1893–1983) uzyskał doktorat w 1939 r. we Lwowie, habilitował się w 1947 r. w Poznaniu. Zajmował się głównie historią wojskowości. W połowie 1954 r. przyznano mu ponownie docenturę, wniosek na profesurę w 1963 r. uznano za przeterminowany.

Wojciech Hejnosz (1895–1976), autor prac o przeżytkach ustrojowych (1928) i zagadnieniu niewoli (1933) na Rusi, archiwista lwowski, historyk ustroju, doktorat uzyskał w 1924 r., habilitację w 1937, profesurę zwyczajną w 1946. W latach 1951–1957 przeniesiony był z katedrą na Wydział Humanistyczny UMK. Najpoważniejszym jego osiągnięciem z późniejszego okresu są *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej* (t. 1–5, 1959–1971).

Sylwiusz Mikucki (1898–1983), długoletni dyrektor kancelarii PAU, uzyskał doktorat w 1928 r., habilitację w 1936 r. Uczeń Władysława Semkowicza, specjalizował się w heraldyce wieków średnich, sfragistyce, a po wojnie też dyplomatyce ruskiej (wykładał paleografię w IPR). W 1948 r. został profesorem nadzwyczajnym;

⁴⁰ AAN, Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego 3149 k. 15–16, 31; 3691 k. 4; 3846 k. 21, 26–31; P. Bańkowski, *Adam Stebelski*, „Archeion”, t. 53, 1970, s. 299.

w momencie przyznania tytułu profesora zwyczajnego w 1957 r. miał 14 publikacji, w tym 9 przedwojennych. Dwie recenzje były negatywne. Był współautorem podręcznika sfragistyki (1960).

Marian Friedberg (1902–1969), archiwista od 1924 r., habilitował się w 1945 r., cztery lata później został członkiem korespondentem PAU. R. Grodecki określił jako programowy jego artykuł *Zagadnienie wydawnictw źródeł historycznych* („Archeion”, t. 22, 1954). Większą publikację na ten temat Friedberg ogłosił w 1963 r.; trzy lata później opublikował inwentarz archiwum krakowskiego Kazimierza. Najważniejszą pracą historyczną M. Friedberga była *Kultura polska a niemiecka* (1946).

Józef Mitkowski (1911–1980), przedwojenny asystent nauk pomocniczych W. Semkowicza, od 1943 r. archiwista, określał w połowie lat pięćdziesiątych swój dorobek na 80 pozycji. Doktorat uzyskał w 1945 r., docenturę dziesięć lat później, profesurę nadzwyczajną w 1969 r. Najważniejszymi jego pracami były *Początki klasztoru Cystersów w Sulejowie* (1949), *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski* (1946) i *Kancelaria Kazimierza Konradowica, księcia kujawsko-łęczyckiego* (1968). W latach 1957–1962 kierował też działem rękopisów Biblioteki Czartoryskich, pod koniec życia zajmował się również kartografią historyczną⁴¹.

Z warszawskiego rocznika 1951/1952 dr A. Achmatowicz uzyskał magisterium w 1958 r. u J. Wolińskiego. Pracował w Polskim Radio i Wytwórni Filmów Wojskowych w Rembertowie. W latach 1965–1973 pracownik Katedry Historii ZSRR na UW, w latach 1974–1977 sekretarz programowy redakcji naczelnej Krajów Socjalistycznych TV, od 1978 r. rencista. W 1980 r. organizował akcję odczytową „Solidarności” w Ursusie. W 1991 r. w IH PAN uzyskał u Piotra Łossowskiego doktorat za pracę *Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku wielkiej wojny 1914–1915*, z Zakładem Historii Europy IH PAN związany jako wolontariusz od 1983 r. Autor książek popularnych *Car bez korony* (1967), *Kłeska generałów* (1970), *Rewolucja wolności* (1990). Jego *Rewolucja październikowa* (PZWS, 1967) została skonfiskowana po wydrukowaniu. Mgr H. Dymnicka-Wołoszyńska od 1954 r. w APAN, 1977 r. starszy dokumentalista dyplomowany, w latach 1993–1994 dyrektor. Posiada liczne publikacje w „Biuletynie APAN”. Mgr G. Klamutowa pracowała w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Łodzi, studia II stopnia odbyła na Uniwersytecie Łódzkim. Mgr E. Kozłowska, po stacjonarnym magisterium na pedagogice w 1954 r., pracowała cztery lata w PIW, potem w szkolnictwie. Dr J. Milczarek przez 40 lat kierował archiwum w Sieradzu. Studia II stopnia odbył na UŁ, doktorat w 1971 r. uzyskał u Bohdana Baranowskiego za pracę *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne północno-zachodniej części województwa sieradzkiego 1772–1830*. Od 1973 r. adiunkt

⁴¹ AAN, Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego 3024 k. 17; 3047 k. 2–21; 3418; 3430; 3806; „Zapiski Historyczne”, 1979, z. 3, s. 218; 1983, z. 4, s. 211–212; J. Wyrozumski, *Instynkt historyka*, „Życie Literackie”, 1981, nr 24, s. 11, 13.

naukowo-badawczy. Autor *Informatora* (1980) i licznych publikacji regionalnych, w tym o Powstaniu Styczniowym (1983), eksterminacji i ruchu oporu w Sieradzu w czasie II wojny światowej (1988). O Kazimierzu Deczyńskim pisał w 1973 r. w publikacji muzealnej, o materiałach do 1863 r. w „Roczniku Łódzkim” (1963).

Prof. D. Molenda, pracownik IHKM (Instytut Archeologii i Etnologii PAN), uczennica M. Małowista, badała dzieje górnictwa. Ogłosiła m.in. *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XV w.* (1963), *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI–XVIII w.* (1972) i pracę o ludności żydowskiej Olkusza w XIV–XVIII w. Aktualnie profesor zwyczajny. Doc. M. Motas do 1979 r. pracował w AAN, od 1963 r. jako adiunkt naukowo-badawczy, od 1969 r. dyrektor, od 1971 r. samodzielny pracownik naukowy. Był redaktorem przewodnika. W latach 1979–1981 dyrektor AGAD, potem zastępca dyrektora w Głównej Komisji Badania Zbrodni. W 1958 r. ukończył studia II stopnia u H. Jabłońskiego, po 10 latach uzyskał tam doktorat za pracę „Działalność instytucji samopomocy społecznej w Królestwie Polskim w pierwszym roku wojny 1914–1915”. Autor licznych publikacji w „Archeionie”, w tym o międzywojennych przepisach archiwalnych (t. 48, 1968), o kancelarii międzywojennego ministerstwa spraw wewnętrznych (t. 43 i 44, 1966), o pomocach kancelaryjnych (t. 35, 1961). Był członkiem kolegium „Archeionu” (1979–1982) i redaktorem „Archiwisty” (1985–1993). Mgr K. Mysłowski (1902–1981), przedwojenny nauczyciel, uzyskał magisterium w 1959 r. u J. Wolińskiego. W 1951–1952 r. na pracach zleconych w AGAD, w 1952–1954 r. pracował w AP m.st. Warszawy, od 1954 r., przy politycznych kłopotach z zatwierdzeniem, kierownik PAP w Nowym Dworze (od 1977 OT). W 1964 r. asystent, rok później starszy asystent naukowo-badawczy, w 1978 r. emeryt⁴².

Dr I. Rabęcka-Bryczyńska, pracownik IHKM, od 1979 r. starszy dokumentalista dyplomowany, w 1958 r. opublikowała w t. 4 „Studiów wczesnośredniowiecznych” pracę magisterską *Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich*. W 1980 r. uzyskała u Marii Dembińskiej doktorat za pracę o jatkach rzeźniczych w Polsce XIII i XIV w., publikowany w 1984 r. w wydawnictwie IHKM. Uczestniczyła też w opracowaniu bibliografii kultury materialnej (1958–1962).

Dr D. Rzepniewska, pracownik IH PAN, jest autorką książek *Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX w.* (1957), *Gospodarka folwarczna na Mazowszu 1795–1806* (1968, doktorat u W. Kuli), *Ziemiaństwo w kręgu oddziaływania Warszawy 1807–1864* (1982) i kilku studiów w wydawnictwach seryjnych. Prof. A. Rzepniewski (1929–1998) uzyskał w 1958 r. magisterium, a w 1962 r. doktorat u St. Herbsta (*Obrona Wybrzeża w 1939 r.* — wydana w 1964, nowa wersja 1970). Nieetatowy pracownik AGAD 1951–1952 r., po studiach kierownik działu w Muzeum Wojska, od 1955 r. w WIH, ostatnio jako profesor zwyczajny. Brał udział w prowadzeniu seminarium historii wojskowości na UW od 1996 r., pracował też w Mazowieckiej Wyższej Szkole Humanistyczno-Pedagogicznej w Łowiczu. Tytuł profesora

⁴² APW, akta osobowe K. Mysłowskiego 30.

uzyskał w 1996 r. Inne większe prace: *Wojna powietrzna w Polsce 1939* (1970), *Wojsko polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego* (1992). Dr B. Spyra, po 3 latach z archiwum gliwickiego przeszła do Pszczyny (do 1987). W 1973 r. wydała przewodnik po archiwum ksiąg pszczyńskich, wówczas też została adiunktem naukowo-badawczym. Publikowała w „Archeionie” m.in. o aktach okupacyjnych (t. 63, 1975), landratur (t. 75, 1983), specyfice śląskich archiwaliów podworsko-przemysłowych (t. 62, 1975). Te archiwa oraz metody ich archiwalnego opracowania stanowiły temat jej pracy doktorskiej. B. Spyra wydała też *Kronikę Henryka Schaeffera*, archiwisty z pierwszej połowy XIX w. (1997), była współautorką zarysu historii powiatu Tychy (1975), pisała też o lokalnym rzemiośle. Prof. T. Strzembosz, archiwista do 1953 r., w latach 1953–1966 pracował w Muzeum Historycznym m. Warszawy, w dziale oświatowym, później w IH PAN, KUL (tu habilitacja, profesura, etat profesora zwyczajnego) i Instytucie Studiów Politycznych PAN. Magisterium uzyskał w 1958 r. u St. Herbsta za pracę *Tumult warszawski 1525 r.*, ogłoszoną w 1959 r. Ważniejsze prace: *Odbijanie i uwalnianie więźniów w Warszawie 1939–1945* (1973), *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944* (2 wydania 1978, 1983) i *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy* (2 wydania 1979, 1983).

Prof. M. Tanty, pracownik IH UW, uzyskał doktorat w 1962 r. u L. Bazyłowa, habilitował się w 1970 r., profesor nadzwyczajny w 1979 r., zwyczajny w 1989 r. Ważniejsze prace: *Panslawizm a carat i Polacy* (1970), *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913* (1970), *Rosja i Dardanele w polityce mocarstw* (1982), popularna *Rewolucja rosyjska a sprawa polska 1917–1918* (1987) oraz współautorstwo *Historii Słowian południowych i zachodnich* (1977, 2 wyd. 1988). J. Wańkiewicz od 1952 do 1961 r. był kierownikiem archiwum w Płocku (od 1953 r. OT), potem działaczem politycznym w tym mieście. O archiwum pisał w publikacji Towarzystwa Naukowego Płockiego (1957) oraz „Notatkach Płockich” (1956). Współautor „Archiwalnego Biuletynu Informacyjnego” (1957). Dr J. Wasiak pracowała w archiwum łódzkim; magisterium z historii gospodarczej uzyskała na seminarium Pawła Korca. W 1969 r. została adiunktem naukowo-badawczym. Pracę doktorską przygotowała pod kierunkiem Józefa Dutkiewicza: *Repatriacja Polaków z zachodnich stref okupowanych Niemiec w latach 1945–1947* w 1973 r. Pisała też o problematyce wsi międzywojennej. Publikowała w „Archeionie” i „Roczniku Łódzkim” (m.in. o archiwum miejskim w Łodzi, t. 21, 1976), współautorka pracy zbiorowej *Gmina wiejska i jej samorząd* (1989).

Dr Maria Woźniakowa, współautorka przewodnika AGAD, magisterium uzyskała u J. Wolińskiego w 1960 r., w 1969 r. została adiunktem naukowo-badawczym. Jest autorką książki *Sąd asesorski koronny (1537–1795)*, wydanej w 1990 r., której patronował Zbigniew Zdrójkowski z Instytutu Historyczno-Prawnego UMK; jest współwydawcą *Inwentarza Metryki Koronnej* (1975), opracowała sumariusz ksiąg referendarii koronnej z czasów saskich (1969–1970). W 1991 r. ogłosiła publikację *Konstytucja 3 maja 1791 roku w dokumentach*, w 1995 r. o godle państwa, w 1999 r. o staropolskim dokumencie pergaminowym. Autorka „Archeionu”.

Prof. M. Wrzosek ukończył studia II stopnia u J. Wolińskiego w 1958 r., doktorat uzyskał na tym samym seminarium za *Polskie formacje wojskowe w Rosji w latach*

1917–1918 a państwa centralne (1967). W latach 1952–1953 pracował w AAN, potem CAW, gdzie w 1956 r. został kustoszem akt sprzed 1939 r., a od 1958 LWP. W 1961 r. przeszedł do Wojskowego Instytutu Historycznego, potem pracował też w filii UW w Białymstoku (Uniwersytecie Białostockim). Publikował w t. 10 (1962) „Tek Archiwalnych”. Habilitację uzyskał w 1978 r. za *Polskie formacje wojskowe podczas wojny światowej*. W 1986 r. został profesorem nadzwyczajnym, w 1991 r. zwyczajnym. Był współautorem *Dziejów oręża polskiego 1794–1938* (1973) i *Kroniki powstań śląskich* (1980). W „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” ogłaszał prace archiwoznawcze (Zob. zbiór na 65-lecie M. Wrzoska — *Wojsko, społeczeństwo, historia* 1995). Mgr M. Wrzoskowa była kierownikiem PAP w Tarnowie do 1954 r., skąd przeszła do AAN, w latach 1958–1985 pracowała w APAN, od 1974 r. jako starszy kustosz dyplomowany. Współautorka *Przewodnika po zespołach APAN*, prowadziła dział opieki nad narastającym zasobem archiwalnym. W 1986–1993 jako emerytka zatrudniona w archiwum GKkFiT. Magisterium uzyskała w 1959 r. u J. Wolińskiego. Autorka licznych publikacji archiwoznawczych, zwłaszcza w „Biuletynie APAN” (32 inwentarze).

Pośród byłych studentów IV roku mgr E. Borecka, od 1954 r. pracownik działu międzywojennego Muzeum Historycznego (ostatnio starszy kustosz), zajmowała się nauką i kulturą, ogłaszając w 1974 r. *Portret Warszawy lat międzywojennych* (album), artykuły w *Warszawie II Rzeczypospolitej* (1968, 1971) oraz uczestnicząc w wydawnictwach źródłowych dotyczących ludności cywilnej w 1944 r. Mgr Z. Borowiecki, oficer, uczęszczał na seminarium doktoranckie S. Kieniewicza, zajmując się emigracyjnym Towarzystwem Demokratycznym Polskim, pracy nie ukończył. Mgr K. Dmochowska-Krak była bibliotekarką w Bibliotece Narodowej. Mgr H. Dmowska-Grabiasowa (1928–1997) magisterium uzyskała u St. Herbsta w 1959 r., opublikowała je w „Roczniku Mazowieckim”, t. 4, 1972. Dotyczyło ono Siedlec i dóbr siedleckich w drugiej połowie XVIII w. Pracowała w AGAD do 1990 r., od 1966 r. jako adiunkt naukowo-badawczy. Opracowała przewodnik po zespole Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego (1973), była współautorką *Informatora*. Jej dorobek archiwalny szerzej przedstawił Jarosław Zawadzki w t. 99, 1998 „Archeionu”.

Prof. J. Jedlicki jest kierownikiem pracowni inteligencji i środowisk twórczych IH PAN. Najważniejsze prace: *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji* (1964, doktorat u W. Kuli), *Klejnot i kariery społeczne* (1968, habilitacja) i *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują* (1988). Mgr H. Krawczak pracę magisterską od J. Wolińskiego z 1960 r. *Sprawa aukcji wojsk na sejmach za panowania Augusta III* opublikował w „Studiach i materiałach do historii wojskowości” (t. 7, cz. 2, 1961). Dr M. Lech pracował w AP m.st. Warszawy w latach 1951–1952 i 1959–1964. Był nauczycielem licealnym i aspirantem UW, później w BN. W 1961 r. obronił napisany u St. Herbsta doktorat *Wojska komputowe Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie 1736–1762*, publikując go we fragmentach w „Roczniku Białostockim”, „Studiach i materiałach do historii wojskowości” i „Przeglądzie Historycznym”. Był autorem popularnych książek *Za króla Sasa* (1965), *Stanisław Leszczyński* (1969) i *Hugo Kołłątaj* (1973)

oraz trzech większych opracowań poświęconych dziejom książki w Królestwie Polskim w latach 1867–1907, wydanych przez BN w latach 1979–1983. Ogłosił też studium o aktach notarialnych jako źródle do historii księgozbiorów domowych (*Studia o książce*, t. 9, 1979). Jest współautorem monografii zakładów naprawy taboru kolejowego w Pruszkowie (1969). Sekretarz redakcji „Rocznika Biblioteki Narodowej” od t. 3, 1967 do 12–13, 1976–1977 (wydanego 1979). Mgr St. Marciniak był nauczycielem licealnym w Warszawie. Dr J. Mroczek (1923–1981) krótko pracował w oddziale akt podworskich AGAD, od 1952 r. nauczyciel licealny w Zambrowie i Łapach, tam też dyrektor (1955–1962) oraz inspektor szkolny w Łapach. Rozpoczął u St. Herbsta doktorat o Zambrowie w XIX i XX w. kończył w 1974 r. u Juliusza Łukasiewicza. Praca wyszła pośmiertnie, w 1982 r., jako *Zambrów, zarys dziejów*.

Mgr R. Piechota, pracownik NDAP, od 1969 r. adiunkt naukowo-badawczy, autorka bibliografii archiwalnych, informatora o archiwach, pracy dokumentacyjnej *Miasta polskie* (1981), była też współwydawczynią katalogu inwentarzy dóbr ziemskich XVI–XVIII w. (1959) i *Katalogu inwentarzy archiwalnych* (2 tomy 1971, 1977). Autorka bibliografii zawartości „Archeionu”, t. 1–100, 2000, wyd. NDAP. Mgr E. Puskarewicz zajmowała się działalnością oświatową w Szczecinie. Dr hab. B. Ratyńska była archiwistką AP m.st. Warszawy w latach 1951–1952 i 1966–1969 (1966 starszy asystent naukowo-badawczy), nauczycielką, bibliotekarką, pracownikiem PISM (1954–1961), KiW (1969–1975) oraz IKS PAN (1975–1990). Uzyskała doktorat u H. Jabłońskiego za *Wojnę celną polsko-niemiecką w latach 1925–1927 w polityce Niemiec wobec Polski*. Habilitowała się w 1981 r. za *Ludność i gospodarkę Warszawy i okręgu pod okupacją niemiecką*. Ogłosiła też m.in. *Opinię polską wobec Monachium w świetle prasy* (1959), *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930* (1969), *Niemiecką Republikę Demokratyczną w latach osiemdziesiątych* (1990), w 1974 r. zaś książkę o PCK. Dr hab. M. Różycka-Glassowa (1929–1976), stypendystka archiwalna, pracowała w Muzeum Historycznym (1953–1954), Biurze Wydawnictw i Bibliotek PAN i od 1957 r. w IHKM. W 1962 r. obroniła wykonany u St. Arnolda doktorat *Gospodarka rolna wielkiej własności w Polsce w XVIII w.* (wydany 1964), w 1969 r. zaś habilitowała się na podstawie pracy *Organizacja i wydajność pracy w rolnictwie wielkiej własności ziemskiej przed uwłaszczeniem w Królestwie Polskim* (ogłoszona w 1970 r.). Była współautorką t. 5 (1795–1870) *Historii kultury materialnej Polski w zarysie* (1978). Mgr H. Rutkowski, pracownik Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN, autor licznych map, jest też autorem *Kazimierza Dolnego* (1965). Mgr R. Sikorski pracował w Bibliotece Publicznej w Warszawie.

Dr B. Sobolowa, stypendystka, do 1993 r. pracownik AGAD, uzyskała doktorat w 1969 r. u St. Herbsta za *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe w Wielkopolsce w latach 1790–1792*, od 1973 r. adiunkt naukowo-badawczy. Współautorka przewodnika AGAD, ogłosiła *Powstanie kościuszkowskie w dokumencie archiwalnym* (1985), w 1956 r. wydała publikację źródłową z historii medycyny. Mgr Z. Sokołowska była pracownikiem Muzeum Okręgowego w Białymstoku, w tym dyrektorem, oraz sekretarzem redakcji „Rocznika Białostockiego” (t. 1–12, 1961–1974).

Dr hab. Teresa Zielińska, pracownik AGAD, od 1966 adiunkt naukowo-badawczy, uzyskała doktorat u Janiny Leskiewiczowej za pracę *Magnateria polska epoki saskiej*, wydaną w 1977 r., habilitację zaś za *Szlacheckich właścicieli nieruchomości w miastach XVIII w.* (1987). Autorka, „Archeionu”, redaktorka *Miscellaneous historico-archivistica*. Dr H. Zubala (1927–1998), początkowo pracownik AP m.st. Warszawy, 1953–1957 archiwum poznańskiego (współautorka „Archiwalnego Biuletynu Informacyjnego” 1956), w latach 1961–1986 w APAN zajmowała się mikrofilmami, fotokopiami i fotografiami. Obroniła na UMK przygotowany pod kierunkiem Zygmunta Kolankowskiego doktorat *Mikrofilmowanie zbiorów archiwalnych i bibliotecznych w Polsce 1950–1970* (wydany w 1978)⁴³.

Z drugiego rocznika warszawskiego E. Dąbrowska pracowała w AP m.st. Warszawy do 1954 r., w CAW 1954–1956, w 1957–1983 zaś w BN, gdzie w 1979 r. została kustoszem Zakładu Czasopism. Mgr I. Dowgiałło pracowała w AAN do 1955 r., magisterium u St. Herbsty uzyskała w 1958 r. Później bibliotekarka w Szczecinie, ogłosiła w „Rocznikach Bibliotecznych” (t. 12, 1972) artykuł o Bibliotece Polskiej w Londynie. Mgr L. Dubacki, w czasie studiów na pracach zleconych w AAN, do 1989 r. był pracownikiem zmieniającego nazwy CA KC PZPR (początkowo w dziale do 1918 r., od 1971 r. kierownik działu ikonograficznego). W 1962 r. uzyskał magisterium u H. Jabłońskiego. O archiwum PPS pisał w „Z pola walki” (1959), o zbiorach ikonograficznych w „Fotografii” (1981) i „Muzeach Walki” (1984), miał niewielkie publikacje w „Archeionie” (1965–1966). Autor licznych biogramów w PSB (w liczbie 58) oraz pierwszych tomach *Słownika biograficznego działaczy polskiego ruchu robotniczego*. Współwydawca *Księgi Polaków uczestników Rewolucji Październikowej (1917–1920)* (1967). Mgr K. Fijałkowska do 1956 r. archiwistka w Łodzi, potem w szkolnictwie, studia II stopnia ukończyła na UŁ.

Prof. K. Groniowski w 1955–1956 z przydziału pracy zatrudniony w dziale oświatowym Muzeum Historycznego, od czerwca 1956 do 1972 r. w redakcji „Kwartalnika Historycznego”. Aspirant i do 1992 r. pracownik IH PAN. Doktorat uzyskał w 1960 r. u S. Kieniewicz, habilitację w 1965 r., w 1974 r. profesurę nadzwyczajną. Ważniejsze prace: *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.* (1963), *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871–1914* (1966), *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871–1914* (1972). Współautor *Historii Polski 1795–1914* (3 wydania 1971–1987), współwydawca czterech tomów źródeł 1863 r. B. Justyńska do około 1974 r. pracowała w archiwum partyjnym, potem rencistka. Nie ukończyła studiów II stopnia z podstaw marksizmu ani powtórnie na seminarium H. Jabłońskiego. Opracowała t. 2 oraz była współwydawczynią t. 3 *Informatora o zasobie mikrofilmowym wspomnianego archiwum* (1965–1966) pod nazwiskiem B. Lesiak. Dr K. Kawecka (1931–1981) magisterium uzyskała na podstawach marksizmu u Mieczysława Owczarka, doktorat w 1966 r. u Żanny Kormanowej na podstawie *Niezależnej*

⁴³ M. Wrzosek, *Halina Zubala*, „Biuletyn APAN”, 1998, nr 39, s. 130–135.

Socjalistycznej Partii Pracy 1921–1928 (jako monografia z cezurą końcową 1937 r. w 1969 r.). Była współautorką życiorysu Estery Golde-Stróżeckiej („Z pola walki”, 1959). W latach siedemdziesiątych badała polskie szkolnictwo na Ukrainie w okresie międzywojennym, publikując parę artykułów. Pracowała na UW najpierw na podstawach marksizmu, od 1958 r. w Instytucie Historycznym, później jako adiunkt politologii.

Mgr J. Kozłowski, od 1955 r. archiwista, kierownik PAP w Łodzi, od 1966 r. starszy asystent naukowo-badawczy, studia II stopnia odbył na UŁ, pisząc o dziejach administracji powiatu łódzkiego. Dr hab. B. Kroll (1928–1999) pracował do 1994 r. w AAN. Adiunkt naukowo-badawczy od 1964 r., kierownik oddziału I, od 1977 r. zastępca dyrektora, od 1979 r. (formalnie 1980) dyrektor archiwum. Był konsultantem Departamentu Archiwum MSZ. Publikowane potem magisterium o aprowizacji w Zagłębiu Dąbrowskim uzyskał w 1959 r. u Witolda Kuli, doktorat w 1974 r. u Marii Turlejskiej, habilitował się w 1982 r. (zatwierdzona 1984). Fragment doktoratu ogłosił w 1971 r. Zajmował się w szczególności Radą Główną Opiekuńczą w okresie okupacji, poświęcając jej dwie monografie (1977, 1985). Stały współpracownik „Archeionu” od 1955 r., członek redakcji w latach 1981–1991, autor m.in. artykułów o pomocniczym personelu archiwalnym (t. 28, 1958), aktach władz emigracyjnych (t. 42, 1965), narastaniu zasobu (t. 67, 1972) i podziale zasobu według kryterium stanu opracowania (t. 70, 1980). Redagował t. 20–22 „Tek Archiwalnych” (1987–1992)⁴⁴. Mgr H. Krollowa (1931–1992) pracowała w AP m.st. Warszawy do 1967 r., czasowo oddelegowana do Biura Prac Naukowych NDAP. Współautorka „Archiwalnego Biuletynu Informacyjnego” (1957). W 1964 r. została asystentem naukowo-badawczym. W 1956 r. mianowana p.o. kierownika działu IV akt specjalnych⁴⁵. Następnie pracownik OIN PAN, Cepelii (do 1988) i, jako emerytka, Biblioteki Publicznej. Magisterium uzyskała w 1975 r. u R. Gerbera z najnowszych dziejów administracji miejskiej.

Prof. W. Majewski do 1959 r. pracował w AAN, w latach 1961–1973 w Centralnej Bibliotece Wojskowej, kolejno jako kierownik działu informacji i zbiorów specjalnych. W 1973 r. przeszedł do WIH. Magisterium (1958) i doktorat (*Dzieje wojskowe powstania kozackiego 1664 r.* — 1966) uzyskał u St. Herbsta, habilitację w 1977 r. za *Żółte Wody*. Tytuł profesora otrzymał w 1992 r., jest profesorem zwyczajnym. Od 1996 r. prowadzi też zajęcia na UW (historia wojskowości) oraz w Mazowieckiej Wyższej Szkole Humanistyczno-Pedagogicznej w Łowiczu. Publikował od 1956 r. Do ważniejszych prac W. Majewskiego należą: *Ostatnia kampania Czarnieckiego* („Studia i materiały do historii wojskowości” 1969–1970), *Grochów 1831* (1982), współautorstwo *Polskich tradycji wojskowych* (1990) i *Powstania kościuszkowskiego. Dzieje militarne* (1994). Współautor artykułu o materiałach Ignacego Paderewskiego w AAN („Kwartalnik Historyczny”, 1959).

⁴⁴ AAN, akta osobowe B. Krolla.

⁴⁵ APW, akta osobowe H. Krollowej 53.

Prof. P. Stawecki uzyskał magisterium u S. Kieniewicza w 1958 r., doktorat w 1968 u H. Jabłońskiego. W CAW początkowo pracował w dziale LWP, od czerwca 1956 r. kustosz działu akt międzywojennych. Od 1959 r. przeszedł do WIH. Habilitował się w 1982 r., tytuł profesora uzyskał w 1991 r., potem był profesorem zwyczajnym. Ważniejsze prace: *Następcy Komendanta* (1969, zmieniony tytuł doktoratu „Rola polityczna wojska w życiu wewnętrznym Polski w latach 1935–1939”), *Polityka wojskowa Polski 1921–1926* (1981), *Konstytucje Polski a siły zbrojne 1791–1935* (1999). Współautor biografii Edwarda Śmigłego Rydza (1998), wydawca dwóch wojskowych słowników biograficznych (1994, 1997), bardzo aktywny autor *Polskiego słownika biograficznego*. Publikował w t. 8, 1961 „Tek Archiwalnych”. Dr J. Sztetyło, pracownik IHKM (Instytut Archeologii i Etnologii PAN), uzyskał doktorat u A. Gieyszтора za *Pieniądz pozakruszcowy Czech, Rosji i Polski* (1968), trzy lata wcześniej referowany na I Międzynarodowym Kongresie Archeologii Słowiańskiej. Długoletni sekretarz od 1958 r. „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, w latach 1973–1975 zastępca redaktora, 1969–1974 r. redaktor „Biuletynu Numizmatycznego”.

Mgr T. Tarnogrodzki pracował w WIH, potem do 1989 r. w „Książce i Wiedzy” jako kierownik redakcji historycznej, 1976–1979 zastępca, a następnie redaktor naczelny redakcji nauk społecznych. Ważniejsze publikacje: *Zarys genezy Batalionów Chłopskich* („Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1958), udział w publikacji *Zamojszczyzna — Sonderlaboratorium SS* (1979), tom tekstów źródłowych *Od Westerplatte do Berlina* (1979). Mgr J. Teodorczyk do 1959 r. pracownik AAN, gdzie porządkował akta międzywojennych władz centralnych, później Muzeum Wojska, gdzie uczestniczył w opracowaniu stałej ekspozycji do 1864 r. Ostatnio kurator działu historii średniowiecznej i nowożytnej. W 1959 r. u St. Herbsta uzyskał magisterium ocenione jako wybitne. Autor publikacji z historii wojskowości, zwłaszcza XVII w., na łamach „Studiów i materiałów do historii wojskowości”, m.in. o wyprawie szwedzkiej do Prus Królewskich (t. 6, cz. 2 1960). Współautor *Polski w epoce Odrodzenia* (1970, 2 wyd. 1986), *Wojny polsko-szwedzkiej 1655–1660* (1973, wersja szwedzka 1979). Autor „Archeionu” (t. 28, 1958) o aktach przemysłu zbrojeniowego w zespole Prokuraturii Generalnej. Dr hab. R. W. Wołoszyński, na II stopniu studiów uczeń St. Herbsta, ma publikowaną pracę magisterską o poglądach Sebastiana Petrycego (w opracowaniu zbiorowym 1957). Doktorat uzyskał w 1961 r. u J. Wolińskiego za pracę wydaną jako *Polska w opiniach Francuzów XVIII w.* (1964). Habilitował się w 1972 r. W 1954–1955 r. był asystentem WSP, 1955–1972 pracował w APAN, następnie w Instytucie Kształcenia Nauczycieli, gdzie w 1981–1990 był zastępcą dyrektora. Od 1984 r. pracuje w filii WSP w Piotrkowie, w 1991 r. został profesorem uczelni kierując Katedrą Historii Wychowania; od 1992 r. wykłada też w WSP Towarzystwa Wiedzy Powszechnej. Od 1991 r. jest przewodniczącym Rady Naukowej APAN, od 1995 r. redaguje jego biuletyn. Do ważniejszych prac R.W. Wołoszyńskiego należą: *Polsko-rosyjskie związki w naukach społecznych 1801–1830* (1974), *Polacy w Rosji 1801–1830* (1984), popularne *Pokolenia oświeconych* (1967) i współautorstwo *Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794* (1973).

Mgr L. Zabrocki (1920–1989) studia II stopnia rozpoczął u St. Herbsta, przenosząc się do WSP w Gdańsku, którą ukończył w 1963 r. Był kierownikiem działu akt po 1945 r. w archiwum gdańskim, jako kustosz, od 1966 r. został starszym asystentem naukowo-badawczym. Od lat siedemdziesiątych rencista, zmarł w Gdańsku na początku 1989 r.⁴⁶ St. Ziobro, wolontariusz (z praktyką w AGAD), studiował jeszcze historię sztuki na UJ oraz w ASP. W 1964 r. został kustoszem zbiorów katedry na Wawelu oraz organizatorem Muzeum Archidiecezjalnego. Aktualnie misjonarz w Boliwii.

Z absolwentów pierwszego roku w Toruniu mgr S. Czech był w archiwum polskim do emerytury w 1992 r. kierownikiem działu akt PRL, od 1966 r. adiunktem naukowo-badawczym. Publikował w „Archeionie” (m.in. w t. 52, 1969 o organizacji administracji na Śląsku Opolskim, w t. 87, 1990 o aktach PCK) i „Kwartalniku Opolskim” (o archiwaliach do dziejów PRL — 1965, o 25-leciu archiwum — 1978). Jest współautorem książki *Ruch zawodowy na Śląsku Opolskim w latach 1945–1980* (Opole 1983) oraz informatora o zasobie archiwum (1977). Mgr E. Skalińska-Dindorf była kierownikiem PAP w Oświęcimiu, potem OT podległego już Katowicom, adiunktem naukowo-badawczym (1973) do emerytury w 1994 r. Autorka regionalnych publikacji, w tym *Oświęcim, zarys dziejów* (1989), i historycznej części informatora o mieście z 1989 r. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych pisała do „Archeionu” (t. 59, 1973 o działalności archiwum). Prof. Mieczysław Stański półtora roku po studiach II stopnia opracowywał w archiwum poznańskim zwłaszcza nowsze akta miast wielkopolskich. Potem aspirant PAN, debiutował w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej”, doktorat uzyskał w 1959 r. u Gerarda Labudy, habilitację w 1964 r. Potem kierował Zakładem Historii Medycyny AM w Poznaniu. Główne prace: *Rozwój ruchu ludowego na Pomorzu Gdańskim 1920–1926* (1960), *Spółeczna opieka lekarska na wsi wielkopolskiej w latach 1920–1933* (1968, powielona 1963) i współautorstwo wydawnictwa źródłowego *Strajki rolne w Wielkopolsce 1919–1922* (1959).

Prof. Kazimierz Wajda, w latach 1954–1956 I sekretarz KU PZPR na UMK, był kolejno pracownikiem IH PAN do 1976 r., Instytutu Krajów Socjalistycznych PAN (do 1978) i UMK, początkowo jako dyrektor Instytutu Nauk Społecznych. Tytuł profesora otrzymał w 1988 r. Uczeń Witolda Łukaszewicza i Kazimierza Piwarskiego, debiutował w 1955 r. jako historyk ruchu robotniczego w „Studiach i materiałach do dziejów Wielkopolski i Pomorza”. Najważniejsze prace *Wieś pomorska na przełomie XIX i XX w.* (1964), *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego 1850–1914* (1969), *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX w.* (1981), *Przeszłość statystyczna dzisiejszego woj. toruńskiego* (1992). Mgr Z. Ziółkowska w latach 1952–1954 była kierownikiem PAP Konin, potem PAP Piła, starszym asystentem naukowo-badawczym od 1966. O archiwum

⁴⁶ List dyrektor dr Anieli Przywuskiej z 30 VII 1998.

piisała w „Roczniku Pilskim” (1960), w 1962 r. ogłosiła artykuł o strajku szkolnym w powiecie czarnkowskim w 1906–1907 r. Współautorka wydawnictwa źródeł *Początki władzy ludowej w Wielkopolsce* (1976).

Z drugiego rocznika toruńskiego prof. St. Alexandrowicz, w 1955 r. archiwista w Poznaniu, debiutował trzy lata później artykułem o stosunkach handlowych polsko-ruskich do 1240 r. Uczeń Bronisława Włodarskiego i Henryka Łowmiańskiego, u którego pisał doktorat o funkcjach gospodarczych miasteczek Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVIII w., 1960), habilitował się w 1972 r. na podstawie pracy *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII w.* Aspirant i do 1977 r. pracownik UAM, następnie filii UW w Białymstoku, od 1987 też UMK. W 1989 r. uzyskał tytuł profesora, w 1994 r. etat profesora zwyczajnego. Prof. B. Janiszewska-Mincer w latach 1955–1961 pracowała jako archiwistka w Bydgoszczy, w 1961 r. we Wrocławiu. Później w wyższych szkołach pedagogicznych w Opolu, Zielonej Górze i Bydgoszczy, w 1967–1976 w Muzeum Pomorskim w Bydgoszczy. Po magisterium u Kazimierza Tymienieckiego, w 1960 r. u Karola Górskiego uzyskała doktorat, habilitację w 1985 r. W 1991 r. została profesorem uczelni, w 1997 r. uzyskała tytuł profesora w WSP w Bydgoszczy, w której obecnie kieruje Zakładem Nauk Pomocniczych Historii. Ważniejsze publikacje: *Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603* (1984, habilitacja), *Kultura w Bydgoszczy (1945–1949)*, 1988, *Stosunki polsko-niemieckie w latach 1515–1772* (1997) i współautorstwo *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1508–1621* (1988). Fragmenty doktoratu w 1962–1964 ogłaszała w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” i w „Zapiskach Historycznych”. Mgr K. Wróblewska-Sławińska była archiwistką w Bydgoszczy do emerytury w 1990 r.; w 1969 r. została starszym asystentem naukowo-badawczym. Z wolontariuszy I. Glaser przeszła z archiwum bydgoskiego jako archiwistka i bibliotekarka do Urzędu Wojewódzkiego, w 1981 r. wyjechała do RFN. Nie jest znany okres zatrudnienia L. Lipskiej w archiwum chojnickim. A. Buczko pracowała w Bibliotece UMK.

Pośród pracujących już archiwistów uczęszczających w 1951/1952 r. na zajęcia specjalizacji dr Karola Ciesielska napisała pracę o *Ustroju i organizacji władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919* (ogłoszoną w 1972 r.) pod kierownictwem Jerzego Topolskiego. W 1966 r. została adiunktem naukowo-badawczym i objęła kierownictwo archiwum toruńskiego. Ogłosiła popularną *W zasięgu krzyżackiego miecza* (2 wydania 1961, 1963). Jest wydawczynią kilku publikacji źródłowych z historii Pomorza.

Prof. Czesław Biernat, adiunkt naukowo-badawczy od 1964 r., w latach 1969–1991 dyrektor archiwum gdańskiego, początkowo też pracownik IH PAN, poza wspomnianym kompendium archiwistyki wydał przewodnik po zasobie (do 1945 r.) archiwum gdańskiego (1992), monografię *Spór archiwalny polsko-gdańsko-niemiecki w okresie międzywojennym* (1969), publikację źródłową o obrocie towarowym Gdańsk w latach 1651–1815 (1962), jest współautorem *Dziejów Gdańska*. Współpracownik „Archeionu”. Prof. Stanisław Gierszewski (1929–1993), absolwent WSP,

archiwista gdański w 1951–1955 r., uzyskał doktorat w 1960 r. u Stanisława Hoszowskiego, habilitację w 1965 r., w 1973 r. został profesorem nadzwyczajnym, w 1980 zwyczajnym. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych pracownik Zakładu Historii Pomorza IH PAN, potem WSP (Uniwersytetu Gdańskiego). Ważniejsze prace: *Elbląski przemysł okrętowy w latach 1570–1815* (1961), *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast woj. pomorskiego w XVI–XVIII w.* (1966), *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Studium źródłoznawcze* (1973) i mająca trzy wydania monografia Elbląga. Autor „Archeionu” (t. 33, 1960). Zob. *W kręgu badań Profesora Stanisława Gierszewskiego* (1995).

Pośród absolwentów krakowskich dr hab. B. Wyrozumka z UJ uzyskała u S. Mikuckiego doktorat z 1967 r. na podstawie pracy o *Rozwoju sieci drożnej w ziemi krakowskiej do końca XVI w.* (ogłoszonej w 1977, wcześniej wydawnictwo źródłowe). Jej habilitacja dotyczyła *Kancelarii miasta Krakowa w średniowieczu* (1995). S. Mikucki w 1967 r., prezentując dorobek krakowski w naukach pomocniczych, eksponował paleografię i dyplomatykę⁴⁷. Dr F. Sobalski, który w 1956 r. przeniósł się z archiwum krakowskiego do częstochowskiego (pracował w nim do 1994 r.), w 1969 r. został adiunktem naukowo-badawczym, 1958–1976 kierownikiem, 1976–1989 dyrektorem. Był uczniem R. Grodeckiego. Pracę magisterską o zbiegostwie chłopów ogłosił w „Czasopiśmie Prawno-Historycznym” (1957). Doktorat z 1967 r. u Gryzeldy Missalowej publikował we fragmentach w „Roczniku Łódzkim” (1967), „Studiach i materiałach z dziejów Śląska” (1971), „Przeszłości demograficznej Polski” (1975) i „Polskiej klasie robotniczej” (1983). Był współautorem *Dziejów Częstochowy*, pisał do „Archeionu” i „Tek Archiwalnych” (t. 11, 1968). O archiwum informował też w „Ziemi Częstochowskiej” (1984), był autorem *Informatora* (1992). Mgr St. Mika była kierownikiem PAP Tarnów (1954–1957), potem w archiwum krakowskim adiunktem naukowo-badawczym (1966 starszym asystentem), od 1976 r. kierownikiem działu akt XIX i XX w. do 1945 r. Ogłosiła inwentarz akt urzędu górniczego, była współautorem *Informatora* z 1978 r. Mgr M. Piszczkowska pracowała w archiwum krakowskim w latach 1957–1959.

Prof. zwyczajny UJ Stanisław Płaza, luźno związany ze specjalizacją, uczeń A. Vetulaniego, był asystentem archiwalnym do 1957 r. Najważniejsze prace: *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego* (1984), *Warsztat naukowy historyka wsi feudalnej* (1980), *Źródła rękopiśmienne do dziejów wsi w Polsce feudalnej. Studium źródłoznawcze* (1976), *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. cz. 1, X–XVIII w.* (1997).

Model, który obowiązywał zaczynających studia w 1949 r. i później, oparty był na rygorystycznie pojmowanej dyscyplinie. Zwiększał liczbę przedmiotów ideologicznych, dla rocznika 1950 wprowadzał też studium wojskowe i wychowanie

⁴⁷ S. Mikucki, *Nauki pomocnicze historii w Uniwersytecie Jagiellońskim. Studia z dziejów Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace historyczne”, 1967, z. 16 (1139), s. 17.

fizyczne. Na pierwszym, trzyletnim stopniu studiów utrudniał rozszerzanie horyzontów. Nie był też drożny, przeciągając dla wielu znacznie w czasie, mimo późniejszych korektur, uzyskanie magisterium, co rzutowało na szanse zawodowe. Drugi stopień dawał jednak lepsze przygotowanie do pracy badawczej niż późniejsze studia jednolite. W Warszawie przenoszący się na specjalizację z innych uczelni byli w latach 1952–1953 dyskryminowani przy kwalifikowaniu na drugi stopień.

Toruniacy, a zwłaszcza W. Hejnosz w „Życiu Szkoły Wyższej” w 1957 r., zdeprecjonowali pierwsze roczniki specjalizacji szkolone według rocznego programu. Ministerstwo, utrzymując długo — od połowy lat pięćdziesiątych — niskie limity na archiwistykę w skali ogólnopolskiej, patrzyło na ten problem z punktu widzenia wąsko pojętych interesów szkolnictwa.

Zarzut nieprzygotowania do pracy nad aktami najnowszymi był argumentem politycznym, nie potwierdzonym przez praktykę. Trzyletnia specjalizacja sytuacji nie zmieniła, jak to wynika ze sprawozdania Weroniki Klonowskiej z obrad toruńskiego spotkania absolwentów w 1964 r.⁴⁸ M. Friedberg w 1966 r. wyraźnie stwierdził, że poza ogólnym przygotowaniem do zawodu archiwista powinien specjalizować się w jakiejś gałęzi nauki historycznej⁴⁹. Dał się też zauważyć przepływ absolwentów pomiędzy zawodami. Bilans pierwszych roczników specjalizacji na terenie samych archiwów nie był mały. Oceny powinny wyjść poza ramy dopływu kadry do państwowej służby archiwalnej i uwzględniać aktywność absolwentów we wszystkich zawodach.

Krzysztof Groniewski, *Warsaw University course in archival science (1951–1953)*. The author, who was a student of the special course in archival science at the 3rd year of historical studies at the Warsaw University in the years 1952–1953, evaluates the results of this form of education of archivists, which then existed as a substitute of scholarships in archives, on the basis of archive materials and information obtained from his colleagues. The fates of two age-groups of students of the same course in Toruń, and one in Cracow are presented as well, in less detail, however, than with regard to Warsaw.

Classes and lectures in Warsaw were conducted by employees of the Central Archives of Old Records. The curriculum consisted of 7 hours per week and a one-month on-the-job training in one of the biggest archives. The number of students in Poland amounted to 64, with the exclusion of 4th year students who participated in some classes.

The author also presents discussions on the archival theory, and their outcome in form of an archival dictionary *Polski słownik archiwalny* (1952), written by the authors of the curriculum of the archival course; works conducted at that time to prepare a Polish handbook on archival science, however, were not equally successful. The article also describes further life histories of the lecturers of archival science in the years 1951–1953, and of some graduates, if it was possible to find relevant information. Some of them devoted their lives to work in archives. Some chose the carrier of historians — research workers. Their contribution in both these areas is highly estimated by the author.

⁴⁸ „Archeion”, t. 41, 1964, s. 396.

⁴⁹ Ibid., t. 44, 1966, s. 8; M. Friedberg, *Przygotowanie do zawodu archiwisty*.

Krzysztof Gronowski. *Spécialisation des archives de Varsovie (1951–1953)*. L'auteur qui, dans les années 1952–1953, a été étudiant de la spécialisation d'archives de la IIIe année d'études d'histoire, évalue les résultats de cette façon de former les archivistes qui remplaçait alors les bourses d'archives. D'une manière plus synthétique que pour ce qui est de Varsovie ont été présentées les destinées de deux promotions parallèles de cette spécialisation à Torun et une à Cracovie.

Les cours à Varsovie ont été donnés par des collaborateurs des Archives principales des actes anciens. Le programme comportait 7 heures de cours et de travaux pratiques par semaine ainsi qu'un stage mensuel dans un des services d'archives les plus importants. Le nombre de 64 étudiants ne tient pas compte des étudiants de la IVe année ayant pris part à une partie de cours.

L'auteur présente la discussion au sujet de la théorie d'archives. Le résultat en a été le *Dictionnaire d'archives polonais* (1952), dont les créateurs du programme de la spécialisation ont été les auteurs, les travaux relatifs à la rédaction d'un manuel d'archivistique polonais ayant alors essuyé un échec. L'article présente également les destinées postérieures des cadres d'enseignement d'archivistique dans les années 1951–1953, tout comme celles des diplômés, s'il a été possible de les connaître. Une partie d'entre eux se sont liés pour toute la vie avec les archives, d'autres ayant trouvé leur itinéraire en tant qu'historiens-chercheurs. Leur contribution dans les deux domaines est jugée par l'auteur comme essentielle.

Кшиштоф Гронёвски, *Варшавская архивная специализация (1951-1953)*. Автор, бывший в 1952/1953 гг. студентом III курса Варшавского Университета исторического факультета по специальности архивоведение, на основе архивных материалов и собранной от коллег информации делает попытку оценки той формы подготовки архивистов, которая в те времена заменяла архивальных степендиатов. Автор пытается проследить судьбы 2-х одновременных выпусков этой специализации, состоявшихся в Варшаве, Торуне и Кракове, останавливаясь более подробно на Варшаве.

Занятия в Варшаве проводили работники Главного архива давних актов. Программа была рассчитана на 7 часов лекций и семинарских занятий в неделю, а также месячную практику в одном из крупнейших архивов страны. Кроме 64 студентов в занятиях принимала участие часть учащихся IV курса.

Автор освещает ход дискуссии по проблемам теории архивоведения, результатом которой стал *Польский архивный словарь* (1952 г.) подготовленный авторами программы архивной специализации. Сожалеет о том, что не была доведена до конца работа над польским учебником по архивоведению. В статье представлены дальнейшие судьбы преподавательского состава архивной специализации 1952/53 г., а также судьбы выпускников этой специализации, естественно те из них, которых удалось проследить. Часть из них связала с архивами свою дальнейшую жизнь, часть занялась научно-исследовательской работой. Автор оценивает вклад в обе отрасли, как весьма существенный.

ANNA KROCHMAL
(Warszawa)

GRECKOKATOLICKI KONSYSTORZ BISKUPI I JEGO KANCELARIA NA PRZYKŁADZIE DIECEZJI PRZEMYSKIEJ (1786–1946)

Konsystorze biskupie stanowiły obok kapituł katedralnych centralny organ władzy wspomagający biskupa w zarządzaniu diecezją. Geneza tej instytucji wiąże się z istniejącym już w Kościele prawosławnym urzędem namiestnika, który z ramienia władzy sprawował władzę na obszarze całej diecezji bądź jej części. Zakres jego uprawnień był porównywalny z kompetencjami łacińskich wikariuszy i oficjałów generalnych¹. Do głównych obowiązków namiestnika należało sprawowanie nadzoru nad podległym mu duchowieństwem parafialnym, czuwanie nad obyczajami kleru i właściwym sprawowaniem funkcji duszpasterskich, odbywanie wizytacji kanonicznych oraz sprawowanie władzy sądowej w razie mniejszych wykroczeń kapłanów.

Urząd ten znany był także w prawosławnej eparchii przemyskiej, a dokładniejsze informacje o nim posiadamy od końca XVII w., dzięki zachowanym aktom unickich synodów diecezjalnych. Po burzliwym okresie kilkudziesięciu lat walk unicko-prawosławnych biskup przemyski Innocenty Winnicki zdecydował się w 1691 r. na oficjalne ogłoszenie przystąpienia swojej eparchii do unii ze Stolicą Apostolską². W dwa lata później pod jego przewodnictwem odbył się pierwszy synod unicki w diecezji³, na którym m.in. ustanowiono urząd namiestnika generalnego (oficjała)

---

¹ Obok namiestników mających tak szeroki zakres kompetencji występowały tzw. namiestnicy-protopopi, których uprawnienia można porównać do łacińskich dziekanów foralnych. Zob. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce [w:] Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 807, 811–812.

² Biskup Winnicki już w 1681 r. złożył w rezydencji królewskiej w Warszawie uroczyste wyznanie wiary katolickiej, nie ogłosił jednak wówczas tego faktu w eparchii przemyskiej ze względu na opór znacznej części duchowieństwa i wiernych trwających przy prawosławiu. Zob. E. Piwowar, *Prawosławna diecezja przemyska w XVII wieku*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, t. 5, 1988, s. 57–58.

³ Pełny tekst synodu opublikowano w Krakowie w 1694 r. w języku polskim. W języku ukraińskim wydał go w 1937 r. greckokatolicki biskup sufragana diecezji przemyskiej. Zob. H. Łakota, *Try synody peremyski ji jeparchijalni postanowy waljawszi w 17–19 st.*, Peremyszl 1939, s. 7–24. Przedruk pierwszego wydania z 1694 r. wraz z listami pasterskimi bpa I. Winnickiego wydany został przez Południowo-Wschodni

oraz określono jego obowiązki. Obok nadzoru nad duchowieństwem świeckim i poleceniem wizytowania wszystkich cerkwi w eparchii przynajmniej raz w roku powierzono mu też opiekę nad majątkami kościelnymi oraz sądenie w konsystorzu spraw spornych między duchowieństwem a parafianami, z zachowaniem apelacji do miejscowego biskupa. Wyznaczono też terminy i miejsca rozpraw sądowych. Miały się one odbywać na zmianę w Przemyślu, Jarosławiu, Samborze i Spasie⁴. Działalność oficjała mieli wspomagać inni powołani przez synod urzędnicy. Należało do nich prokurator mający bronić w sprawach cywilnych i karnych pokrzywdzone osoby duchowne oraz instygator⁵, mający czuwać nad obyczajami i moralnością kleru oraz domagać się kary za przestępstwa. Uchwały synodu 1693 r. zalecały instygatorowi prowadzenie spisów osób duchownych nie przestrzegających zasad trzeźwości oraz noszących nieodpowiedni dla kapłana strój. W razie ponawiających się wykroczeń instygator był uprawniony do występowania o usunięcie duchownego z urzędu i zajmowanego beneficjum.

Postanowienia pierwszego w eparchii synodu unickiego nie zawierały żadnych wskazówek odnośnie do prowadzenia kancelarii wymienionych urzędów. Z zachowanych w niewielkim stopniu akt z tego okresu wynika, że kancelaria biskupia oraz kancelaria oficjała funkcjonowały na podobnych zasadach, jak staropolskie kancelarie władz świeckich, oparte na księdze wpisów. Synod prowincjonalny Kościoła unickiego w Zamościu w 1720 r. wprowadził obowiązek prowadzenia odrębnej od biskupiej kancelarii konsystorskiej. Ustanowiono też wówczas urząd kanclerza, który miał czuwać nad aktami procesów cywilnych i karnych oraz prowadzić cztery rodzaje ksiąg: składających wyznanie wiary, wyświęcanych, wizytacji generalnych oraz rozporządzeń. Pomimo tych zaleceń do lat sześćdziesiątych XVIII w. w diecezji przemyskiej notariusz prowadził księgi wspólne dla kurii i konsystorza. Brał on udział w posiedzeniach sądu biskupiego, przyjmował i notował wszystkie załatwiane sprawy w protokolarzu. Funkcję notariusza pełniła zawsze osoba duchowna. Taka organizacja pracy kancelaryjnej utrzymała się do reform przeprowadzonych przez władze austriackie w latach osiemdziesiątych XVIII w. W okresie przedrozbiorowym zmiany nastąpiły natomiast w organizacji urzędu oficjała. Pozostawały one w ścisłym związku z postanowieniami pierwszego w Kościele unickim prowincjonalnego synodu w Zamościu w 1720 r. Jego postanowienia ogłoszono w unickiej eparchii przemyskiej w 1740 r. na synodzie zorganizowanym przez bpa Hieronima Ustrzyckiego. W miejsce jednego powołano wówczas trzech oficjałów ustanowionych przy cerkwiach katedralnych: przemyskiej, samborskiej, sanockiej, przy czym przemyski otrzymał

Instytut Naukowy w Przemyślu. Zob. I. Winnicki, *Ustawy Rządu Duchownego i inne pisma*, oprac. W. Pilipowicz, Przemyśl 1998.

⁴ H. Łakota, *Try synody...*, op.cit., s. 15–16.

⁵ Urzędnik ten zwany też fiskalem znany był w okresie staropolskim w sądach świeckich oraz biskupich w Kościele łacińskim. W tych ostatnich występował jako publiczny oskarżyciel w sprawach karnych i majątkowych w odniesieniu do ludności poddańczej w dobrach stołowych. Zob. H. E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych w Polsce*, Warszawa 1956, s. 58.

tytuł generalnego, dwaj zaś pozostali — oficjałów katedralnych⁶. Oficjał generalny otrzymał prawo sądenia na miejscu podczas wizytowania parafii spraw mniejszej wagi. W konsystorzu sędzić miano w sprawach gruntów cerkiewnych, sprawach małżeńskich, karnych, odstępstw od wiary, ekskomuniki, zabójstwa, gwałtu, zranienia, bluźnierstwa. Do obowiązków oficjałów katedralnych należało wizytowanie cerkwi, nadzór nad majątkiem kościelnym, stanem i uposażeniem cerkwi oraz kontrola nad duchowieństwem w zakresie wykonywania przez nie funkcji duszpasterskich. W postanowieniach synodalnych czytamy również, że wszystkie sprawy rozstrzygane przez oficjałów miały być wpisywane na czysto do opracowanego protokołu, który z kolei należało przedłożyć do wglądu, prawdopodobnie biskupowi, na zwołanej po trzech latach kongregacji duchowieństwa diecezjalnego. Z zapisu tego należy wnioskować, że starano się w ten sposób wykonać zalecenie synodu zamojskiego, który nakazał prowadzenie odrębnej od biskupiej kancelarii konsystorskiej. W latach sześćdziesiątych XVIII w. pojawili się także w eparchii przemyskiej oddzielni notariusze dla biskupa i oficjała.

Zasadnicze reformy w kancelarii kościelnej biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu nastąpiły po rozbiorach ziem polskich, gdy terytorium eparchii znalazło się w obrębie monarchii habsburskiej. Kierując się zasadami polityki „józefinizmu”, nowe władze przystąpiły do scentralizowania i ujednoczenia struktur państwowych i kościelnych. Proces ten objął również Kościół greckokatolicki oraz łaciński w Galicji. Nominacje biskupie i na wszelkie inne urzędy kościelne uzależniono od zgody cesarza i władz austriackich, skasowano diecezjalne seminaria duchowne, liczne klasztory obu obrządków oraz placówki parafialne (tzw. regulacja parafii)⁷. Władze państwowe odgórnie powołały we wszystkich diecezjach galicyjskich konsystorze biskupie i w drobiazgowych przepisach określiły ich organizację, zakres kompetencji, skład osobowy oraz sposób funkcjonowania kancelarii⁸.

Nowoczesny konsystorz opierał się na dwóch, znanych już wcześniej, urzędach: wikariusza generalnego i oficjała. Łączono je zwykle w jednym ręku i obsadzano najczęściej członkami kapituł katedralnych. Zwyczaj ten praktykowany był również w greckokatolickiej eparchii przemyskiej, od momentu reaktywowania kapituły w 1816 r.⁹, aż do 1937 r. Do powołania wikariusza i oficjała generalnego biskup musiał mieć zgodę cesarza. Wymóg ten został zawarty w postanowieniu Józefa II

⁶ H. Łakota, *Try synody...*, op.cit., s. 35–36.

⁷ Szczegółowe omówienie polityki władz austriackich wobec Kościołów obu obrządków w Galicji zawiera nadal aktualna praca W. Chotkowskiego, *Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Maryi Teresy*, t. 1–2, Kraków 1909.

⁸ B. Kumor, *Kancelarie konsystorskie w zaborze austriackim*, „Archeion”, t. 64, 1995, s. 37.

⁹ Upadek znaczenia kapituł katedralnych (kryłósów) w Kościele Wschodnim nastąpił w drugiej połowie XVII w. Próby odnowienia kapituły w eparchii przemyskiej podejmowane pod koniec XVII w. oraz w połowie XVIII w. zakończyły się niepowodzeniem. Do reaktywowania tego organu władzy diecezjalnej doszło dzięki staraniom metropolity Michała Lewickiego. 20 IV 1816 r. statut odnowionej kapituły przemyskiej zatwierdził cesarz austriacki Franciszek I. Zob. Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej: APP), Kapituła greckokatolicka w Przemyślu, sygn. 1.

z 23 V 1782 r., a potwierdził go konkordat z 1855 r. oraz ustawa państwowa z 7 V 1874 r.¹⁰ Biskupowi pozostawiono samodzielność przy mianowaniu notariuszy i sekretarzy. W skład nowego konsystorza wchodził ponadto sędzia surogat, instygatorzy pełniący obowiązki prokuratorów sądu biskupiego, audytorzy przesłuchujący strony i świadków w procesach, asesory pełniący funkcję ławników sądowych oraz kilku radców konsystorskich (w 1787 r. było ich trzech)¹¹. Do urzędników konsystorza zaliczali się także prowizor, fiskał, obrońca węzła małżeńskiego i egzaminatorzy prosynodalni. 31 VIII 1786 gubernator Galicji hr. Brygiddo przesłał biskupom galicyjskim nowe przepisy do prowadzenia kancelarii konsystorskiej (*Manipulationschrift*), jednakowe dla wszystkich konsystorzów obrządku łacińskiego i greckokatolickiego, wzorowane na modelu kancelarii państwowej. Urzędnicy konsystorzów otrzymali od władz austriackich przywileje urzędników państwowych (1786 r.) i przyznano im pensje z Funduszu Religijnego, który powołano po kasacie klasztorów i seminariów duchownych. Na czele kancelarii konsystorskiej postawiono kanclerzy, którzy mieli również sprawować opiekę nad archiwum biskupa. Były to z reguły osoby starannie wykształcone, zalecano, by kandydaci na kanclerzy mieli doktoraty z teologii lub prawa kanonicznego. W eparchii przemyskiej w okresie od 1786 do II wojny światowej funkcję kanclerzy pełniło ponad 20 osób, z których z imienia i nazwiska znanych jest 17¹². W kancelariach konsystorskich zatrudniano też personel pomocniczy, do którego należeli pisarze, protokolanci, kursorzy i woźni.

W eparchii przemyskiej nowe przepisy kancelaryjne wprowadzono w życie na polecenie Gubernium z dniem 1 IX 1787 r. Nowa instrukcja kancelaryjna zatytułowana *Officiosa Instructio super manipulatione Consistorium r. l. ac r. g.* uregulowała nie tylko sposób rejestracji i obiegu pism, lecz określiła także ich układ w registraturze. Z uwagi na to, że kancelarie kościelne aż do II wojny światowej pracowały na podstawie tej instrukcji w niemal nie zmienionym kształcie, warto omówić bliżej jej podstawowe założenia. Językiem urzędowym, w którym odbywała się korespondencja z władzami był niemiecki. Paragraf 25 instrukcji stanowił ponadto, że referaty kancelarii konsystorskiej mogą używać do porozumiewania się między sobą języka łacińskiego, w ekspedycji zaś języka łacińskiego lub polskiego, o ile nie są to pisma do Gubernium lub innych władz państwowych¹³. Ujednolicono też formę zewnętrzną

¹⁰ B. Kumor, *Kancelarie...*, op.cit., s. 38.

¹¹ S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772–1795*, „Premisla Christiana”, t. 5, 1992–1993, s. 79–81.

¹² Byli to kolejno księża: Jan Chryzostom Bernakiewicz (ok. 1763–1787), Teodor Fedynkiewicz, Karol Sobota (do 1795 r.), Iwan Silećkyj (ok. 1828–1832), Toma Polañskyj (1832–1833), Andrij Petruszewycz (1835–1838), Aitał Witoszynskyj (1839–1845), Teodor Łukaszewskyj (1847–1857), Lew Kordasewycz (1857–1880), Pawło Matkowśkyj (1880–1884), Karło Wołoszynskyj (1884–1890), Konstantyn Czechowycz (1890–1896), Iwan Wojtowycz (1896–1900), Iwan Stryjśkyj (1900–1912), Ołeksander Zubryćkyj (1912–1918), Stefan Macjurak (1924), Mykoła Hryceljak (1926–1939). Zob. S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska...*, op.cit., s. 79–81; D. Błażejowśkyj, *Historical Sematism of the eparchy of Peremyśl including the Apostolic Administration of Lemkivśčyna (1828–1939)*, Lwów 1995, s. 27.

¹³ APP ABGK, sygn. 1292, *Officiosa Instructio*, k. nlb.

akt. Wszelkie pisma wychodzące z kancelarii konsystorskiej miały format A4. Z prawej strony u góry umieszczona była data, na środku nagłówek z określeniem adresata, z lewej zaś adnotacja o przedmiocie pisma. Treść pisano na jednej, prawej połowie strony (*pagina fracta*), po prawej na dole znajdował się podpis petenta. Referenci załatwiający sprawę umieszczali swoje uwagi na lewej, pustej połowie strony. Najczęściej była to data informująca, kiedy dany referent otrzymał pismo oraz kiedy sporządził odpowiedź.

W nowym systemie kancelaryjnym, wprowadzonym przez władze austriackie, zarzucono staropolską księgę wpisów, podstawowym środkiem ewidencyjnym zaś stał się protokolarz (dziennik podawczy). Każdy akt i dokument przychodzący lub wychodzący z kancelarii był streszczany i wpisywany pod własnym numerem i datą do księgi protokolarza, która w zależności od używanego języka otrzymywała tytuł: „Protocollum gestorum consistorii” lub „Protocollum exhibitorum consistorii”, „Gestions protokol”, „Protokol podawczy”. Księga składała się z następujących rubryk: numer porządkowy aktu, data, krótka treść dokumentu oraz uwagi dotyczące sposobu załatwienia sprawy. Wszystkie sprawy przyjmował w kancelarii i wpisywał do dziennika protokolarz. Instrukcja określiła godziny pracy kancelarii w dni robocze od 8 rano do 12 oraz od 3 po południu do 7 wieczorem. W dni świąteczne kancelaria czynna była od 9 do 11 oraz po południu od 4 do 6. System kancelaryjny dziennikowy, w którym rejestracja pism odbywała się w porządku chronologicznym, czyli w kolejności napływania korespondencji, przyjął się na ponad 100 lat w urzędach kościelnych, państwowych i samorządowych na ziemiach polskich pod zaborem austriackim, a w niektórych instytucjach jest stosowany nawet obecnie¹⁴. W znajdujących się w Archiwum Państwowym w Przemyślu aktach grekokatolickiego konsystorza biskupiego zachował się pełny tekst nowej instrukcji kancelaryjnej w języku łacińskim, w którym sporządzony był oryginał oraz drugi egzemplarz w języku niemieckim. Jej tekst podzielono na 64 paragrafy. Załącznikiem do niej był rzeczowy wykaz akt, który podzielił całość archiwaliów przechowywanych w archiwum konsystorskim na 21 grup rzeczowych (serii). Obok instrukcji i wykazu rzeczowego akt zachowały się materiały odzwierciedlające ich rzeczywisty układ w registraturze¹⁵. Porównanie tych dokumentów pozwala ustalić, jak przedstawiała się sprawa praktycznego zastosowania nowych przepisów kancelaryjnych. Zgodnie z instrukcją akta konsystorskie miano dzielić na następujące grupy rzeczowe:

I. *Formatio cleri* (Formacja duchowieństwa); II. *Locatio cleri* (Rozmieszczenie duchowieństwa); III. *Jura patronatus* (Prawa patronatu); IV. *Dioecesium arrondatio* (Uposażenie diecezji); V. *Regulatio parochiarum* (Regulacja parafii); VI. *Evidentia personalis status cleri* (Ewidencje stanu osobowego duchowieństwa); VII. *Deficientium*

¹⁴ W okresie międzywojennym zaczęto w urzędach administracji państwowej wprowadzać system kancelaryjny bezdziennikowy, w którym dziennik podawczy zastąpiono spisem spraw. Nie rejestrowano też każdego wpływającego pisma, lecz tylko pierwsze, wszczynające sprawę. System bezdziennikowy jest zalecany przez współczesne przepisy archiwalne i instrukcje kancelaryjne.

¹⁵ APP, ABGK, sygn. 1292.

cura et pensiones (Opieka i pensje dla osób chorych, nie pełniących funkcji, emerytowanych); VIII. Manipulationis obiecta consistorii (Sprawy kancelaryjne konsystorskie); IX. Matrimonialia (Sprawy małżeńskie); X. Observatio praescriptorum ut de publicatione altissimarum ordinationum certitudo habeatur (Nadzór nad przestrzeganiem i publikacją rozporządzeń państwowych); XI. Abolitio spiritualium abusus (Usuwanie nadużyć w sprawach duchowych); XII. Introductio et observatio regulaminis ad pietatem spectantis (Wprowadzenie i przestrzeganie przepisów odnoszących się do pobożności); XIII. Observatio obligationum parochialium (Przestrzeganie obowiązków parafialnych); XIV. Religiosi (Zakony); XV. Papales bulla, brevia et alia eius modi facultates (Papieskie bulle, brewe i inne tego rodzaju uprawnienia); XVI. Manutentio substantiae cleri (Sprawy majątkowe duchowieństwa); XVII. Exercitium iurium episcopalium in gratiosis, in quantum hac ad nullam superiorem rubricam spectant (Wykonywanie praw biskupich dotyczących kultu, które nie zostały wymienione powyżej); XVIII. Dogmatica (Sprawy wiary); XIX. Protocolla sessionum (Protokoły sesji konsystorskich); XX. Examina parochorum (Egzaminy proboszczów); XXI. Tabellae super statu parochiarum (Tabele o stanie parafii).

Zalecenia instrukcji kancelaryjnej wraz z wykazem akt znalazły ściśle zastosowanie w pracy konsystorza przemyskiego. Wniosek ten wypływa z porównania zalecanego przez władze rzeczowego wykazu akt z rzeczywistym układem fascykułów w registraturze stosowanym przez archiwariusza konsystorskiego. W wykazie zatytułowanym: Ordo fasciculorum in Consistorio r. gr. Premisliensi podano nie tylko tytuły głównych grup rzeczowych akt, lecz także rodzaje spraw, które do poszczególnych grup zaliczano¹⁶ (tabela nr 1). Przedstawiony w tabeli układ akt konsystorskich stosowany w registraturze został odtworzony przez archiwistów porządkujących archiwum biskupstwa greckokatolickiego po przejściu go do AP w Przemyślu. Prawdopodobnie ta dotyczy akt konsystorskich z lat 1787–1827.

Tabela nr 1

Układ akt w greckokatolickim konsystorzu przemyskim (1787–1827)

Nazwa grupy rzeczowej akt	Zawartość
I. Formatio cleri	przyjmowanie kandydatów do seminarium, zarządzenia dotyczące seminarium, tabele ćwiczeń duchowych, sprawy dyscyplinarne, gospodarcze związane z seminarium, dom prezbiterialny, przydział pieniędzy na utrzymanie członków domu prezbiterialnego, rachunki, remonty, przyjmowanie, usuwanie, pensje dla wdów w domu prezbiterialnym
II. Locatio cleri	przyjęcia kleryków z innych diecezji, nadawanie im praw, ogłaszanie konkursów na beneficja, egzaminy kandydatów na parafie, zgłaszanie kandydatów na beneficja, ustanawianie administratorów, mianowanie

¹⁶ Zob. APP, ABGK, sygn. 1292, k. nlb.

	proboszczów i kooperatorów, przeniesienia proboszczów na inne parafie, rezygnacje kapłanów
III. Iura Patronatus	prawa i obowiązki patronów, spory patronackie, prawo prezentowania na parafie
IV. Arrondatio dioeceseos	uposażenie diecezji
V. Regulatio parochiarum	dzielenie i łączenie parafii, zmniejszenie lub powiększenie liczby duszpasterzy, wyznaczanie kongrui dla proboszczów i kooperatorów, ustanawianie dziekanów
VI. Consignatio personarum ecclesiasticorum	tabele o aktualnym stanie i liczbie osób duchownych, alumnów, prezbiterów i zakonników, emigrujący i zwolnieni z diecezji, przypadki śmierci i zatrzymania pensji, schematyzmy diecezjalne
VII. Deficientes et quiescentes	opieka nad emerytowanymi duchownymi, pensje, wspieranie chorych kapłanów
VIII. Manipulatio consistorii	organizacja kancelarii, wynagrodzenia pracowników, rezygnacje i nominacje, instrukcje, rachunki kancelarii i taksy, wykazy sprzętów kancelaryjnych
IX. Matrimonialia	dyspensy od przeszkód małżeńskich, przestrzeganie zarządzeń w sprawach małżeńskich, unieważnienie małżeństwa, świadectwa ślubu
X. Ordinationes maiestatica	schematyzmy cywilne, zarządzenia władz świeckich, cenzura ksiąg religijnych
XI. Abusus	zniesienie nadużyć przekraczających przepisy kościelne, zwalczanie zabobonów, zmiana obrządku, zaniedbanie służby Bożej
XII. Devotiones	odprawianie nabożeństw, msze św. fundacyjne, modlitwy, wierni i katechizacja, administrowanie sakramentami i sprawy rytuału, metryki urodzonych i zmarłych
XIII. Inquisitiones seu disciplinaria	informacje dotyczące życia i obyczajów kleru, zarządzenia dotyczące karności, zwolnienia od rekolekcji, naruszenie praw parafialnych
XIV. Religiosi	przyjęcia do wspólnoty zakonnej, składanie ślubów zakonnych, zachowanie dyscypliny zakonnej, przeniesienia zakonników do innej diecezji lub innego klasztoru, zwolnienia zakonników, unieważnienie ślubów zakonnych, likwidacja i łączenie monasterów, nadawanie praw zakonnikom, ofiary dla klasztorów
XV. Bulla pontificia, breve	bulle papieskie, brewe
XVI. Conservatio bonorum ecclesiasticorum	podatki od dóbr ruchomych i nieruchomości, budynki kościelne i parafialne, dokumenty erekcyjne, spory dotyczące dóbr kościelnych, posiadłości ziemskie, kapitały i legaty na cele pobożne, dochody parafialne i ich podział, wydzierżawianie dóbr kościelnych, wynagrodzenie za posługi duchowne
XVII. Gratiiosa	poświęcenia kościołów, ołtarzy, cmentarzy, obrazów, wykazy odpustów, dyspens i innych przywilejów w sprawach kultu, rekuncjacja kościołów
XVIII. Scholastica	zarządzenia i instrukcje w sprawach szkolnych, ogłaszanie konkursów na wakujące posady katechetów i nauczycieli, wizytacje

	szkół, ustanawianie nadzorców cyrkularnych, sprawozdania dotyczące pomyślnie zdanych egzaminów
XIX. Capitularia	rozporządzenia państwowe dotyczące spraw kościelnych
XX. Tabellae examinum trimestralium	tabele egzaminów trymestralnych osób duchownych
XXI. Tabellae super statu parochiarum	tabele o stanie parafii

Podstawa: APP, ABGK, sygn. 1292.

Każda z 21 grup rzeczowych otrzymywała w registraturze sygnaturę oznaczoną cyfrą rzymską. Różne grupy spraw układano w fascykuły, dla przykładu akta z grupy: *Formatio cleri* miały sygnaturę: fasc. I. W razie potrzeby grupy główne z rzeczowego wykazu akt dzielono na podgrupy oznaczane kolejnymi literami alfabetu, te zaś łamano przez numer kolejny z dziennika podawczego, np. fasc. II, 2C/57. Cyfra rzymska oznaczała numer grupy głównej z wykazu akt, dwójka arabska numer fascykułu, litera C — podgrupę akt, 57 zaś — kolejny numer sprawy z dziennika podawczego. W 1828 r. dokonano kolejnej zmiany w pracy kancelarii. Zarzucono wówczas układanie akt w fascykuły i zaczęto je porządkować w układzie chronologiczno-numerowym, czyli według numerów i dat z protokołu podawczego¹⁷. Praktyka ta była stosowana do 1872 r., stąd też archiwalia pochodzące z lat 1828–1872 (ponad 1500 j.a.) otrzymały w trakcie porządkowania w Archiwum Państwowym jednobrzmiący tytuł: Akta zarejestrowane w dzienniku podawczym pod Nr... dotyczące całokształtu działalności biskupstwa. W tej grupie akt sygnatura składała się tylko z kolejnych numerów dziennika podawczego, np. 2896–3028. Podobnie jak w okresie poprzednim od nowego roku zaczynało się numerację pism od 1. W obrębie każdego roku kalendarzowego rejestrowano średnio około 4 tys. pism. W związku z brakiem indeksów do tej grupy akt sprawia ona obecnie szczególne trudności badaczom, gdyż dotarcie do poszukiwanych informacji wymaga żmudnej i długotrwałej kwerendy oraz przeglądania rok po roku zachowanych źródeł.

W 1873 r. w kancelarii konsystorza przemyskiego zaczęto układać akta według ternionów, na wzór poprzednio stosowanego układu według fascykułów. Zmiany te nie polegały jedynie na mechanicznym zastąpieniu nazwy stosowanego układu. Liczba fascykułów była stała i wynikała z rzeczowego wykazu akt. Terniony z kolei stanowiły rodzaj pomocy kancelaryjnych, w których każdy referent wpisywał załatwiane przez siebie sprawy. Według ternionów grupowano akta konsystorskie od 1873 r. aż do II wojny światowej. Sygnatura akt składała się z numeru ternionu oznaczonego cyfrą rzymską oraz kolejnych liczb dziennika podawczego, np. I 75–467.

¹⁷ Analogiczne zmiany miały miejsce w kancelariach urzędów świeckich, np. sądach i magistratach. W 1837 r. wydano nową instrukcję kancelaryjną dla magistratów, w której odstąpiono od stosowania rzeczowego wykazu akt i nakazano układać je zgodnie z następstwem numerów rejestracyjnych i dat. Por. K. Arłamowski, *Kancelarie zarządów miejskich w zaborze austriackim w latach 1772–1918*, „Archeion”, t. 38, 1962, s. 265; J. Krochmal, *Akta miasta Przemysła 1402–1944*, t. 1, *Przewodnik po zespole archiwalnym*, Przemysł 1995, s. 74–75.

Liczba ternionów ulegała zmianie. W 1873 r. było ich 11, w 1874 doszedł ternion XII, w 1885 — XIII, 1909 — XIV, 1912 — XV, 1916 — XVI, 1917 — XVII, 1937 — XVIII, XIX i XX¹⁸. Modyfikacjom ulegała też zawartość ternionów akt, np. ternion III w przemyskim konsystorzu obejmował w latach 1873–1882 jedynie składki na alumnów. W 1883 r. dołączono do niego sprawy karność księży, seminarium duchowne, rozmieszczenie duchowieństwa, taksy konsystorskie, sprawy majątków cerkiewnych i parafialnych oraz legaty i fundacje na cele pobożne. Sytuacja ta wynikała z faktu, że nie obowiązywał stały podział czynności między poszczególnych referentów załatwiających sprawy w konsystorzu. Zmieniał się on wraz ze zmianą obsady personalnej lub zmianą biskupa (przykładowe zestawienie podziału prac między radców i referentów podajemy w tabeli nr 2).

Tabela nr 2

Podział prac między radców i referentów
konsystorza przemyskiego przyjęty w 1839 r.

Lp.	Imię i nazwisko, funkcja	Przydzielone sprawy
1.	Jan Sielecki — dr, prepozyt kapituły i wikariusz generalny	Prawa patronatu, uposażenie diecezji, kapłani emerytowani, manipulacje konsystorskie, zakony, sprawy kultu, zarządzenia państwowe, fundusz wdów po zmarłych kapłanach
2	Jan Ławrowski — dr filozofii i teologii, archidiakon i scholastyk	Sprawy pobożności, dobra kościelne, sprawy szkolne
3	Tomasz Polański — dr teologii, kustosz kapituły	Formacja kleru, rozmieszczenie kleru, regulacje parafii, sprawy małżeńskie, dekrety cesarskie, nadużycia, sprawy sądowe, bulle i brewe papieskie
4	Andrzej Pietrasiewicz — kanonik gremialny i proboszcz katedralny	Tabele o stanie parafii, wizytacje parafialne
5	Aitał Witoszyński — kanonik gremialny i kanclerz konsystorza	Wykazy osób duchownych, tabele egzaminów trymestralnych, dekanalne dzienniki podawcze

Podstawa: APP, ABGK, sygn. 1292, k. nlb.

Liczba radców i referentów konsystorskich również nie była stała. Dla przykładu podać można, że wynosiła ona w 1827 r. — 6 osób, w 1839 r — 5 osób, w 1865 r. — 9 osób, w 1879 r. — 6 osób, w 1908 r. — 10 osób, w 1938 r. — wszyscy członkowie kapituły oraz 12 osób spoza jej składu. Według zestawienia (oprac. Dmytro Błażejowskiy)¹⁹ w latach 1828–1939 funkcję radców konsystorskich pełniło

¹⁸ Zob. APP, Inwentarz zespołu: ABGK, rubryka 5 — sygnatury dawne.

¹⁹ D. Błażejowskiy, *Historical...*, op.cit., s. 27.

ogółem 50 osób. Byli wśród nich przyszli biskupi greckokatolicy, m. in. Tomasz Polański, Julian Kuilowski, Konstantyn Czechowicz, Hryhoryj Łakota. Zdecydowana większość z nich była równocześnie kanonikami kapituły katedralnej (33 osoby); 17 radców pochodziło spoza niej, przy czym były to osoby przeważnie mianowane już w XX stuleciu²⁰, wcześniej zdarzyły się tylko trzy takie przypadki. Czas pełnienia funkcji radcy konsystorskiego wynosił średnio 16 lat, choć były też takie osoby jak Mychajło Mryc zajmujący to stanowisko przez 41 lat (1898–1939, szczegółowe dane na ten temat podaje tabela nr 3).

Tabela nr 3

Radcy konsystorza przemyskiego według czasu pełnienia funkcji (1828–1946)

Czas pełnienia funkcji	Liczba osób	%
1–10 lat	18	36
11–20 lat	13	26
21–30 lat	14	28
31–40 lat	4	8
powyżej 40 lat	1	2
Ogółem	50	100

Podstawa: D. Błażejowski, *Historical šematism of the eparchy of Peremyšl including the Apostolic Administration of Lemkivščyna (1828–1939)*, Lwów 1995, s. 27.

Znacznie częściej zmieniano kanclerzy kierujących kancelarią konsystorską. W tej grupie średni okres wykonywania powierzonych obowiązków wynosił 6,5 r., wyjątkiem był Lew Kordasiewicz pełniący funkcję kanclerza przez 23 lata (1857–1880). Częste zmiany dotyczyły także lokalizacji archiwum konsystorskiego. Zmiana siedziby biskupa pociągała za sobą przenoszenie przechowywanych w jego pałacu dokumentów. Po kasacie większości klasztorów w mieście w okresie tzw. reform józefińskich, biskupi greckokatolicy od 1784 r. mieszkali w klasztorze pokarmelickim, gdzie znalazło się również archiwum. W latach dziewięćdziesiątych XVIII w. władka Maksymilian Ryłło zakupił na swoją siedzibę kamienicę w rynku, która jednak spłonęła w 1801 r. Kolejną siedzibą biskupa stała się wynajęta kamienica przy ul. Dobromilskiej (obecnie ul. Słowackiego). Z kolei w 1873 r. akta umieszczono w wynajętym na ten cel lokalu przy ul. Tatarskiej, w związku z tym, że stary pałac

²⁰ W latach 1908–1939 mianowano 14 radców konsystorskich spoza kanoników kapitułnych. Byli to: Maksym Kopko (1908–1911), Iwan Sawczyn (1908–1927), Nazarij Czaban (1908–1920), Wasyl Maściuch (1912–1918), Stefan Maciurak (1918–1924), Mychajło Komarnycki (1918–1930), Omeljan Martynowycz (1918–1930), Mokij Wasylkewycz (1918–1939), Lew Nestorowycz (1924–1930), Mychajło Trochymczuk (1926–1930), Mykoła Hryceljak (1926–1939), Kyprjan Chotyneckyj (1928–1930), Ilja Łopaczak (1934–1939), Pawło Łach (1934–1939).

biskupi miał być rozebrany²¹. W 1885 r. kancelarię konsystorską przeniesiono do realności przy ul. Śniigurskiego, w 1897 r. zaś znalazła ona swoją siedzibę w nowo zbudowanym pałacu biskupim przy Placu Czackiego i tam też pozostała aż do likwidacji diecezji w 1946 r.

Posiedzenia konsystorskie odbywały się w miarę regularnie, co można stwierdzić na podstawie protokołów zachowanych z końca XIX w. oraz lat 1936–1946. Przewodniczył im z reguły biskup, a w razie jego nieobecności zastępował go oficjał²², od 1926 r. zaś nowo mianowany biskup sufragan w osobie dr. Hryhoryja Łakoty. Członkowie konsystorza zbierali się na ogół raz w tygodniu, choć zdarzały się też przerwy dłuższe — do dwu tygodni. Obok listy obecnych na posiedzeniu osób protokolant odnotowywał kolejne, omawiane na zebraniu sprawy. Wpis taki składał się z podania numeru odpowiedniego ternionu, numeru sprawy z dziennika podawczego oraz krótkiego streszczenia wpisywanego dokumentu. W protokołach z okresu międzywojennego nie podawano podziału na terniony, lecz wpisywano kolejne sprawy i ich treść pod nazwiskami załatwiających je referentów. Często zamieszczano w nich również adnotacje o sposobie załatwienia sprawy, np. „ad acta”, „do dziekana”, „odmówić”, „jeszcze przejrzyć” itp. Ułatwiało to archiwariuszowi konsystorskiemu ułożenie przyjmowanych akt w porządku rzeczowo-chronologicznym.

Dla okresu XIX–XX w. można ustalić szczegółową obsadę i kompetencje osób pracujących zarówno w kancelarii konsystorskiej, jak też w samym konsystorzu biskupim. Jest to możliwe dzięki wydawanym drukiem schematyzmom diecezjalnym oraz bogatemu materiałowi archiwalnemu²³. Na uwagę zasługuje fakt, że w aktach określono precyzyjnie wymogi stawiane poszczególnym kandydatom, w tym osobom powoływanym na dwa główne urzędy: wikariusza generalnego i oficjała. Wikariusza powoływał biskup ordynariusz bez zgody kapituły i tylko biskup mógł go odwołać. Miał nim być kapłan ze świeckiego kleru, w wieku przynajmniej 30 lat, z odpowiednim wykształceniem i doświadczeniem. Według prawa kościelnego urzędu wikariusza nie należało powierzać kanonikowi-sповідnikowi ani też najbliższemu krewnemu biskupa (brat, bratanek, siostrzeniec), mógł nim natomiast zostać kapłan z innej diecezji. W sprawie kompetencji wikariusza ustalono, że posiada jurysdykcję taką jak biskup, z wyjątkiem spraw dla ordynariusza zastrzeżonych. Do tych ostatnich zaliczano wydawanie zezwoleń na opuszczenie diecezji lub przyjęcie do niej, mianowanie honorowych kanoników (kryłozan) oraz zakładanie kongregacji

---

²¹ APP, Kapituła greckokatolicka w Przemyślu, sygn. 415, Akta personalne Karola Wołoszyńskiego, s. 20.

²² Nie zdarzało się to zbyt często. Na 38 posiedzeń konsystorskich, które odbyły się w 1885 r., jedynie podczas siedmiu biskupa zastępował oficjał Hryhoryj Szaszkiewicz. Zob. APP, ABGK — suplement, sygn. 187, Protokoł zasilania konsystorskich hoda 1885–1886.

²³ Dokładne omówienie organizacji i kompetencji poszczególnych urzędów w Kościele Wschodnim zawierają rękopisy z wykładów z zakresu prawa kanonicznego przeznaczone dla kleryków greckokatolickiego seminarium duchownego w Przemyślu. Zob. APP, ABGK, sygn. 9466, Zahalne Cerkowne Prawo.

zakonnych. Bez specjalnego zezwolenia biskupa wikariusz generalny nie mógł też nadawać urzędów kościelnych, zwoływać synodów diecezjalnych, mianować i instytuować proboszczów, dawać zezwolenia na budowę cerkwi, nakładać kary kościelne, rozgrzeszać za odstępstwa od wiary, w przypadku ekskomuniki suspenzy²⁴. Z urzędem oficjała związana była, podobnie jak w okresie poprzednim, władza sądownicza, z wyjątkiem spraw zastrzeżonych dla biskupa. Oficjałem mógł zostać kapłan o nieposzlakowanej opinii, dobrze znający prawo kanoniczne, w wieku co najmniej 30 lat. W przypadku śmierci biskupa oficjał nie tracił swojego urzędu²⁵.

Na czele archiwum Kurii biskupiej i konsystorza stał, podobnie jak poprzednio, kanclerz. Do jego obowiązków należało strzeżenie dokumentów, układanie ich w porządku chronologicznym oraz sporządzanie indeksów. Każdy kanclerz był równocześnie notariuszem Kurii, chociaż biskup mógł powołać jeszcze innych notariuszy, którzy swymi podpisami poświadczali autentyczność dokumentów. W razie potrzeby ordynariusz diecezji mógł też powołać wicekanclerza, co miało miejsce w eparchii przemyskiej w okresie międzywojennym²⁶. Zarówno kanclerz, jak i notariusze mieli być osobami o prawym charakterze, wolnymi od wszelkich podejrzeń. Przepisy zalecały również prowadzenie podwójnego archiwum: publicznego i tajnego²⁷. Klucze od archiwum publicznego posiadał kanclerz. Do archiwum tajnego wstęp miał jedynie biskup, w którego posiadaniu znajdował się też jeden klucz. Drugi klucz był przechowywany u kanclerza lub wikariusza generalnego.

W źródłach archiwalnych znajdujemy również zapis, że dokumenty dotyczące spraw kryminalnych kapłanów miały być każdego roku przeglądane i spalone, jeśli zasądzeni zmarli lub minęło 10 lat od chwili wydania wyroku. Polecano równocześnie, by przed ich ostatecznym zniszczeniem sporządzić krótki wyciąg z tekstem ostatecznego wyroku²⁸. Zarówno sprawy karne (kryminalne), jak i sporne sądził w konsystorzu promotor sprawiedliwości, który swoją funkcję łączył najczęściej z obowiązkami obrońcy węzła małżeńskiego. W obu przypadkach nominacji dokonywał biskup, wybierając kapłana o dobrej opinii, roztropnego i sprawiedliwego oraz dobrze znającego prawo kanoniczne. Zarówno promotor sprawiedliwości, jak i obrońca węzła małżeńskiego mogli być powołani dla ogółu spraw albo dla pojedynczych przypadków. W sprawach karnych dotyczących pozbawienia kapłana beneficjum decydował trybunał składający się przynajmniej z trzech

²⁴ Ibid., s. 151–152.

²⁵ Przepisy stanowiły, że w razie piastowania w jednym ręku urzędu oficjała i wikariusza generalnego (jak w diecezji przemyskiej do 1937 r.), gdy zabrakło biskupa, dana osoba traciła urząd wikariusza, a nadal pełniła urząd oficjała.

²⁶ Kanclerz w osobie Mykoły Hrycelaka otrzymał wówczas do pomocy wicekanclerza, którym został Ilja Łopaczak. Zob. *Szematyzm hreko-katolyckoho duchowienstwa zluczonych jeparchij peremyskoji, sambirskoji ji sjanickoji na rik bożyj 1938–1939*, Peremysz 1938, s. 17.

²⁷ Współczesne przepisy archiwalne utrzymały ten zwyczaj. Każda instytucja prowadzi obecnie tzw. kancelarię tajną, a dokumentacja określana mianem tajnej (poufnej) posiada swój odrębny obieg (nie jest otwierana w sekretariacie, lecz przekazywana bezpośrednio dyrektorowi danej instytucji) oraz nie jest przechowywana łącznie z innymi aktami.

²⁸ APP, ABGK, sygn. 9466, s. 153.

sędziów synodalnych lub prosynodalnych. W skład trybunału sądzącego przestępstwa, za które karano degradacją (powrotem do stanu świeckiego), wchodziło co najmniej pięciu sędziów. Do konsystorza należeli też synodalni lub prosynodalni egzaminatorzy oraz parochowie konsultorzy. Pierwsi pomagali biskupowi w egzaminowaniu kandydatów na beneficja, parochowie konsultorzy zaś — w procesach sądowych o usunięcie proboszcza z jego parafii. Ci ostatni sprawowali swój urząd przez 10 lat.

Okres II wojny światowej nie wpłynął w znaczący sposób na funkcjonowanie konsystorza i jego kancelarii, nie zmieniła się też jego obsada personalna. Posiedzenia odbywały się regularnie niemal do końca istnienia eparchii przemyskiej. Ostatni zachowany protokół datowany jest na 13 VI 1946 r. W kilkanaście dni później polskie władze komunistyczne dokonały aresztowania ostatniego bpa Jozafata Kocyłowskiego, którego zmuszono do opuszczenia pałacu, gdyż nie chciał tego uczynić dobrowolnie²⁹. Akcję wysiedlania władzy i członków greckokatolickiej kapituły nadzorował delegat Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego z Rzeszowa. Nadzór nad pozostawionym mieniem znalazł się w ręku komendanta Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa, do spisania zaś nieruchomości w pałacu biskupim powołano komisję, w skład której weszli również: przedstawiciel dla spraw ewakuacji, dwóch urzędników Powiatowego Urzędu Repatriacyjnego w Przemysłu oraz dwóch urzędników z Zarządu Miasta³⁰. Komisyjnie inwentaryzowano też mienie w budynku kapituły greckokatolickiej oraz w katedrze. W spisaniu sprzętów, szat i ksiąg liturgicznych uczestniczył rzeczoznawca wydelegowany przez biskupa łacińskiego na prośbę naczelnika Powiatowego Oddziału PUR w Przemysłu. Według informacji podanych przez tego ostatniego wymienione rzeczy oddano na przechowanie kapitule rzymskokatolickiej za pośrednictwem ks. prałata Romana Głodowskiego³¹. Niezależnie od prowadzonej akcji dochodziło do licznych grabieży w opuszczonych budynkach, do których wdzierano się bocznymi wejściami, co zmusiło w końcu starostwo do postawienia stałej straży wojskowej. W źródłach archiwalnych nie zachowały się bliższe informacje o losach greckokatolickiego archiwum konsystorskiego i kapitulnego w tym okresie. Wiadomo jedynie, że po ewakuacji władzy i jego najbliższego otoczenia akta zostały wywiezione z Przemysłu, najprawdopodobniej przez władze bezpieczeństwa. W późniejszym okresie znaczna ich część trafiła do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, część zaś, w tym najstarsze rękopisy pisane, cyrylicą znalazła się w Bibliotece Narodowej.

²⁹ Zob. I. Biłas, *Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocyłowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 3, Przemysł 1996, s. 288; D. Iwaneczko, *Biskup Jozafat Kocyłowski (1876–1947). Życie i działalność* [w:] *Polska – Ukraina*, op.cit., s. 259–260.

³⁰ APP, Państwowy Urząd Repatriacyjny. Powiatowy Oddział w Przemysłu, sygn. 23, Pismo Naczelnika Powiatowego Oddziału PUR w Przemysłu do Oddziału Wojewódzkiego PUR w Rzeszowie z 6 VI 1946 r., s. 8.

³¹ *Ibid.*, Pismo Naczelnika Powiatowego Oddziału PUR do Starosty Powiatowego w Przemysłu z 16 VII 1946 r., s. 6.

W 1953 r. większość archiwaliów powróciła do Przemyśla i znalazła się w Archiwum Państwowym. Prace porządkowe przeprowadzono w latach 1955–1960 oraz 1968–1970; w ich trakcie przejęte do AP akta zarówno z kancelarii biskupiej, jak i wytworzone przez pomocnicze organa władzy i instytucje diecezjalne zostały połączone w jeden zespół pod nazwą: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu³². W ten sposób w ramach ABGK znalazły się akta zarówno urzędów, takich jak: Kuria biskupia, Konsystorz biskupi, Generalny Wikariat w Jarosławiu³³, jak też pomocniczych instytucji diecezjalnych, do których należały: Seminarium Duchowne, Instytut Wdów i Sierot po zmarłych kapłanach greckokatolickich³⁴, Dom Prezbiterialny³⁵, Instytut Diaków³⁶. Wymienione urzędy i instytucje prowadziły własne, odrębne od biskupiej kancelarie oraz posługiwały się odrębnymi pomocami kancelaryjnymi, w związku z czym można by utworzyć z nich samodzielne, odrębne zespoły archiwalne. W trakcie porządkowania potraktowano je jednak jako niepodzielną całość i nadano im sygnaturę ciągłą. Odrębne inwentarze i numerację jednostek archiwalnych mają jedynie dyplomy pergaminowe i papierowe oraz akta wchodzące w skład suplementu.

Zespół akt: Archiwum Greckokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu stanowi obecnie jedno z najcenniejszych historycznych archiwów kościelnych, jakie zachowały się w zasobach archiwów państwowych na terenie Polski. W jego skład wchodzi ponad 10 tys. j.a. z okresu od końca XIII w. aż do 1946 r. Pod względem zasięgu terytorialnego obejmuje ono obszar byłej eparchii prawosławnej, czyli historycznej ziemi przemyskiej i sanockiej oraz skrawki ziemi lwowskiej i województwa bełskiego na wschodzie, na zachodzie zaś część województwa krakowskiego. Z najstarszego okresu działalności aktotwórcy pozostało jedynie kilkadziesiąt dyplomów pergaminowych i kilka ksiąg sądu biskupiego, co związane jest z pożarem cerkwi katedralnej około 1535 r. Brak odpowiednich źródeł sprawił, że stan wiedzy zarówno historycznej o początkach diecezji, jak i archiwalnej na temat organizacji kancelarii biskupiej

---

³² Wyjątek stanowią akta Kapituły greckokatolickiej, z których utworzono zespół odrębny od archiwum biskupiego.

³³ Utworzony w związku z przedzieleniem eparchii przemyskiej linią frontu w 1939 r. Na podstawie zarządzenia z 25 IX 1939 r. biskup Kocyłowski powierzył zarząd okupowanej przez Niemców części eparchii generalnemu wikariuszowi, Hryhoryjowi Łakocie i wyznaczył mu na siedzibę miasto Jarosław. Wikariat zlikwidowano w czerwcu 1941 r., po zajęciu przez armię niemiecką dalszych ziem na wschodzie Rzeczypospolitej.

³⁴ Utworzony dekretem Gubernium z 10 II 1840 r., dzięki staraniom bpa Iwana Śnigurskiego. Celem instytutu było niesienie pomocy materialnej wdowom i sierotom po zmarłych kapłanach greckokatolickich w postaci corocznej zapomogi pieniężnej. Środki finansowe pochodziły ze składek członków, odsetek od kapitału funduszu ustanowionego na ten cel oraz dobrowolnych ofiar osób prywatnych i instytucji. Akta instytutu z lat 1833–1939 zachowały się w zespole: ABGK, sygn. 9338–9398.

³⁵ Utworzony 14 VIII 1786 r., przeznaczony dla alumnów greckokatolickich, którzy ukończyli seminarium duchowne, a nie przyjęli jeszcze święceń kapłańskich. W czasie pobytu w domu prezbiterialnym przygotowywali się do pracy duszpasterskiej, a przed wyświęceniem zdawali pisemny egzamin z przepisów liturgicznych i sprawowania sakramentów.

³⁶ Powołany 1 X 1817 r. Jego celem było kształcenie śpiewaków cerkiewnych oraz nauczycieli dla ukraińskich szkół ludowych. Nauka w instytucie trwała 2 lata.

w średniowieczu i okresie staropolskim jest niewystarczający. Znacznie większe możliwości badawcze stwarzają akta osiemnastowieczne i późniejsze do 1946 r.

Mogą one służyć jako baza źródłowa nie tylko historykom Kościoła, ale także demografom, socjologom, genealogom czy też językoznawcom. Skomplikowana struktura wewnętrzna omawianego zespołu oraz niedostateczny stan jego opracowania utrudniają jednak szybkie dotarcie do poszukiwanych informacji. Do opisu zawartości tego olbrzymiego archiwum historycznego nie wystarczają informacje zawarte w czterotomowym inwentarzu. Prowadzenia badań nie ułatwia fakt, że w wymienionym zespole znalazły się archiwalia wytworzone w różnych okresach historycznych, a więc reprezentujące różne systemy kancelaryjne, począwszy od średniowiecznej kancelarii odbiorcy, a kończąc na aktach spraw w okresie najnowszym. Zmieniał się również język używany w dokumentach. Do 1787 r. dominował język polski i łacina, w latach 1787–1867 przewagę jako język urzędowy zyskał niemiecki, od 1867 r. zaś na równi z niemieckim i polskim używano języka ruskiego (ukraińskiego). Ponadto pojawiają się dokumenty w języku starocerkiewnoślowiąńskim, włoskim oraz francuskim. Pomoc w badaniach może stanowić przewodnik po zespołach akt wyznaniowych przechowywanych w AP w Przemyślu³⁷, choć wymaga on już aktualizacji.

Dalsze badania mogłyby dać pełniejszy obraz dziejów ustrojowych zarówno grekokatolickich, jak i łacińskich konsystorzy biskupich w diecezjach na terenie byłej Galicji. Obok mało znanych zasobów archiwów kościelnych i klasztornych, nowe możliwości badawcze stwarza otwarcie dostępu do archiwów lwowskich, w tym zespołów akt ordynariatu i konsystorza metropolitalnego lwowskiego. Kwerenda źródłowa w tych archiwaliach pozwoliłaby być może na uchwycenie nie tylko podobieństw w sposobie zorganizowania i funkcjonowania konsystorzy, ale też na odkrycie ich cech specyficznych w zależności od diecezji, w której istniały, i lokalnych warunków, w których funkcjonowały wspólnoty kościelne różnych obrządków.

Anna K r o c h m a l, *Greek Catholic Episcopal Consistory and Chancellery on the example of the Przemyśl diocese (1786–1946)*. Episcopal consistories, next to cathedral chapters, constituted a central organ of judicial and administrative authority, supporting bishops in administering dioceses. The origin of this institution is associated with the office of a principal (namiestnik) in the Orthodox Church, known in the Przemyśl eparchy already in the Old-Polish times. Responsibilities of a principal were precisely determined by the first Uniate Synod of the Przemyśl diocese in 1693, while the organization of a consistorial chancellery — at the Provincial Synod in 1720, in Zamość. A modern consistory, based on two main offices — of a vicar general and an official, however, was organized not earlier than at the end of the 18th c., after the partitions of Poland, and inclusion of the Przemyśl eparchy into the Hapsburg monarchy. Austrian authorities established the composition and the way of functioning of consistories, and issued instructions on the organization of chancelleries and archives. The essential reform of the consistor's work and chancellery of 1787 remained

³⁷ A. Krochmal, *Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu*, Przemyśl 1993.

in force in dioceses of the part of partitioned Poland under Austrian rules without any significant changes until the World War II. It also gave rise to a chancellery system based on a day book (register), in some offices used until the present day.

In compliance with chancellery instructions, consistorial records were divided into 21 subject series, while a day book, where incoming and outgoing correspondence was registered, became a basic tool used in a chancellery. A chancellor, who had to be an educated person (doctor's degree in theology or canon law), was charged with the responsibility to take care of the consistorial chancellery. In the years 1786–1946, in the Przemyśl eparchy, this function was exercised by 20 persons, including two future bishops. The number and responsibilities of remaining consistorial clerks were subject to many changes. Thanks to diocesan schemes published in a printing form, and extensive archive materials, it was possible to establish the composition and the scope of competence of employees of the consistory and consistorial chancellery in the 19th–20th c.

Anna K roch m a l. *Consistoire épiscopal gréco-catholique et sa chancellerie sur l'exemple du diocèse de Przemyśl (1786–1946)*. Les consistoires épiscopaux constituaient, à côté des chapitres cathédraux, l'organe du pouvoir judiciaire et administratif assistant l'évêque à gérer son diocèse. La genèse de cette institution est liée avec la fonction de lieutenant, existant au sein de l'Église orthodoxe, qui était connue dans l'éparchie de Przemyśl dès la période de l'ancienne Pologne. Les devoirs du lieutenant ont été précisément définis au cours du premier synode uniate du diocèse de Przemyśl en 1693, l'organisation de la chancellerie du consistoire ayant été fixée pendant le synode provincial de Zamość en 1720. Le consistoire moderne, basé sur deux fonctions principales — celle de vicaire général et de l'official — n'a été organisé toutefois qu'à la fin du XVIIIe siècle, après le partage des terres polonaises et la reprise de l'éparchie de Przemyśl par la monarchie habsbourgeoise. Les autorités autrichiennes ont défini la composition personnelle et le mode de fonctionnement des consistoires et publié une instruction relative à la tenue de la chancellerie et l'archivage des actes. La principale réforme du travail du consistoire et de sa chancellerie, datant de 1787, s'est maintenue sur le territoire du diocèse sous l'occupation autrichienne sans plus grandes modifications jusqu'à la Seconde Guerre mondiale. Aussi, a-t-elle été à l'origine du système de chancellerie basé sur le répertoire, en usage dans certaines administrations à ce jour.

Suivant l'instruction de chancellerie, l'ensemble des actes du consistoire a été divisé en 21 séries représentatives des différentes matières, tandis que le principal instrument d'aide est devenu le répertoire où l'on enregistrait toutes les entrées et sorties de courrier du consistoire. La tutelle de la chancellerie du consistoire et des archives a été confiée à un chancelier qui devait avoir de l'instruction (doctorat de théologie ou de droit canon). Dans les années 1786–1946, cette fonction avait été exercée par 20 personnes, dont deux futurs évêques. Le nombre et les compétences des autres fonctionnaires du consistoire changeaient. La désignation aux postes et les compétences des collaborateurs du consistoire et de sa chancellerie peuvent être définis, pour ce qui est des XIXe – XXe siècles, grâce à des schématismes diocésains imprimés ainsi qu'un matériau d'archives abondant.

Conservées depuis 1953 aux Archives d'État de Przemyśl, les archives — inappréciables du point de vue de la recherche historique — illustrent les activités du consistoire gréco-catholique épiscopal. Les actes du consistoire, y compris les archives gréco-catholiques de la curie épiscopale, du séminaire et d'autres institutions diocésaines constituent les Archives de l'évêché gréco-catholique de Przemyśl 1291–1946. Elles comportent plus de 10 mille dossiers contenant des actes de l'ancien diocèse de Przemyśl, dans un premier temps orthodoxe, puis uniate. Parmi les pièces d'archives conservées, le plus grand nombre constituent celles datant de la fin du XVIIIe siècle jusqu'à la liquidation du diocèse en 1946. Ces documents représentent de divers systèmes de chancellerie, à partir du registre médiéval,

des copies, jusqu'aux actes relatifs aux affaires concernant la période la plus récente. Les actes sont rédigés en plusieurs langues, jusqu'en 1787 le polonais et le latin sont dominants, dans les années 1787–1867 — l'allemand, tandis que depuis la seconde moitié du XIXe siècle, c'est la langue ruthène (ukrainien) qui est utilisée sur un pied d'égalité avec l'allemand et le polonais.

L'énormité du fonds d'archives exige de continuer la recherche au sujet de l'histoire et du fonctionnement du consistoire de Przemyśl et de sa chancellerie, connue à ce jour très peu. Il existe également le besoin de procéder à une recherche de sources comparatives aux Archives historiques centrales d'État de Lvov.

Анна Крохмаль, *Грекокатолическая епископская консистория и её делопроизводство на примере Пшемысльской епархии (1786-1946)*. Епископские консистории вместе с кафедральными капитулами представляли собой центральный орган судебно-административной власти, помогавший епископу в управлении епархией. Генезис этого учреждения связан с существующим в православной церкви управлением наместника, известным в Пшемысльской епархии уже в старопольском периоде. Обязанности наместника чётко определил первый униатский Синод Пшемысльской епархии в 1693 г., в то же время система ведения консисторской канцелярии была установлена на провинциальном Синоде в Замостье в 1720 г. Современная структура консистории, опирающаяся на 2 главные должности — генерального викария и официала — окончательно сложилась в конце XVIII в. после раздела Польши, когда Пшемысльская епархия вошла в состав Монархии Габсбургов. Австрийские власти определили персональный состав и образ действий консистории, а также создали типовую инструкцию для ведения однообразного делопроизводства и архивизации актового материала. Принципиальная реформа работы консистории и её канцелярии, проведенная в 1787 г., сохранила реформированные учреждения на территории австрийского раздела без каких-либо существенных изменений до начала II Мировой войны. Она положила начало канцелярской системе, опирающейся на журнал и существующей в некоторых учреждениях до сегодняшнего дня.

Согласно инструкции все канцелярские документы были разделены на 21 тематическую серию, однако главной вспомогательной был журнал входящих и исходящих бумаг, в котором регистрировалась вся входящая и исходящая из консистории корреспонденция. Заведовал консисторской канцелярией и архивом канцлер, от которого требовался определённый уровень подготовки (докторат по теологии или каноническому праву). В истории Пшемысльской епархии, в 1786-1946 гг. эту функцию исполняли 20 человек, в том числе двое будущих епископов. Численность и компетенции остальных чиновников консистории подвергались изменениям. Для XIX-XX вв. персональный состав и компетенции работников консистории можно установить на основании печатных епархиальных схематизмов, а также богатых архивных материалов.

Актовым наследием, отражающим деятельность епископской грекокатолической консистории, является беспрецедентный в истории исторических исследований архив, хранящийся с 1953 г. в Пшемысле. Акты консистории вместе с архивом епископской грекокатолической курии, духовной семинарии и других епархиальных учреждений составляют Архив грекокатолического епископата в Пшемысле (1291-1946 гг.). Он содержит более 10 000 дел бывшей православной, а затем униатской Пшемысльской

епархии. Большая часть материалов относится ко времени конца XVIII в. до ликвидации епархии в 1946 г. Они представляют собой разнообразные системы делопроизводства от средневековой книги записей (копия) до актов новейшего времени. Эти акты писались на нескольких языках: до 1787 г. доминировали языки польский и латинский, в 1787-1867 гг. — немецкий; со 2-й половины XIX в. наряду с немецким употреблялся язык „русский”, т.е. украинский.

Чрезвычайно богатый огромный архив нуждается в проведении дальнейших исследований истории и функционирования Пшемьельской консистории, изученной пока что в очень небольшом пределе. Одновременно существует потребность в проведении сравнительных источниковых поисков в Центральном государственном историческом архиве во Львове.

ROMAN STELMACH
(Wrocław)**DOKUMENTY ŚLĄSKICH KOMEND JOANNITÓW W ZASOBIE
CENTRALNEGO ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W PRADZE**

W czasie moich wizyt w Centralnym Archiwum Państwowym w Pradze w latach 1979–1999 mogłem zaznajomić się z zespołem dokumentów, z którego wiele oryginałów miałem możliwość dokładnie przebadać. Otrzymałem też mikrofilm zawierający interesujące mnie dokumenty (oraz kserokopie i zdjęcia).

Joannici, jako zakon krzyżowy (obok templariuszy, krzyżaków i bożogrobców), zostali powołani do obsługi krucjat i pielgrzymek do Ziemi Świętej¹. Już około połowy XI w. grupa kupców włoskich założyła w muzułmańskiej wtedy Jerozolimie klasztor Matki Boskiej Łaskawej, ze szpitalem i hospicjum dla pielgrzymów. Przyjęło ono nazwę szpitala św. Jana Chrzyciela. Jako opiekunowie rycerzy, cieszyli się ci zakonnicy dużym ich poparciem, nie mówiąc o protekcji władców Jerozolimy i papieża od czasów pierwszej krucjaty (1096–1099). W latach rządów mistrza Rajmunda de Puy bractwo przekształciło się w zakon, stając się wzorem templariuszy zakonem rycerskim. Szybko też nowy zakon wzbogacił się, dzięki licznym nadaniom papieskim i innym².

Na czele zakonu stał wielki mistrz, decydujący o jego najważniejszych sprawach, organem doradczym była wielka rada (wielki komandor, marszałek, wielki szpitalnik, szatny, kanclerz, admirał, przeor). Szybki wzrost zakonu w całej Europie spowodował konieczność podziału administracyjnego na prowincje, zwane „językami”, które z kolei dzieliły się na przeoraty i komandorie. Z kolei na „języki” składały się wielkie przeoraty i przeoraty. Interesujący nas „język” niemiecki dzielił się na przeoraty Niemiec, Czech, Austrii, Węgier, Skandynawii i Polski. Dzielnica śląska należała do przeoratu czeskiego³.

---

¹ M. Starnawska, *Między Jerozolimem a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 25 nn.; eadem, *Zarys dziejów joannitów na ziemiach polskich w średniowieczu* [w:] J. Baranowski, M. Libicki, A. Rottermund, M. Starnawska, *Zakon Maltański w Polsce*, oprac. zbior., red. S.K. Kuczyński, Warszawa 2000, s. 7 nn.

² M. Starnawska, *Między Jerozolimem a Łukowem*, loc. cit. Zob. też E. Potkowski, *Zakony rycerskie*, Warszawa 1995, s. 78 nn.

³ T.W. Lange, *Szpitalnicy, joannici, kawalerowie maltańscy*, Warszawa 1999, s. 15 nn.

Główne siedziby zakonu mieściły się kolejno w Jerozolimie (1120–1190), Margat (1190–1206) i w Akce (1206–1291) na Bliskim Wschodzie. Po upadku Akki i zakończeniu krucjat joannici przenieśli się na Cypr (1291–1310), a wkrótce potem na Rodos (1310–1523). Przetrwali tu do zdobycia wyspy przez Turków Sulejmana II Wspaniałego. Po krótkim pobycie w Viterbo (1523–1530) przenieśli się na Malte (1530–1799), stąd druga ogólnie przyjęta nazwa zakonu Bracia Maltańscy. W okresie nowożytnym siedzibami joannitów były St. Petersburg (w okresie wielkiego mistrza — cara Pawła I 1799–1801), Messyna (1803), Catania (1803–1825), Ferrara (1826–1834) i wreszcie Rzym. Tu mają swą siedzibę do dziś, przy via Condotti, w Palazzo di Malta, a w bieżącym roku otrzymał zakon na Malcie fort San Angelo⁴. Obecny wielki mistrzem jest Brytyjczyk Andrew Wiloongby Ninian Bertie, a zakon liczy około 10 tys. członków, zrzeszonych w związkach narodowych.

Joannici na Śląsku

Początki joannitów na Śląsku można wiązać z ideą krucjat w XII w. i z udziałem książąt polskich i śląskich w drugiej krucjacie (Henryk sandomierski, Mieszko Stary, Władysław II Wygnaniec). Oni sprowadzili na ziemie polskie joannitów i umieścili ich siedziby w Zagości, Poznaniu i w Strzegomiu.

Najstarsze dokumenty joannickie mówią o istnieniu komend w Strzegomiu, Tyńcu nad Ślężą (poza Śląskiem w Kłodzku)⁵. Zakon zyskał od razu wielkie poparcie miejscowych elit — książąt, biskupów i rycerstwa. Stąd też w XIII w. powstały wszystkie znane ich placówki⁶, a było ich 17 — w XII w. Strzegom, Tyniec, Kłodzko, Grobniki, Łosiów, Piława, Bardo, w pierwszej połowie XIII w. — Lwówek, Złotoryja, Maków, w okresie późniejszym — Głubczyce, Brzeg, Cieplice, Koźle⁷. Fundatorami ich byli książęta (9 fundacji), rycerze (7) i biskupi (1).

Komturie — co dowodnie widać od drugiej połowy XIII w. — podlegały wielkiemu przeoratu w Pradze. K. Dola zwraca uwagę na trudność ustalenia granic komturii joannickich, na mieszanie się tytułów naczelników zakonu (prior, preceptor, magister) i na wielkość samego przeoratu czeskiego⁸. Od około 1280 r. ukształtowała się ta prowincja z ziemiami Czech, Moraw i Śląska (choć nie do końca są one ustalone).

Istnienie więc w Pradze wielkiego przeoratu⁹ spowodowało konieczność utworzenia tam odrębnego archiwum, gromadzącego dokumenty, księgi i akta do dziejów zakonu. Po likwidacji komend cała dokumentacja znalazła się w Pradze, w XIX w. opracowano ją i usystematyzowano. Podzielono tę spuściznę według komend, nadając

⁴ Ibid., s. 44.

⁵ Obszerniej o dziejach śląskich joannitów — K. Dola, *Zakon joannitów na Śląsku do połowy XIV wieku* [w:] *Studia teologiczno-historyczne Śląska Opolskiego*, t. 3, Opole 1974, ss. 43–76.

⁶ Dopiero w XIV w. powstały komendy w Dzierżonowie i w Oleśnicy Małej.

⁷ K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 48.

⁸ Ibid., ss 52–53.

⁹ Z zachowanym do dziś pałacem Wielkiego Mistrza na placu Maltańskim na Nowym Mieście.

im kolejny numer rzymski, a w ich ramach układano dokumenty chronologicznie w numeracji arabskiej i literowej (np. Jo Strzeg. 1 a). W sześćdziesiątych latach XX w. w Centralnym Archiwum Państwowym w Pradze, dokąd trafiła cała dokumentacja zakonu, opracowano nowy czeski inwentarz, a dokumentom nadano numerację ciągłą (RM — Rad malteński, numer kolejny, RM 153).

Wszystkie dokumenty joannitów śląskich do 1300 r. są obecnie wydane w kodeksie dyplomatycznym Śląska, redagowanym w Niemczech od 1963 r. przez H. Appelta i obecnie przez W. Irganga¹⁰, natomiast materiały do okresu 1301–1342 znane są jedynie z regestów wydawanych przed II wojną w ramach niemieckiego *Kodeksu dyplomatycznego Śląska*¹¹.

Dokumenty po 1342 r. możemy uznać za nie znane polskim badaczom¹².

Praskie archiwum joannitów

Archiwum joannitów prowincji czeskiej, do której należał Śląsk, ułożone jest według komend, a w ich ramach w porządku chronologicznym. Zasób otwierają komendy śląskie, ułożone w następującym porządku:

I Strzegom	1201–1631	88 dokumentów
II Dzierżoniów	1258–1579	56
III Grobniki	1256–1585	32
Koźle	1293–1652	17
Łosiów	1238–1585	34
IV Złotoryja	1268–1606	119
IV i V Lwówek	1281–1660	186
VI Brzeg	1280–1571	52
VII i VIII Tyniec	1189–1622	157
IX Oleśnica M.	1288–1618	186

Z kolei następują dokumenty komend czeskich, austriackich i łużyckich (Żytawa), wśród których napotykamy jeszcze na: XXXVI Wrocław 1245 — połowa XVII w. 190; LIX Kłodzko 1186–1603 103.

Polskie i śląskie dokumenty spotykamy też w innych działach tego archiwum, np. w dziale Poznań lub Extranea.

¹⁰ *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, wyd. H. Appelt, Köln 1963, t. 2–6, wyd. W. Irgang, Köln 1977–1999.

¹¹ *Regesten zur schlesischen Geschichte*, t. 16, 18, 22, 29, 30, Breslau 1892–1930. Oba wydawnictwa pokrywają się też z dziełem J. Delaville le Roulx, *Cartulaire generale*, Paris 1894–1903, t. 1–4, dokumenty z lat 1100–1310.

¹² Mimo opublikowania kilku regestów dokumentów joannickich, na podstawie kopii tych dokumentów przechowywanych w AP we Wrocławiu, przez wydawców regestów śląskich, por. *Regesty śląskie*, red. W. Korta, t. 1–5, Wrocław 1975–1992, z okresu 1343–1360, tu następujące numery: t. 1, nr 168, 112, 113, 531, 577, t. 2 nr 376, t. 3 nr 185, t. 4 nr 578, 624.

W sumie dysponujemy ponad 1190 dokumentami, zachowanymi od 1189 do 1660 r. Materiał ten, niezwykle cenny dla historyka (i nie tylko), zawiera najstarsze zachowane obecnie śląskie dokumenty oryginalne, zwłaszcza biskupów wrocławskich (z drugiej połowy XII w.) z ich pieczęciami, oraz najstarsze dokumenty Piastów śląskich (Henryk Brodaty). Wśród nich mamy też najstarsze znane nam dokumenty miast śląskich, z zachowanym wspinałym materiałem sfragistycznym (Złotoryja z 1268 r.). Omówię pokrótce zawartość dokumentów każdej z zaprezentowanych wyżej komend śląskich.

Komenda w Strzegomiu

Do joannitów strzegomskich mógł należeć pierwszy drewniany kościół św. Piotra, patronat nad drugim kościołem św. Piotra i Pawła otrzymali joannici od komesa Imbrama¹³ w 1202 r., a jego syn Paweł przekazał im nowe nadania w 1239 r. we wsi Pasieczna¹⁴. Wzniesli oni w Strzegomiu wielką bazylikę i uważa się, że byli jej właścicielami od chwili założenia. Znajdują się w tym kościele rzadkie na Śląsku nagrobki i epitafia kamienne. W mieście tym powstała też (jedyna na Śląsku) szkoła zakonna, znana już w 1239 r.¹⁵

Po joannitach strzegomskich pozostało 88 dokumentów z lat 1201–1631. Najstarszymi są wymienione już dyplomy Imbrama i jego syna Pawła, przy których zachowały się najstarsze na Śląsku pieczęcie rycerskie Gniewomira, ojca Imbrama i komesa Pawła¹⁶. Nadania te potwierdził im papież Innocenty IV w 1246 r.¹⁷

Spośród dokumentów książąt śląskich w zespole zachowały się dwa dyplomy wystawione przez księcia Henryka IV Prawego w 1272 r., o wzięciu joannitów strzegomskich pod opiekę i protekcję księcia, oraz z 1277 r. o zwolnieniu ziemi w Lusinie od obowiązków prawa książęcego¹⁸. Zespół posiada jeden z dwóch zachowanych dokumentów księcia świdnickiego Bernarda Zwinnego z 1281 r. o sprzedaży joannitom 100 łanów położonych między rzekami Pleśną a Kamienną. Dokument został zatwierdzony jedyną znaną nam pieczęcią władcy¹⁹. Bardzo interesujący i rzadki jest pod względem prawnym dokument księżnej Beatrycze świdnickiej, wdowy po Bolku I. Jest to układ pojednawczy zawarty między komturem a córkami młynarza w Stanowicach, zamordowanego przez tamtejszego rektora Konrada. Na miejscu morderstwa miał Konrad wznieść krzyż pokutny, który jest

¹³ Sub I, nr 86, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 85.

¹⁴ Sub II, nr 170.

¹⁵ T. W. Lange, *Szpitalnicy...*, op.cit., s. 74.

¹⁶ R. Stelmach, *Śląski dokument rycerski w XIII wieku. Zarys problematyki [w:] Etos rycerski w Europie Środkowej i Wschodniej w X–XV w.*, Zielona Góra 1997, s. 128.

¹⁷ Sub II, nr 309, sygn. 8 (zamiast oznaczenia RM będą używał sygn.).

¹⁸ Sub IV 163 i 318, sygn. 10 i 12.

¹⁹ Sub IV, nr 418, sygn. 14.

najstarszym na Śląsku zabytkiem tego rodzaju (1305 r.)²⁰. Zachowały się również dwa oryginały Bolka II Małego, ostatniego Piasta świdnickiego, o przekazaniu przez kasztelana strzegomskiego Konrada Czirne 2 łanów w Udaninie (1334) i 3 grzywien czynszu z Żółkiewki (1340, sygn. 19 i 20).

W omawianym zbiorze znajdują się tylko cztery oryginały dokumentów biskupów wrocławskich — Tomasza I z 1255 r. (umowa o dziesięciny sygn. 9), Tomasza II z 1272 r. (potwierdzenie wolności i swobód, sygn. 12), Jodoka z Głuchołazów z 1458 r. (nadanie plebanowi strzegomskiemu prawa do ekskomunikowania za niepłacenie dziesięcin, sygn. 36) i o podobnej treści dokument biskupa Rudolfa z 1478 r. (sygn. 43).

Z okresu po przejściu księstwa świdnickiego pod panowanie czeskie zachowały się trzy dokumenty królewskie — Wacława IV z 1403 r. (sygn. 25), Władysława II Jagiellończyka z 1505 r. (zastawienie dworu w Jaryszowie wraz z obejściem, sygn. 55) oraz króla Ferdynanda I z 1541 r. (sygn. 76), z zachowanymi (prócz dokumentu z 1505 r.) pieczęciami władców.

Z korespondencji z innymi klasztorami mamy jedynie dwa dokumenty opatki Anny z klasztoru benedyktynek w Strzegomiu z 1501 i 1503 r. (sprzedaż czynszów z Piekar, Grabiny i Stanowic, sygn. 50 i 53) z jej pieczęciami.

Zwróćmy uwagę na dokumenty władz zwierzchnich joannitów, wielkich mistrzów i przeorów. Zachowały się trzy dyplomy wielkich przeorów Jana Tymme z 1509 r. (który zakupił czynsze na fundację ołtarza św. Anny w kościele św. Piotra i Pawła, sygn. 65), Jana Wartenberga z 1519 r. (który nakazał sprzedać wsie Pasiczną i Lusinę Serwacemu Schindel, sygn. 72) oraz Macieja Leopolda Lobkowitza z 1598 r. (o sprzedaży komendzie łąk i pól w Pasicznej, sygn. 85). Zwracają też uwagę dwa dokumenty wielkiego mistrza Jana z Valetty z 1560 i 1566 r. o zatwierdzeniu wyboru Henryka de Riziano na komtura strzegomskiego (sygn. 77) oraz ciekawy dokument zezwalający komturowi Schenke na wyjazd na Malte w celu załatwienia swoich spraw (sygn. 78). Przy pierwszym dokumencie zachowała się bulla ołowiana, przy drugim pieczęć opłatkowa.

Interesujące są dokumenty władz miejskich księstwa dla joannitów w Strzegomiu. Tę grupę otwiera dyplom Jana plebana i Henryka wójta świdnickiego, którzy potwierdzają joannitom nabycie ogrodu w Pasicznej w 1279 r. Dokument ma zachowaną najstarszą obecnie znaną pieczęć miasta Świdnicy²¹. Kolejne dokumenty, urzędów, burmistrza i rady miejskiej Świdnicy, pochodzą z 1356 r. (o nadaniu czynszów z Paszowic, sygn. 22), a ławników — z 1541 r. (sygn. 75). Równie interesujące są dokumenty władz miasta Strzegomia. Najstarszy, rady miejskiej, pochodzi z 1405 r., z zachowaną pieczęcią rady dotyczy nadania czynszów dla szpitala (jest to najstarsza informacja o szpitalu w Strzegomiu, sygn. 22), oraz z 1508 r., o odstąpieniu czynszów pietancjarzowi, czyli osobie zajmującej się

²⁰ Sygn. 17, W. Scherer, *Krzyże pokutne ziemi świdnickiej*, Świdnica 1984, s. 28.

²¹ SUB IV, nr 381, sygn. 13.

wyżywieniem mnichów (sygn. 58)²². Wreszcie omawiany zespół posiada dobrze zachowane dokumenty ławników, gdzie wymienione są pełne składy władz sądowych miasta z wójtem na czele, oraz z zachowanymi pieczęciami wójta i ławy. Jeden z nich z 1471 r. dotyczy sprzedaży sadu komturowi joannitów (sygn. 39)²³.

Warto jeszcze wspomnieć o innych interesujących dokumentach z omawianego zespołu. W 1299 r. Jan dziekan wrocławski stwierdził, że komtur Henryk wznosił w mieście mury miejskie, a joannici mieli opiekować się odcinkiem od cmentarza do dworu joannitów (sygn. 14). W 1326 r. Frycek Grelenort, sołtys w Jaryszowie, przekazał komendzie 6 miar wosku i 14 miar (?) dobrego wina (sygn. 18). Z 1318 r. pochodzi pierwszy dokument dotyczący sporu między joannitami a karmelitami w Strzegomiu, którzy wzniesli swój klasztor na terytorium joannitów, bez ich zgody (sygn. 23). O wykupie winnicy koło Bramy Jaworskiej dowiadujemy się z dokumentu z 1405 r. (sygn. 27), a o przekazaniu przez Pawła Jencza brewiarza podróznego — z 1419 r. (sygn. 29). Wreszcie w 1478 r. mamy informację o znajdujących się w mieście łaźni i zakładzie kozusznika (sygn. 46).

Komenda w Dzierżonowie

Z lat 1258–1579 zachowało się 56 dokumentów komendy joannitów w Dzierżonowie, stanowiących też interesujący materiał do poznania nieznanych aspektów dziejów miasta.

Najstarszy dotyczy oddzielenia przez biskupa Tomasza I kościoła w Pieszycach od parafii w Dzierżonowie, w zamian za nadanie dwóch łańców w tej wsi. Dokument posiada cztery dobrze zachowane pieczęcie — biskupa, kapituły wrocławskiej, księcia Henryka III Białego i kapelana z Pieszyc Ottona de Wilin²⁴.

Już w 1262 r. był w mieście kościół św. Jerzego. W dokumencie z tego roku książę Henryk III nadaje mu ziemie w Jędrzejowicach, położonych przy drodze do Koziańca, z ogrodem. Ziemie te mają jednak należeć do tych księży, którzy odprawiać będą w kościele mszę świętą²⁵. W dokumencie jego syna, Henryka IV Prawego z 1282 r., występują imiona najstarszego znanego plebana Henryka i wójta Konrada, którzy zawarli z władcą układ o kram mięsny²⁶. W 1338 r. księżęta Bolko II Mały świdnicki i Bolko II ziębicki nadali przeorowi Gawłowi prawo patronatu nad kościołem św. Jerzego. Z faktem tym wiążemy początki joannitów w Dzierżonowie²⁷.

²² Tu również zachowana w dobrym stanie pieczęć Strzegomia.

²³ Pozostałe dokumenty ławnicze mają sygn.: 45, 47–51, 53, 56 (z 1507 r., gdzie wymieniony jest dwór „Pod Koroną Niemiecką”), 57 (z 1507 r., mowa w nim o posesji przy ul. Wrocławskiej), 59 (z 1508 r. o wzniesieniu ołtarza Panny Marii w kościele parafialnym), 60, 61, 67, 69 i 71.

²⁴ Sygn. 89, Sub III, nr 264, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 82.

²⁵ Sub III, nr 412, sygn. 90.

²⁶ Sub V, nr 20, sygn. 92.

²⁷ T. W. Lange, *Szpitalnicy...*, op.cit., s. 73, sygn. 94–96.

Z kolei Bolko II świdnicki sprzedał w 1364 r. komturowi Mikołajowi z Gubina dwór kamienny koło kościoła. Mamy wraz z tym dokumentem najwcześniejszą informację o budowlu kamiennej (świeckiej) w mieście, która była własnością panującego (sygn. 104). Spośród trzech dokumentów Jana ks. opawskiego i starosty ząbkowickiego mamy dwa dotyczące sprzedaży czynszów z Braszowic (1400 i 1412 r., sygn. 114 i 123), a trzeci — ze Stanowic (w 1418 r., sygn. 132), a książęta Rupert legnicki i jego brat Henryk niemczański potwierdzili im sprzedaż czynszu z Miecznik w 1406 r. (sygn. 118).

Królowie czescy, jako władcy księstwa świdnicko-jaworskiego, po wymarcu linii piastowskiej, wystawili dla tutejszych joannitów trzy ważne dokumenty: Wacław IV — potwierdzenie przywilejów, 1408 r. (sygn. 119); Zygmunt — przywilej targowy na sól i chleb we wtorki, a na mięso w soboty, 1420 r. (sygn. 135); Maria czeska — zwrot komendy Wilhelmowi Behr, 1512 r. (sygn. 143).

Jedyny dokument biskupi dla naszej komendy, Tomasza I z 1268 r., to rozstrzygnięcie sporu o przynależność wsi Cullerdorf do kaplicy w Dzierżonowie²⁸, a również jeden dokument opacki — Mikołaja z Henrykowa, z 1383 r. dotyczy sporu między joannitami a rektorem szkoły o śpiew w kościele (sygn. 106).

Zachowało się pięć dokumentów rady miejskiej z przywieszonymi pieczęciami miasta, ze św. Michałem zabijającym smoka. Najstarszy z nich, z 1347 r. dotyczy ufundowania w kościele lampy wieczystej (sygn. 98). Dwa dokumenty z 1402 r. mówią o otrzymaniu od przeora Henryka z Hradca protokołu kaplicy Panny Marii i zobowiązania do opłacania czynszów z sołectwa (sygn. 116 i 117). Wreszcie z 1517 r. pochodzi dyplom o sprzedaży czynszów z dworu i ogrodu rzeźnika miejskiego Storma (sygn. 138–140).

W zespole mamy także cztery dokumenty komturów dzierżoniewskich — Jana z Mostu (1350 r., sygn. 100), Heresa ze Zviretic (1399 r., sygn. 113), Henryka z Hradca (1419 r., sygn. 133) i Jodoka (1419 r., sygn. 134) oraz dwóch wielkich przeorów z ich bullami ołowianymi — Piotra d'Aubusson (1492 r., przyłączenie do komendy beneficjum za miastem, sygn. 137) i Jana Levesque de la Cassière (1579 r., obiór na komtura Karola Tetaur, sygn. 144). W dziale III znajdują się dokumenty trzech komend ziemi opolskiej w Grobnikach, Koźlu i Łosiowie.

Komenda w Grobnikach

Zachowały się do dziś 32 dokumenty z lat 1256–1585. Wieś Grobniki, leżąca w pobliżu Głubczyc, na dawnym terytorium Czech, otrzymała od króla Przemysła Ottokara II w 1256 r. dokument o przekazaniu wsi Ujazd komornikowi królewskiemu Pardusowi, a w trzy lata później przekazanie ceł od Eliasza, kapelana nadwornego²⁹.

²⁸ SUB IV, nr 53, sygn. 53.

²⁹ SUB III, nr 187 i 307, sygn. 146 i 150, archiwum posiada jeszcze dokument króla Wacława II

Wdowa po tym wybitnym władcy, Kunegunda, uwolniła tę komendę w 1279 r. od jurysdykcji królewskiej³⁰. Natomiast biskup ołomuniecki Bruno z Schauenburga potwierdził im patronat nad kościołem w Głubczycach³¹. Dokument ten posiada dobrze zachowaną pieczęć biskupa. Grobniki leżały na terytorium księstwa opawskiego. Najstarszy dokument księcia Mikołaja z 1288 r. dotyczy przekazania joannitom w Głubczycach (po ich przeniesieniu do tego miasta, por. K. Dola, op.cit.) wsi Samborowice³², dokument zaś ks. Mikołaja II z 1349 r. nadania komendzie joannitów w Głubczycach w lenno tegoż miasta (sygn. 157).

Pozostałe dokumenty wystawione były m.in. przez radę miasta Wrocławia, jako starostę księstwa wrocławskiego oraz książąt legnickich. Te dotyczą dóbr joannickich w Damianowicach, Glinicy, Suchowicach i Piotrówku³³. Dwa dokumenty wystawili dla tej komendy wielcy przeorzy — w 1578 r. Jan Levesque de la Cassière o wyborze na komtura Jerzego Adelspach, w 1585 r. (sygn. 175) Hugo de Loubex Verdalla o połączeniu komendy w Łosiowie i Grobnikach w osobie komtura Oktawiana Spino (sygn. 176).

Komenda w Koźlu

Z okresu 1293–1652 zachowało się 17 dokumentów komendy joannickiej w Koźlu. Od biskupa Jana Romki tutejsi zakonnicy otrzymali kościół wraz z dziesięcinami w Pokrzywnicy, Cisowej i Łańcu. Inny dokument biskupa — w tym wypadku Marcina Gerstmann, z 1579 r. zezwala Janowi Oppersdorf i mieszczanom kozielskim na rozbudowę cmentarza i zburzenie sąsiednich drewnianych domów, a następnie na wybudowanie nowego klasztoru św. Franciszka. Za pogrzeb odprowadzany w kościele ustalono opłatę 1 grzywny, a na cmentarzu 3 grzywny. Na czerwono-białych sznurach zachowała się pieczęć biskupa (sygn. 185). Dla komendy w Koźlu wystawiono następujące dokumenty przez książąt oleśnickich: Konrad IV Starszy — fundacja kaplicy, 1414 r. (sygn. 178); tenże — umowa z Mikołajem Gildaw, 1415 r. (sygn. 180); Konrad Biały — grzywny z Gościęcina 1434 r. (sygn. 181); tenże — grzywny z Maciowakrza 1434 r. (sygn. 182).

Zachowały się także dwa dokumenty burmistrza i rady miasta Koźla. Pierwszy, z 1459 r., dotyczy opłat na ufundowanie w kościele 30 mszy za męża Zofii Pozaw — Hencze, a drugi — z 1596 r. — sporu o miejsce poza miastem, gdzie wybudowano karczmę z wyszynkiem piwa, a której właściciele zostali wygnani (sygn. 183 i 191). Natomiast z lat 1592–1596 pochodzą cztery dokumenty plebana Kacpra de Lessius,

---

z 1302 r. o przekazaniu komturowi prawa patronatu nad kościołem w Głubczycach, sygn. 154, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 82.

³⁰ Dokument transumowany przez radę miasta Wrocławia 27 IX 1512 r., sygn. 172.

³¹ SUB IV, nr 375, sygn. 149.

³² SUB V, nr 384, sygn. 153.

³³ Z władców legnickich byli to: ks. Małgorzata (1441 r., sygn. 165), ks. Jadwiga (1458 r., sygn. 167, 1468 r., sygn. 168), Fryderyk I (1472 r., sygn. 169 i w 1474 r., sygn. 171).

m.in. o zamianę dworu parafialnego położonego zbyt daleko od kościoła, który przez to miał dla zakonu małe znaczenie, na dwór leżący bliżej szkoły parafialnej (sygn. 187–190).

Komenda w Łosiowie

Po archiwum tej komendy pozostały 34 dokumenty z lat 1238–1585. Joannici otrzymali Łosiów (koło Brzegu) od ks. Henryka Pobożnego, po 19 III 1238 r., który zezwolił im na lokację tej wsi na prawie niemieckim³⁴. Z kolei zakon ten uzyskał od rycerza Mikołaja, syna Bogusława z Wróblina, młyn i łąkę nad Nysą oraz prawo połowu ryb³⁵. Pierwszy z dokumentów biskupich Tomasza II z 15 III 1284 r. dotyczy odnowienia joannitom prawa do dziesięcin ze Stoszowic³⁶, a z 29 XI t.r. mamy dyplom komesa Bogusza z Pogorzeli o odstąpieniu mieszczanom z Lewina Brzeskiego ziemi poza miastem, z której mają płacić podatki komendzie. Wreszcie 25 III 1297 r. sprzedał on (tzn. komes Bogusz) komturowi Boguszowi Suevo czynsze w zbożu i prawa do młyna w Groblicach³⁷.

Dla badaczy najbardziej interesujące są dwie grupy dokumentów z tego zespołu — wystawione przez książąt śląskich oraz komturów tej komendy, z zachowanymi w dobrym stanie pieczęciami. Do grupy „książęcej”, oprócz wymienionych, należą jeszcze: dokument ks. legnickiego Bolesława III Rozrzutnego z 1342 r. o uwolnieniu dóbr w Łosiowie od obowiązków prawa książęcego (sygn. 203), dwa dokumenty jego syna — ks. brzeskiego Ludwika I o sprzedaży komendzie czynszów z Łosiowa i Jasiony (1368 r. i 1378 r.), Różyny i Buszczyc (sygn. 212), dokument jego synów Ruperta, Ludwika II i Wacława z 1420 r. oraz książąt Jana i Henryka lubińskich z 1443 r. i 1449 r. w sprawie zastawu i poboru czynszów Łosiowa, Kruszyny, Różyny i Buszczyc ks. opolskiemu Bolkowi (sygn. 207–9). Książę brzeski Jan w 1450 r. zrzekł się praw do wymienionych wsi (sygn. 210), co potwierdzili kolejno ks. Ludmiła w 1498 r., Jerzy II w 1512 i 1515 r. oraz Fryderyk II w 1545 r. (sygn. 217, 219, 220 i 221). Wreszcie Jerzy II potwierdził komendzie prawa do posiadania wyższego i niższego sądownictwa w Łosiowie (sygn. 224).

Zachowały się także cztery dokumenty komturów; z 1317 r. Alberta de Burnis o sprzedaży komendzie czynszów, z 1332 r. Konrada Spigel o zapisie jej grzywien z karczem w Łosiowie i Jasionej, z 1385 r. ks. Ziemowita cieszyńskiego o uwolnieniu od powinności mieszkańców Różyny (sygn. 200, 201, 205, 216). Ze względu na zachowane pieczęcie są one ciekawym materiałem do badań sfragistycznych.

³⁴ SUB II, nr 144, sygn. 194, por. K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 83.

³⁵ SUB III, nr 258, sygn. 195.

³⁶ SUB V, nr 81, sygn. 197 (odpis).

³⁷ SUB V, nr 159, sygn. 196 i 198, oba dokumenty z pieczęciami wystawcy.

Komenda w Złotorzy

Do Złotorzy joannici przybyli w 1268 r. i otrzymali na własność kościoła, obecnie parafialny Najświętszej Marii Panny. Z t.r., z 20 grudnia, zachowały się najstarsze dokumenty władz miejskich Złotorzy, z burmistrzem Sidelmannem de Burnis; potwierdził on przekazanie trzech łanów plebanowi Konradowi Hakonis przez Benedyktę, córkę zmarłego wójta Tomasza. Dokument istniejący w dwóch ekspedycjach, posiada wspaniale zachowane pieczęcie miasta, które wśród pieczęci miejskich należą do najstarszych ocalałych pieczęci na Śląsku³⁸. Z następnego roku (24 II 1269) mamy dokument ks. Bolesława II Rogatki potwierdzający powyższe nadanie. Książę przeznacza tę darowiznę na utrzymanie księdza i na pochówki dla biednych³⁹. Na czerwonych sznurach widnieje pieczęć książęca. Jeden z jego kolejnych następców, Bolesław III Rozrzutny, w 1331 r. nadał komturowi Henrykowi Kitzcynger ćwierć dziesięciny z kopalni złota na ufundowanie mszy za swoją duszę⁴⁰. Interesujący jest dokument księcia Waclawa I z 1346 r. potwierdzający fundację na cmentarzu parafialnym kaplicy (później św. Mikołaja) z ołtarzem Wszystkich Świętych, która miała przypaść komendzie, oraz z 1352 r. o darowaniu komturowi Janowi Uran czynszu z łązni (sygn. 236, 238, 239). Jest to zarazem najstarsza wzmianka o łązni w mieście. Wreszcie władca ten udzielił joannitom prawa do korzystania z wód płynących przez ziemie kościoła św. Mikołaja. Ostatni z zachowanych w tym zespole dokumentów książęcych wystawił Rupert I w 1378 r. o rozszczeniu sporu między komendą a miastem⁴¹.

Tylko dwa nadania wystawili dla komendy biskupi wrocławscy. Są to dokumenty biskupa Rudolfa z 1474 r. Wyjął on spod opieki komtura kościoła w Prusicach i kaplicę św. Jodoka na przedmieściu Złotorzy (może na terenie obecnego Kopacza), przekazując je kościołowi w pobliskiej Rokitnicy; biskup przekazał też w tym dokumencie informację o zburzeniu wymienionej kaplicy przez husytów⁴².

Niezwykle interesujące są dokumenty władz miejskich — burmistrza i rady, oraz wójta (sołtysa) i ławy miejskiej. Pierwsze pochodzą już z 1328 r., druga grupa zaczyna się od 1398 r. W dokumentach tych mamy informacje, że sołtysa (który w każdym z omawianych dyplomów jest wymieniony imiennie) ustanawiał wójt. Dokumenty te, których do początku XVII w. zachowało się ponad 100, podają pełne składy ławy miejskiej, imiona sołtysów i wójtów, a w swej treści mają istotne wiadomości do dziejów topografii miasta. Oto przykładowo niektóre: od 1414 r. w wielu występuje nazwa ulicy Wolfgasse (sygn. 257–8, 267, 271), a od 1497 r. mamy informację o Wilczej Górze (Wolfsberge, sygn. 315, 320, 323). Inne obiekty wymienione w tym materiale to: posiadłość „zu Hoberg”, 1424 r. (sygn. 263); brama

³⁸ SUB IV, nr 82, sygn. 228 i 229, por. K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 86.

³⁹ SUB IV, nr 91, sygn. 230.

⁴⁰ CDS XX, s. 16, sygn. 233.

⁴¹ Sygn. 244 i 245.

⁴² Husyci zniszczyli miasto na przełomie lat 20.–30. XV w., sygn. 299–301.

miejska, 1428 r. (sygn. 267); łaźnia 1429 r. (sygn. 268–9); brama dolna, 1460 r. (sygn. 284); ogród przy fosie, 1463 r. (sygn. 286); ratusz, 1464 r. (sygn. 288); karczma, 1529 r. (sygn. 342); pięć kramów piekarskich, 1606 r. (sygn. 346).

Dokumenty te informują o takich sprawach, jak np. ta, że ławnicy otrzymali w 1405 r. zeznania o nieoszczędzaniu światła w dworze komendy i o niezamykaniu w niej pomieszczeń (sygn. 255). Dokumenty wspominają o zniszczeniach dokonanych przez husytów, np. o spaleniu archiwum komendy⁴³, a także ufundowaniu w 1460 r. przez górników specjalnej mszy śpiewanej w kościele NMP (sygn. 280). Jeśli dodamy, że wszystkie dokumenty posiadają dobrze zachowane pieczęcie, to rola zachowanego materiału do badań znacznie wzrośnie.

Ubogo natomiast prezentują się dokumenty komturów złotoryjskich, których mamy zaledwie dwa; z 1387 r. komtura Pawła o podziale dochodów komendy i 1426 r. Wawrzyńca o sprzedaży ziemi komendzie w Lwówku (sygn. 249 i 264).

Komenda w Lwówku Śląskim

Od 1281 r. słyszymy o komendzie joannitów w Lwówku Śląskim, związanej losami z księstwem świdnicko-jaworskim. Do jej dziejów zachowało się 116 dokumentów z lat 1281–1660, przechowanych, jak pozostałe, w dobrym stanie (również pieczęcie), a zawierające bardzo interesujący materiał badawczy.

Jej początki wiążemy z nadaniem joannitom przez ks. Bernarda świdnickiego prawa patronatu nad kościołem w Lwówku 18 III 1281 r. (co zostało potwierdzone przez biskupa Tomasza II 10 IV 1282 r.)⁴⁴ oraz z nadaniem przez jego brata Bolka I Surowego 2 VIII 1288 r. prawa patronatu nad kościołem w Chmielnie, co również potwierdził tenże biskup 31 VIII t.r., a później też biskup praski Jan w 1304 r.⁴⁵

Podczas przeglądania dokumentów dawnego archiwum joannitów z Lwówka zwraca uwagę pewien porządek, według którego je układano. Zapewne nastąpiło to najwcześniej w końcu XVI lub na początku XVII w. Dokumenty do końca XIV w. ułożone są chronologicznie, od tego czasu w układzie rzeczowym.

Omawiając tę pierwszą grupę dokumentów, można wydzielić kilka działów wedle ich wystawców. Książętami wystawiającymi byli władcy z linii Piastów świdnickich i jaworskich. Zachował się oryginał dokumentu Henryka jaworskiego z 1319 r. o uwolnieniu braci de Raussendorf od obowiązku dostarczania łuczніка z Miechowic (sygn. 483) oraz transumpt z 1414 r. czterech dokumentów księżnej Agnieszki dotyczących sprzedaży łąk w pobliżu Dębowego Gaju, z lat 1374–1390 (sygn. 366). Z tego czasu mamy też transumpt dokumentu króla czeskiego Wacława IV z 1385 r. w tej samej sprawie. Interesujące są postanowienia biskupa Przecława z Pogorzeli. W pierwszym, z 1351 r., biskup udziela 40 dni odpustu tym, którzy

⁴³ W 1434 r., por. sygn. 270.

⁴⁴ SUB IV, nr 406 i V, nr 11, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 83, sygn. 349, 406.

⁴⁵ SUB V, nr 393 i 399, sygn. 350.

odwiedzą kościół NMP w Lwówku i pomodlą się za dusze w czyśćcu cierpiące. W drugim, z 1353 r., biskup ustanawia altarystą w Lwówku komtura joannitów Mikołaja (sygn. 352–3).

Z dwóch dokumentów wielkich przeorów warto wymienić ten, w którym w 1355 r. przeor Gawel ofiarował czynsze przejęte od mieszczan kościołowi parafialnemu i z 1399 r. Heresa ze Zviretic poświadczającego bratu Mikołajowi Sturm kupno brewiarza podróznego. Brewiarz został przeznaczony dla biednych na odprawianie godzinek (sygn. 354 i 361). Interesujące są też cztery dokumenty władz miejskich z zachowanymi pieczęciami miasta. W 1335 r. burmistrz Mikołaj Sideler i rada miejska potwierdzili zapis Anny, wdowy po Henryku Roen, w postaci czynszów na oświetlenie kościołów joannickich w Strzegomiu i Lwówku. Z 1383 r. pochodzi najstarszy dokument wójta i ławników. Potwierdzili oni wzniesienie ołtarza w kaplicy św. Mikołaja w kościele parafialnym i prawo do mianowania altarystów. Istniało zastrzeżenie, że altarysta ten nie może dokonywać pochówków, a połowę swych dochodów musi przeznaczać na dokonywanie pochówków przez władze kościelne, drugą połowę na wystrój kaplicy. Zachowane dokumenty podsędków i ławników z 1386 i 1398 r. informują o przekazaniu czynszów, przy czym w drugim z nich były to czynsze z ogrodu oraz trzy kurczaki (sygn. 351, 355, 357 i 358).

Dokumenty od XV w. układano według układu rzeczowego. W ich ramach stosowano system chronologiczny: cztery dokumenty dotyczyły dóbr w Dębowym Gaju i tamtejszej łąki Tammwiese, z lat 1413–1460, sygn. 363–366; trzy dokumenty mówią o przekazaniu komendzie księgozbiorów (w tym brewiarza) z lat 1419, 1436 i 1439; zapisy i testamenty dla komendy w postaci majątku ruchomego i nieruchomego w Lwówku i okolicznych wsiach, z lat 1438–1524, razem 61 dokumentów; sprawy dóbr w Płóczkach i Płakowicach, wydzielone w osobną grupę, z lat 1426–1513. 70 dokumentów dotyczy sporów o posiadanie łąk i praw łowieckich w Bobrze. Spory te rozstrzygały sądy we Wrocławiu i dworskie przy starostwie księstwa.

Komenda w Brzegu

Dysponujemy obecnie 52 dokumentami do dziejów komendy joannitów w Brzegu, z lat 1280–1571. Początki jej wiążemy z nadaniem ks. Henryka IV Prawego, dokonany w czasie zjazdu wiedeńskiego z królem niemieckim Rudolfem I Habsburgiem. Książę śląski wystawił dokument 4 marca i powołał na Śląsku nową placówkę joannitów, którzy w Brzegu (Alta Ripa) otrzymali kościół parafialny. Zachowały się dwie ekspedycje tego dokumentu, z zachowanymi pieczęciami księcia, przywieszonymi na kolorowych sznurach⁴⁶. Tenże książę w 1283 r. zamienił swemu kanclerzowi Bernardowi z Kamenz wieś Minkowice Oławskie na Rataje i Stary Brzeg⁴⁷. Imię pierwszego komtura w Brzegu Alberta wymienia dokument biskupa

⁴⁶ SUB IV, 387, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 81, sygn. 533 i 534.

⁴⁷ SUB V, nr 75, sygn. 535.

Henryka z Wierzbnej z 24 I 1302 r., w związku z mianowaniem nowego plebana w Kościerzycach⁴⁸.

Najwięcej dokumentów otrzymała komenda od miejscowych władców, książąt brzeskich i legnickich, którzy wystawili dla joannitów 18 dyplomów. Książę Bolesław III Rozrzutny przeznaczył dla nich trzy dokumenty, w których uznał podległość komendzie wsi Popowice (1342), potwierdził nadanie łąny w Gaci (1343) i wreszcie uwolnił od powinności wobec dworu książęcego dobra w Jankowicach i Biskupicach (sygn. 538–40). Wdowa po nim, ks. Katarzyna, potwierdziła zakonowi sprzedaż dwóch łąnów w Gaci i Szymanowicach (1354) oraz w Michałowicach (1356), a także potwierdziła zawarcie układu o posiadanie ceł i dochodów z Brzegu i Oławy (1357 r., sygn. 541–2, 544–5).

Liczne nadania otrzymali joannici od ks. Ludwika I — czynsze w Brzegu (1361), 1/2 łąna w Stoszowicach (1372), 40 grzywien z Popowic (1379), prawa do ceł z Oławy (1381), posiadanie jurysdykcji nad sądem dworskim w Oławie (1385)⁴⁹. Od Henryka ks. lubińskiego joannici dostali zwolnienie od opłat w Minkowicach, od Ludwika II — wieś Kopaniec⁵⁰.

Wreszcie, w XVI w. książę Jerzy I potwierdził dochody komtura (1509 r.), a Jerzy II poinformował kolejnego komtura o długach Fryderyka Pannwitz (sygn. 581 i 584). Wszystkie wymienione dokumenty mają dobrze zachowane pieczęcie książęce.

Zespół posiada też interesujący dokument biskupi, tj. dyplom Wacława księcia legnickiego i biskupa wrocławskiego, który prosi altarystów kościoła św. Mikołaja, aby słuchali wskazówek plebana i pomagali mu w przygotowaniach do uroczystych procesji świątecznych (sygn. 561). Po komturach brzeskich pozostał dokument Waltera z 1355 r. o sprzedaży poddanym z Popowic dwóch łąnów w Szymanowicach⁵¹. Posiadamy też pięć dyplomów wielkich przeorów z Pragi wystawionych dla tej komendy: ks. Ziemowit — szkoła w Brzegu, 1376 r. (sygn. 549); tenże — 6 łąnów z Łosiowa, 1383 r. (sygn. 577); tenże — 6,5 łąna w Popowicach, 1387 r. (sygn. 554); Markolt — czynsze 5 grzywien, 1393 r. (sygn. 556); Heres ze Zviretic — sprzedaż czynszów, 1398 r. (sygn. 560).

Ze względu na zachowane pieczęcie miasta, rady i ławy miejskiej wymienimy dokumenty władz miasta. Rada miasta (z burmistrzem) wystawiła dla zakonników osiem dokumentów: o potwierdzeniu komendzie praw do ogrodów za bramami

⁴⁸ Dokument zachowany w transumpcie z 1374 r., sygn. 548. Transumpt Apeczki, kanonika i oficjała wrocławskiego, oraz Guntera z Piławy, zastępcy komtura brzeskiego, dotyczy obsadzania plebanii w Kościerzycach (wszystkie z 29 VIII 1335 r.) oraz powtórnego zatwierdzenia tej transakcji przez biskupa Nankera 1 IX 1335 r.

⁴⁹ Sygn. 576, 546–7, 551–3. Interesujący jest dokument z 1372 r., w którym ks. Ludwik potwierdził, że Sulek ze Stoszowic odstąpił Agnieszce, wdowie po Jaszku Pyrsyneke, 1/2 łąna w Stoszowicach jako zadośćuczynienie za zabicie jej męża.

⁵⁰ Sygn. 559, 569. Ludwik II zobowiązał się komturowi do spłaty długu, który zaciągnął na potrzeby walki ze swym bratem Henrykiem (sygn. 570).

⁵¹ Zachowana pieczęć komtura Waltera w dobrym stanie, sygn. 543.

Opolską i Małujowicką (sygn. 546), o opłaceniu czynszu Marcinowi zw. „U bramy” (1401–1412, sygn. 563–568) oraz o opłacie ceł z Oławy (1447 r., sygn. 572). Jeden dokument wójta i ławy miejskiej z Oławy z 1376 r. dotyczy sprzedaży komturowi ogrodu w Popowicach (sygn. 550).

Komenda w Tyńcu nad Ślężą

Jedną z najstarszych komend joannickich na Śląsku była komenda położona w Tyńcu nad Ślężą, w pobliżu Wrocławia, z której mamy zachowane najstarsze śląskie dokumenty sięgające okresu od 1189 do 1622 r. i liczące 157 j.a.

Znajdują się tu dwa (i jedyne) zachowane dokumenty biskupa wrocławskiego Żyrosława II. Pierwszy jest datowany i wystawiony w 1189 r. — biskup nadaje joannitom dwie nowe placówki. Są to kościół w Bardzie, który uposaża dziesięcinami z Barda, Pilc, Dzbanowa i Służejowa. Następnie potwierdza darowiznę kościoła w Tyńcu wraz z dziesięcinami z Tyńca, Piławy, Gosławic, Młodoszowic i Glinicy. Komenda w Bardzie nie utrzymała się⁵².

Drugi z wymienionych dokumentów tegoż biskupa jest nie datowany, ponieważ jednak powtarza uposażenie joannitów w Tyńcu dziesięcinami z Młodoszowic, Glinicy, Tyńca i Gosławic oraz Piławy, możemy go datować również na 1189 r. W tym dyplomie nie ma mowy o kościele w Bardzie. Przy obu dokumentach zachowały się pieczęcie biskupa, m.in. najstarsza znana pieczęć biskupia, na której siedzący biskup trzyma w ręce fundowany przez siebie kościół (może chodzi o Bardo lub Tyniec)⁵³. Wymienione tu nadania potwierdził papież Innocenty III 15 XII 1203 r.⁵⁴, przekazując pod zwierzchnictwo tej komendy kościół w Bardzie. Dokument ten (bulla papieska) posiada zachowaną pieczęć ołowianą na żółto-czerwonych niciach.

Kolejny dokument dla tej komendy wystawił biskup Wawrzyniec w 1212 r. Mowa jest w nim o potwierdzeniu wszelkich nadań dla tutejszych szpitalników, czynionych przez biskupów Żyrosława II, Jarosława (1198–1201) i Cypriana (1201–1207). Na czerwono-żółtych sznurach zachowała się pieczęć biskupa⁵⁵.

W ślad za tymi szły dalsze nadania dla szybko rozwijającej się komendy. Na okres 1234–1240 datuje się jeden z najstarszych dokumentów rycerskich ze Śląska; chodzi tu o nadanie komesa Adlarda w postaci części swego dziedzictwa na wybudowanie młyna. Dokument ma zachowaną bardzo rzadką (i jedyną znaną) pieczęć preceptora joannitów Hugona⁵⁶. Natomiast w 1244 r. ks. Bolesław II Rogatka potwierdził

⁵² Por. K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 81, kościół ten przekazano joannitom w Strzegomiu, ibid., s. 46–47, T. W. Lange, *Szpitalnicy...*, op.cit., s. 72.

⁵³ Sub I, nr 56 i 57, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 85, sygn. 585 i 586. Oba dokumenty nie posiadają list świadków. Pieczęć tego biskupa jest też zachowana przy falsyfikacie Bolesława I Wysokiego dla cystersów w Lubiążu, AP we Wrocławiu, rep. 91, nr 4.

⁵⁴ Sub I, nr 90, sygn. 589.

⁵⁵ Sub I, nr 89, sygn. 590.

⁵⁶ Sub II, nr 197, sygn. 587.

darowiznę komesa Michała części swego dziedzictwa w Grodziszczu⁵⁷, a w 1251 r. nadał joannitom wieś Wilków. Natomiast brat Bolesława, Henryk III Biały, nadał zakonnikom 14 łąnów we wsi Głowizna⁵⁸. Komenda tyniecka otrzymała w XIII w. nadania od książąt wrocławskich, w okresie późniejszym od książąt legnickich i świdnickich. Przytoczymy ich zestawienie, z zaznaczeniem spraw, jakich dotyczyły:

Henryk IV Prawy	2 łąny w Głowiznie, 1282 r.	sygn. 594
tenże	wieś Radomierz, 1286 r.	sygn. 596–7
Mieszko raciborski	wieś Pyszczy, 1290 r.	sygn. 600
Henryk V Gruby	młyn i staw w Tyńcu, 1290 r.	sygn. 599
Beatrycze świdnicka	nieużytki k. Kamionnej, 1302 r.	sygn. 603
Bolesław III Rozrzutny	wolności od czudy, 1306 r.	sygn. 604
tenże	folwark Tyńczyk, 1309 r.	sygn. 605
tenże	Tyńczyk, 1312 r.	sygn. 606
Bernard świdnicki	2 łąny w Piławie, 1317 r.	sygn. 607
Bolesław III	służby z Tyńczyka, 1319 r.	sygn. 608
tenże	sądownictwo komtura, 1320 r.	sygn. 611
tenże	4 łąny w Tyńczyku, 1320 r.	sygn. 609–10
tenże	wójt w Niemczy, 1320 r.	sygn. 612
tenże	wieś Karczyn, 1321 r.	sygn. 613
Bernard świdnicki	potwierdzenie wolności, 1326 r.	sygn. 614
Henryk VI wrocławski	służby w Radomierzycach, 1329 r.	sygn. 615
Bolko II świdnicki	komtur w Tyńcu, 1333 r.	sygn. 617
tenże	dobra w Piławie, 1334 r.	sygn. 623
tenże	sprzedaż 1/2 Karczyna, 1335 r.	sygn. 620
Bolesław III	czynsze z Radomierzyc, 1342 r.	sygn. 622
Mikołaj Mały ziębicki	odebranie Piławy, 1343 r.	sygn. 623
Bolko II świdnicki	dobra w Karczynie, 1344 r.	sygn. 625–6
tenże	zapis Karczyna, 1346 r.	sygn. 627
tenże	czynsze ze Świątnik, 1347 r.	sygn. 628
tenże	1/2 Karczyna, 1347 r.	sygn. 630
tenże	szos z Tyńca i Glinicy, 1353 r.	sygn. 634
tenże	szos z Karczyna, 1353 r.	sygn. 641
Mikołaj ziębicki	dwór i 7 łąnów w Piławie, 1355 r.	sygn. 637
tenże	szpital w Piławie, 1356 r.	sygn. 639
Bolko II świdnicki	szos ze Świątnik, 1356 r.	sygn. 640
Bolko III i Henryk zięb.	dochody z Piławy, 1364 r.	sygn. 644

⁵⁷ Zachowała się przy nim pieczęć księcia, SUB II, nr 279 i III, nr 21, sygn. 591–2.

⁵⁸ SUB III, nr 137, sygn. 593, przy tym dokumencie pieczęć Bolesława Rogatki i fragment pieczęci Henryka III.

Bolko III ziębicki	j.w., 1369 r.	sygn. 648
tenże	j.w., 1377 r.	sygn. 650
Henryk lubiński	szos z Glinicy, 1411 r.	sygn. 679
Konrad oleśnicki	spór o Kamionnę, 1412 r.	sygn. 681
tenże	3 grzywny z Kamionnej, 1413 r.	sygn. 685
Rupert legnicki	sołectwo w Tyńczyku, 1424 r.	sygn. 700
Henryk głogowski	dobra w Niemstowie, 1438 r.	sygn. 706
Małgorzata legnicka	dobra w Glinicy, 1449–1454 r.	sygn. 708–12
Jadwiga legnicka	j.w., 1455 r.	sygn. 713
Jerzy II legnicki	opłaty z Roszkowic, 1548 r.	sygn. 733

W omawianym zespole występują cztery dokumenty królewskie wystawione dla komendy. Z 1331 pochodzi nadanie króla czeskiego Jana Luksemburskiego. Władca mianował komtura z Tyńca wielkim przeorem na Czechy, Austrię i Polskę. Jest to jedyny dokument o takiej treści zachowany w zespole. W dniu 11 IV 1361 r. w Poznaniu król Polski Kazimierz III Wielki wystawił dla joannitów przywilej o zamianie jezior i pastwisk. Jedyny ten dyplom władcy polskiego posiada dobrze zachowaną pieczęć herbową z orłem w czerwonym wosku. Z 1437 r. zachował się akt cesarza Zygmunta Luksemburczyka o potwierdzeniu zakonowi praw do czynszu z Wierzbnej, a z 1552 r. mamy dokument króla Ferdynanda I o jurysdykcji w dobrach komendy. Dodajmy, że wszystkie te dokumenty mają pieczęcie majestatyczne panujących (sygn. 616, 704, 714, 735).

Badacz dysponuje także dwoma zachowanymi dokumentami opatów z klasztoru w Henrykowie: opata Sidelmanna, o otrzymaniu 190 grzywnien z Karczyna od komesa Teodoryka z Tyńca i Mikołaja z Krakowa (1397 r.) o sprzedaży joannitom szosu w Świątnikach (sygn. 631, 655).

Zachował się też jedyny dokument ławniczy z Niemczy o uwolnieniu tamtejszego wójta od opłat wobec komtura, w związku z uszkodzeniem placówki joannitów przez Mikołaja z Wiązowa (sygn. 654).

Mamy też następujące dokumenty przeorów: Michała z 1334 r., Teodoryka z 1350 r., Benesza z 1369 r., cztery dokumenty Boruty ze Stachowa z lat 1399–1400 oraz wielkich przeorów: Gawła z Lwówka z 1340, 1347, 1354 i 1355 r. oraz Jana ze Zviretic z 1367 r. Wszystkie dotyczą poboru czynszów ze wsi należących do komendy tynieckiej. Wspomnijmy dodatkowo, że przy dokumencie wielkiego przeora Gawła z 1355 r. o wypłaceniu komturowi czynszów z Piławy zachowały się pieczęcie komturów z Żytawy, Strzegomia, Oleśnicy Małej, Brzegu, Łosiowa, Wrocławia oraz pieczęć księcia świdnickiego Bolka II Małego. Jest to jedyny dokument, przy którym są pieczęcie komturów tyłu komend.

Z okresu po 1400 r. można wydzielić znaczną część dokumentów wystawionych przez kolejnych komturów: Boruta ze Stachowa, 1401–1405 (sygn. 660–670); Mikołaj Berolt, 1401–1411 (sygn. 673–678); Piotr Doring, 1413–1422 (sygn. 682–4 i 687–98); Jerzy Tsceschke, 1500–1504 (sygn. 723–724); Albert ze Sternberku, 1580 (sygn. 739);

Joachim z Cecovic, 1583 (sygn. 739); Rudolf Colloredo, 1622 (sygn. 741); oraz wielkich przeorów z Malty: Klaudiusz de la Sengle, 1555–1556 (sygn. 736–737); Jan de Valette, 1559 (sygn. 738), z zachowanymi bullami oraz pieczęciami umieszczonymi w kapslach drewnianych. Wymienione dokumenty wielkich przeorów dotyczą głównie wyboru komturów w Tyńcu.

Wspomnijmy jeszcze o kilku szesnastowiecznych dokumentach biskupów wrocławskich — czterech dyplomach Jakuba von Salza z 1536 r., który potwierdził dawniejsze nadania dla komendy (sygn. 728–31), oraz biskupa Baltazara Promnitz z 1540 r. nadający Wacławowi Prockiemu jazy koło Piławy (sygn. 732). Wszystkie mają zachowane pieczęcie opłatkowe i woskowe wymienionych biskupów.

Komenda w Oleśnicy Małej

186 zachowanych dokumentów do dziejów jednej z najmłodszych komend na Śląsku odnosi się do lat 1288–1618. Joannici przejęli tę komendę po likwidacji w Oleśnicy templariuszy na początku XIV w. Wcześniejsze zachowane dokumenty odnoszą się do dóbr, które znalazły się w okresie późniejszym we władaniu joannitów. Najstarszy z tych dokumentów, z 30 VI 1288 r., dotyczy jeszcze templariuszy. Wtedy to brat Fryderyk Silvester, preceptor tego zakonu, nakazał poddanym z Broźca przekazać daniny komendzie oleśnickiej⁵⁹. Przekazania czynszów z Goczałkowic tyczy też dokument Janusza kolejnego preceptora w Oleśnicy M. (sygn. 744).

Joannici pojawili się w tych stronach po 1318 r., kiedy to Mikołaj prepozyt premonstratensów ze Strzelna, za zgodą swego konwentu i konwentu benedyktynek św. Augustyna, sprzedał temu zakonowi dobra w Niemilu (sygn. 743).

Znaczna większość dokumentów dla komendy w Oleśnicy została wystawiona przez władców tej ziemi, książąt legnickich, począwszy od Bolesława III, jego synów Wacława I i Ludwika I, następnie Ruperta I, Henryka lubińskiego, Elżbietę i Jadwigę, Fryderyka I, Jerzego I i Fryderyka II. Dokumenty te dotyczą alienacji dóbr ziemskich, we wsiach Kalinowa, Witowice, Niemil, Łąka, Częstocice, Bryłów, Jankowice, Bierzów, Młodoszowice oraz w samej Oleśnicy Małej.

Joannici tutejsi dostali też nadania od książąt ziebickich — Mikołaja Małego i jego żony Agnieszki, Bolka III i Eufemii. Te z kolei dotyczyły dóbr w Kucharzowicach, Jutrznie, Kowalowie, Broźcu, Swegorn (obecnie część miasta Strzelina) i Kęszyc.

Posiadłości wymieniane w dokumentach oprócz ziemi ornej obejmowały także młyny, stawy i przyległe lasy, a także dziesięciny i inne dochody.

Od biskupów wrocławskich joannici z Oleśnicy otrzymali trzy dokumenty — zgodę na wymianę dóbr w Bryłowie od biskupa Nankera w 1329 r., zrzeczenie się przez sołtysa Piotra pretensji do ziemi w Karczynie, potwierdzone przez biskupa Wacława. Od tegoż biskupa odwiedzający kościół w Oleśnicy Małej otrzymali odpust 40-dniowy. Taki odpust został też udzielony modlącym się w tym kościele przez arcybiskupa

⁵⁹ SUB V, nr 387, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 84, sygn. 742.

gnieźnieńskiego Bodzantę i grono polskich biskupów w nie datowanym dokumencie, pochodzącym z lat około 1384–1387⁶⁰.

Jedyny dokument cesarza Karola IV dla śląskich joannitów to dyplom dla joannitów oleśnickich z 1373 r., w którym cesarz potwierdzał przekazanie przez księcia Bolka III ziebickiego miasta Ziębic i wsi Jutrzyzna, Brożec i Kowalowej swej żonie księżnej Eufemii. Przy zachowanych dwóch ekspedycjach znajdują się majestatyczne pieczęcie cesarskie⁶¹.

Warto zwrócić uwagę na trzy sporne dokumenty joannitów, które swój epilog znajdowały na posiedzeniach sądowych. Zaangażowana w nie była księżna Agnieszka ziebicka, która w 1362 r. toczyła z zakonem spór o sześć krów, a w 1365 r. z księciem Ziemowitem o konie. Ugoda między komendą a tą władczynią podpisana została w 1367 r.⁶²

Trzy dokumenty dla komendy w Oleśnicy wystawili ławnicy miasta Oławy w sprawach opłaty czynszu z Włodzisławic (1347), sprzedaży młyna w Kalinowie (1352) i sprzedaży części Kucharzowic (1415)⁶³. Dokumenty zaopatrzone zostały w pieczęcie wójtowskie i sądu ławniczego. Wiele dokumentów z pieczęciami komturów zachowało się po komturach oleśnickich; dotyczą one transakcji dobrami ziemskimi. Wystawcami ich byli: Michał, 1331 r. (sygn. 754); Teodoryk de Salice, 1337 r. (sygn. 758); Ziemowit ks. cieszyński, 1363–1390 r. (sygn. 790–832, 13 dokumentów); Markolt z Vrutice, 1391 r. (sygn. 833); Jan, 1393 r. (sygn. 834); Walwan, 1396–1398 r. (sygn. 835–6); Mikołaj Gulnicz, 1399 r. (sygn. 8337); Henryk z Hradca, 1412 r. (sygn. 855–6); Mikołaj Waldaw, 1437 r. (sygn. 875–6); Hannus Glumbicz, 1444 r. (sygn. 880–2).

Komenda we Wrocławiu

Spośród 190 dokumentów tej komendy najstarsze sięgają połowy XIII w. Z 1245 r. mamy zachowany dokument Wincentego opata klasztoru NMP Na Piasku we Wrocławiu z zachowaną jego pieczęcią (i konwentu), potwierdzający Janowi i jego następcom posiadanie ziemi w Gaju z dziesięcinami⁶⁴. Po raz pierwszy informacje o zabudowaniach zakonu krzyżowców w Gaju mamy w dyplomie księcia wrocławskiego Henryka IV Prawego z 25 X 1273 r.⁶⁵ Obrotu nieruchomości w tej wsi dotyczą też dwa dokumenty księcia Bolesława III — z 4 VII 1304 i 3 IV 1309 r. oraz opata klasztoru NMP Filipa z 27 VIII 1314 i 28 III 1319 r.⁶⁶, a następnie księcia

⁶⁰ CDS XIV, s. 390, sygn. 791, 822, 825 i 831.

⁶¹ Sygn. 802 i 803.

⁶² Sygn. 788, 791 i 796.

⁶³ Sygn. 767, 778 i 862.

⁶⁴ Sub II, nr 301, sygn. 1696 — dokument ten zatwierdził w 1283 r. jego następca opat Mikołaj, por. Sub IV, nr 217, sygn. 1698., K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 85–86.

⁶⁵ Sub IV, nr 212, sygn. 1697.

⁶⁶ Sygn. 1700–02.

Henryka VI, ostatniego Piasta wrocławskiego — z 12/18 XI 1318 r. (sygn. 1703). O folwarku w Gaju, zlokalizowanym przed Bramą Świdnicką, mamy wzmianki w kolejnych dokumentach opata Filipa 28 III 1319 r., kiedy ziemie te przechodzą w ręce mieszczan wrocławskich (przy czym klasztor zachowuje tu jurysdykcję sądową, sygn. 1704–5). Ostatecznie folwark otrzymuje Jakub Schartilczan, dziedziczny wójt wrocławski (26 V 1326 r., dokument opata Michała)⁶⁷.

W dniu 4 IV 1338 r. wdowa po Jakubie, Małgorzata, sprzedała joannitom z komendy Bożego Ciała (przybyli oni do Wrocławia przed tą datą) folwark w Gaju⁶⁸. Od tego czasu mówimy już o historii joannitów wrocławskich, a posiadłości zakonu wziął pod opiekę i potwierdził 10 VIII 1339 r. król czeski Jan⁶⁹.

Znaczący przywilej uzyskali joannici od syna króla Jana, Karola, wówczas margrabiego morawskiego, 22 X 1343 r. Zezwolił on komturowi i braciom tej komendy *prope Wratislaviam* kupować dobra i daniny w księstwie wrocławskim, przyjmować dary na swój użytek, i nakazywał starostom i urzędnikom, aby im w tym nie przeszkadzali; wkrótce po wyborze na króla rzymskiego i czeskiego Karol nie omieszkał tego potwierdzić⁷⁰.

Joannici Bożego Ciała skwapliwie przyjmowali kolejne dobra od bogatego mieszczaństwa i książąt. Oto kilka wybranych dokumentów z archiwum, obrazujących ten stan rzeczy: mieszczanin Pecze Stengil, 1352 r., czynsze z Królokowic 1713 r.; rada miejska, 1354 r., 4 łany przed bramą świdnicką 1714 r.; ks. Ludwik I, 1364 r., dziesięciny z kilku wsi 1715 r.; ks. Ziemowit, 1364 r., potwierdzenie dóbr, 1716 r.; tenże, 1374 r., wieś Niemil 1717 r.

Z pierwszej połowy XV w. zachowało się natomiast wiele dyplomów kolejnych komturów pobierających u wymienianych poddanych z Nowej Wsi daniny na wyżywienie: Br. Bohomeko Loppotz — Bernard Elzemeyt, 1411 r.; Br. Wincenty — Mikołaj Grunewalt, 1418 r.; tenże — Hanus Gasse, 1420 r.; tenże — Hanus Kjlug, 1420 r.; tenże — Klement Cesar, 1421 r.; tenże — Jakub Gorlicz, 1422 r.; Br. Jodok ze Złotoryi — Mikołaj Henke, 1423 r.; tenże — Jakub Herman, 1424 r.; tenże — Mikołaj Herman z Łanów, 1426 r.; Br. Jan Gnechwicz — Marcin Weber, 1431 r.; tenże — Mikołaj Hencze, 1432 r.; Andrzej Lemberg — Jerzy Bergman, 1444 r.

Zatrzymajmy się jeszcze przy archiwum komendy w Kłodzku, która w interesującym nas okresie nie była komendą śląską, jej zwierzchnikiem kościelnym był biskup, a od 1344 r. arcybiskup praski. Komenda ta należała do najstarszych fundacji joannickich na Śląsku.

⁶⁷ Sygn. 1706.

⁶⁸ Sygn. 1708, transakcję potwierdził opat Konrad; przy dyplomie zachowana jego pieczęć.

⁶⁹ Sygn. 1709, A. Knoblich, *Geschichte der St. Corporis Christi Pfarrei in Breslau*, Breslau 1863, ss. 147–148.

⁷⁰ Sygn. 1710; dokument z pieczęcią herbową wystawcy; sygn. 1712 — z pieczęcią królewska.

Komenda w Kłodzku

Początki jej związane są z osobą Henryka biskupa praskiego i ks. Fryderyka. Z 1194 r. zachował się oryginał ich dokumentu, opatrzony pieczęcią biskupa, o zakupie przez joannitów wsi Równa. Biskup dał im prawo pobierania dziesięcin, a właściciel drugiej części wsi Miłost podarował joannitom kościół w Kłodzku⁷¹. Kolejny raz o kościele słyszymy w ponad sto lat później, z dokumentu króla Wacława II datowanego 1 VIII 1291 r. Król nadał kościołowi dziesięciny z Korytowa⁷².

Dnia 5 I 1316 r. Henryk de Berca, tytułujący się jako pan Kłodzka potwierdził rycerzowi Teodorykowi z Tyńca i jego synom nadanie joannitom 4 grzywien czynszu w Bystrzycy Kłodzkiej i czynszów dla ołtarza św. Katarzyny w kościele kłodzkim⁷³. Natomiast z XVI w. pochodzą odpisy dwóch dokumentów króla Jana Luksemburskiego, obu datowanych 4 VII 1319 r., o nadaniu joannitom dworu w Korytowie, a sędziemu Jakubowi Ruher wójtostwa w Bystrzycy Kłodzkiej⁷⁴.

Z okresu panowania w ziemi kłodzkiej księcia wrocławskiego Henryka VI pochodzi jego dokument wystawiony 20 IV 1327 r., potwierdzający tamtejszemu komturowi Henrykowi z Pragi posiadłości w Korytowie, i z 15 sierpnia t.r. o przekazaniu mu dziesięcin z tej wsi wraz z łąkami (sygn. 2893–4).

Kolejne lata przyniosły nadania dla kłodzkich joannitów od miejscowego rycerstwa. Zachowany materiał dyplomatyczny jest cenny z powodu umocowanych przy każdym z nich przynajmniej kilku pieczęci rycerskich z tego obszaru. Oto one: 6 II 1340 r., pielgrzym Peterswaldau burgrabia kłodzki potwierdza przekazanie swym dzieciom dworu w Kłodzku, Goszycach i Ustroniu, 7 pieczęci, sygn. 2895; 29 VIII 1344 r., Jarosław ze Sternberka, starosta kłodzki, nadaje 5 miar żyta i 5 miar owsa joannitom, brak pieczęci, sygn. 2896; 14 VII 1350 r., Ernest arcybiskup praski nadaje im dom należący do kościoła Panny Marii, pieczęć rady miasta Kłodzka, sygn. 2897; 3 II 1353 r., Kunczo de Biberstein sprzedaje 4 łany w Drogosławiu, 4 pieczęcie, sygn. 2903; 11 II 1353 r., potwierdzenie powyższego nadania, 4 pieczęcie, sygn. 2901; 14 VII 1353 r., Hannus de Knoblauchsdorf, burgrabia kłodzki potwierdza powyższe nadanie, 6 pieczęci, sygn. 2902; 1381, kupno placu w Drogosławiu od Wacława de Donyn, pieczęcie komtura Franciszka i komendy, sygn. 2906; 2 X 1388, Stefan Poduszka starosta kłodzki, sprzedaż 5 łanów i rybołówstwa w Żelaźnie, 7 pieczęci, sygn. 2905; 5 XII 1393, tenże, sprzedaż lennego łąnu w tej wsi, 7 pieczęci, sygn. 2907; 2 X 1393, tenże, sprzedaż lasu koło Wolan, 6 pieczęci, sygn. 2908; 28 III 1398 r., sprzedaż czynszów z Tarnowa dla komtura Piotra z Wiązowa, sygn. 2910; 2 XII 1398, j.w., pieczęć starosty, sygn. 2909.

⁷¹ SUB I, nr 62, sygn. 2891, K. Dola, *Zakon...*, op.cit., s. 82–83.

⁷² Dokument zachowany w transumpcie cesarza Karola IV z 1355 r., sygn. 2904.

⁷³ *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, ed. Volkmer — Hochaus, t. 5, Glatz 1827, s. 34, sygn. 2892.

⁷⁴ *Geschichtsquellen*, t. 1, s. 37, sygn. 2893.

Kolejne nadania, zatwierdzone przez starostę Jana, ks. opawskiego i raciborskiego, komtura Waclawa z Pragi oraz testamenty dotyczą dóbr w Żelaźnie, Tarnowie, Starym Wielisławiu. Z końca XV w. i początków XVI w. pochodzą dokumenty kolejnych Podiebradowiczów, panów ziemi kłodzkiej, po śmierci króla Jerzego (zm. 1467), Henryka Starszego i jego synów Albrechta, Jerzego, Karola. Dotyczą one rozstrzygnięcia sporów o prawa do wypasu bydła (1496), o wieś Rogówkę i rybołówstwo w Żelaźnie.

Z połowy XVI w. zachowały się dokumenty personalne dotyczące obsady stanowiska preceptora przez Wawrzyńca Zahradeckiego z Zahradu (1542), komtura przez Hastala Bischofa (1542) i Berka z Dube (1547), Bartłomieja Logo (1577) i innych. Zobowiązań dłużnych cesarza Rudolfa II tyczą natomiast jego dwa dokumenty z 5 IV 1600 i 6 IV 1606 r. Oprócz wymienionych dokumentów z komend śląskich, interesujące nas materiały występują w innych grupach znacznego zespołu. Są to:

D z i a ł „E x t r a n e”. Dokument ks. Bolesława II Rogatki z 1261 r., który za zbawienie swej zmarłej żony Jadwigi założył klasztor augustianów w Cieplicach i uposażył go ziemią nad rzekami Kamienną i Trzemeśną i wsią Malinnik⁷⁵. Jest to najstarsza dokumentowa wzmianka o późniejszym uzdrowisku w Cieplicach Śląskich Zdroju. W zespole tym jest jeszcze ciekawy dokument Henryka z Wierzbnej, biskupa wrocławskiego, który zakazał augustianom i minorytom zmuszać plebanów do uczestnictwa w swych mszach i kazaniach (oryginał z pieczęcią biskupa, sygn. 2732).

D z i a ł „A u s t r i a c a”. Dokument ks. wielkopolskiego Przemysła II z 1279 r., wystawiony w Pyzdrach, który uwalnia sołtysa Gosława od płacenia podatków w Przeczowie⁷⁶. Dokumenty ławy miejskiej w Świdnicy z 27 X 1340 r. stwierdzają, że Fryczko z Pełcznicy mieszczanin świdnicki odstąpił innemu mieszczaninowi — Konradowi z Chwałkowa — czynsz z dworu Hermana Kinsberg (sygn. 2735).

D z i a ł „W i e l c y p r z e o r z y i b u l l e p a p i e s k i e”. Kilka bull papieskich interesujących polskiego użytkownika. Z 30 IV 1317 r. zachował się dokument Jana XXII potwierdzający przywileje joannitów i uwalniający zakon od powinności wobec królów i książąt⁷⁷. Kolejna bulla tego papieża, z 9 X 1319 r., uwalnia joannitów podległych biskupom w Kamieniu Pomorskim, opatowi klasztoru w Henrykowie i proboszczowi kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu od powinności wobec tych placówek⁷⁸. Natomiast 19 VI 1348 r. w Henrykowie tamtejszy opat Jan, wraz z przybyłym tu biskupem z Kamienia Pomorskiego i proboszczem wrocławskiej kolegiaty, jako opiekunowie joannitów ustanowili swymi zastępcami na tym urzędzie

⁷⁵ Dokument posiada pieczęć księcia na kolorowych sznurach, SUB III, nr 382, sygn. 2729.

⁷⁶ Zachowana pieczęć książęca na pasku pergaminowym, sygn. 2955.

⁷⁷ W transkrypcie Konrada kanonika wrocławskiego z 1318 r., sygn. 1118.

⁷⁸ Dokument transumowany w instrumencie notarialnym z tego roku i przez Jana opata henrykowskiego w 1348 r., sygn. 1123.

Stefana dziekana wrocławskiego i Henryka archidiacona legnickiego⁷⁹. Datowany 7 I 1386 r. jest dokument Jana Brawnaw kanclerza i kanonika wrocławskiego, nakazującego plebanowi z Obornik Wielkopolskich i duchowieństwu diecezji poznańskiej przywołać przed oblicze sądu Jana lub Janka z Czarnkowa, zwanego „Sędziwojem” (znanego kronikarza Janka z Czarnkowa)⁸⁰.

K o m e n d a w Ż y t a w i e (Z i t t a u) posiada dokument Henryka ks. jaworskiego, z 14 V 1341 r., nadającego Henrykowi komturowi w Żytawie czynsze ze wsi Osiek Łużycki koło Lubania⁸¹.

Prezentowany materiał jest niezwykle cenny do badań nad dziejami szpitalnictwa na Śląsku, z uwagi na następujące właściwości:

Dokumenty sięgają drugiej połowy XII w. i te stanowią najcenniejszy zasób, zwłaszcza do badań nad kancelariami biskupów wrocławskich i ich pieczęci.

Dokumenty z okresu po 1342 r. nie były dotąd publikowane (poza nielicznymi wyjątkami).

Dokumenty zachowały się wraz z pieczęciami w dobrym stanie, pieczęcie te stanowią w wielu wypadkach nieznaną materiał do dziejów sfragistyki rycerskiej i miejskiej.

Zespół posiada nieznaną na ogół pieczęcie komturów komend śląskich, a także wielkich przeorów rezydujących w Pradze oraz władz zakonu z Rodos i Malty, z nieznanymi w Polsce bullami ołowianymi.

Późniejsze dokumenty, od XV w., znajdziemy jeszcze w kilku działach tego zespołu (oprócz wymienionych: Fara Jicin, Komenda Praga, Wolne państwa, Czeski wielki przeorat, Bulle wielkich mistrzów, Wielcy przeorzy i Spolia).

Roman Stelmach, *Records of Silesian seats of the Knights of St John of Jerusalem in the holdings of the Central State Archives in Prague*. In the years 1979–1999, the author was studying the archives of the Knights of St John of Jerusalem Order from the Czech province, which used to belong to Silesia. In the introduction, he described the origin of the Order, its history and its seats. The Knights of St John of Jerusalem, as an Order (next to the Templars, Teutonic Knights, and the Knights of Sepulchre), were appointed to take care of crusades and pilgrimages to the Holy Land in mid 11th c. As guardians of knights, monks enjoyed a significant support, both from the rulers of Jerusalem, and from the Papal State. The archives of the Order include first of all documents of monastic authorities and business related records: charters of the rulers, deeds of purchase, rent assignments, etc. Presentation of the holdings is arranged according to monastic seats from various towns and villages of Silesia: Strzegom, Dzierżoniów, Złotoryja, Oleśnica Mała, etc. The author discussed the contents of more important documents, describing, among others, the date of origin, name of the issuer, archival reference number, pointing out the essence of the contents and characteristic features of records.

⁷⁹ Dokument z zachowaną pieczęcią opata, sygn. 1123.

⁸⁰ Na pasku perg. pieczęć kanonika, sygn. 1124. W okresie tym kronikarz był objęty banicją, por. *Polski słownik biograficzny*, t. 10/3, z. 46, gdzie biogram Janka z Czarnkowa pióra J. Dąbrowskiego, s. 449.

⁸¹ Dokument znany z odpisu z XVI w., sygn. 2850, SR 6588.

Roman Stelmach. *Documents des commanderies silésiennes de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem dans le fonds des Archives centrales d'État de Prague*. Dans les années 1979–1999, l'auteur a étudié les archives de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem de la province tchèque qui faisait partie de la Silésie. Pour commencer, il a rappelé la genèse de l'ordre, ses destinées et sièges. En tant qu'ordre, les Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem (mis à part les Templiers, les chevaliers Teutoniques et l'ordre du Saint-Sépulcre) avaient été institués vers le milieu du XIe siècle avec vocation de servir les croisades et les pèlerinages en Terre sainte. Protecteurs des chevaliers, les moines jouissaient d'un grand appui aussi bien de la part des souverains de Jérusalem que de la papauté. Dans les archives de l'ordre foisonnent surtout des informations relatives aux pouvoirs de l'ordre que des actes à caractère économique : donations de souverains, actes d'achat, fixations de loyers, etc. Le matériau est présenté suivant les différentes commanderies monacales de diverses localités silésiennes : Strzegom, Dzierżonów, Złotoryja, Oleśnica Mała, etc. L'auteur discute le contenu des documents plus importants en donnant, entre autres, les dates de leur création, le nom de celui qui a établi l'acte, numéro, cote d'archives et en mettant en relief l'essence du contenu ainsi que les traits caractéristiques des documents respectifs.

Роман С т е л ь м а х, *Документы силезских комендатур Иоаннитов в фондах Центрального государственного архива в Праге*. В 1979-1999 гг. автор исследовал материалы архива ордена Иоаннитов в чешской провинции, входившей в своё время в состав Силезии. Во вступлении остановился на генезисе ордена, его резиденциях и судьбах. Иоанниты также как темплиеры, крестоносцы и рыцари Ордена святого гроба господня привлекались к обслуживанию крестовых походов и „хождений” в Святую землю с середины XI в. Как опекуны рыцарей, члены ордена пользовались большой поддержкой как со стороны владельцев Иерусалима, как и папства. Архивы ордена содержат богатую документацию о деятельности его властей, а также акты хозяйственного характера: пожалования владетелей, договоры о покупках, о определении налогов и податей и т.д. Сохранившиеся архивные материалы систематизированы по комендатурам, находящимся в различных местностях Силезии: Стшегоме, Дзерженёве, Злоторье, Олеснице Малой и т.д. Автор исследует содержание наиболее ценных документов, сообщая о времени их возникновения, об авторах, подаёт архивные номера дел, но при этом придаёт особое значение наиболее существенным чертам и характеру самих документов.

WARTOŚĆ ŹRÓDŁOWA AKT GIMNAZJUM I LICEUM
OGÓLNOKSZAŁCĄCEGO W TRZEMESZNIE

Liceum Ogólnokształcące w Trzemesznie, jedna z najstarszych szkół w Polsce, w 1996 r. obchodziła 220. rocznicę swego istnienia. Szkoła ma własne archiwum, którego akta zasługują na uwagę (nie zostały dotąd przejęte przez państwową służbę archiwalną). W czasie obchodów 220. rocznicy utworzenia szkoły ukazała się jej monografia¹. Autorzy zaledwie częściowo wykorzystali bogaty materiał zawarty w archiwalnej dokumentacji szkolnej.

Archiwum szkoły ma uporządkowaną dokumentację o wartości historycznej z lat 1819–1986. Dokumenty z najwcześniejszego okresu wraz z biblioteką poklasztorną w październiku 1932 r. przejęła Kuria Arcybiskupia w Gnieźnie². Obecnie ta część akt wchodzi w skład zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. W 1986 r. ówczesna dyrekcja przeprowadziła uporządkowanie archiwum. Akta zostały wówczas uporządkowane chronologicznie i rzeczowo, sporządzone zostały spisy akt, a na teczki naniesiono sygnatury. Zespół archiwalny

---

¹ Szkołę założył opat trzemeszeńskiego klasztoru kanoników regularnych Michał Kościeszka Kosmowski, który w latach 1773–1775 utworzył Alumnat dla przyszłych duchownych pochodzenia szlacheckiego oraz szkołę publiczną dla niezamożnej młodzieży męskiej. Na bazie tych szkół w 1776 r. powstała Szkoła Podwydziałowa podległa Komisji Edukacji Narodowej; po przejściu Trzemeszna pod panowanie pruskie w 1793 r. była szkołą fundacyjną. Po śmierci założyciela w 1804 r. przeżywała okres upadku, szybko zażegnanego, czemu sprzyjała działalność Izby Edukacyjnej — władzy oświatowej Księstwa Warszawskiego (szkoła nosiła wówczas miano Szkoły Wydziałowej w Trzemesznie). W 1815 r. — po ponownym przejściu Trzemeszna pod panowanie Prus — szkoła otrzymała nazwę szkoły chóralnej (*Chorschule*). W 1833 r. utworzono klasę IV (tercję) i szkoła chóralna przekształcona została w progimnazjum. Trzy lata później utworzono klasę V (sekundę), po kolejnych trzech latach powstała klasa VI (prima). W ten sposób od 1839 r. szkoła trzemeszeńska stała się pełnoprawnym gimnazjum. Przez następne ponad 20 lat trzemeszeńskie gimnazjum było ważnym ośrodkiem polskiego życia kulturalnego w zaborze pruskim. Jego uczniami byli w tym czasie m.in. późniejszy poeta Stefan Garczyński, przemysłowiec Hipolit Cegielski, arcybiskup gnieźnieńsko-poznański Florian Stablewski, dyktator Powstania Styczniowego Marian Langiewicz, autor popularnych książek dla ludu i regionalista Józef Chociszewski. Do połowy XIX w. Polacy stanowili ponad 90% uczniów. Duża część z nich brała udział w zbrojnych próbach odzyskania niepodległości. W 1831 r. czterech uczniów uciekło w szeregi uczestników Powstania Listopadowego. Pod wpływem wydarzeń poznańskich, w 1846 r. w szkole miał miejsce tumult, a w 1848 r. gimnazjum przez trzy miesiące było zamknięte. W lutym 1863 r. 60 uczniów gimnazjum w Trzemesznie przekroczyło granicę Królestwa Polskiego i walczyło w Powstaniu Styczniowym. W odwecie, w grudniu 1863 r., gimnazjum trzemeszeńskie zostało rozwiązane przez władze pruskie.

Inicjatywę ponownego otwarcia szkoły podejmowali zarówno Polacy, jak i Niemcy. Zabiegi zakończone zostały częściowym sukcesem i w 1866 r. rozpoczęła działalność Królewska Współwyznaniowa Szkoła dla Chłopców. W 1873 r. podwyższono rangę szkoły, przemianowując ją na progimnazjum. Brakowało

Liceum Ogólnokształcącego w Trzemesznie z lat 1819–1986 liczy 282 j.a. akt kategorii A. Oprócz tego w archiwum zakładowym przechowywane są akta kategorii B-50, w tym 110 teczek akt osobowych pracowników szkoły z XIX i XX w. oraz 85 j.a. arkuszy ocen z okresu po II wojnie światowej. W uporządkowanym zespole, akta kategorii A z okresu pruskiego liczą 138 j.a., z okresu międzywojennego 24 j.a., a z lat 1945–1986 akt o wartości historycznej jest 129 j.a.

Akta dziewiętnastowieczne posiadały rozbudowane sygnatury kancelaryjne. Do połowy XIX w. sygnatura składała się z cyfry rzymskiej, następującej po niej dużej litery łacińskiej, a następnie występującej za nią cyfry arabskiej. Na niektórych teczkach dopisano później numer tomu cyfrą rzymską, np. Vol.III³. Na aktach przed sygnaturą dopisywano słowa: „Acten zeichen”. W drugiej połowie XIX w. sygnatura uległa uproszczeniu i składała się z dwóch elementów: dużej litery łacińskiej i następującej po niej cyfry arabskiej. Część teczek z początku XX w. nie ma naniesionej sygnatury. Na stronie tytułowej wypisano jedynie nazwę szkoły, tytuł teczek i rok, z którego pochodzą akta. Na teczkach nanoszono aktualnie obowiązującą nazwę szkoły. Niezależnie od rodzaju sygnatury, akta posiadały układ rzeczowo-chronologiczny, stosowany w kancelarii pruskiej. W okresie międzywojennym stosowano system kancelaryjny dziennikowy, teczek zaś formowano według treści akt. W latach 1945–1949 kontynuowano system kancelaryjny międzywojenny. Na stronie

---

jedynie najstarszej klasy gimnazjalnej — primy. W tym charakterze szkoła przetrwała do momentu odzyskania niepodległości przez Polskę.

Liczba uczniów progimnazjum w najlepszym okresie jego istnienia osiągnęła 35% stanu uczniów szkoły z czasów poprzedzających likwidację gimnazjum. Pod względem narodowościowym przewagę zachowali Polacy, jednak już nie tak znaczną. Wśród znanych uczniów można wymienić m.in. namiestnika Galicji — Witolda Korytowskiego, marszałka Sejmu Ustawodawczego Wojciecha Trąmpczyńskiego, rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego ks. Kazimierza Zimmermanna, prof. Uniwersytetu Poznańskiego ks. Stanisława Kozierowskiego, czy bpa sufragana gnieźnieńskiego ks. Antoniego Laubitza.

Po polonizacji szkół w byłym zaborze pruskim, co nastąpiło w pierwszym półroczu 1919 r., i wprowadzeniu nowych polskich przepisów, szkoła w Trzemesznie stała się od 1920 r. gimnazjum typu klasycznego. Po zreformowaniu szkolnictwa średniego w 1932 r. szkoła przekształcona została w czteroklasowe gimnazjum i dwuklasowe liceum. Uczniowie II klasy liceum pierwszy egzamin dojrzałości zdawali w 1939 r. Mimo inicjatyw podejmowanych przez Komitet Rodzicielski, w celu wprowadzenia koedukacji, szkoła przez międzywojnie pozostała szkołą męską. Podczas okupacji hitlerowskiej władze Rzeszy przekazały jednostce lotniczej, na cele magazynowe, budynek Liceum i Gimnazjum w Trzemesznie, wraz z alumnatem i kościołem poklasztornym. W styczniu 1945 r., gdy Luftwaffe nie zdążyła ewakuować magazynów, podpalono kościół i gmach szkoły. Po przejściu frontu budynki znalazły się w ruinie, ocalał jedynie alumnat. Po wojnie Kuratorium Okręgu Szkolnego w Poznaniu 14 III 1945 r. podjęło decyzję o reaktywowaniu Gimnazjum i Liceum w Trzemesznie, ale jako szkoły koedukacyjnej. Pierwszy rok szkolny trwał od 28 IV do 23 VII 1945 r. W czerwcu 1948 r. Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego przekształciło szkołę w Państwową Szkołę Ogólnokształcącą stopnia licealnego z klasami od VIII do XI. Zlikwidowano w związku z tym podział na klasy gimnazjalne i licealne. Władze szkolne powzięły z czasem zamiar zlikwidowania szkoły trzemeszeńskiej, a utworzenia na jej miejsce jedenastolatki w Strzelnie. Ostatecznie, wobec zdecydowanego sprzeciwu dyrektora, grona pedagogicznego i całej lokalnej społeczności, odstąpiły od tego zamiaru. *Alma Mater Tremesnensis (1776–1996)*, oprac. zbior. red. Jan Leśny, Czesław Łuczak, Poznań 1996.

² Archiwum Liceum Ogólnokształcącego w Trzemesznie (dalej: ALOT), sygn. 160, Notatki dotyczące historii Trzemeszna 1929–1939.

³ *Ibid.*, sygn. 21.

tytułowej nie nanoszono symbolu lub numeru rzeczowego. Akta z okresu pruskiego i międzywojennego są szyte. Wewnątrz teczek dokumenty ułożone są chronologicznie od najstarszego do najmłodszego. W pierwszej połowie XIX w. okładki akt posiadają kolor beżowy, w drugiej połowie wieku zmieniono kolor na niebieski, a w okresie międzywojennym powrócono do koloru beżowego. Od lat sześćdziesiątych XIX w. na teczkach pojawiają się gotowe nadruki z nazwą szkoły oraz napisem „Acta generalia” lub „Acta specialia”. Na teczkach dopisywano ich zawartość, daty skrajne i sygnaturę. Akta sprzed 1918 r. mają tytuły w języku niemieckim, pisane pismem gotyckim, są lakoniczne, ale precyzyjnie oddające treść.

Stan zachowania akt jest dobry. W kilku przypadkach akta z XIX w. utraciły strony tytułowe. W najlepszym stanie zachowania jest papier z okresu pruskiego, najgorszy technicznie papier pochodzi z drugiej połowy lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. Mankamentem kilku j.a. jest wypłowienie niektórych stron pod wpływem światła słonecznego⁴ (prawdopodobnie były eksponowane na wystawach czasowych).

Akta dotyczące zarządzania szkołą w okresie pruskim zawierają rozporządzenia i decyzje władz nadrzędnych, kilkanaście teczek nie posiada oryginalnej strony tytułowej. Na zachowanych stronach tytułowych widnieje nazwa szkoły, napis „Acta generalia” i lakoniczny tytuł⁵. Teczka oznaczona sygn. 1 ma tytuł „Schulmeisters”, a zawiera decyzje ministra i władz prowincji dotyczące nauczycieli. Innym przykładem zwięzle sformułowanych tytułów mogą być teczki: „Schulwesen”, „Schulangelegenheiten” czy „die Anstalt im Ganzen”⁶. Zawartość wszystkich cytowanych teczek jest podobna. Ostatni z wymienionych tytułów upowszechnia się w drugiej połowie XIX w. Z okresu międzywojennego nie zachowały się akta dotyczące kierowania szkołą. Po 1945 r. w archiwum szkolnym znajdują się projekty organizacyjne rozmaitych lat szkolnych z wyjątkiem lat 1952/53–1962/63. Projekty te podają liczbę oddziałów, uczniów w klasach, godziny lekcyjne wszystkich przedmiotów nauczania, liczbę nauczycieli i ich obciążenie godzinowe⁷. Protokoły z posiedzeń Rady Pedagogicznej zachowały się od lat sześćdziesiątych⁸. Brak jest protokołów z lat 1969–1972.

Interesująco przedstawiają się akta dotyczące finansowania działalności szkoły. Z lat 1819–1836 pochodzi najstarsza j.a. tej grupy⁹. Teczka zawiera wykazy mieszkańców wsi, wchodzących w skład fundacji opata M. Kosmowskiego, których mieszkańcy zobowiązani byli do świadczeń na rzecz szkoły trzemeszeńskiej. W aktach, obok list imiennych chłopów, podano wysokość świadczeń i wartość dochodów z rozmaitych wsi. Gdy w 1834 r. fundacja M. Kosmowskiego objęta została zarządem Prowincjonalnego Kolegium Szkolnego, akta finansowe szkoły zmieniły swój charakter. Teczki dzieliły się od tego czasu na zawierające dane ogólne¹⁰ lub szczegółowe¹¹. Akta te zawierają

⁴ Ibid., sygn. 38. Jako przykład może służyć pierwsza strona próbnej pracy maturalnej z języka polskiego Mariana Langiewicza.

⁵ Np. Schull Institut Trzemeszno, na teczce z lat 1828–1832, ALOT, sygn. 1 lub Königlischen Progymnasium zu Tremessen, ibid., sygn. 5.

⁶ Ibid., sygn. 6, 7, 12.

⁷ Ibid., sygn. 173–184.

⁸ Ibid., sygn. 162–166. Jan Majewski oraz Sylwester Koch i Małgorzata Tylman w *Alma Mater Tremesensis*, op. cit., s. 113 i nn., powołują się na protokolarze rad pedagogicznych z lat międzywojennych i po 1945 r., jednakże akt tych nie ma w archiwum szkolnym.

⁹ Ibid., sygn. 25.

¹⁰ Ibid., sygn. 18 z lat 1866–1914.

¹¹ Ibid., sygn. 27, 28, 31–33. Podobny charakter mają teczki oznaczone sygn. 29 i 30, lecz w tych

szeroki zakres interesujących informacji. W tezcze oznaczonej sygn. 27 wszyto egzemplarz „Mogilnoer Kreis Blatt”. W teczkach o sygn. 30–33 znajdują się spisy uczniów z podanymi sumami płaconego przez nich czesnego. Tamże zamieszczono wnioski o zwolnienie z opłat czesnego lub jego obniżenie. Zwracają uwagę rachunki sklepów i księgarń z modnymi winietskami, np. w tezcze o sygn. 33 znajdują się winiety Księgarni J.K. Żupańskiego z Poznania, J.B. Langego z Gniezna, Olawskiego z Trzemeszna i innych. Do akt finansowych i rachunkowych szkoła przywiązywała dużą wagę. Zwraca uwagę dbałość o należyte zabezpieczenie akt poprzez specjalną oprawę introligatorską, nadawaną tezcze po jej zamknięciu. Jedyne akta finansowe z okresu międzywojennego to książka kasowa działającego w szkole Koła Hallerczyków z 1926 r.¹² W okresie powojennym „Sprawozdania roczne finansowe szkoły” pochodzą z lat 1960–1970¹³. Podobny charakter ma teczka „Koszty szkoły” pochodząca z 1975 r.¹⁴ Największą powojenną inwestycją była odbudowa gmachu, a następnie rozbudowa placówki. Informacje na ten temat zawierają dokumenty dotyczące odbudowy szkoły, kosztorysy budowlane i dokumentacja wykupu gruntu pod rozbudowę liceum. Akta dotyczące odbudowy pochodzą z lat 1945–1952, a rozbudowy szkoły — z lat 1968–1972¹⁵.

Interesujący materiał dotyczący działalności szkoły zawierają teczki sprawozdań. Na najwcześniejszej z nich¹⁶ nie zachowała się oryginalna strona tytułowa. Wewnątrz znajdują się informacje o liczbie uczniów, abiturientów i z przebiegu nauczania¹⁷. Dokumentacja sprawozdawcza wzrosła po 1945 r. Zachowały się wykazy odnoszące się do rekrutacji uczniów, wykazy statystyczne oraz drobiazgowo dane na temat zatrudnienia.

Odrębna dokumentacja dotycząca nauczycieli pracujących w szkole zaczyna się od 1861 r. Z okresu pruskiego zachowało się siedem teczek o charakterze ogólnym, poświęconych nauczycielom¹⁸. Nosiły one tytuł: „die Lehrer der Anstalt”. Odrębne akta dotyczące dyrektora zakładu zachowały się od 1865 r. aż do wybuchu I wojny światowej¹⁹. Interesujące informacje na temat dyrektora i działalności zakładu zawiera dziennik korespondencyjny dyrektora, niestety, zachowany tylko za lata 1871–1873²⁰. Osobno prowadzono teczki dotyczące pensji i podwyżek płac nauczycielskich²¹, egzaminów nauczycielskich²² i opieki nad pedagogami emerytowanymi i wdowami po nauczycielach²³. Z okresu sprzed I wojny światowej zachowało się jedynie osiem teczek akt osobowych dotyczących nauczycieli progimnazjum²⁴. Teczki osobowe nauczycieli nie były prowadzone konsekwentnie. Teczka o sygn. 131 na stronie tytułowej podaje nazwisko

---

dwa przypadkach karta tytułowa nie zachowała się.

¹² Ibid., sygn. 157.

¹³ Ibid., sygn. 214.

¹⁴ Ibid., sygn. 213.

¹⁵ Ibid., sygn. 215–218.

¹⁶ Ibid., sygn. 3 z lat 1872–1911.

¹⁷ Ibid., sygn. 9 z lat 1876–1926.

¹⁸ Ibid., sygn. 93–99.

¹⁹ Ibid., Die Direktion der Anstalt, sygn. 87.

²⁰ Ibid., sygn. 86.

²¹ Ibid., sygn. 102 z roku 1887.

²² Ibid., sygn. 103 z lat 1881–1914.

²³ Ibid., sygn. 104 z lat 1873–1913.

²⁴ Ibid., sygn. 125 Anton Buzalski, sygn. 126 Carl Gräter, sygn. 127 Paul Rummel, sygn. 128 Nicolaus Rutkowski, sygn. 129 Theodor Stäckmann, sygn. 130 Hermann Thiede, sygn. 131 Wollner, sygn. 132 Vincenz Zenkeler.

nauczyciela: Wollner, ale wewnątrz są również akta dotyczące nauczycieli Conrada Kade i Norberta Gatzmeyera. W teczce o sygn. 127 nazwisko nauczyciela Paula Rummela jest przekreślone, a na nalepce widnieje nazwisko Josepha Feldmanna. Teczka zawiera dokumenty dotyczące obu pracowników. Osobną teczkę stanowią pochodzące z lat 1853–1876 akta dotyczące kasztelanów i woźnych szkoły²⁵. W archiwum zakładowym szkoły osobno przechowywane są akta osobowe pracowników szkoły, oznaczone kategorią archiwalną B-50 i podane w formie osobnego spisu. Jest 110 teczek akt osobowych, w tym również pracowników zatrudnionych w okresie międzywojennym.

Kolejną grupą akt są dokumenty obrazujące programy nauczania i ich realizację. Zakres wiadomości przekazywanych uczniom z rozmaitych przedmiotów nauczania podają akta generalia, zawierające programy ministerialne, zalecenia programowe opracowywane przez władze zwierzchnie, instrukcje i zalecenia²⁶. Informacje analityczne zawierają akta specialia. Z okresu pruskiego są to akta dotyczące wykładów²⁷ oraz projekty podziału liczbowego lekcji z różnych przedmiotów na semestry²⁸. Po 1945 r. podobne informacje zawierają omówione już projekty organizacyjne roku szkolnego. Dane na temat świąt szkolnych i ferii w okresie pruskim zawierają teczki zatytułowane: „Ferien und Schulfeste”²⁹.

Najlepiej zachowaną grupę akt stanowi dokumentacja dotycząca uczniów i egzaminów końcowych. Prace egzaminacyjne uczniów dzielono na prace próbne i końcowe. Te pierwsze noszą tytuł: „Probe-Arbeiten der Abiturienten”. Jedną z ciekawszych jest teczka zawierająca pracę Mariana Langiewicza z września 1848 r.³⁰ Teczka posiada oprawę introligatorską z naniesionym tytułem, oznaczeniem miejsca (po polsku: Trzemeszno) i datą egzaminu. Na teczkach z drugiej połowy XIX w. nazwę miejscowości podawano w języku niemieckim (*Tremessen*). Data egzaminu jest rozwinięta: „Michaelis 1848”, „September 1848”. Inne teczki podają skróconą wersję daty: „Mich.”, „M” lub „O”. Dwie pierwsze oznaczają egzaminy w tzw. okresie świętomichalskim. Nie zawsze musiał on przypadać we wrześniu, ale wszelkie mutacje zaznaczano w aktach³¹. Skrót „O” oznacza egzaminy w okresie wielkanocnym (*Ostern*), które z reguły odbywały się w marcu. Na teczkach znajdują się sygnatury, a w środku prace uczniów z kilku przedmiotów. Próbną pracę z języka polskiego pt. „Pijaństwo jest wadą najszkaradniejszą i najszkodliwszą” Marian Langiewicz pisał 11 VIII 1848 r. Praca ma na marginesie uwagi egzaminatora.

Obok pracy z języka polskiego znajdują się wypracowania Langiewicza z języka niemieckiego, łacińskiego i francuskiego oraz ćwiczenia z arytmetyki i geometrii. Ponadto sześciu uczniów (bez Langiewicza) przystąpiło do egzaminu z języka hebrajskiego. Zadanie polegało na tłumaczeniu słów hebrajskich na łacińskie i rozbiórce gramatycznym tekstu hebrajskiego. Inne teczki, zawierające prace końcowe, noszą tytuły: „Akten und Arbeiten Schlussprüfung”, „Akten Schlussprüfung” lub „Schlussprüfungsakten und Prüfungsarbeiten”. Niektóre teczki zawierają prace tylko z jednego przedmiotu, co zaznaczono na stronie tytułowej,

²⁵ Ibid., sygn. 121.

²⁶ Ibid., sygn. 6, z lat 1832–1835, sygn. 8 z lat 1866–1917, sygn. 9 z lat 1876–1926.

²⁷ Ibid., sygn. 119 z lat 1871–1928.

²⁸ Ibid., sygn. 120 z lat 1874–1877.

²⁹ Ibid., sygn. 117 z lat 1872–1920.

³⁰ Ibid., sygn. 38.

³¹ Ibid., Akten Schlussprüfung M. 1894. Juni–August, sygn. 52.

np. „Hebraische Arbeiten”³², „Deutscher Aufsatz”³³, „Französische Arbeiten”³⁴, czy „Prüfung 1912 Mathematik”³⁵. Oprócz Langiewiczza można wskazać zachowane prace wielu osób, które odegrały później wybitną rolę w dziejach nie tylko zaboru pruskiego³⁶. W niektórych teczkach zachowały się wszystkie świadectwa szkolne, zwłaszcza z okresu funkcjonowania w Trzemesznie progimnazjum, gdy uczniowie kontynuowali naukę w primie, najwyższej programowo klasie gimnazjalnej, w jednym z nielicznych gimnazjów w zaborze pruskim. Świadectwa takie noszą tytuł „Zeugnis der Reife für die Prima eines Gymnasiums Königliches Progymnasium zu Tremessen”³⁷. Teczki z okresu funkcjonowania w Trzemesznie pełnego gimnazjum zatytułowane są krótko: „Zeugnissen zu Trzemeszno”³⁸. Oprócz świadectw te czki zawierają spisy absolwentów i ich krótkie charakterystyki.

Gimnazjalne świadectwa maturalne, zwłaszcza w pierwszej połowie XIX w., były bardzo rozbudowane i liczyły łącznie trzy strony. W części wstępnej podawano dane personalne ucznia: imię i nazwisko, miejsce urodzenia, wiek, wyznanie, zawód imię i nazwisko ojca, miejsce zamieszkania ojca, liczbę lat spędzonych w Gimnazjum w Trzemesznie, w tym w primie. W części pierwszej oceniano zachowanie się ucznia w szkole w stosunku do przełożonych i w ogólności. Część druga zawierała opisową ocenę zdolności i pilności ucznia. Dopiero część trzecia podawała ocenę z różnych przedmiotów: określano ją jako wiadomości i biegłość. Dzieliła się na trzy podgrupy. Pierwsza z nich zawierała oceny z języków: niemieckiego, łacińskiego, greckiego, polskiego, francuskiego, a dla niektórych uczniów dodatkowo z języka hebrajskiego. Druga grupa ocen, określana jako umiejętności, zawierała oceny z religii, matematyki i fizyki (łącznie), historii i geografii (łącznie), biologii (nazywanej: opis natury) i propedeutyki filozofii. W grupie trzeciej oceniano biegłość z rysunków i śpiewu. Wszystkie oceny były opisowe. Czasami opisy postępów i wiedzy uczniów były bardzo obszerne. Na końcu świadectwa podawano miejsce i datę wystawienia oraz podpis przewodniczącego Komisji Egzaminacyjnej.

Interesującą grupę akt stanowi dokumentacja egzaminów przyspieszonych ze względu na wybuch I wojny światowej. Teczka nosi tytuł „Kriegs Notprüfungen” i zawiera prace pisane przez uczniów, którzy zgłosili się ochotniczo do wojska³⁹. Z okresu międzywojennego zachowały się prace maturalne, protokoły z egzaminów dojrzałości i świadectwa końcowe z lat 1921–1939⁴⁰. Zachowały się również katalogi ocen. Dokumentacja dotycząca matur stanowi najobszerniejszą część akt z okresu po 1945 r. Ogółem z lat 1945–1986 zachowały się 62 j.a. dokumentacji dotyczącej przebiegu egzaminów maturalnych. Szkoła posiada 85 teczek „Arkuszy ocen” z lat 1945–1986, zakwalifikowanych do dokumentacji niearchiwalnej. Materiały te podają informacje o wszystkich uczniach szkoły z wymienionych lat oraz oceny okresowe i końcowe, jakie uzyskali ze wszystkich przedmiotów, a także zwięzłą charakterystykę każdego ucznia.

W aktach szkoły znajduje się również dokumentacja dotycząca uczniów, podająca inne informacje, poza ocenami nauki i zachowania. Teczki z okresu pruskiego, oznaczone najczęściej sygnaturą w postaci litery „E”, noszą tytuł „Schuler der Anstalt”⁴¹. Informacje na temat

³² Ibid., sygn. 42 z 1861 r.

³³ Ibid., sygn. 54 z 1895 r.

³⁴ Ibid., sygn. 72 z 1911 r.

³⁵ Ibid., sygn. 74.

³⁶ Ibid., sygn. 42 zawiera pracę z języka hebrajskiego pisaną przez późniejszego arcybpa gnieźnieńskiego Floriana Stablewskiego.

³⁷ Ibid., sygn. 47 z lat 1879–1888.

³⁸ Ibid., sygn. 41 z 1861 r.

³⁹ Ibid., sygn. 80 z lat 1914–1919.

⁴⁰ Ibid., sygn. 137–146.

uczniów są nieraz bardzo szczegółowe. Często zamieszczano informacje na temat sprawowania się ucznia w całym okresie nauki w szkole. Spostrzeżenia wpisywano do tabeli o rubrykach: imię i nazwisko dziecka, imię i stan (zawód) ojca, skąd pochodzi, czas i miejsce urodzenia, czas uczęszczania do szkoły, obyczaje, pilność, wykształcenie przy opuszczaniu szkoły i uwagi. W przedostatniej, najbardziej rozbudowanej, rubryce wpisywano informacje o wiadomościach ucznia z następujących przedmiotów: klasa elementarna, katechizm, historia święta, czytanie polskie, czytanie i zrozumienie niemieckiego, rachunki, wypisanie się (styl), nauka o świecie (elementy geografii i biologii), śpiew. W przypadku uczniów zamierzających wstąpić do stanu duchownego, dodatkowo kompletowano opinie o nich sporządzone przez władze kościelne⁴². Analogicznie dodatkowo informacje zbierano o uczniach zamierzających poświęcić się karierze wojskowej⁴³.

Interesujące są dane o karach dyscyplinarnych⁴⁴ i sprawach wyznaniowych uczniów⁴⁵. Z okresu międzywojennego zachowały się protokolarze Koła Filologicznego, Koła Przyjaciół Harcerzy, ewidencja harcerzy i książka kasowa organizacji hallerczyków. Jedna z teczek zawiera ogólne dane o uczniach szkoły⁴⁶, zachowała się również jedna „Kronika klasowa”⁴⁷. W aktach występuje również pojedynczy egzemplarz czasopisma młodzieży szkolnej „Zorza” z 1934 r.⁴⁸ Liczebność akt zawierających informacje na temat działalności organizacji uczniowskich wzrastała po 1945 r. Bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej gromadzono informacje i sporządzano sprawozdania na temat działalności organizacji młodzieżowych⁴⁹. Zachowały się protokoły z zebrań samorządów klasowych z przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w.⁵⁰ oraz sprawozdania z działalności młodzieżowych organizacji szkolnych.

Interesująca dla archiwisty jest jednostka „des Anstalts Archiv”⁵¹. Pisma na temat kancelarii zakładu i prowadzenia archiwum były przysyłane przez Prowincjonalne Kolegium Szkolne w Poznaniu. Na podstawie wycinkowo zachowanych danych stwierdzić można, że zarządzenia władz nadrzędnych na ogół wykonywano bardzo dokładnie.

Wydana drukiem monografia szkoły trzemeszeńskiej nie traktuje przechowywanych w szkole materiałów źródłowych w aspekcie archiwalnym, celem autorów bowiem było omówienie zawartości rzeczowej akt. Przedstawiono metody znakowania akt i łączenia ich w grupy rzeczowe, zgodnie ze stosowanymi w szkole systemami kancelaryjnymi. Scharakteryzowano też pokrótce stan fizyczny zachowanych akt. Zespół archiwalny Państwowego Gimnazjum i Liceum w Trzemesznie powinien stać się cennym uzupełnieniem bazy źródłowej dla prac omawiających dzieje ziemi trzemeszeńskiej w różnych jej aspektach.

Erazm Scholtz, Marek Szczepaniak (Poznań)

⁴¹ Ibid., sygn. 89 z lat 1866–1918, sygn. 110 z lat 1866–1914, sygn. 112 z lat 1873–1926. Podobne informacje zawierają teczki sygn. 111 i 113, gdzie oryginalne strony tytułowe nie zachowały się.

⁴² Ibid., sygn. 114 z lat 1833–1836 i sygn. 122 z lat 1840–1846.

⁴³ Ibid., sygn. 107 z lat 1887–1912. Do akt dołączono pismo Naczelnej Rady Ludowej z Poznania z 1919 r. omawiające procedurę ubiegania się o stopień aspiranta oficerskiego.

⁴⁴ Ibid., sygn. 91 z lat 1866–1912.

⁴⁵ Ibid., sygn. 109 z lat 1866–1914.

⁴⁶ Ibid., sygn. 154 z lat 1937–1939.

⁴⁷ Ibid., sygn. 158 z lat 1929–1935.

⁴⁸ Ibid., sygn. 161.

⁴⁹ Ibid., sygn. 195 z lat 1946–1950 i sygn. 196 z lat 1949–1950.

⁵⁰ Ibid., sygn. 200–204.

⁵¹ Ibid., sygn. 100 z lat 1881–1899.

KSIĘGOZBIÓR ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W ELBŁĄGU
Z SIEDZIBĄ W MALBORKU (DO 1945 R.)

Przed II wojną światową Malbork posiadał bogaty i niezwykle cenny księgozbiór biblioteczny związany z malborskim Zamkiem. Był on gromadzony przez powstałe w 1884 r. Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego (Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg)¹. Obok bogatego księgozbioru numizmatycznego, Towarzystwo zgromadziło pokaźny księgozbiór ogólny, który stał się podstawą utworzenia biblioteki zamkowej. Znalazły się w niej dzieła z wielu dziedzin, m.in. dotyczące budownictwa obronnego, bronioznawstwa, heraldyki, numizmatyki, sfragistyki, malarstwa, rzeźby, rzemiosła artystycznego, witrażownictwa, poza tym prace z zakresu dziejów Malborka, drukowane źródła do dziejów Prus, zbiór pruskich czasopism historycznych, dzieła z literatury pięknej, prawa, historii Kościoła w Prusach oraz książki dotyczące zakonu joannitów, templariuszy i krzyżackiego, i wiele jeszcze innych cennych pozycji².

Niestety, księgozbiór zbierany z taką pieczołowitością, w wyniku II wojny światowej oraz w okresie po jej zakończeniu, uległ w pewnej części zniszczeniu, a przede wszystkim rozproszonemu w różnych miejscach, poza tym stał się łupem tzw. szabrowników.

Duża część dawnego księgozbioru zamkowego, jak wynika z materiałów archiwalnych, znajduje się obecnie w warszawskich muzeach: w Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Narodowym, Muzeum Archeologicznym, a także w zasobie bibliotecznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu³. Istniejące dziś w Malborku Muzeum Zamkowe⁴ oraz Archiwum Państwowe nie posiadają nawet fragmentów dawnych zbiorów bibliotecznych⁵.

Obecne Archiwum Państwowe w Elbłągu zs. w Malborku wywodzi się z placówki utworzonej 8 XI 1950 r. w Elbłągu jako Oddział Powiatowy Archiwum Państwowego w Gdańsku. Od 1952 r. siedziba archiwum mieści się w pomieszczeniach malborskiego Zamku. Księgozbiór archiwum (do 1945 r.) liczy obecnie około 1200 woluminów, z których najstarszy pochodzi z końca XVIII w. W większości zostały one przekazane Archiwum przez Rejon Dróg Wodnych w Elbłągu oraz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Malborku razem z przejmowanymi aktami w latach pięćdziesiątych.

Są to przeważnie urzędowe zbiory norm prawnych obowiązujących w państwach pruskich (*Gesetzsammlung für die Königlich Preussischen Staaten*), Związku Północno-Niemieckim (*Bundesgesetzblatt für den Norddeutschen Bund*) oraz Rzeszy Niemieckiej (*Reichsgesetzblatt*).

---

¹ K. Lewalski, *Powstanie i działalność Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1995, nr 2 (208), s. 158–160.

² *Geschäftsbericht des Vorstandes des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Zeit vom 1. Oktober bis zum 1. Oktober 1905*, s. 17–55; *Verzeichnis der Bücher, die vom Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Bücherei des Schlosses in Marienburg beschafft sind*.

³ AP w Elbłągu, *Starostwo Powiatowe w Malborku. Ref. Kultury i Sztuki*, 193 — *Sprawozdania z działalności referatu 1945–1948*; 198 — *Literatura, książki, archiwalia, prasa 1948–1950*; *Zarząd Miejski w Malborku, 27 — Sprawy ogólne dotyczące oświaty i kultury 1947–1948*.

⁴ Muzeum powołano do życia w 1961 r.

⁵ Należy w tym miejscu dodać, że w Bibliotece Muzeum znajdują się pojedyncze egzemplarze z dawnych zbiorów, które znalazły się tu w drodze zakupu bądź zostały ofiarowane, por. O. Buńka, *Zbiór rękopisów i starych druków w Bibliotece Muzeum Zamkowego w Malborku, Gdańsk 1980* (mps pracy magisterskiej obronionej na Uniwersytecie Gdańskim), s. 50–57, 184.

Następnie dzienniki urzędowe organów administracji centralnej (m.in. *Annalen der Preußischen innern Staats-Verwaltung*, *Ministerialblatt für die gesammte innere Verwaltung in den königlich preussischen Staaten*, *Ministerialblatt der Handel- und Gewerbeverwaltung*, *Centralblatt für die gesammte Unterrichtsverwaltung in Preussen*) oraz dzienniki urzędowe organów administracji terenowej urzędów rejencyjnych (*Amtsblätter*) i powiatowych (*Kreisblätter*).

Poza tym znajdują się tu publikacje dotyczące funkcjonowania pruskiej i niemieckiej administracji, m.in. podręczniki dla pruskich urzędników, agendy urzędnicze, przepisy, regulaminy i instrukcje służbowe, sprawozdania administracyjne Wydziału Powiatowego powiatu malborskiego za lata 1929–1930, 1932 (*Verwaltungs-Bericht des Kreis-Ausschusses des Kreises Marienburg*).

Można też wymienić publikowany pruski zbiór orzecznictwa Wyższego Trybunału Administracyjnego *Entscheidungen des Königlichen Preussischen Oberverwaltungsgerichts* (1877–1941) oraz polski *Zbiór Wyroków Najwyższego Trybunału Administracyjnego* (roczniki z lat 1924–1937).

Bardzo skromnie przedstawia się część księgozbioru dotycząca spraw regionalnych. Są to głównie publikacje informacyjne, jak książki adresowe (Elbląg 1906, 1912, 1925/26), książki telefoniczne (urzędowa dla królewieckiego i gabińskiego okręgu dyrekcyjnego poczty Rzeszy 1939 oraz dla Gdańska 1942), preliminarze budżetowe (Elbląg, Malbork, Pasłęk), sprawozdania z działalności władz miejskich, pismo „*Marienburger Zeitung*” (Malbork) oraz opracowania historyczne i wspomnieniowe (Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Kwidzyn, Sztum).

Poza tym w księgozbiornie znajdują się nieliczne opracowania i publikacje źródłowe dotyczące historii Niemiec i Europy w XIX i XX w. Na specjalną uwagę zasługuje rękopis dotyczący kampanii wojennej w 1814 r. we Francji. Napis na tekturowej oprawie głosi: *Memoiren meines Vater. Bernh. Ernst. Gust. von der Oelsnitz. 1814 vom 9. Januar bis 1. Juni*⁶.

Dalej cztery tomy wydawnictwa źródłowego (Bd 15–18, Berlin 1924) *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, następnie tekst polsko-niemieckiej konwencji dotyczącej Górnego Śląska zawartej w Genewie 15 V 1922 r. (tekst francuski i polski)⁷, a także przegląd prasy polskiej z lat 1933–1934 (*Gesamtüberblick über die polnische Presse*), opracowany przez gestapo (Geheimes Staatspolizeiamt) oraz cytaty z prasy polskiej z lat 1933–1943, litewskiej z lat 1934–1937, 1939–1940, łotewskiej z lat 1936–1940 i estońskiej z lat 1936–1939, przygotowane przez Ośrodek Publikacji Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie-Dahlem.

Wśród wydawnictw periodycznych wymienić można „*Jahrbücher für die Gewässerkunde Norddeutschlands*”, (wyd. 1906–1916 Berlin przez Preußischen Landesanstalt für *Gewässerkunde*), podające pomiary z lat 1902–1912 stanu wód w dorzeczach głównych rzek, położonych w granicach Rzeszy (Niemna, Pregoty, Wisły, Odry, Łaby, Wezery, Renu i Dunaju).

⁶ Na okoliczności, w jakich rękopis ten mógł znaleźć się w Malborku, wskazują dwa fakty: po zakończeniu I wojny światowej wnuk (?) autora pamiętnika, Alexander Bernhard Ernst von der Oelsnitz (1858–1943), osiedlił się na jakiś czas w Malborku, a następnie przeniósł się do Królewca. Poza tym matka Bernharda Schmidta, ostatniego niemieckiego restauratora i konserwatora Zamku malborskiego w latach 1922–1945, była z domu Oelsnitz, por. *Altpreußische Biographie*, t. 3, Marburg/Lahn 1975, s. 1031–1032.

⁷ Convention Germano-Polonaise relative à la Haute Silésie fait à Genève le 15 mai 1922 = Polsko-Niemiecka Konwencja Górnośląska zawarta w Genewie dnia 15 V 1922, Genève; Genewa [1922].

Większość księgozbioru, jak wynika z adnotacji i pieczęci, była własnością urzędów administracji terenowej, których siedziby znajdowały się w Malborku⁸, Elblągu⁹, Gniewie¹⁰, Tczewie¹¹ i Starogardzie Gdańskim¹².

Do tej pory księgozbiór nie jest w całości zinwentaryzowany. W 1970 r. sporządzony został inwentarz obejmujący około 800 pozycji. W 1997 r. księgozbiór został uporządkowany oraz skatalogowany (karty katalogu bibliotecznego) w układzie alfabetycznym i rzeczowym.

Tabela 1

Roczniki dzienników urzędowych rejencji gdańskiej i kwidzyńskiej oraz powiatów malborskiego i kwidzyńskiego (1814–1920)

„Amtsblätter Danzig”	„Amtsblätter Marienwerder”
1822, 1824, 1827, 1833, 1840, 1846, 1849, 1864–1865, 1871–1872, 1878–1881, 1885, 1885, 1887–1891, 1896, 1899, 1901, 1903, 1905–1907.	1814–1816, 1818–1820, 1823–1831, 1834, 1838–1849, 1851, 1853–1896, 1898–1918, 1920, 1924, 1936.
„Kreisblätter Marienburg”	„Kreisblätter Marienwerder”
1829–1830, 1834, 1847–1848, 1854, 1874, 1876–1878, 1880–1881, 1883–1901, 1903–1909.	1860–1874, 1876–1877, 1879–1900, 1902–1906, 1908–1916, 1918–1919.

Tabela 2

Roczniki urzędowych zbiorów norm prawnych obowiązujących w Prusach i Rzeszy Niemieckiej (1810–1942)

Gesetzsammlung für die Königlich Preussischen Staaten

1810, 1813, 1815–1816, 1820, 1822, 1825, 1828–1829, 1833, 1835–1836, 1841–1843, 1845,
1849, 1851–1852, 1855, 1859, 1861, 1863, 1865, 1867, 1874, 1866–1867, 1869–1885,
1887–1892, 1895–1919, 1921–1924, 1926–1927, 1930–1934

Annalen der Preußischen innern Staats-Verwaltung

1817–1839

Ministerialblatt für die gesammte innere Verwaltung in den königlich preussischen Staaten

1840–1849, 1851–1852, 1854–1890, 1892–1919, 1921–1922, 1925–1928, 1930, 1933–1942

Krzysztof Lewalski (Malbork)

⁸ Bürgermeister in Marienburg (Burmistrz Malborka), Magistrat zu Marienburg (Magistrat Miasta Malborka), Kreis-Ausschuss des Kreises Marienburg (Wydział Powiatowy Powiatu Malbork), Königl. Landrat Marienburg Westpr. (Urząd Malborskiego Landrata), Schulzen-Amt zu Hoppenbruch (Urząd Sołectki na Mocarach).

⁹ Königl. Wasser-Bauinspektion Elbing (Królewska Inspekcja Wodno-Budowlana, Elbląg).

¹⁰ Magistrat zu Mewe (Magistrat Miasta Gniewa), Amtsgericht Mewe (Sąd Obwodowy w Gniewie).

¹¹ Amtsgericht Dirschau (Sąd Obwodowy w Tczewie).

¹² Königl. Kreis-Bau-Inspektion zu Pr. Stargard (Królewska Powiatowa Inspekcja Budowlana w Starogardzie Gdańskim).

DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA GDAŃSKIEGO KW PZPR W ZBIORACH ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W GDAŃSKU

Fotografie z archiwum Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Gdańsku zostały przejęte przez AP w Gdańsku wraz z materiałami aktowymi partii. Zbiór ten jest niekompletny; świadczy o tym *Inwentarz materiałów ikonograficznych i mikrofilmów* Władysława Kutnera¹. Na podstawie tego opracowania ustalić można liczbę zdjęć. Dział materiałów ikonograficznych liczył 25 641 zdjęć, z tego zachowały się 2562 zdjęcia luzem i 55 albumów z 1665 fotografiami. Dział mikrofilmów zaś obejmował 16 188 klatek mikrofilmowych. Mikrofilmy gdańskiego KW PZPR wymagają osobnego opracowania z uwagi na stan, w jakim zostały przejęte przez AP w Gdańsku (dokumentacja wymaga uporządkowania i osobnej identyfikacji). Materiały opracowane przez autora *Inwentarza* dotyczą wydarzeń z lat 1905–1972. Do tego dołączyć należy nie objęte ewidencją Kutnera fotografie z okresu 1973–1989 w liczbie 814 zdjęć.

Podstawą zbioru są odbitki pozytywowe o rozmiarach od 3,5 x 5 cm do 25,5 x 30 cm. Zachowały się jedynie 24 negatywy w formacie 24 x 36 mm. W przypadku materiałów sygnowanych natrafiamy na nazwiska znanych fotoreporterów prasy Wybrzeża, jak: Zbigniew Kosycarz, Janusz Uklejewski i Włodzimierz Nieżywiński.

Stan fizyczny opracowanych materiałów fotograficznych ocenić należy jako dobry: stanowić mogą doskonałe źródło do badań nad ustrojem społeczno-politycznym i gospodarczym Polski Ludowej, zwłaszcza regionu gdańskiego. Wydaje się to ważne, tym bardziej że w CA KC PZPR nie gromadzono fotografii związanych z działalnością PZPR w województwach, ponieważ należało to do kompetencji właściwych archiwów KW². Tłumaczono ów fakt tym, że archiwa KW posiadają „odpowiednio większe technicznie i merytorycznie możliwości działania w tym zakresie, łatwiej mogą dostosować program gromadzenia fotografii do własnych potrzeb”³.

Zdjęcia gromadzono pod wpływem potrzeb propagandowych. Poświęcono dużo miejsca tradycji ruchu robotniczego, współpracy międzynarodowej z krajami komunistycznymi, gospodarce socjalistycznej, kulturze oraz organizacji partyjnej województwa gdańskiego. Na zbiór ikonograficzny składają się zdjęcia portretowe oraz zbiorowe działaczy społecznych i politycznych, okolicznościowe, obiektów i miejsc upamiętnienia. Zdjęcia łączone są rzeczowo w kopertach i tworzą 14 grup tematycznych: 1. Cmentarze i miejsca upamiętnienia. Pomniki; 2. Delegacje polskie; 3. Delegacje zagraniczne — wizyty przyjaźni; 4. Działacze — weterani; 5. Front Jedności Narodu; 6. Gdańsk — województwo. Historia. Rocznice; 7. Gospodarka morska; 8. Młodzież; 9. Obchody rocznic i świąt; 10. Organizacja partyjna województwa gdańskiego; 11. Organizacje społeczne i stronnictwa polityczne; 12. Prasa i wydawnictwa. Telewizja; 13. Województwo gdańskie. Przemysł. Rolnictwo. Kultura; 14. Wydarzenia polityczne.

¹ *Inwentarz materiałów ikonograficznych i mikrofilmów*, oprac. W. Kutner, Gdańsk 1977. W. Kutner (1917–1988) — działacz ruchu robotniczego; 1932–1938 należał do Komunistycznego Związku Młodzieży Polski w Łodzi. W 1939 r. wstąpił do Komunistycznej Partii Czechosłowacji; po anslusie emigrował do Anglii. W 1943 r. wstąpił do organizacji „Jedność i Czyn”. Od 1945 r. był członkiem PPR, później PZPR. Jako pracownik Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego utrwał władzę ludową w Sieradzu, Siedlcach, Łodzi. W latach 1956–1972 był pracownikiem aparatu partyjnego KW PZPR w Gdańsku. „Głos Wybrzeża”, 3 VIII 1988.

² Por. L. Dubacki, *Zbiory fotografii w Centralnym Archiwum KC PZPR*, „Archiwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej”. *Biuletyn nr 2*, Warszawa 1981, s. 28–33.

³ *Ibid.*, s. 31.

Zdjęcia ujęte w albumach tworzą następujące grupy tematyczne: 1. Budownictwo; 2. Czyny zjazdowe; 3. Gdańsk i województwo gdańskie; 4. Kultura; 5. Młodzież; 6. Porty Gdańsk, Gdynia i Przedsiębiorstwo Robót Czerpalnych i Podwodnych; 7. Sport; 8. Stocznie; 9. Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej.

Około 40% zdjęć opatrzonych jest w adnotacje. W. Kutner w komentarzu do *Inwentarza* podkreśla, że do 1972 r. zdjęcia były sukcesywnie przekazywane do archiwum KW przez Wydział Propagandy i I Sekretariat oraz były Referat Historii Partii KW PZPR. Materiały trafiały do archiwum z reguły po upływie dłuższego czasu od ich wykonania i często pozbawione były opisów. Stąd powstały inwentarz miał charakter, jak określił sam jego autor, „wstępny i doraźny”⁴. Przy opracowywaniu zdjęć nieopisanych nietrudno o identyfikację części osób, ponieważ większość z nich stanowiły osoby publiczne: powszechnie znani działacze polityczni, przedstawiciele władz centralnych i lokalnych. Na podstawie fotografii już zidentyfikowanych można ustalić porównawczo tożsamość wielu osób znajdujących się na zdjęciach. Natomiast trudniejsze jest określenie treści i datacja przedstawianych wydarzeń.

We wstępie do *Inwentarza* Kutner podkreśla fakt, że myślą przewodnią było wyeksponowanie działaczy partyjnych, państwowych i społecznych w konkretnych miejscach i wydarzeniach⁵. Nie brakuje więc zdjęć portretowych działaczy ruchu robotniczego, poczynając od protoplastów w XIX w., aż po czasy PRL lat osiemdziesiątych.

Dużo miejsca poświęcono weteranom Rewolucji Październikowej i wojny domowej w Rosji, wojny domowej w Hiszpanii, tzw. dąbrowszczakom, oraz uczestnikom II wojny światowej: kombatantom Gwardii i Armii Ludowej, westerplaczykom oraz działaczom partyjnym, w tym wspierającym i wprowadzającym władzę ludową na Ziemi Odzyskane.

Stosunki polityczne wewnątrz państwa w pierwszych latach po wojnie mają odbicie w zdjęciach z referendum 1946 r. i wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. Niestety, materiały rozczarowują badaczy, są bowiem fotokopiami ogłoszeń, odezwo, rezolucji do obywateli, wykazami obwodów wyborczych itp. Dołączono do nich oryginały druki i afisze.

Działalność partyjną w województwie gdańskim ilustrują zdjęcia działu Organizacja partyjna województwa gdańskiego. Są to portrety aktywistów, fotografie z działalności PPR na Ziemi Gdańskiej z lat 1945–1948, w tym zdjęcia z I Wojewódzkiej Konferencji PPR zorganizowanej 12–13 V 1946 r. w Sopocie, uzupełnione o załączniki w formie dokumentów lub ich fotokopii, np. legitymacje członkowskie partii. Zbiór materiałów dotyczących PPR podsumowują fotografie z wyjazdu na Kongres Zjednoczeniowy w Warszawie w 1948 r. Stosunkowo mało miejsca poświęcono organizacji PPS: jedynie odezwy i plakaty z lat 1945–1948 oraz legitymacje członkowskie ukazują działalność tej partii na Wybrzeżu.

Najbogatszy zbiór z lat 1949–1986 poświęcono PZPR, w przeważającej części dokumentujący wojewódzkie konferencje partyjne i plena oraz V i X Zjazd PZPR. Temu pierwszemu towarzyszyła atmosfera czynów społecznych, których efekty uwieczniono w specjalnie wykonanych 15 albumach. Ogniwo łączące wszystkie fotografie stanowi cykl zdjęć poświęcony działalności organizacji społecznych i stronnictw politycznych PRL, Ligi Kobiet, Ligi Przyjaciół Żołnierza i Ligi Morskiej, SL i PSL, TPPR oraz ZBoWiD. Na zbiór ten składają się fotokopie, załączone do nich odezwy i ogłoszenia oraz fotografie okolicznościowe (święta państwowe, rocznice).

⁴ *Inwentarz materiałów ikonograficznych...*, op. cit., s. 4.

⁵ *Ibid.*, s. 5.

Także fotografie miejsc upamiętnienia były tłem uroczystości z udziałem najwyższych władz Gdańska, a nawet przedstawicieli władz centralnych, np. Wojciecha Jaruzelskiego, ówczesnego ministra obrony narodowej, przy odsłonięciu Pomnika Obrońców Westerplatte 9 X 1966 r., czy też marszałka Mariana Spychalskiego, składającego kwiaty pod pomnikiem Jana III Sobieskiego w Gdańsku 26 VI 1965 r.

Są także zdjęcia delegacji zagranicznych odwiedzających Wybrzeże, nazwanych przez autora *Inwentarza* wizytami przyjacieli, m.in. takich osobistości, jak: Eugenia Cotton, przewodnicząca Światowej Federacji Kobiet (1950 r.), Josip Broz Tito (1964 r.), Charles de Gaulle (1967 r.) i Fidel Castro. Wiele zdjęć, w dużej części autorstwa Mariana Dobrzykowskiego, dokumentuje zniszczenia wojenne oraz odbudowę Gdańska i miast województwa.

Wydarzenia marcowe 1968 r. znalazły odzwierciedlenie jedynie w *Odezwie Miejskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu do klasy robotniczej i wszystkich mieszkańców Gdańska* z 15 III 1968 r., do której dołączono zdjęcia z pamiętnego wiecu w hali Stoczni Gdańskiej: poważni, skupieni robotnicy wnoszą transparenty z hasłami potępiającymi „awantury” młodzieży akademickiej oraz wzywają do oczyszczenia partii z syjonistów. „Głos Wybrzeża” z 28 XII 1970 z artykułem *Gdańsk — Gdynia — Elbląg. Obraz wydarzeń z zamieszczonym tam niewielkim i niewyraźnym zdjęciem demonstrantów eskortujących rozbrojonego milicjanta* oraz *Obwieszczenie Ministra Żeglugi PRL Jerzego Szopy* z 19 XII 1970 r. o decyzji Komitetu Obrony Kraju co do militarystyki morskich portów PRL to jedyne materiały na temat wydarzeń Grudnia 1970 r. (z *Inwentarza* wynika, że opracowano 39 fotografii).

W Archiwum KW PZPR w Gdańsku zgromadzono również zdjęcia ze strajku robotników Wybrzeża w sierpniu 1980 r. Sytuacje uchwycone teleobiektywem Zbigniewa Trybka i Ryszarda Wesołowskiego różnią się znacznie swoją konwencją od dotychczas omawianych zdjęć. Jest w nich duża doza emocji i artyzmu. Odbiegają w swoim wyrazie od socrealistycznego kanonu. Ukazują zmęczone twarze robotników, skupione w modlitwie sylwetki, prowadzone w sali BHP Stoczni negocjacje z przedstawicielami władz. Jest to świadectwo gorących uczuć towarzyszących strajkującym, a także świadectwo bezkrwawej robotniczej rewolucji. Taki sam charakter mają zdjęcia strajkujących stoczniowców z maja 1988 r.

Struktura *Inwentarza materiałów ikonograficznych KW PZPR* jest odbiciem pewnego zamysłu, uznanej hierarchii spraw partyjnych propagandzistów, starających się ukazywać prawdę w krzywym zwierciadle. W owej hierarchii najwyższą pozycję zajmuje bojownik o socjalistyczną Polskę, działacz ruchu robotniczego, socjalistycznych organizacji społecznych i młodzieżowych, wreszcie przodownik pracy, budujący z zaangażowaniem Polskę Ludową.

Dużo miejsca poświęcono tradycji ruchu robotniczego, chcąc wskazać na jego znaczenie dla kształtowania się ustroju społeczno-politycznego PRL. Bogaty jest zbiór fotokopii dokumentów działaczy partyjnych, odezw, ogłoszeń i rezolucji oraz prasy komunistycznej wydawanej m.in. w latach czterdziestych na Zachodzie.

Ustrój gospodarczy zilustrowano fotografiami placów budowy, zakładów przemysłowych Wybrzeża, Państwowych Gospodarstw Rolnych, Państwowych Ośrodków Maszynowych, wreszcie przodowników pracy, zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie. Zachowało się też kilka zdjęć z wprowadzenia reformy rolnej.

Materiał ikonograficzny dokumentuje rzeczywistość już nie istniejącą, która ma również swoje odbicie w dokumentacji pisanej gdańskiego KW PZPR. Fotografie te w ręku wnikliwego badacza, operującego całym aparatem krytycznym i dysponującego jednocześnie dokumentem pisany, pogłębiają obraz badanej rzeczywistości, pozwalają jej przybrać realne kształty, wydobywając to, co nie jest zawarte w słowie pisanym. Poza walorami poznawczymi zdjęcia

te „oddziaływają na zmysły, co oznacza, że człowiek wrażliwy i spostrzegawczy ma możliwość bezpośredniego odbioru czasu minionego”⁶, choć nie tak bardzo odległego.

Omawiane fotografie stanowią nierozłączną część zespołu akt KW PZPR w Gdańsku, przekazując dane o historii Gdańska, Pomorza Gdańskiego, jak i całego kraju. Przynajmniej zaś ukazują działalność partii, która ingerowała we wszystkie sfery życia społecznego. Dowodem tego jest dobór tematów zdjęć do *Inwentarza*.

Operując aparatem krytycznym, wzbogaconym o źródła pisane, można ujawnić ciekawy obszar do poszukiwań prawdy historycznej. Nasuwa się przy tym uwaga, że fotografia może zniekształcać, a nawet fałszować rzeczywistość, ale to też jest pewną prawdą o zamyśle i okolicznościach, jakie towarzyszyły jej powstawaniu. Szczególnie ważne wydaje się to w przypadku partyjnych materiałów archiwalnych.

Joanna Bławat (Gdańsk)

PROBLEMATYKA KANCELARYJNA I ARCHIWALNA W JEDNOSTKACH ORGANIZACYJNYCH SŁUŻBY WIĘZIENNEJ

Jednym z istotnych elementów aparatu państwowego, niezbędnym do jego funkcjonowania, jest więziennictwo. Odgrywało ono i odgrywa znaczącą rolę w życiu społecznym, a po części także i gospodarczym. W okresie PRL miało znaczenie w życiu politycznym: stanowiło wówczas enklawę hermetycznie zamkniętą, mocno upolitycznioną, rządzącą się własnymi prawami. Niewiele informacji dochodziło spoza murów więziennych, a jeśli — to mocno ocenzurowanych. Obecnie więziennictwo, choć niekonsekwentnie, usiłuje się przybliżyć do społeczeństwa. Skupia nadal ludzi przywiązanych do dawnych metod działania; przekonanych o tym, że powszechnie obowiązujące zasady i sposoby postępowania nie dotyczą więziennictwa, a przepisy prawne nie mają tu w pełni zastosowania.

Zagadnieniem ignorowanym przez władze więzienne jest problematyka kancelaryjna i archiwalna. Akty prawne normujące postępowanie z dokumentacją aktową nie zawierają ani odrębnych przepisów dla więziennictwa¹, ani wyłączeń z powszechnie obowiązujących ustaleń. Przepisy wykonawcze, regulujące postępowanie z dokumentacją aktową w jednostkach organizacyjnych służby więziennej (dalej: SW)², powinny uwzględniać wszystkie ich

⁶ J. Boniecki, *Katalog fotografii z Archiwum Dokumentacji Mechanicznej i innych archiwów państwowych*, Warszawa-Łódź 1989, s. 5.

¹ *Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z 14 VII 1983 r.*, DzU, nr 38, poz. 173. W wykazie instytucji posiadających archiwa wyodrębnione, art. 5, nie ma władz więziennych.

² Termin „służba więzienna” wprowadził dekret z 20 VII 1954 r. o służbie więziennej (DzU, nr 34, poz. 114). Władze więzienne zmieniały nazwy i usytuowanie. W PRL więzienia najpierw kierowała komórka organizacyjna resortu, a od 1945 r. Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Miała ona następujące nazwy: Wydział Więziennictwa, Wydział Więziennictwa i Obozów, Departament Więziennictwa i Obozów, Departament Więziennictwa. W grudniu 1954 r. utworzono Centralny Zarząd Więziennictwa i podporządkowano go ministrowi spraw wewnętrznych. W listopadzie 1956 r. sektor więziennictwa podporządkowano Ministerstwu Sprawiedliwości. Z początkiem 1970 r. zmienił nazwę na Centralny Zarząd Zakładów Karnych. Obecna nazwę Centralny Zarząd Służby Więziennej wprowadziła *Ustawa z 26 IV 1996 r. o służbie więziennej* (DzU, nr 61, poz. 283). Zmieniały się też nazwy, zakresy

postanowienia. Dzieje się inaczej: więzienne przepisy wykonawcze zawierają odstępstwa od przepisów zawartych w aktach prawnych, a te pociągają za sobą niekorzystne następstwa.

Dziesiętny rzeczowy wykaz akt w jednostkach organizacyjnych SW formalnie wprowadzono w 1986 r.³ Z wykazem akt powinna być ściśle związana instrukcja kancelaryjna, która ustala sposoby sporządzania pism, ich rejestrowania i odkładania do teczek ustalonych w wykazie. Właściwie to wykaz akt powinien stanowić załącznik do instrukcji kancelaryjnej.

Razem z wykazem wprowadzono co prawda instrukcję kancelaryjną, ale z nim nie związaną. W 1995 r. wycofano ją i wprowadzono inną, obecnie obowiązującą, niewiele różniącą się od poprzedniej⁴. W obecnie obowiązującej instrukcji kancelaryjnej jest tylko jedna wzmianka o wykazie akt. W § 18 p. 2 znajduje się następujący zapis: „Akta spraw załatwionych ewidencjonuje się na bieżąco w spisach zawartości akt według wzoru stanowiącego załącznik nr 5 i przechowuje się w teczkach oznaczonych odpowiednim hasłem ostatniego rzędu wykazu akt”. Ten zapis jest niejasny dla większości funkcjonariuszy zatrudnionych w administracji, a przecież instrukcja powinna być zrozumiała dla wszystkich wytwarzających akta i zawierać wymogi możliwe do zastosowania. Jeżeli nawet administracja rozumie ten zapis, nie stosuje w praktyce. Aby wszystkie pisma kompletować sprawami i odłożyć do teczek ustalonych w wykazie akt, powinny one mieć wpisane numery teczek i numery spraw w tych teczkach, a umieszczania numerów na pismach instrukcja kancelaryjna nie przewiduje.

Instrukcja wprowadza inne oznakowanie pism określone w § 5: „Symbol komórki organizacyjnej wraz z numerem dziennika korespondencyjnego łamanego przez dwie ostatnie cyfry roku kalendarzowego stanowi znak sprawy i służy do oznakowania pism i akt”. W tym zapisie nie ma nawet wzmianki ani o sprawie, ani o tezcze, w której odkładałoby się akta powstałe w toku ich załatwiania. A przecież aby załatwić choćby jedną sprawę, niekiedy trzeba wysłać i przejąć kilka, a nawet kilkanaście pism, przy czym każda komórka organizacyjna załatwia jednocześnie wiele spraw. W instrukcji podano wykaz komórek organizacyjnych Centralnego Zarządu Zakładów Karnych i ich literowych symboli według stanu na rok 1995. Wykaz ten jest już nieaktualny, gdyż Centralny Zarząd Zakładów Karnych zmienił nazwę na Centralny Zarząd Służby Więziennej i był kilkakrotnie reorganizowany.

O sprawach jest w instrukcji w § 16 następująca wzmianka: „1. Całość korespondencji w jednej sprawie powinna być rejestrowana pod jednym numerem w dzienniku korespondencyjnym, niezależnie od dat wpływu lub wysyłki. 2. W razie braku miejsca w dzienniku korespondencyjnym na rejestrowanie kolejnych pism w tej sprawie, należy wpisać je w dowolnej wolnej pozycji dziennika z odpowiednimi adnotacjami o poprzednim numerze sprawy”. Praktyczna realizacja tego wymogu stwarza wiele trudności. Rubryki dziennika korespondencyjnego są wąskie i pozwalają na zarejestrowanie tylko jednego pisma, a zatem każda sprawa będzie rejestrowana w tylu miejscach, ile wpłynęło pism, jeżeli sekretarka zdoła

---

zadań i teren działania ogniw pośrednich między władzami więziennymi a jednostkami podstawowymi. Do grudnia 1954 r. funkcje te pełniły wydziały więziennictwa wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego, później więzienia centralne, wojewódzkie zarządy zakładów karnych, okręgowe zarządy zakładów karnych, rejonowe zakłady karne i rejonowe areszty śledcze, a ostatnio okręgowe inspektoraty SW. W 1970 r. zaprzestano używać nazwy „więzienie”, a wprowadzono nazwy: „zakłady karne dla skazanych” i „areszty śledcze dla aresztowanych”.

³ Zarządzenie nr 16 dyrektora CZKK z 30 X 1986 r. w sprawie instrukcji archiwalnej i wykazu akt w jednostkach organizacyjnych więziennictwa. Wykaz akt stanowi załącznik nr 2 do tego zarządzenia.

⁴ Zarządzenie nr 3/95 dyrektora CZKK z 13 IV 1995 r. w sprawie organizacji pracy kancelaryjnej w jednostkach organizacyjnych więziennictwa.

wszystkie wychwycić i poczynić odpowiednie adnotacje w dzienniku. Sekretarka zaś będzie musiała mieć rozeznanie co do wszystkich spraw załatwianych w zakładzie i przy rejestrowaniu każdego pisma będzie musiała sprawdzić zapisy z kilku, a nawet kilkunastu dni. Przy tak zorganizowanej pracy istnieje duże niebezpieczeństwo pominięcia niektórych pism i ich zagubienia, a następnie zdekompilowania spraw. Przy obecnej dużej ilości korespondencji żadna sekretarka nie jest w stanie zastosować tego wymogu w praktyce. Gdyby nawet go zastosowała, i dziennik korespondencyjny rzeczywiście stałby się podstawową pomocą ewidencyjną do akt, to i tak praca ta będzie chybionym trudem, gdyż dzienniki korespondencyjne są aktami kategorii B-3 i po upływie trzech lat ulegają wybrakowaniu.

Instrukcja wprowadza wymóg podwójnej rejestracji dokumentacji aktowej. Raz rejestruje się pisma w dzienniku korespondencyjnym, a drugi raz sprawy w spisach zawartości teczek po ich załatwieniu. Realizację tego wymogu uniemożliwia brak numeracji teczek i spraw na pismach oraz rejestrowanie pism jednej sprawy w kilku miejscach w dzienniku korespondencyjnym. Dodatkowe utrudnienie stanowi fakt, że każdy pracownik załatwiający sprawę merytorycznie będzie dążył do posiadania kompletnej dokumentacji w toku załatwiania formalności, a nie będzie zainteresowany kompletowaniem pism po załatwieniu sprawy.

Brak numerów z wykazu akt na pismach ma jeszcze jeden mankament: komplikuje procedurę odkładania pism do właściwych teczek i tym samym ich zakwalifikowanie do właściwych kategorii archiwalnych. Skutkiem tego w jednych teczkach bywają akta zakwalifikowane co prawda do kategorii B, ale o różnych terminach przechowywania, a nawet do teczek z aktami kategorii B trafiają pisma, które powinny być odłożone do teczek zakwalifikowanych do kategorii A. Toteż zdarzają się przypadki niekontrolowanego brakowania akt kategorii A. (Warto przypomnieć, że nie tylko świadome, ale i nieświadome niszczenie akt, zwłaszcza zakwalifikowanych do kategorii A, jest przestępstwem podlegającym karze)⁵.

Niewłaściwy jest jeszcze sposób sporządzania pism i układu jego elementów, gdyż instrukcja nie uwzględnia ogólnokrajowej normy w tym zakresie. We wzorze pisma podanego w instrukcji trzeba wpisywać nic nie znaczące formuły „W odpowiedzi na Wasze pismo” lub „W nawiązaniu do Waszego pisma”. Trzeba też przeczytać treść pisma, ażeby się zorientować, jakiej sprawy ono dotyczy.

W § 19, p. 2 instrukcji kancelaryjnej znajduje się zapis następującej treści. „Akta przekazywane do archiwum lub składnicy akt powinny być uporządkowane, a w szczególności odpowiednio ułożone w teczkach, stosownie do wymogów określonych w instrukcji w sprawie organizacji i zakresu działania archiwów zakładowych i składnic akt w jednostkach organizacyjnych więziennictwa”. Na pozór jest on zgodny z odpowiednim zapisem w § 15, p. 1 tej instrukcji⁶, ale niemożliwy do zastosowania w praktyce, ze względu na brak numerów na pismach, które pozwoliłyby je połączyć sprawami, a następnie powkładać do odpowiednich teczek.

Wszystkie przepisy kancelaryjne i archiwalne stanowią, że osoba załatwiająca sprawy pod względem merytorycznym jest zobowiązana do prawidłowego ukształtowania teczek, nadania im tytułów zgodnych z wykazem akt i nadania właściwej kategorii archiwalnej.

⁵ Art. 52 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym ustala sankcję karną za takie przestępstwo; sankcję utrzymano w wydanym niedawno kodeksie karnym, w wykazie aktów prawnych pozostających w mocy, poz. 15. Kodeks karny przewiduje ponadto możliwość zastosowania innej sankcji, określonej w art. 276.

⁶ Instrukcja ta stanowi załącznik nr 1 Zarządzenia nr 16 dyrektora CZZK z 30 X 1986 r.

Tego wymogu nie uwzględnia instrukcja kancelaryjna. Jest w niej natomiast wyraźny zapis o konieczności wykonywania prac porządkowych przed przekazaniem akt do archiwum, prac potocznie określanych terminem „archiwizacja”. Nie ustalono jednak, kto ma wykonywać ową „archiwizację” ani nie określono sposobu jej realizacji: w efekcie się jej nie robi albo robi w niepełnym zakresie.

Instrukcja kancelaryjna obowiązująca w jednostkach organizacyjnych SW jest aktem niespójnym wewnątrznie. Są w niej elementy systemu kancelaryjnego dziennikowego i bezdziennikowego, odniesienia do wykazów akt strukturalnych i wykazu dziesiętowego. Wprowadza sporo określeń niejasnych i wymogów niewykonalnych. Zmusza pracowników do podjęcia żmudnych i niepotrzebnych zadań, a równocześnie stwarza wiele okazji do niekontrolowanego gubienia, a nawet niszczenia akt.

Obok instrukcji kancelaryjnej wydano jeszcze jeden przepis ustalający sposoby sporządzania dokumentacji aktowej niezgodnej z obowiązującym wykazem akt⁷. A zatem wykaz akt istnieje tylko formalnie. Był wymóg posiadania rzeczowego wykazu akt zatwierdzonego przez władze archiwalne⁸, to się o to postarało, a następnie odłożyło do akt i sprawę uznało za załatwioną. Skutkiem tego teczkom często nadaje się tytuł w sposób przypadkowy, nie zawsze zgodny z wykazem akt. W sposób przypadkowy ustala się też dla nich kryteria archiwalne.

Instrukcja w sprawie organizacji i zakresu działania archiwów zakładowych i składnic akt w jednostkach organizacyjnych więziennictwa w zasadzie prawidłowo określa ich zadania i sposób funkcjonowania. Ma jednak istotny mankament. Ustala mianowicie okres 50 lat przechowywania akt kategorii A w archiwach zakładowych, a to jest niezgodne z uregulowaniem prawnym tej problematyki⁹.

Zastosowano ciekawe rozwiązanie problematyki archiwalnej w jednostkach organizacyjnych SW. Ustalono, że jednostki podstawowe prowadzą u siebie składnice akt i przechowują w nich akta kategorii A przez 20 lat, a następnie przekazują je do archiwów zakładowych, które prowadzą: CZZK (obecnie CZSW), Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej w Kaliszu oraz okręgowe zarządy zakładów karnych na dalsze przechowywanie przez 30 lat. Po tym okresie powinno się je przekazywać do archiwów państwowych. W 1989 r. zlikwidowano okręgowe zarządy zakładów karnych, a w ich miejsce utworzono mniejsze jednostki, zwane rejonowymi zakładami karnymi lub rejonowymi aresztami śledczymi. Kilkunastu większym zakładom podporządkowano pobliskie mniejsze jednostki. Ustalono też nową sieć archiwów zakładowych. Utworzono je w kilkunastu aresztach śledczych i zakładach karnych, a teren ich działania dostosowano do podziału administracyjnego kraju¹⁰. Tereny działania zakładów i aresztów rejonowych nie pokrywały się z tym podziałem, co stwarzało spore komplikacje. I tak Rejonowemu

---

⁷ Jest nim *Zarządzenie nr 16/96*, j.w., w sprawie określenia wykazów i wzorów dokumentów ochronnych oraz wzorów znaków umownych. Nie ma w nim nawet wzmianki o obowiązującym wykazie akt. Istnieją różnice między dokumentacją aktową wprowadzoną tym zarządzeniem w zakresie zagadnień ochronnych a dokumentacją aktową przewidzianą w wykazie akt. Różnią się też terminologią.

⁸ *Rozporządzenie ministra nauki, szkolnictwa wyższego i techniki z 25 VII 1984 r.* w sprawie zasad klasyfikowania i kwalifikowania dokumentacji oraz zasad przekazywania materiałów archiwalnych do archiwów państwowych (DzU, nr 41, poz. 216, § 6).

⁹ J.w. *Rozporządzenie* § 2 ustala 25 lat na przechowywanie akt kategorii A w archiwach zakładowych.

¹⁰ *Zarządzenie nr 6 dyrektora CZZK z 28 VI 1991 r.*

Zakładowi Karnemu w Sieradzu podporządkowano Zakład Karny w Kaliszu i Areszt Śledczy w Ostrowie Wlkp. Rejonowy Zakład Karny w Sieradzu swoje akta kategorii A po 20 latach powinien przekazywać do archiwum zakładowego Aresztu Śledczego w Łodzi, podległe zaś mu Zakład Karny w Kaliszu i Areszt Śledczy w Ostrowie Wlkp. swoje akta kategorii A po 20 latach powinny przekazywać do archiwum zakładowego Aresztu Śledczego w Poznaniu. W 1995 r. zlikwidowano rejonowe zakłady karne i rejonowe areszty śledcze, a w ich miejsce utworzono okręgowe inspektoraty. Teren ich działania powiększono, ale też nie dostosowano do podziału administracyjnego kraju. Nie zmieniono natomiast sieci archiwów zakładowych, co zwiększyło komplikacje. Dla ich zilustrowania podam dwa przykłady. Na terenie byłego województwa piłskiego były dwie jednostki penitencjarne: Zakład Karny we Wronkach należący do Okręgowego Inspektoratu w Poznaniu i Areszt Śledczy w Złotowie należący do Okręgowego Inspektoratu w Koszalinie. Mimo przynależności do różnych inspektoratów, obydwie zakłady swoje akta kategorii A po 20 latach powinny były przekazywać do archiwum zakładowego w Poznaniu. Okręgowy Inspektorat w Białymstoku nie prowadził archiwum zakładowego, a tylko składnicę akt, i nie posiadał takowego na terenie swojej działalności, a zarówno własne akta kategorii A, jak i części jednostek podległych powinien po 20 latach przekazywać do archiwum zakładowego Aresztu Śledczego w Olsztynie. Należący do Okręgowego Inspektoratu w Białymstoku Areszt Śledczy w Ostrołęce swoje akta kategorii A powinien przekazywać do archiwum zakładowego Aresztu Śledczego Warszawa–Mokotów.

Ten system nigdy nie przybrał postaci ustalonej w przepisach. Akta kategorii A w zdecydowanej większości zalegają w składnicach akt jednostek, które je wytworzyły lub kontynuują działalność, ale nie wszystkie. Część akt została jednak przekazana do wyznaczonych archiwów zakładowych, i to bez ewidencji.

Kiedy w 1986 r. wydawano przepisy kancelaryjne i archiwalne, we wszystkich jednostkach działały tajne kancelarie. Ich kierownikom powierzono prowadzenie archiwów zakładowych i składnic akt w formie zajęcia dodatkowego. Po 1989 r. zmniejszyła się ilość tajnych korespondencji i w większości jednostek zlikwidowano etaty kierowników tajnych kancelarii. Odtąd prowadzenie archiwów zakładowych i składnic akt najczęściej powierza się pracownikom działów ewidencji, w formie zajęcia dodatkowego. Nie jest to jednak regułą. Czasami prowadzenie archiwów zakładowych i składnic akt zleca się pracownikom innych komórek organizacyjnych. W zdecydowanej większości są to młodzi początkujący pracownicy, którzy ten dodatkowy obowiązek traktują jako zło konieczne i starają się go pozbyć przez przejście na inne stanowisko.

Następstwem nieprawidłowości w przepisach kancelaryjnych i organizacji sieci archiwów zakładowych w jednostkach organizacyjnych SW, może poza centralą, jest duży nieporządek w aktach, zwłaszcza kategorii A. Zalegają one w archiwach zakładowych i składnicach akt począwszy od 1944 r., są zdekompletowane, wymieszane z aktami kategorii B, a starsze nie mają prawidłowej ewidencji. W niektórych archiwach zakładowych akta są podzielone na zespoły, ale ten podział nie obejmuje całości dokumentacji aktowej. Niektóre zespoły akt są porozbijane.

Władze więzienne, tolerując ten stan rzeczy, postępują niezgodnie z obowiązującymi przepisami. Nie przekazują akt kategorii A do archiwów państwowych po 25 latach ich przechowywania. Nie respektują nawet ustalonych 50 lat okresu przechowywania akt. Nie udostępniają też akt do badań naukowych po upływie 30 lat od ich wytworzenia¹¹.

Dalsze tolerowanie tego stanu nie tylko uniemożliwia historykom dostęp do materiałów źródłowych, ale doprowadzi też do stopniowej likwidacji jeszcze istniejących przekazów

¹¹ *Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym...*, op. cit., art. 17.

dokumentacyjnych. Wizytowanie archiwów zakładowych jednostek penitencjarnych i wydawanie im zaleceń doprowadza jedynie do rezygnacji z pełnienia funkcji przez osoby opiekujące się archiwami. Jedynym wyjściem z tej sytuacji wydaje się przekonanie dyrektora generalnego SW o potrzebie pilnego wydania przepisów kancelaryjnych i archiwalnych zgodnych z obowiązującymi aktami prawnymi i wprowadzenia ich w życie.

Karol Pawlak (Kalisz)

SKUTECZNA I BEZPIECZNA DEZYNFEKCJA TLENKIEM ETYLENU ZBIORÓW ARCHIWALNYCH I BIBLIOTECZNYCH

Biblioteki i archiwa muszą dysponować skutecznymi metodami dezynfekcji i dezynsekcji swoich zasobów. Konieczność taka wynika przede wszystkim z braku możliwości zapewnienia im w większości polskich bibliotek i archiwów optymalnych warunków przechowywania. Brak klimatyzacji w magazynach i w salach ekspozycyjnych jest w nich — niestety — zjawiskiem powszechnym. Skoki temperatury i wilgotności bywają więc bardzo duże, a zawartość wilgoci w powietrzu i związana z tym wilgotność materiałów bibliotecznych bywa przez długie okresy wystarczająca do rozwoju mikroorganizmów. Pojawianie się pleśni jest w tych warunkach tylko kwestią czasu.

W Bibliotece Narodowej problem mikrobiologicznego zagrożenia dla zbiorów ze strony niewłaściwych warunków temperaturowo-wilgotnościowych znany nie tylko z literatury. W grudniu 1992 r., w wyniku awarii w systemie wentylacyjnym, do kilku magazynów zbiorów głównych, wraz z powietrzem, została wprowadzona nadmierna ilość wilgoci, w wyniku czego duża liczba książek pokryła się nalotami pleśni. Zmuszeni byliśmy podjąć mozolną, a ze względu na brak satysfakcjonujących sposobów dezynfekcji także i długotrwałą akcję ratunkową¹. Naturalnie, pragniemy takich zdarzeń w przyszłości unikać, ale gdy już do nich dojdzie, chcielibyśmy lepiej niż obecnie przygotować się do usuwania ich skutków.

Awarie, w wyniku których może dojść do gwałtownego zawilgocenia zbiorów, mogą się zdarzyć w każdej bibliotece i w każdym archiwum. Dlatego biblioteki i archiwa muszą dysponować sposobami skutecznego przeciwdziałania ich skutkom. Obok opanowania technik suszenia zamoczonych zbiorów, np. w procesie liofilizacji, wymagającym uprzedniego zamrożenia poszkodowanych zbiorów, muszą także dysponować skutecznymi sposobami niszczenia grzybów pleśniowych i owadów.

Dotyczy to zarówno pojedynczych obiektów, poddawanych zabiegom w pracowniach konserwatorskich, jak i dezynfekcji masowej, której potrzeba ujawnia się nie tylko w sytuacjach zdarzeń o charakterze katastrof (powódzie, zalania itp.), ale jest wprost niezbędna w codziennym funkcjonowaniu bibliotek i archiwów.

Współczesne metody dezynfekcji powinny spełniać co najmniej trzy następujące warunki: 1) skuteczność w zwalczaniu mikroorganizmów, co oznacza, że w przypadku największego biologicznego zagrożenia dla zbiorów bibliotecznych i archiwaliów — grzybów pleśniowych, powinny niszczyć zarówno grzybnie, jak i zarodniki grzybów; 2) nieszkodliwość dla dezynfekowanych materiałów, tzn. nie mogą wywoływać w nich nie tylko widocznych

---

¹ Szerzej na ten temat: W. Sobucki, D. Rams, *Zagrożenia biologiczne i fizykochemiczne dla zbiorów bibliotecznych. W obliczu katastrofy*, „Notes Konserwatorski”, t. 2, 1999, s. 16–30.

zmian, ale również nie przyspieszać naturalnych procesów starzeniowych w trakcie późniejszego ich użytkowania; 3) bezpieczeństwo, zarówno dla wykonujących dezynfekcję osób, jak i dla późniejszych użytkowników dezynfekowanych materiałów, czytelników, a także unikanie zanieczyszczenia środowiska. Należy jednak zauważyć, że tak sformułowane warunki dotyczą idealnego sposobu dezynfekcji, który na razie nie został opracowany.

Ocena metod dezynfekcji, względnie preparatów chemicznych używanych do tego celu, może być dokonana tylko w wyspecjalizowanym laboratorium mikrobiologicznym, mającym doświadczenie w badaniu zbiorów bibliotecznych lub archiwalnych. Badanie musi uwzględniać znane zjawisko, że grzyby zasiedlające zbiory w bibliotekach i archiwach bardzo trudno poddają się działaniu fungicydów i ocena skuteczności ich niszczenia musi ten aspekt uwzględnić. Trudno uznać za w pełni miarodajne badania wykonywane na szczepach mikroorganizmów wyhodowanych w laboratoriach. Najlepiej więc, gdy oceny skuteczności metod dezynfekcji dokonuje się na podstawie analizy stanu mikrobiologicznego oryginalnych obiektów przed i po dezynfekcji.

Środki dezynfekcyjne zalecane bibliotekom i archiwom rzadko bywają poddawane jeszcze bardziej kompleksowym badaniom, w trakcie których, obok skuteczności biobójczej, oceniano by także ich wpływ na dezynfekowane materiały: papier, pergamin, skórę i inne, a także na warstwę malarską, farbę drukarską itp. Badanie takie powinno obejmować również testy starzeniowe, gdyż negatywny wpływ procesu dezynfekcji na materiały nie musi ujawnić się natychmiast, w trakcie wykonywania zabiegu lub bezpośrednio po nim. Nierzadko niestety zalecane bywają do stosowania środki lub metody nie w pełni przebadane i potwierdzone w tym zakresie².

Trzeci ze sformułowanych warunków, problem szeroko pojmowanego bezpiecznego stosowania środków dezynfekcyjnych, jest w Polsce zupełnie słabo dostrzegany. Tlenek etylenu (ETO) jest substancją bardzo kłopotliwą w stosowaniu. Stanowi potencjalne zagrożenie bezpośrednio dla ludzi, jak i dla naturalnego środowiska. Dlatego posługiwanie się nim wymaga spełnienia wielu ściśle określonych wymagań. Zarazem, mimo sporej listy wad, ze względu na potwierdzoną przez różnych autorów dużą skuteczność³, tlenek etylenu jest nadal trudny do

---

² W polskim piśmiennictwie konserwatorskim na ten aspekt działania środków biobójczych zwrócono uwagę już dość dawno temu, por. H. Jędrzejewska, *Szkodliwe oddziaływanie środków owadobójczych i grzybobójczych na zabytki papierowe* [w:] *Konserwacja papieru i pergaminu*, Warszawa 1969 s. 145–161. Współcześnie, w zakresie badania wpływu środków dezynfekcyjnych na materiały chlubny wyjątek stanowią badania polskie, m.in.: A. B. Strzelczyk, J. Różański, *The effect of disinfection with quarternary ammonium salt solution on paper*, „Restaurator”, t. 7, 1986, s. 3–13, a także: D. Jarmańska, W. Sobucki, *Dezynfekcja papieru, zmiany właściwości papierów po dezynfekcji Lichenicidą 246*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki”, t. 9, 1998, s. 22–23 i *Ocena możliwości zastosowania Lichenicidy 246 do dezynfekcji papierów zabytkowych*, „Przegląd Papierniczy”, t. 54, 1998, s. 32–34. Niemiecki Urząd ds. Badań Materiałowych (Bundesamt für Materialprüfung) przeprowadził badanie wpływu wielu środków dezynfekcyjnych na materiały piśmiennicze już w 1976 r. Niestety, wyniki tych badań nie są szerzej znane, por. R. Fuchs, *Zwalczanie szkodników na zaatakowanym materiale bibliotecznym i archiwalnym — porównanie starych i nowych metod. Nowoczesne metody badawcze do porównania zmian w strukturze molekularnej*, „Ochrona Zabytków”, t. 51, 1998, s. 63–80.

³ Por. R. Fuchs, *Zwalczanie...*, op.cit. oraz J. Hanus, J. Minarikowa, M. Durovic, N. Bacilkova, *Influence of ethylene oxide sterilization on some properties of different types of papier* [w:] *La Conservation: une science en évolution. Bilan et Perspectives, Actes des Troisiemes Journées Internationales d'Études de L'Arsag*, Paris 23–25 Arvil 1997.

zastąpienia w zastosowaniu do dezynfekcji materiałów bibliotecznych i archiwalnych na dużą skalę.

W normalnych warunkach tlenek etylenu jest bezbarwnym gazem o eterycznym zapachu. W stan ciekły przechodzi po ochłodzeniu do temperatury 10,4°C. Gazowy ETO jest cięższy od powietrza, zdolny do przesuwania po ziemi i może być podpalony z odległości. Ma właściwości narkotyczne i trujące. Używanie tlenu etylenu w stanie rozcieńczenia, np. dwutlenkiem węgla w stosunku 1:10, eliminuje jego potencjalnie wybuchowe właściwości (etoksen, rotanox), silna toksyczność zaś wymaga całkowitej hermetyzacji procesu oraz bardzo starannego usunięcia resztek tlenu etylenu z dezynfekowanych materiałów⁴. Hermetyzację uzyskuje się wykonując zabieg dezynfekcji w szczelnej komorze, usunięcie resztek ETO zaś następuje w wyniku długotrwałego przepłukiwania materiałów po dezynfekcji powietrzem. Konieczna jest także pełna utylizacja tlenu etylenu opuszczającego komorę dezynfekcyjną.

Biblioteka Narodowa od pewnego już czasu poszukuje dla swoich potrzeb optymalnego sposobu masowej dezynfekcji. Nieuporządkowane warunki klimatyczne w magazynach stanowią poważne, biologiczne zagrożenie dla przechowywanych w nich, niejednokrotnie bardzo cennych kolekcji. Podjęcie się konserwacji tysiąca starodruków uratowanych po powodzi w 1997 r., które po liofilizacji oczekują na dezynfekcję, jest dodatkowym argumentem za intensywnymi wysiłkami w tym kierunku.

Przyczyny, dla których BN poszukuje systemu dezynfekcyjnego poza granicami kraju, są co najmniej trzy: 1) niedopracowana technologia użycia tlenu etylenu w systemie oferowanym w Polsce. Jej skuteczność w zależności od źródła szacowana jest na 70 do 90%. Takiej niepełnej dezynfekcji nie warto akceptować; 2) brak w tych systemach utylizacji ETO opuszczającego komorę dezynfekcyjną; 3) nieuwzględnianie w proponowanych rozwiązaniach całego kompleksu spraw związanych z dostatecznym przewietrzeniem obiektów po dezynfekcji oraz z kontrolowaniem czystości powietrza w otoczeniu komory⁵. Są to wymagania, bez spełnienia których u progu XXI w. nie można dopuszczać do użytkowania nowych instalacji dezynfekcyjnych, wykorzystujących tlenek etylenu.

Prezentowany, hiszpańsko-czeski sposób użycia tlenu etylenu nie ma tych wad. Podane poniżej informacje zaczerpnięte zostały z oferty systemu, jaką Biblioteka Narodowa uzyskała w 1998 r., oraz z wielokrotnej i wielostronnej wymiany informacji i dyskusji o systemie z przedstawicielami oferenta (Haböck Agency, Wiedeń, MAC Sp. z o.o., Zlin/Czechy, Agencja Pola, Warszawa).

Przy wyborze systemu dezynfekcji dla Biblioteki Narodowej okolicznością sprzyjającą okazał się również fakt, że dwie instalacje dezynfekcyjne, pracujące według systemów zbliżonych do nam oferowanego, pracują w Pradze: w Archiwum Państwowym (Státní ústřední archiv) i w Archiwum Miejskim (Archiv hlavního mesta Prahy). Umożliwiło to wizytację tych archiwów i zapoznanie się na miejscu z oceną ich funkcjonowania, formułowaną

⁴ S. Jędrzejewska, P. Rudniewski, A. Wawrzeńczak, *Substancje szkodliwe dla zdrowia stosowane przy konserwacji dzieł sztuki*, Warszawa 1974, s. 121–122; A. B. Strzelczyk, *Środki i metody zwalczania grzybów i owadów na zabytkach z papieru i skóry* [w:] *Konserwacja zbiorów bibliotecznych. Między-narodowa narada ekspertów*, Warszawa 1992, s. 71–82, B. Zyska, *Ochrona zbiorów bibliotecznych przed zniszczeniem*, t. 3. *Działania profilaktyczne w bibliotece*, Katowice 1994, s. 144–145.

⁵ Por. W. Sobucki, A. Tymińska, *Ocena skuteczności stosowanej w Polsce masowej dezynfekcji zbiorów w komorach próżniowych oraz osiągnięcia zagraniczne w tym zakresie. W obliczu katastrofy*, „Notes Konserwatorski”, t. 2, 1999, s. 179–182.

przez czeskich specjalistów. Osobnym źródłem wiedzy o tym sposobie użycia ETO była wspólna publikacja specjalistów z Bratysławy i z Pragi, zawierająca wszechstronną jego ocenę⁶.

Zasadniczym urządzeniem systemu objętego ofertą dla Biblioteki Narodowej jest sterylizator typu nadciśnieniowego. W rozwiązaniach zainstalowanych w Pradze producentem sterylizatora, czyli właściwej komory dezynfekcyjnej, stanowiącej najistotniejszy element zestawu, była hiszpańska firma Matachana, w systemie przewidzianym do zainstalowania w Polsce producentem będzie inna hiszpańska firma: Suphatec.

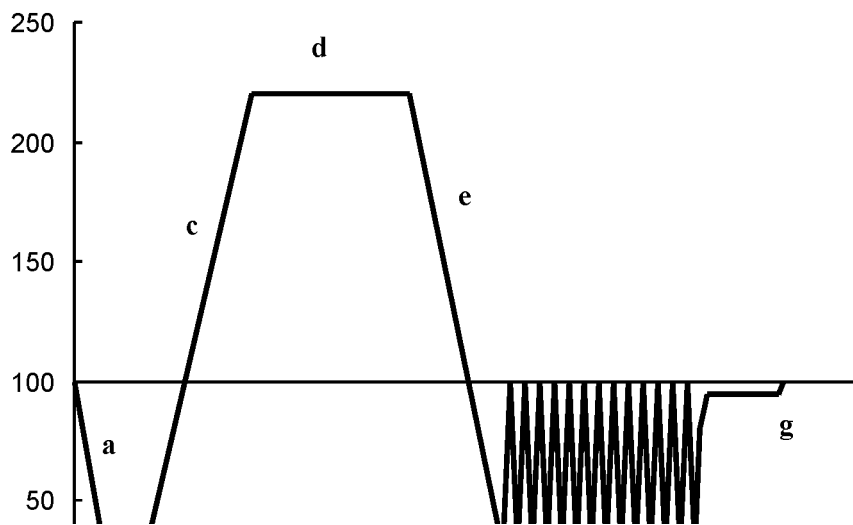
Kompletny zestaw zawiera: 1) dwudrzwiową, próżniowo-ciśnieniową komorę sterylizacyjną PJ 6.01, wyposażoną w płaszcz grzejny, pompę próżniową, sprężarkę oraz wytwornicę pary, dostarczającą parę wodną zarówno do nawilżania środowiska dezynfekcji, jak i do ogrzewania komory; 2) urządzenie ETO Donaldson 100 do katalitycznego utleniania tlenu etylenu opuszczającego sterylizator; 3) komorę przewietrzania; 4) baterię z butlami na tlenek etylenu; 5) system wykrywania i monitorowania tlenu etylenu w otoczeniu komory; 6) komputerowy system sterowania procesem wraz z oprogramowaniem, zabezpieczającym precyzyjne działanie rozmaitych podzespołów i ich wzajemną współpracę. Przebieg procesu dezynfekcji przedstawiono na wykresie (rys. 1):

Rys. 1. Schemat przebiegu dezynfekcji

a – wytworzenie próżni	e – odgazowanie
b – nawilżanie powietrza	f – przewietrzanie
c – wprowadzenie ETO	g – wentylacja
d – właściwa dezynfekcja	

⁶ J. Hanus, J. Minarikowa, M. Durovic, N. Bacilkova, *Influence...*, op.cit.

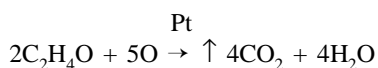
kPa

Po umieszczeniu przeznaczonych do dezynfekcji materiałów, wytwarza się w sterylizatorze próżnię 30 kPa (faza a na wykresie), a następnie wprowadza się do niego parę wodną (faza b). Następuje zapoczątkowanie wzrostu grzybów, co zwiększa ich wrażliwość na tlenek etylenu i warunkuje ich całkowite zniszczenie, włącznie z przetrwalnikami. Nawilżanie trwa kilka minut, po czym rozpoczyna się faza c — wprowadzenie etoksenu (rotanoxu) oraz wytworzenie w komorze nadciśnienia i podwyższenie temperatury, a bezpośrednio po tym faza d — właściwa dezynfekcja. Parametry tej fazy procesu, decydującej o skuteczności dezynfekcji, mogą być regulowane w założonych granicach: ciśnienie do 220 kPa, a temperatura w zakresie 25 do 65°C, przy czym musi być spełniony warunek, że temperatura procesu musi być co najmniej o 3°C wyższa niż na zewnątrz komory. Czas dezynfekcji zależy od przyjętej wysokości ciśnienia i temperatury.

Wraz z urządzeniem dostarczanych jest kilka programów, według których może być realizowany proces. Najbardziej optymalny z nich i jednocześnie najbardziej zachowawczy w stosunku do materiałów przebiega w temperaturze 30°C i przy ciśnieniu 220 kPa. Wilgotność względna powietrza w trakcie głównej fazy procesu wynosi 30%, a stężenie ETO 430 g/m³. Faza d według tego programu trwa około 3 godz.

Po zakończeniu właściwej dezynfekcji uruchomiona zostaje ponownie pompa próżniowa i cały gaz jest ewakuowany z komory i kierowany do urządzenia Donaldsona, w którym ulega utylizacji poprzez katalityczne spalanie do wody i dwutlenku węgla, w myśl reakcji:

Następuje teraz kolejna faza cyklu — przewietrzanie (f), które decyduje o wyeliminowaniu zagrożenia zdrowotnego ze strony dezynfekowanych materiałów dla obsługi i dla późniejszych ich użytkowników. Następują wielokrotnie powtarzane po sobie cykle napełniania komory powietrzem i odsysania go poprzez urządzenie do utylizacji. Nieprawdopodobnie duża liczba cyklido 150 (!) zapewnia znakomite przewietrzanie dezynfekowanych materiałów już na tym etapie i dobre usunięcie z nich tlenu etylenu.

Po zakończeniu procesu trwającego łącznie około 24 godzin, dezynfekowane obiekty kierowane są do osobnej komory przewietrzania, w której następuje dalsze ich wietrzenie, traktowane już jako dodatkowe, „na wszelki wypadek”.

Niezwykle ważną zaletą zestawu oferowanego dla Biblioteki Narodowej jest wyposażenie go w system APL wykrywania i monitorowania tlenu etylenu. Czujniki półprzewodnikowe, rozmieszczone w przestrzeni roboczej wokół komory dezynfekcyjnej, zapewniają ciągły pomiar stężenia tlenu etylenu, a na ekranie monitora wyświetlana jest wartość średnia dla każdego czujnika z ostatniej minuty, z ostatniego kwadransu i z ostatnich ośmiu godzin. Dla każdego czujnika i każdej średniej czasowej można wprowadzić trzy wartości graniczne, ale praktycznie, zgodnie z normami międzynarodowymi system uruchamia alarm, a komputerowe sterowanie zatrzymuje proces, gdy przekroczona zostanie wartość 1 mg/m³ dla średniej ośmiogodzinnej (około 0,55 ppm — części na milion). Jest to wartość stężenia tlenu etylenu w trakcie ośmiogodzinnej pracy niższa, niż przyjmują to obecnie światowe normy. W 1968 r. specjaliści amerykańscy jako bezpieczny poziom stężenia tlenu etylenu przy ośmiogodzinnej pracy określali stężenie 50 ppm, a od 1984 r. dopuszcza się w takich warunkach tylko stężenie 1 ppm⁷.

⁷ J. Hanus, J. Minarikowa, M. Durovic, N. Bacilkova, *Influence...*, op. cit.; B. Zyska, *Ochrona...*, op. cit.

Trzeba jeszcze dodać, że zainstalowane czujniki odróżniają tlenek etylenu praktycznie od wszystkich innych gazów, stosowanych do dezynfekcji. Ewentualne zaistnienie takiej sytuacji sygnalizowane byłoby innym kolorem lampki, bez wywoływania jednak sytuacji alarmowej.

Osobnym problemem dotyczącym dezynfekcji realizowanej przy użyciu tlenku etylenu jest ocena jego wpływu na dezynfekowane materiały. Na podstawie literatury przedmiotu trudno jest dokonać jej w sposób jednoznaczny. Niedawno R. Fuchs wykazał w bardzo przekonujący sposób destrukcyjny wpływ automatycznego programu dezynfekcji tlenkiem etylenu na naturalne barwniki roślinne, stosowane w malarstwie miniaturowym⁸. Program dezynfekcji był jednak realizowany w wyjątkowo ekstremalnych warunkach — stężenie tlenku etylenu 1600 g/m³, temperatura 70°C i wilgotność względna powietrza 90%. Należy przypuszczać, że takie warunki klimatyczne, w ciągu kilku godzin trwania eksperymentu, nawet bez udziału tlenku etylenu, spowodują w barwnikach podobnie duże zmiany destrukcyjne. Warto przy tym zauważyć, że parametry przewidziane w systemie, który planujemy zainstalować w Bibliotece Narodowej, są diametralnie niższe.

Słowacko-czeski zespół we wspomnianym już opracowaniu dokonał m.in. przeglądu badań dotyczących wpływu tlenku etylenu na właściwości dezynfekowanych materiałów⁹. Cytuje m.in. wyniki uzyskane przez J. H. Hofenk de Graaff i W. G. Roelofsa (Amsterdam), którzy na podstawie analizy właściwości różnych rodzajów papierów nie stwierdzili negatywnego wpływu długotrwałego działania tlenku etylenu na starzenie się papieru. Podobnie pozytywnie tlenek etylenu został oceniony przez L.B. Vero, ze współpracownikami (Rzym). Stwierdzili oni brak znaczących zmian w widzialnej części widma różnych nieorganicznych i organicznych pigmentów.

Na podstawie własnych badań J. Hanus i inni potwierdzili, że proces sterylizacji wprowadzony wedle stosowanej w Pradze procedury nie ma istotnego wpływu na degradację różnych rodzajów papieru¹⁰. Jest to niezwykle ważne stwierdzenie, ponieważ dotyczy systemu najbardziej zbliżonego do tego, jaki planuje się zainstalować w Bibliotece Narodowej,

Za możliwością dalszego stosowania tlenku etylenu do dezynfekcji zbiorów bibliotecznych i archiwalnych wypowiada się również B. Zyska, który jednocześnie akcentuje wiele niezbędnych uwarunkowań zapewniających jego bezpieczne użytkowanie. Również on przytacza opinie licznych podobnie wypowiadających się autorytetów, wśród nich Fausty Gallo, z Instytutu Patologii Książki w Rzymie¹¹.

W Bibliotece Narodowej jesteśmy dalecy od zachwytu nad jakąkolwiek metodą dezynfekcji. Nie traktujemy dezynfekcji i dezynsekcji jako sposobu rozwiązywania problemu biologicznej ochrony zbiorów. Wyznajemy pogląd, że decydujące dla biologicznej ochrony zbiorów w bibliotekach i w archiwach jest zapewnienie im właściwych warunków przechowywania, włączając w to także konieczność permanentnego ich oczyszczania. Takiej postawie dajemy wyraz przy każdej okazji¹².

⁸ R. Fuchs, *Ochrona...*, op.cit.

⁹ J. Hanus, J. Minarikowa, M. Durovic, N. Bacilkova, *Influence...*, op.cit.

¹⁰ Ibid.

¹¹ B. Zyska, *Ochrona...*, op.cit., s. 144–148.

¹² Por. D. Rams, *Wpływ warunków przechowywania na trwałość materiałów bibliotecznych*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 29, 1993, s. 163–174; A. Czajka, *Ogólne zasady przechowywania zbiorów fotograficznych*, tamże, s. 193–208; M. Woźniak, W. Sobucki, *Ochrona zbiorów w Bibliotece Narodowej*, „Bibliotekarz”, 1995, nr 5, s. 17–21 oraz *Ratowanie i ochrona zbiorów*, „Notes Konserwatorski”, t. 1, 1998, s. 75–83.; D. Rams, *Wpływ zmian wilgotności i temperatury powietrza oraz innych czynników zewnętrznych na stan zachowania zbiorów bibliotecznych i archiwalnych* [w:] *Ogólnopolskie seminarium*

Jednocześnie jesteśmy świadomi, że biblioteki i archiwa muszą, piszemy to z pełnym przekonaniem, dysponować dobrymi metodami dezynfekcji zbiorów. Także metodami dezynfekcji masowej. Duża bezradność bibliotek i archiwów w tym zakresie, w trakcie katastrofalnej w skutkach powodzi w 1997 r., jest dodatkowym argumentem za takim myśleniem.

Jesteśmy zdania, że pojawienie się w Polsce technologii dezynfekcji uwzględniającej nie tylko możliwie dużą skuteczność procesu, ale także szeroko pojmowane bezpieczeństwo wykonywania zabiegów może zaowocować zmianą podejścia do zagadnienia ze strony polskich producentów komór dezynfekcyjnych i doprowadzić w rezultacie do powstania konkurencyjnej technologii w kraju. Bo nie ulega żadnej wątpliwości, że system instalacji dezynfekcyjnych, który powinien objąć swym zasięgiem wszystkie biblioteki i archiwa w Polsce, musi być oparty na produkcie polskim!

Barbara Drewniewska-Idziak, Władysław Sobucki (Warszawa)

---

i warsztaty na temat ochrony zbiorów zabytkowych w regionie, Cieszyn 1995, s. 39–45; W. Sobucki, I. Mioduszevska-Krajewska, *Badanie mikroflory powietrza i przeglądy zbiorów w Bibliotece Narodowej*, „Bibliotekarz”, 1997, nr 4, s. 11–13; W. Sobucki, D. Rams, *Zagrożenia...*, op.cit.

JACEK MATUSZEWSKI
(Łódź)

ZASOBY ARCHIWALNE W INFORMACJACH PUBLIKOWANYCH PRZEZ PAŃSTWOWĄ SŁUŻBĘ ARCHIWALNĄ

Informacje o zasobach archiwów państwowych czerpane z publikacji omówię na przykładzie dwóch prac, a właściwie broszur, autorstwa pracowników państwowej służby archiwalnej: *Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw. Sumariusz*, oprac. Anna Wajs, Warszawa 1999, wyd. NDAP, AGAD, ss. 60+3 ilustr. oraz *Heroldia Królestwa Polskiego 1836–1861. Inwentarz*, oprac. Małgorzata Osiecka, Warszawa 1999, AGAD, DiG, ss. 24 + 4 ilustr.¹

Poszukiwania archiwalne są wyjątkowo żmudnym elementem pracy nie tylko historyka, ale każdego, kto zainteresowany jest wiedzą o przeszłości z jakiegokolwiek powodu, choćby modnego zapotrzebowania na szlacheckie pochodzenie. Zrozumiałe więc, że wszelkie publikacje zmierzające do ułatwienia kwerendy budzą aplauz. Równie zrozumiałe jest, że potencjalny klient archiwum najchętniej oczekiwałby doskonałości od każdej takiej publikacji. Ale któż z nas jest doskonały?

Uwagi ogólne

Sumariusz informuje o materiałach zawartych w jednej z przechowywanych w AGAD serii 22 ksiąg Archiwum Skarbu Koronnego. Wydawnictwo charakteryzuje zasoby archiwalne powstałe bezpośrednio w związku ze skarbowością państwa szlacheckiego i jego polityką zagraniczną. Ale nie wyłącznie. Odmienny charakter ma np. zespół rachunków z sierpnia 1777 r. (nr od 230 do 244)² wystawionych przez warszawskich rzemieślników przy okazji przygotowania do użytku domu wynajętego przez tureckie poselstwo³. Wiele innych także wykracza poza zakres sugerowany podtytułem: *Rachunki poselstw* (zob. niżej)⁴.

Inwentarz przedstawia w miarę jednolity materiał, informując o szczęśliwie zachowanych w ZSRR i zwróconych Polsce w 1961 r. pozostałościach archiwalnych po Heroldii Królestwa

¹ Odesłanie do stron *Inwentarza* oznaczamy dla odróżnienia od odesłań do *Sumariusza* literką I.

² Z wyłączeniem nr 223, nr 233 i nr 243. Autorka wskazuje, że tam rozliczono „wysokie koszty” pobytu tureckiego dyplomaty ponoszone przez Rzeczpospolitą (s. 11).

³ Do ciekawostek możemy zaliczyć osiemnastowieczną informację, oczywiście o charakterze skarbowym, ale z wyraźnym obliczem obyczajowym: „nr 217: H. Rzeszczeński wystawia rachunek na 76 zł za wywożenie przez 5 dni dwoma wozami śmieci z pałacu, w którym mieszkał poseł turecki”.

⁴ We wstępie znajdujemy odesłanie do pracy J. Karwasińskiej (*Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 70–125). Szkoda, że nie wskazano odpowiednich miejsc w tym studium, gdyż tylko ten sposób dokumentowania twierdzeń pozwala na ustalenie źródła podawanych wiadomości.

Polskiego: aktach postępowania legitymizacyjnego (sygn. 1–25) oraz o dokumentach (pergaminowych i papierowych) od 1629 r. poczynając, które zostały w tymże postępowaniu przedstawione, a następnie wyłączone z zespołu dla zapewnienia im właściwych warunków przechowywania i konserwacji (I, s. 6).

W obu publikacjach spis zawartości archiwaliów tradycyjnie poprzedzono wstępem⁵, wykazem ważniejszej literatury (bibliografią), obie wyposażono w indeksy. To rzecz cenna, wprost niezbędna w każdym wydawnictwie o charakterze przewodnika. W *Sumariuszu* jednak intryguje uzupełnienie indeksu osobowego (obejmującego 443 postacie) drugim indeksem, nie tylko dość oryginalnie zatytułowanym: *Indeks geograficzno-rzeczowo-osobowy*⁶ (s. 56–60), ale i w nietypowy sposób zorganizowanym. W *Inwentarzu* natomiast niezupełnie jasna jest zasada doboru nazwisk do *Indeksu osób*: znalazł się tam i Stanisław August Poniatowski, i Napoleon, i Aleksander I, choć żaden z nich w postępowaniu przed Heroldią z pewnością nie uczestniczył. W regeście nr 21 odnotowano materiały do wyvodu rodziny Grochowskich, ale w *Indeksie* z całej rodziny wskazany jest tylko Jerzy Grochowski; w regeście dokumentu perg. nr 8881 wskazano wywód 10 członków rodziny Lenkowskich, a w *Indeksie* znajdujemy ich tylko 9⁷.

Zgodnie z przyjętymi w publikacjach Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych zasadami, w obu publikacjach określony został schemat przedstawiania zasobów w *Sumariuszu* (s. 12) i w *Inwentarzu*:

Sumariusz

- a) numer porządkowy nie będący sygnaturą archiwalną, zastosowany też dla ułatwienia przy korzystaniu z indeksów;
- b) numer tomu i karty;
- c) numer mikrofilmu (akta te są udostępniane wyłącznie na mikrofilmach);
- d) treść — krótki regest zawartości danego dokumentu; język dokumentu;
- e) daty — daty pobytu poselstwa w granicach Rzeczypospolitej łącznie z podróżami, daty rozliczeń z pobranych i wydanych pieniędzy itp.;
- f) data pobytu poselstwa w Krakowie, Warszawie, ewentualnie tam, gdzie aktualnie przebywał król;
- g) nazwisko i imię posła;
- h) nazwisko i imię przystawa;
- i) nazwisko i imię szafarza;
- j) uwagi zawierają nazwiska i imiona

Inwentarz

- a) numer — odnoszący się do akt Heroldii lub dokumentów pergaminowych (8876–8890) i papierowych (3925–3940)
- b) treść — opis zawartości zespołu
- c) rok — określenie daty źródła
- d) format — wskazanie na wielkość, liczbę kart, materiał
- e) język
- f) dawna sygnatura
- g) uwagi

⁵ Zdecydowanie bardziej przejrzysty charakter ma wprowadzenie do *Inwentarza*, gdzie zastosowanie podtytułów pozwala bezbłędnie i bezpośrednio trafić do poszukiwanej informacji (I, s. 3–8).

⁶ Z niezrozumiałych powodów autorka, informując o tym indeksie we wstępie (s. 12), nazywa go indeksem geograficzno-rzeczowym.

⁷ Czy dlatego, że Józefów było dwóch?

innych osób, nie pełniących funkcji h) herb
urzędniczych, lecz występujących
w dokumentach; kilka dotyczy informacji
odnośnie do funkcjonowania systemu obsługi
poselstw — podają też odsyłacze do innych
pozycji, związanych z tym samym poselstwem

Jednak, wbrew deklaracji autorki *Sumariusza*, nie zastosowała ona w swym wydawnictwie przytoczonego schematu do wszystkich pozycji, bo zastosować go nie było można. Opisano bowiem sporo akt, których do rachunków poselstw żadną miarą zaliczyć się nie da. Trudno oczywiście mieć pretensje o taki kształt zasobu źródłowego. Ale autorka mogła wyraźniej, także w tytule, sygnalizować tę cechę źródła.

Można też zastanowić się, czy przyjęcie w *Inwentarzu* jednolitego schematu dla odmiennego materiału: akt Heroldii i wyodrębnionych z nich dokumentów było rozwiązaniem najlepszym.

W *Sumariuszu* zgromadzono informacje o źródłach zachowanych w kilku językach — nie tylko europejskich. To dla przyszłego użytkownika znacząca informacja, skoro niewielu badaczy potrafi posługiwać się językiem tatarskim czy tureckim. Szkoda zatem, że autorka nie uspokoiła czytelników, wskazując, że tylko w czterech przypadkach niezbędna będzie znajomość języka tatarskiego, a tureckiego tylko w jednym. Zdecydowana większość tekstów to łacina (150) i polski (108), dwukrotnie wymagana będzie od badacza znajomość języków ruskiego, niemieckiego i francuskiego i tylko jeden raz przyda się znajomość włoskiego⁸.

Zastrzeżenia

Wbrew zwyczajowi jeden z informatorów dotyczący źródeł historycznych nie został w tytule zaopatrzony we wskazanie ram chronologicznych omawianego materiału, drugi — *Inwentarz* — z niewiadomych przyczyn wskazuje jedynie na lata istnienia Heroldii Królestwa Polskiego, nie informując czytelnika o chronologii źródeł.

Z karty tytułowej *Sumariusza* czytelnik nie dowie się, jakiego okresu to wydawnictwo dotyczy. Czy jest to chwyt reklamowy, mający zmusić potencjalnego nabywcę do przejrzenia zawartości? Sądzymy, że nie podstęp leży u źródła takiego właśnie rozwiązania. Na pozór jedynie łatwo można by ten brak uzupełnić przez ustalenie daty pierwszego (nr 1–1538) i ostatniego (nr 254–1793) rejestru i przyjąć, że *Sumariusz* obejmuje materiał źródłowy z lat 1538–1793⁹. Byłby to jednak błąd, gdyż najstarszy tekst odnosi się do roku 1529 (nr 175). Ewentualne nieporozumienie wyniknie z faktu, iż rejestry nie zostały uporządkowane według chronologii opisywanych w nich wydarzeń skarbowych, lecz podstawą systematyki są numery ksiąg (tomów), z których je zaczerpnięto¹⁰. Dla czytelnika niewątpliwie byłoby wygodniej,

⁸ W *Inwentarzu* zawierającym informację o 56 jednostkach wskazano występowanie języka polskiego (50 razy), łaciny (13), rosyjskiego (10), francuskiego (7), wyjątkowo niemieckiego (3) i włoskiego (2).

⁹ Tak też nieścisłe informuje autorka *Sumariusza*: „Na rachunki poselstw składają się 22 tomy różnego formatu, częściowo dutki, obejmujące okres od 1538 do 1793” (s. 6).

¹⁰ Dlatego można uznać za niezręczność stwierdzenie, że „W tomach tych znajdują się 254 chronologicznie ułożone, głównie z XVI w. rejestry rachunkowe” (s. 6), skoro „wyjątek stanowi tom 22, w którym opracowano materiał poczynający od 1545 do 1793 r.” (s. 6). A do tomu 22 sporządzono rejestry poczynając od nr 173, czyli chronologię narusza blisko 1/3 materiału (81 z 254).

gdyby w wydawnictwie kryterium uporządkowania stanowiła wyłącznie chronologia.

Podobnie nie najszcześliwiej rozwiązano problem w *Inwentarzu*, gdzie na karcie tytułowej widnieją ramy: 1836–1861, wskazujące (po co?) na lata istnienia Heroldii. Dopiero przeglądając rejestry dowiadujemy się, że odnoszą się one także np. do materiałów pochodzących m.in. z lat: 1595 (sygn. 4), 1629 (nr 3930), 1772 (nr 3925), 1863 (sygn. 10), 1874 (sygn. 11), a nawet 1903 (sygn. 22), i sięgają wstecz nawet do XIV stulecia.

W *Sumariuszu* zwrócono uwagę, że przedstawia materiał pochodzący „głównie z XVI w.” Rzeczywiście, przewagę ma materiał szesnastowieczny (dotyczy go 2/3 regestów [174]), z XVII stulecia pochodzi regestów 32, a 49 z XVIII w. Ale... tego rodzaju zestawienie może wprowadzić w błąd, skoro rejestry nie opisują równoważnych zasobów informacji. Dla przykładu, regest nr 22 obejmuje materiał zawarty na 108 kartach, gdy nr 24 tylko z jednej!¹¹ Dla badaczy zajmujących się np. XVI stuleciem nie bez znaczenia będzie okoliczność bardzo nierównomiernego rozłożenia informacji w kolejnych latach: 37 regestów dotyczy informacji z roku 1550 (w XVIII w. 29 pochodzi z 1777 r.)¹², 18 — 1583, 17 — 1551, 10 — 1549 i 1582, 8 — 1539 i 1553, 5 — 1571, 1581 (tyleż z 1778 r.). Brak natomiast np. z lat 1541, 1543, 1554–1557, 1561–1563, 1565, 1567–1568, 1573–1574, 1579–1580, 1584, 1586–1591, 1593–1600, co oczywiście nie oznacza, że Rzeczpospolita w tych okresach nie przejawiała aktywności na forum międzynarodowym i nie ponosiła wydatków na służby dyplomatyczne. To nie jest — co oczywiste — w jakikolwiek sposób zawinione przez autorkę. Jednak nasuwa się zaraz pytanie o ślady aktywności dyplomatycznej w okresach prezentowanych w omawianym zasobie słabo lub wcale.

Wbrew tytułowi *Sumariusza: Rachunki poselstw*, publikacja nie dotyczy materiału jednolitego, gdyż obok rzeczywistych rozliczeń wydatków ponoszonych w związku z pobytem na terenie Rzeczypospolitej obcych poselstw (to zresztą dominujący element: „Rachunki wydatków poniesionych na utrzymanie posłów...”; „Rozliczenie z kosztów podejmowania poselstwa...”; „Wykazy pieniędzy pobranych na utrzymanie poselstwa...”; „Suma wydatków na podejmowanie poselstwa” (lub posła); „Rachunki zbiorcze podejmowania poselstwa”¹³; „Imiona posłów...”¹⁴), znajdują się tam i inne materiały, nie tylko o charakterze skarbowym: np. pod pozycją 24 wskazano: „Wydatki pieniędzy z dzierżawy starostwa lwowskiego”¹⁵; poz. 54: „Dary przekazane poszczególnym członkom poselstwa”; poz. 69: „Rozliczenie z kosztów szafowania winem w czasie koronacji królowej Barbary Radziwiłłówny”¹⁶ i składania hołdu przez księcia pruskiego Albrechta Hohenzollerna”; poz. 82: „Rozliczenie z sum pobranych

¹¹ Dodajmy jeszcze, że zasoby z XVII w. są również obfite, np. nr 161 dotyczy 96 kart z tomu 15, nry 162–166 112 kart z tomu 16.

¹² Wobec 20 pozostałych z XVIII w.

¹³ Za równoznaczne uznajemy określenie „Sumaryczne wydatki na podejmowanie poselstw” (nr 158), choć nie udało się nam ustalić, czy autorka przy wyborze zastosowanego zwrotu kierowała się jakimiś kryteriami merytorycznymi.

¹⁴ Jako mieszczące się w obszarze kosztów prowadzenia polityki zagranicznej traktujemy informacje o darach przekazanych np. posłom chana Tatarów krymskich (poz. 91) czy rachunki z podróży niejakiej Cecylii Trautmensdorfferowej z Krakowa do Knyszyna (poz. 94).

¹⁵ Nie jest to niestety informacja w pełni satysfakcjonująca, gdyż na jej podstawie można jedynie domyślać się, że nie chodzi tu o dochody z wydzierżawionego starostwa lwowskiego, lecz jedynie o staropolskie określenie tenuty, nie przesądzające o podstawie prawnej przysługującej zarządzającemu.

¹⁶ Czy nie trafniej byłoby wskazać, choć może mniej romantycznie, że chodzi o Barbarę Gasztołdową (Gasztołdzinę) *de domo* Radziwiłł, skoro Barbara panienką z pewnością już nie była.

przez Sebastiana Burzyńskiego na podróże w sprawach skarbowych”; poz. 115: „Wypłacenie żołdu piechocie służącej w pogranicznych zamkach w Kijowie, Białej Cerkwi, Czerkasach, Kaniowie, Braclawiu, Kamieńcu Podolskim”; poz. 116: „Przekazanie w 1570 r. na ręce poszczególnych dowódców wojsk konnych i pieszych pieniędzy na obronę Królestwa z podatków publicznych, uchwalonych na sejmie w Lublinie w 1569 r. Przekazania dokonano pod zarząd podskarbiego wielkiego koronnego Hieronima Bużeńskiego z Bużenina oraz wyłonionych na sejmie lubelskim urzędników, deputowanych do skarbu Rzeczypospolitej”; poz. 119: „Miasta i zamki moskiewskie, zniszczone przez wojska chana Tatarów krymskich Dewlet Gireja I”; poz. 182: „Instrukcja dla podskarbich koronnego i litewskiego w sprawie wyprawienia upominków tureckich i tatarskich”. To zestawienie dobitnie wskazuje na wszechstronność opisywanego materiału, zdecydowanie wykraczającego poza tytułowe *Rachunki poselstw*.

Niekiedy można mieć zastrzeżenia co do precyzji wypowiedzi zawartych w regestach. Zapis „Rachunki z podejmowania księcia meklemburskiego Krzysztofa” (nr 107, 108) sugeruje znamienne gościnność strony polskiej, fundatora pobytu. W istocie — i autorka ma tego świadomość — nie chodzi tu wcale o „podejmowanie”, skoro pisze: „z pieniędzy publicznych w latach 1564–1567 utrzymywany był też aresztowany książę meklemburski Krzysztof, koadiutor arcybiskupa ryskiego” (s. 10). Słowo „podejmować” ma w języku polskim określoną, pozytywną tonację, absolutnie nie odpowiadającą nawet najżyczliwszemu traktowaniu więźnia.

Razi także niepotrzebna i niezasadna modernizacja relacji Rzeczypospolitej ze Wschodem i Zachodem. Oto bowiem zdaniem *Rachunków poselstw*: „Członkowie tatarskich poselstw byli bogato obdarowywani przez polskich władców [...] Tatarzy uważali to [...] za rzecz zwykłą, im należną. Natomiast prezenty zawożone zachodnim monarchom przez polskich dyplomatów miały zupełnie innych charakter, były autentycznym dowodem życzliwości i przyjaźni” (s. 10). Wydaje się, że w tym miejscu niepotrzebnie przywiązano nadmierną wagę do politycznej poprawności wypowiedzi w związku z naszym akcesem do NATO i staraniami o przyjęcie do Unii Europejskiej. Prowadzi to zresztą do paradoksu: dowodem czego miałyby wobec tego być upominki kierowane na Wschód: nieprzyjaźni, niezyczliwości czy hipokryzji?¹⁷

Nieco zagadkowo brzmi tekst regestu nr 174: „Treść: Imiona posłów przysłanych przez chana Tatarów krymskich, Dewlet Gireja I; (...) Daty: [1551–1577] Posel: Issassak murza”. Ponieważ regest odnosi się do kart 3–5, oczekivalibyśmy choćby wyjaśnienia, dlaczego wybrano imię jednego i akurat tego posła.

Pod nr 181 znaleźliśmy informację, że Krzysztof Dzierżek, tłumacz turecki, pokwitował

---

¹⁷ Dostrzegamy tu przejaw dość szeroko występującego, a chyba niezbyt uzasadnionego, przekonania, o naszej wyższości w stosunku do Wschodu i niższości wobec Zachodu. Podobną niezręczność znajdujemy i w *Inwentarzu*, gdzie podano, że akta Heroldii wróciły w 1961 r. do Polski z „byłego” ZSRR (I, s. 5), choć w tym czasie Związek Radziecki z całą pewnością i to bardzo realnie istniał. Zastanowić się też można, czy trafnie przypisano carowi, że za warunek ubiegania się o szlachectwo uznał nieuczestniczenie w Powstaniu Listopadowym (I, s. 3), skoro odpowiedni przepis mówił, że chodzi o osoby, które „nie miały udziału w ostatnim rokosz”, a w ówczesnym ustawodawstwie wydarzenie zainicjowane w noc listopadową 1830 r. określano choć rozmaicie, to równie nieprzychylnie np. „Wszystkie osoby bez wyjątku, które, po uspokojeniu zaburzeń w Królestwie Polskim, wydaliwszy się za granicę, dopuściły się tamże jakichbądź czynów, dających poznać ich niechęć i występne zamiary przeciw swej prawej władzy...” Skoro przedstawia się akt prawny wydany przez cara, to co najmniej za niezręczną uznać należy sugestię, iż samodzięrzawca choćby w używanej terminologii akceptował polski punkt widzenia.

wynagrodzenie za swą służbę u zmarłego Zygmunta Augusta. Dzierżek jednak nie był tłumaczem tureckim, lecz Polakiem-katolikiem, wykształconym na królewskie polecenie specjalistą nie tylko języka tureckiego, ale i arabskiego, włoskiego, niemieckiego i francuskiego¹⁸.

Nie udało się ustalić, dlaczego w *Sumariuszu* w niektórych przypadkach wskazuje się, ile dni trwał pobyt poselstwa (np. nr 75, 169, 170, 171), a w innych, chociaż dałoby się ten pobyt precyzyjnie określić, zrezygnowano z przedstawienia odpowiedniego wyliczenia (np. 165, 168, 188, 190).

Nie zgłaszamy zastrzeżeń do opisów (pkt *Treść*) przedstawionych w *Inwentarzu*. Natomiast trudno niekiedy zrozumieć cel zapisów formułowanych jako *Uwagi*¹⁹. Czy trafnie się domyślamy, że intencją wprowadzanej *Uwagi* było zwrócenie uwagi na ciekawsze fragmenty akt? Np. „Treść: Akta... księżnej Łowickiej Joanny Grudzińskiej [nadanie Joannie Grudzińskiej tytułu księżnej Łowickiej — kopia dekretu cara Aleksandra I przesłana do Senatu Królestwa Polskiego [...] Uwagi: kopia dekretu cara Aleksandra I dotycząca nadania dóbr Łowicz w.k. Konstantemu — wymienione folwarki i wsie wchodzące w skład Ks. Łowickiego (I., s. 6). Czy autorka nie mogła i nie powinna tego wyjaśnić?

Daty

Anna Wajs przyjęła oryginalny sposób opisywania dat w swej pracy. Próbkę przedstawiamy w zestawieniu z zalecanym w Polsce standardem europejskim. Nie ukrywamy przy tym, że równie niechętnie traktujemy amerykanizację polskiej kultury, jak ongiś nasi przodkowie traktowali germanizację czy rusyfikację.

Nr pozycji	Data w <i>Sumariuszu</i> wg standardu amerykańskiego ²⁰	Data wg standardu europejskiego
61	1550 VIII 26 (1549 X 26–XII 31), 1551 IV 10 (1550 I 1–VII 31), 1551 VII 16	26.08.1550 (26.10–31.12.1549) 10.04.1551 (1.10–31.07.1550), 16.07.1551
82	1551 XI 22–XII 5, 1552 IV 18–30, V 24	22.11–5.12.1551, 18–30.04, 24.05.1552
86	1551 I 18–II 16, IX 12	18.01–16.02, 12.09.1551
226	1777 VII 21, 1777 VII 28 (...) 1777 VIII 1–XI 1	21.07.1777, 28.08.1777 (...) 1.08.–1.09.1777

Niezależnie od problemów związanych ze standardyzacją, wydaje się, że po prostu dużo łatwiej zorientować się w dacie według systemu europejskiego. Zatem przyjęcie zamerykanizowanej formuły datacji w *Sumariuszu* uznać trzeba za zupełnie zbędne utrudnienie.

W *Inwentarzu* natomiast wybrano nieprecyzyjne określenie rubryki jako „Rok”, choć w niej niekiedy wskazuje się na lata, np. sygn. 1: „1812–1838” lub na datę dzienną, a także na miejsca sporządzenia (dot. dokumentów). Do tego nie są w pełni jasne zasady określenia datacji, np. sygn. 2: „Rok 1812–1826”, gdy w *Uwagach* czytamy, że w aktach znajdują się kopie odpisów z 1754 r. (podobnie np. sygn. 3, 4, 8).

¹⁸ Zob. *Historia dyplomacji polskiej*, t. 1, Warszawa 1980, s. 767.

¹⁹ Np. sygn. 8 „Treść: Akta w interesie hrabiów... Uwagi: odpis z akt od 1792 r.”

²⁰ Standard ten nie przewiduje oznaczenia miesięcy cyframi rzymskimi.

Lektura *Sumariusza* może nasuwać pewne wątpliwości co do trafności odczytu niektórych tekstów. Rozstrzygnięcie ich bez kontaktu z rękopisem jest trudne, ale wskażmy dla przykładu rozliczenie z kosztów podejmowania poselstwa od sułtana z 1550 r. (nr 47). Jako szafarz występuje wówczas Jan Tarnowski, sługa podskarbiego koronnego, którym w tym czasie jeszcze prawdopodobnie był Jan Tarnowski²¹. Przypadkowa to zbieżność imienia i nazwiska, czy pomyłka w odczycie? Mniej skrupułów mamy przy korekcie innego odczytu. Jako poseł turecki przebywał w Piotrkowie w 1547 r. — zdaniem autorki — „Sinan Czelabi”. Tego samego władcę reprezentował w Krakowie w 1542 r. poseł „Shinalebi” (nr 19), a w 1551 r. poseł „Czelyey” (nr 75). Na załączonej fotokopii (il. 1 — odnosi się do poselstwa z 1547 r.) widzimy, że poseł określony został jako „Sinaii Czelebeii”. Zbieżność nazwisk tureckiego posła na tyle znacząca, że warto zastanowić się, czy nie jest to we wszystkich przypadkach ta sama osoba²².

Wnioski

Staraliśmy się przede wszystkim zebrać i wskazać rozmaite, w gruncie rzeczy drobne usterki w omawianych wydawnictwach. Przygotowane dla zainteresowanych poszukiwaniami archiwalnymi, zawierają one podstawową wstępną informację pozwalającą szybko zorientować się w możliwościach kryjących się w archiwach. Dlatego chcielibyśmy podkreślić potrzebę zamieszczania jak najszerszego zestawu informacji, także o aktach nie omówionych w publikacji, ale zawierających tematycznie powiązane źródła (wytworzone przez tę samą instytucję czy dotyczące tej samej formy aktywności) — tak trafnie postąpiła Małgorzata Osiecka, dokonując charakterystyki treściowej akt (I., s. 507).

Warto też zawsze wyraźnie informować czytelnika o zasadach, którymi kierowano się przy opracowywaniu każdej pozycji — tak jak sumiennie uczyniła to we wstępie do *Sumariusza* Anna Wąjs. Użytkownik inwentarza ma prawo wiedzieć, czego winien oczekiwać od jego zawartości, a w jakim zakresie niezbędne są samodzielne poszukiwania.

²¹ *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku*, red. A. Gąsiorowski, Warszawa 1992, s. 124.

²² Wydaje się też, że nie ma powodów do zniekształcania przekazu. Fotokopia na il. 1 zawierająca fragment strony tytułowej podpisana jest „Rachunki wydatków poniesionych na utrzymanie w 1547 r. poselstwa (...) podróżującego ze Lwowa do Piotrkowa”. Natomiast przekaz zawiera informację nieco inną: *per Leopolim ad Sacram Regiam Mtem euncium* i dalej *de Thurcia Leopolim die Decima sexta...*, gdzie pozostało przez osiem dni. Różnica na pozór drobna, ale nie jesteśmy w stanie przewidzieć, co będzie miało znaczenie dla kolejnych sięgających do źródła badaczy.

SCHLESISCHES URKUNDENBUCH, t. 6, 1291–1300, wyd. Winfried Irgang, Daphne Schadewaldt, Köln 1998, ss. 531.

Po pięciu latach od ukazania się t. 5 *Schlesisches Urkundenbuch (1281–1290)*¹ czytelnik polski otrzymuje ostatni już z zamierzonej serii kodeksu dyplomatycznego Śląska t. 6, obejmujący dokumenty śląskie ostatniego dziesięciolecia XIII w. Autorem jest, jak w wypadku pozostałych pięciu tomów, dr Winfried Irgang z Herder Institut w Marburgu. Prezentowany tom został przygotowany we współpracy z Daphne Schadewaldt.

Wydawnictwo powstało głównie na podstawie zbiorów Die Photosammlung der Historische Kommission für Schlesien, gromadzonych już od okresu międzywojennego, jak i kwerendy w materiałach archiwów, głównie śląskich, przeprowadzonej przez Irganga.

Tom 6 wydawnictwa obejmuje 480 dokumentów, z lat 1291–1300, z czego 20 autor uznał na podstawie dotychczasowej literatury, jak i własnych badań za podejrzone lub falsyfikaty (nr 461–480).

Już przejrzenie instytucji, w których autor odnalazł śląskie dokumenty, przekonuje, w jak wielkim stopniu są one rozproszone. Oto wykaz instytucji przechowujących interesujące nas tematy, w których autor przeprowadził kwerendę, wraz z podaniem zespołów i liczby zachowanych w nich oryginałów. W nawiasach podano liczby dokumentów wykazanych przez autora jako deperdita.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Rep. 1 b. Księstwo Wrocławskie — 2; Rep. 4 b. Księstwo Głogowskie — 1; Rep. 55. Klasztor Augustianów we Wrocławiu — 3; Rep. 57. Klasztor Dominikanów we Wrocławiu — 2; Rep. 63. Klasztor Klarysek we Wrocławiu — 1; Rep. 66. Szpital św. Macieja we Wrocławiu — 5 (3); Rep. 67. Klasztor Premonstratensów we Wrocławiu — 10 (3); Rep. 68. Fundacja św. Jadwigi w Brzegu — 1; Rep. 71. Klasztor w Czarnowasach — 1; Rep. 76. Klasztor Dominikanów w Głogowie — 1 (4); Rep. 83. Klasztor w Krzeszowie — 5 (7); Rep. 84. Klasztor w Henrykowie — (10); Rep. 85. Klasztor w Jemielnicy — (3); Rep. 88. Klasztor w Kamieńcu — 20 (1); Rep. 91. Klasztor w Lubiążu — 18; Rep. 92. Klasztor w Lubomierzu — 1; Rep. 93. Klasztor Benedyktynek w Legnicy — 1; Rep. 98. Klasztor w Nowogrodźcu — 1; Rep. 102. Kolegiata w Nysie i w Otmuchowie — 6; Rep. 103. Klasztor w Głubczycach — 3 (1); Rep. 107. Kolegiata w Opolu — 1; Rep. 112. Kolegiata w Raciborzu — 2 (1); Rep. 114. Klasztor w Rudach — 3; Rep. 116. Klasztor w Żaganii — 9 (1); Rep. 120. Klasztor w Szprotawie — 6; Rep. 121. Klasztor w Strzelinie — 2; Rep. 125. Klasztor w Trzebnicy — 5; Rep. 132 a. Depozyt miasta Chojnowa — (1); Rep. 132 a. Depozyt miasta Góry Śląskiej — (2); Rep. 132 a. Depozyt miasta Grodkowa — (2); Rep. 132 a. Depozyt miasta Kluczborka — 1 (2); Rep. 132 a. Depozyt miasta Lubina — (2); Rep. 132 a. Depozyt miasta

¹ Por. „Archeion”, t. 95, 1995, s. 126.

Strzelina — (2); Rep. 132 a. Depozyt miasta Środy Śląskiej — (1); Rep. 132 a. Depozyt miasta Złotoryi — 1 (1); Rep. 132 c. Depozyt Księstwa Oleśnickiego — (1); Rep. 132 d. Dokumenty rodziny Nickisch-Rosenegk — 1; Rep. 132 d. Dokumenty rodziny Schickfus — 1; Dokumenty miasta Legnicy — 1; Dokumenty miasta Oławy — (2); Dokumenty miasta Świdnicy — 1; Dokumenty miasta Wrocławia — 11 (razem 125 oryginałów).

Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu: Dokumenty w układzie chronologicznym — 6; Dokumenty w układzie rzeczowym — 14; Klasztor w Henrykowie — 7; Parafia w Koźuchowie — 2; Parafia w Nysie — 1; Parafia w Otmuchowie — 3; Parafia w Świdnicy — 4 (razem 30 oryginałów).

Archiwum Państwowe w Krakowie: 2 oryginały.

Archiwum Państwowe w Opolu: Dokumenty miasta Brzegu — (2); Dokumenty miasta Głubczyc — 1; Dokumenty miasta Nysy — 4.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze: Dokumenty miasta Głogowa — (5).

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie: 1.

Klasztor Cystersów w Mogile: 3.

Natomiast zasób śląskich dokumentów poza granicami polskimi wygląda następująco (oczywiście dla okresu obejmującego recenzowany t. 6): Státní okresní archiv Brno — 4 dokumenty (wystawców z terenu Śląska cieszyńskiego dotyczące tamtych miejscowości); Landeshauptarchiv Drezno — 2 (jeden nieśląski, drugi Konrada żagańskiego dla augustianów w Żaganii); Archiwum Arcybiskupie w Kromieryżu — 5 (układy graniczne między biskupstwem ołomunieckim a ks. cieszyńskim, dwa dokumenty biskupie zawierające tylko świadków śląskich); Archiwa w Pradze (Centralne, Historyczne, Miasta Pragi) — 10 (są to głównie dokumenty komend joannickich na Śląsku); Státní okresní archiv Opava — 1 (dokument miasta Bruntal); Archiwum Schwarzenbergów Wittingau 1 — (dokument ks. Mikołaja opawskiego); Geheimes Staatsarchiv Berlin — 2; Herder Institut Marburg — 2.

Dzięki uprzejmości autora wiemy, że w Instytucie Historycznym w Marburgu znajdują się oryginały dokumentów, będących własnością dawnego Staatsarchiv Breslau: Rep. 67 nr 119 z 29 VIII 1294 r. w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie (por. nr 158), dokument dawnego Archiwum Karolath z 15 V 1295 r. (por. nr 192), w tymże archiwum Rep. 76 nr 12 z 2 VII 1295 oraz nr 13 z 13 I 1297 r., w Instytucie Herdera w Marburgu (por. nr 202 i 289), Rep. 76 nr 14 z 23 V 1299 r. oraz kopia dokumentu z dawnego Rep. 28 nr 394 z 9 VIII 1299 r. także w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie (por. nr 390).

Tom otwierają słowo wstępne, przedmowa (o zasadach i przygotowaniu tomu) i wstęp. Ten ostatni jest poświęcony zasadom edycji tomu, określeniu terytorialnemu kodeksu, zmianom terytorialno-politycznym na Śląsku, rozwojowi śląskich form kancelaryjnych i dyplomatyce śląskiej w omawianym okresie, autorstwa Winfrieda Irganga (choć tematyka ta, dzięki badaniom Andrzeja Wałkowskiego i Rościśława Żerelika jest dobrze znana). Przy omawianiu kancelarii wkraść się mały błąd na s. XIV u dołu, gdzie autor podał, że książe legnicki Henryk V był synem Bolesława III, podczas gdy chodzi tu o Bolesława II Rogatkę. Dodać w tym miejscu należy, że w druku jest praca Marka Wójcika poświęcona kancelarii Bolesława I i Bolesława II ks. polskich (do 1313 r.).

Właściwy kodeks dyplomatyczny ułożony został chronologicznie, najpierw obejmuje dokumenty autentyczne, później podejrzane i falsyfikaty (od nr 461 do 480). Uwagi te oparte są na dawniejszej literaturze i własnych badaniach autora. Każda nota składa się z numeru kolejnego, regestu dokumentu. Część opisowa zawiera informacje o proveniencji archiwalnej (lub muzealnej czy bibliotecznej) oryginału (lub kopii) dokumentu, wykaz prac, w których

był publikowany (w pełnym tekście lub regeście), oraz uwagi autora na temat dokumentu. Po tekście mamy wreszcie informacje o pieczęci (pieczęciach) przywieszanej do dokumentu, lub o jej braku.

Wystawcami dokumentów zamieszczonych w omawianym tomie byli: arcybiskup gnieźnieński 8, biskupi krakowscy 4, lubuski 3, poznańscy 2, warmiński 1, wrocławscy 72, obcy, z terenu całej Europy 59; duchowieństwo świeckie 23; komturowie i szpitalnicy, zakony rycerskie 5; król czeski 13; książęta śląscy, cieszyńscy 5, głogowscy 39, legniccy 54, opawscy 4, opolscy 22, raciborscy 8, świdniccy 40; zagańscy 19; książęta inni 13; odbiorcy prywatni 99; opaci i zakonnicy śląskich klasztorów 14, klasztorów innych 2.

Podczas analizy zachowanych pieczęci zwraca uwagę duża liczba odcisków niezachowanych. Spośród zachowanych są tu najstarsze pieczęcie śląskich miast — Wrocławia z 1292 i 1295 r. (ze św. Janem, ta druga nie ujęta przez autora, o czym niżej), Brzeg z 1299 r. (przy dokumencie w archiwum praskim), Ząbkowice Śląskich z 1292 r., Jawora z 1300 r., Ziębic z 1295 r. (brak pieczęci z 1292 r.; nie zachowały się oryginały dwóch dokumentów Rep. 66 nr 24 a i 24 b — nr 57, z 1296 r. — nr 257) i Raciborza z 1296 r. Natomiast jako zachowane autor wskazała na pieczęcie miast Głogowa z 1292 r. (niegdyś przy dokumencie z 5 II 1292 r., Rep. 76 nr 8, Sub. VI nr 45) oraz Nysy z 1294 r. (niegdyś przy dokumencie z 2 III 1294 r. przechowywanym w Archiwum Miasta Nysy, Sub. VI nr 141).

Podobnie jak tomy poprzednie, kodeks zawiera wykaz wystawców i odbiorców dokumentów, spis zachowanych pieczęci, następnie informacje o miejscu przechowywania dokumentów. Autor zestawił też w konkordancji numery regestów śląskich (*Schlesische Regesten*) z przedwojennego kodeksu dyplomatycznego Śląska z numerami w *Schlesisches Urkundenbuch*. Tom zawiera też wykaz skrótów, literatury oraz indeksy osobowy i geograficzny, konkordancję nazw miejscowości polsko-niemiecką i czesko-niemiecką oraz indeks rzeczowy.

Recenzowane wydawnictwo nie jest wolne od drobnych błędów i usterek, które zawsze w takim wydawnictwie muszą się znaleźć. To wcale nie umniejsza znaczenia tomu dla badacza dziejów Śląska.

Zacznijmy od braków tych dyplomów, których autor nie ujął, chociaż dysponował wydawnictwem *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska*, t. 1. wyd. 1991:

Dokument księcia Bolka I z 3 I 1293 r. o założeniu Strzelina na prawie niemieckim, zachowany w odpisie z XVIII w. w zespole Depozyt miasta Strzelina nr 1, drukowany przez Sommersberga w *Silesiacarum rerum scriptores*, t. 3, s. 89.

Dokument Hermana wójta w Ząbkowicach Śląskich i w Dzierżoniowie dotyczący sprzedaży jego posiadłości w Bardzie cystersom w Kamieńcu, z 26 XI 1299 r., oryg. Rep. 88 nr 58, oraz transumpt łańcicki w IN z 27 III 1501 r., Rep. 88 nr 253.

Dokument rycerza Goswina z 17 IX 1292 r. nie zachował się w dwóch ekspedycjach Rep. 66 nr 24 b i 24 c, jedynie w odpisie papierowym z XX w. (nr 67).

Dokument z 8 XI 1295 r. ławników miasta Magdeburga dla władz miasta Wrocławia o przesłaniu artykułów prawa miejskiego; zachował się w dwóch ekspedycjach: pierwsza jest zaopatrzona w wielką pieczęć miasta Magdeburga, druga w mniejszą pieczęć tego miasta, jak i w pieczęć miasta Wrocławia (ze św. Janem, nr 222).

Zachowały się oryginały dwóch dokumentów, które autor wykazał jako zaginione. Są to: dokument ławników wrocławskich z 26 X 1299 r., zachowany w Rep. 56 nr 1 (por. Sub VI nr 409) oraz falsyfikat dokumentu przeora i konwentu dominikanów w Świdnicy z 1300 r., zachowany w Rep. 117 nr 1 a.

Przedstawiam też informacje o zachowanych kopiach, które nie znalazły się w wydawnictwie: Sub nr 6 z 31 I 1291 r. — depozyt ziemstwa księstwa świdnicko-jaworskiego, nr 1 z XV w. nr 19 z 14 V 1291 r. — zamiast kopii Rep. 6 a nr 155 a, która nie zachowała się, mamy odpis w IN z 28 XI 1318 r. nr 31 z 22 IX 1291 r. — odpis papierowy z XVII w. w Dokumentach miasta Wrocławia; nr 83 z 1292 r. — wskazana przez autora kopia Rep. 132 a. Sdep. Grodków nr 9 nie zachowała się; nr 101 i 102 z 14 IV 1293 r. — nie zachowane są kopie z Rep. 67 nr 122; nr 155 z 24 VII 1294 r. — oryginał nie zachował się, dysponujemy kopią z przełomu XIII i XIV w.; nr 171 z 26 XI 1294 r. — jest też odpis z XVI w. w Dokumentach miasta Wrocławia; nr 172 z 8 XII 1294 r. — autor wskazał na niezachowany transumpt opatki Bolki z 1410 r., zamiast na zachowany transumpt opatki Katarzyny z 1554 r., Rep. 125 nr 770; nr 180 z 28 X 1296 r. — autor nie ujął dwóch odpisów z XVI i XVII w. w Dokumentach miasta Wrocławia.

Fundacja klasztoru w Krzeszowie, Rep. 83 nr 15, miała miejsce *in vigilia Nativitatis Mariae*, tj. 7 września, a nie 8 września (byłoby to *in Nativitatis Mariae*).

Przy dokumencie Rady Miasta Wrocławia z 6 VIII 1292 r. (por. nr 60) pieczęć miejska zachowała się we fragmencie, natomiast przy dokumencie z 17 VIII 1292 r. (nr 61) brak pieczęci Kazimierza ks. bytomskiego.

Nieznaczone pomyłki zaszły przy cytowaniu dokumentów z archiwum joannitów w Centralnym Archiwum w Pradze. Sygnatura transumtu cesarza Karola IV posiada obecnie sygn. RM 2904, dawną zaś JO LIX Kł. 15 (nr 27). Dokument Piotra Lapis, kanonika i oficjała wrocławskiego z 12 II 1297 r. to obecna sygn. RM 602 (dawną JO VII Tyn. 15), natomiast dokument tegoż wystawcy z 19 XII 1297 r. to obecna sygn. RM 602, dawną JO VII Tyn. 14, a nadanie Jana dziekana od św. Krzyża we Wrocławiu Jana, przeora w Pilźnie z 2 VIII 1299 r. (nr 402) to dawna sygnatura JO I Strzeg. 16, obecnie RM 14.

Dodajmy, że Historische Kommission für Schlesien przygotowuje jeszcze t. 7 *Schlesisches Urkundenbuch*, zawierający dopełnienia do dotychczasowych sześciu tomów, za okres do 1300 r. O ile wiem, prace nad kolejnymi tomami kodeksu śląskiego nie będą kontynuowane, głównie z powodu braku środków i materiałów. Te ostatnie uległy w wielkim stopniu rozproszeniu po licznych archiwach, bibliotekach i muzeach polskich i zagranicznych.

Roman Stelmach (Wrocław)

MATRICULARUM REGNI POLONIAE SUMMARIA, EXCUSSIS CODICIBUS, QUI IN CHARTOPHYLACIO MAXIMO VARSOVIENSI ASSERVANTUR, PARS 6, HENRICI VALESII REGIS TEMPORA COMPLECTENS 1573–1574, CONTEXUIT MARIA WOŹNIAKOWA VARSOVIAE 1999, Directio Generalis Archivorum Status, Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximum, Officina Editoria DiG — Sumariusz Ksiąg Metryki Koronnej, cz. 6, Księgi z okresu panowania Henryka Walezego 1573–1574, oprac. Maria Woźniakowa, Warszawa 1999, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Wydawnictwo DiG, ss. XII+115, 11 nlb. (reprodukcja dokumentu), ilustr.

Ceniona seria wydawnicza Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, zainicjowana w 1905 r. przez dyrektora tejże instytucji Teodora Wierzbowskiego. Zawiera rejestry ksiąg polskiej kancelarii królewskiej, zwanych Metryką Koronną, od połowy XV w. W latach 1905–1919 opublikowano t. 1–5/1 obejmujące rejestry wpisów kancelarii większej i mniejszej

(księgi kanclerskie i podkanclerskie) z lat 1447–1572 oraz w roku 1961 t. 5/2 z regestami ksiąg kancelarii mniejszej (księgi podkanclerskie) z okresu panowania Zygmunta Augusta (1548–1572). Prezentowany tutaj t. 6, podobnie jak tomy poprzednie, zajmuje się księgami wpisów Metryki Koronnej, znajdującymi się w AGAD, z okresu krótkiego panowania Henryka Walezego i ujmuje w formie regestów całość materiału zawartego w urzędowych księgach wpisów Metryki nr 111, 112 i w pierwszej części księgi nr 113. Na zawartość tych ksiąg składają się wpisy dokumentów związanych z wyborem Henryka Walezego na króla polskiego, akt elekcji, artykuły henrykowskie, *pacta conventa*, wpisy nadań i przywilejów królewskich, które są zgrupowane w Metryce nr 112, oraz wpisy prywatnych zeznań szlachty odnotowane w Metryce nr 111 i w pierwszej części księgi Metryki nr 113. Gdy idzie o metodę zastosowaną przy opracowaniu ksiąg Metryki Henryka Walezego, t. 6 respektuje założenia przyjęte przez wydawców tomu *Matricularum Regni Poloniae 5/2* (Warszawa 1961, wstęp). Nieco modyfikowano tylko ujęcie regestu, mianowicie nie ograniczono się do podania w regescie wyłącznie urzędów i godności mających istotne znaczenie dla danej sprawy, ale uwzględniono także wszystkie urzędy i godności piastowane przez osoby występujące w regestowanym wpisie. Wzorem poprzednich tomów przemieszano kolejność ksiąg wedle porządku chronologicznego. Językiem publikowanego tomu jest łacina, w regestowaniu z pisownią humanistyczną, lecz na karcie tytułowej należało zachować pisownię wyrazu *officina*, a nie *oficina* na oznaczenie wydawnictwa.

Układ t. 6 jest przejrzysty. Po stronach ze spisem treści następują: wstęp, wykaz używanych skrótów, księgi kanclerskie i podkanclerskie, suplement, indeks rzeczowy i geograficzno-osobowy oraz reprodukcja fotograficzna aktu elekcji Henryka Walezego na króla polskiego z 16 V 1573 r., przechowywanego w AGAD (Metryka Koronna, nr 112, k. 2–7). Przy tekście wstępu umieszczono fotograficzną reprodukcję orla na dokumencie króla Henryka Walezego z 1574 r. (AGAD, dok. perg., nr 3946). Należy pochwalić treść wstępu za zwięzłość i dokładność informacji o charakterze źródła historycznego, jakim jest Metryka Koronna, i jego wartości oraz za pełny opis bibliograficzny regestowanych ksiąg. Z pełnym uznaniem trzeba też odnieść się do trudu wniesionego w profesjonalne opracowanie omawianego tu sumariusza: przy ustalaniu typowych sformułowań i stylistycznym ujednoczeniu regestów, wydobywaniu ich treści prawnej, uwzględnianiu nazw możliwie wszystkich dóbr będących przedmiotem nadania lub transakcji, ich określenia własnościowego i położenia geograficznego. Trud zestawienia indeksu rzeczowego wzięła na siebie autorka opracowania Maria Woźniakowa, natomiast Hubert Wajs zestawił indeks geograficzno-osobowy, poprzedzając go krótkim komentarzem.

Sumariusz jest ujęty w trzech rozdziałach: pierwszy z nich *Acta Valentini Dembinski cancellarii Regni Poloniae* obejmuje wpisy w liczbie 302, za kanclerstwa Walentego Dembińskiego, z ksiąg Metryki nr 111 i 112, drugi zaś *Acta Petri Dunin Wolski vicecancellarii Regni Poloniae* referuje wpisy w liczbie 126, za podkanclerzego, a potem kanclerza księdza Piotra Dunina Wolskiego, z księgi nr 113, która jest księgą łączną z czasów panowania Henryka Walezego i Stefana Batorego; trzeci natomiast — *Supplementum* — przynosi regesty 63 listów za lata 1365–1574 wpisanych do ksiąg za panowania Henryka Walejusza. Znaczenie treści regestów dla historiografii jest zróżnicowane, ale jednocześnie także bardzo szerokie. Pokażna liczba wpisów — łącznie 491 — wskazuje, że królewska kancelaria podczas półrocznego panowania była dynamiczna. Dokonano stosunkowo wielu nadań i przywilejów królewskich, a do tego należy dołączyć wakujące wpisy nominacji na urzędy, na co zwraca uwagę M. Woźniakowa, powołując się na najnowszą monografię Henryka Walezego pióra Stanisława Grzybowskiego: *Henryk Walezy*, Wrocław 1985, s. 118–119.

Nadania i przywileje dotyczą różnych osób i instytucji, miast, wsi, urzędów, wspólnot klasztornych, beneficjów kościelnych, dóbr rodowych i alienowanych. Jednym słowem, *Sumariusz* udostępnia historyczne źródła o bogatym wachlarzu tematów, szczególnie przydatne do badań nad dziejami regionów, instytucji i rodów. W regestach znajdujemy informację o wpisach dokonanych w języku polskim, co ma znaczenie dla poznania rozwoju polszczyzny. Podobną wartość przedstawiają oryginalne nazwy miejscowości dla geografii historycznej Polski. Korzystanie z *Sumariusza* ułatwia doskonały druk i poprawna łacińska pisownia. Z trudem można się dopatrzeć zecerских usterek: np. s. 45 zamiast *Henrici* winno być *Henrico*.

Sumariusz, podobnie jak poprzednie tomy tego wydawnictwa, będzie stanowił na długi czas ważne narzędzie w warsztacie historyka.

Jerzy Cygan, OFM Cap (Biała Podlaska)

ANDRZEJ RADZIMIŃSKI, JANUSZ TANDECKI, *KATALOG DOKUMENTÓW I LISTÓW KRÓLEWSKICH Z ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W TORUNIU (1345–1789)*, Warszawa 1999, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Państwowe w Toruniu, Wydawnictwo DiG, ss. XVIII+282.

Zasób staropolski toruńskiego archiwum doczekał się trzeciego już katalogu dokumentów i listów¹, tym razem królewskich. Z uznaniem podkreślić należy konsekwencję i systematyczność autorów, a orientując się na dodatek w toruńskich archiwaliach, nie sposób nie zadać sobie pytania, co będzie następne: dokumenty i listy innych monarchów (obcych oraz książąt polskich), osób i instytucji duchownych (poza krzyżackimi), urzędników i osób prywatnych czy też miast? Zasób staropolski Archiwum Państwowego w Toruniu zasługuje na uprzywilejowanie i trochę żal, że przed laty nie zdecydowano się na inną koncepcję, mianowicie publikowania w częściach albo katalogu ogólnego dokumentów i listów archiwum, albo przynajmniej tych przechowywanych w zespole akt miasta Torunia. Taki pełny katalog lepiej ilustrowałby zagadnienia, których częstokroć prócz dokumentów i listów królewskich dotyczą także akta pochodzące z innych kancelarii. W Toruniu decyzja już zapadła, prace są zaawansowane, jeśli jednak w innych ośrodkach myśli się o podjęciu podobnej inicjatywy, warto wykorzystać doświadczenia toruńskie i świadomie przeanalizować korzyści i niedogodności wynikające z tworzenia albo katalogów cząstkowych dzielących zasób wedle przyjętych kryteriów (najlepiej jednolitych)², albo też katalogu kompleksowego. Katalogi cząstkowe też mają swoje zalety, jak choćby możliwą zwartość tematyczną i szybkość realizacji; wydaje się, że dwa poprzednie wydawnictwa toruńskie dobrze trafiły w potrzeby użytkowników. Bez wątpienia i katalog znajdzie należne mu miejsce w obiegu naukowym, tym bardziej że zasadniczy zrąb stanowią regesty aktów dotąd nie publikowanych.

¹ Poprzednie to: A. Radziński, J. Tandecki, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 1 (1251–1454), Warszawa 1994; tychże, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich oraz dotyczących wojny trzynastoletniej z Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 2 (1454–1510), Warszawa 1998.

² W naszym przypadku doszło do złamania tej jednolitości. Drugi tom *Katalogu dokumentów i listów krzyżackich* został rozszerzony o materiały dotyczące wojny trzynastoletniej, w dużym stopniu pochodzące z kancelarii królewskiej. Stąd też powtarzają się one w recenzowanym obecnie katalogu.

Obiekty objęte katalogiem musiały spełnić trzy kryteria: wystawcy (król Polski), formy dyplomatycznej (dokument lub list), występowania w postaci samodzielnej jednostki archiwalnej z pominięciem aktów wszytych lub wpisanych do ksiąg. Ostatni warunek budzić może pewne wątpliwości (bo czym w istotny dla użytkownika sposób różnią się oryginalne dokumenty i listy królewskie włączone do akt od niewłączonych?). Jednak wyjaśnienie podane przez autorów (spora liczba tych dokumentów i listów, a także niezakończenie prac porządkowych nad zasobem staropolskim archiwum) i odesłanie do odrębnego w przyszłości katalogu muszą wystarczyć. W wydawnictwie umieszczono opisy 484 obiektów, co jest liczbą pokaźną. Pochodzą one z zespołów akt miast Torunia (355), Brodnicy (11) i Podgórze (12), Bractwa Strzeleckiego w Toruniu (5), cechów toruńskich (36) i Brodnicy (1), korporacji kupców w Toruniu (2), gmin wiejskich (14), toruńskich klasztorów: cysterek-benedyktynek (3), dominikanów (2) i jezuitów (18), Archiwum Szczanieckich z Narwy (1), a także zbiorów akt i dokumentów Towarzystwa Naukowego w Toruniu (24).

Właściwy katalog poprzedza ograniczony do minimum wstęp (opublikowany za to w dwóch wersjach językowych: polskiej i niemieckiej), konkordancja sygnatur archiwalnych z numerami katalogu³, wykaz skrótów dokumentacyjnych oraz wykaz ważniejszych wydawnictw źródłowych i literatury oraz zastosowanych skrótów bibliograficznych; wyszukiwanie w katalogu umożliwiają ponadto indeksy osób i indeks geograficzny.

Układ regestów składających się na właściwy katalog jest chronologiczny, co w tym konkretnym przypadku, gdy zdecydowana większość obiektów została wydana z jednej i tej samej kancelarii dla jednego odbiorcy, jest naturalne. Wysoko należy ocenić przejrzyste rozplanowanie elementów opisu obiektów. Opisy te składają się z numeru katalogowego, datacji rozwiązanej, oryginalnej formuły datacyjnej, regestu, opisu technicznego (przy czym w jednym punkcie podawano informacje o formie przekazu, materiale pisarskim, języku i wymiarach, w drugim zaś o stanie zachowania, znakach wodnych i pieczęciach), zapisek dorsalnych, wydawnictw źródłowych, aktualnej sygnatury archiwalnej, wreszcie punktu obejmującego formuły kancelaryjne występujące pod tekstem, podpisy, listy świadków dokumentów niepublikowanych, wyjaśnienia wątpliwych datacji, odesłania do innych dokumentów lub listów, omówienia problemów dyskusyjnych. Osoby występujące w regestach objaśniono w przypisach rzeczowych.

W tym miejscu niech wolno będzie zgłosić wątpliwość co do doboru wydawnictw źródłowych, w których autorzy katalogu poszukiwali regestowanych przez siebie dokumentów i listów. We wstępie mówi się mianowicie, iż nie uwzględniono dwóch publikacji: *Act Tomicianów* i *Metryki Koronnej*. W obydwu przypadkach zapomniano o podaniu pełnego opisu bibliograficznego. Rozpoznanie pierwszej pozycji nie nastęrcza żadnych trudności⁴, w drugiej natomiast domyślać się można wydawnictwa *Matricularum Regni Poloniae*

³ Na marginesie konkordancji nasuwa się drobna uwaga. Zgodnie z publikowanym inwentarzem (H. Piskorska, *Inwentarz akt i zbiorów archiwalnych Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, Toruń 1961) zbiory archiwalne TNT dzielą się na Zbiór dokumentów oraz Zbiór akt, każdy sygnowany począwszy od numeru 1. Tak więc występujące w konkordancji i potem w opisach katalogowych Zbiory TNT powinny być zastąpione nazwą Zbiór dokumentów TNT. Natomiast twór określany w katalogu jako TNT, Kolekcja akt miejskich to zaledwie grupa w obrębie Zbioru akt TNT obejmująca jednostki o sygn. od 48 do 70, które cytować należy z podaniem przede wszystkim nazwy Zbiór akt TNT.

⁴ *Acta Tomiciana*, t. 1–17, wyd. T. Działyński, Z. Celichowski, W. Pocięcha, Poznań etc. 1852–1966.

*summaria*⁵. Trudno jednak zrozumieć, dlaczego przy opracowywaniu katalogu dokumentów i listów królewskich zrezygnowano ze sprawdzenia, przynajmniej dla okresu objętego *summariami*, faktu wpisania lub niewpisania aktu do Metryki.

Najistotniejsza część katalogu, streszczenia dokumentów i listów, prezentuje się bardzo korzystnie. Autorzy potrafili znaleźć złoty środek pomiędzy maksymalną zwięzłością regestu a chęcią przekazania jak największej liczby informacji zawartych w archiwaliach. Regesty zbyt rozbudowane utrudniają korzystanie z pomocy. Streszczenia nie mogą być jednak tak lakoniczne jak w kodeksach dyplomatycznych, bo w katalogu nie towarzyszą im teksty dokumentów. Spore doświadczenie archiwalne pozwoliło autorom uniknąć obydwu pułapek. Wśród 484 regestów musiały oczywiście pojawić się błędy lub choćby sytuacje, w których recenzent nieco inaczej zredagowałby regest.

W streszczeniu listu z 21 IX 1454 (nr 20) Paweł Grabowski powinien być określony zgodnie z brzmieniem tekstu jako podskarbi nadworny, a nie podkomorzy dworu. O tym, że to jedynie lapsus autorów świadczy nota identyfikacyjna Grabowskiego, w której nie ma słowa o piastowaniu przezeń godności podkomorzego. W nocie tej brak wzmianki o uposażeniu Grabowskiego kanonią gnieźnieńską, co wynika jasno z regestu i odnotowane jest w samym liście, wspomina się natomiast o kanoniach poznańskiej i krakowskiej. Określenie Stanisława Kościeleckiego w regeście dokumentu nr 137 z 8 VI 1504 starostą, a nie kasztelanem inowrocławskim to także najwyraźniej przejęzyczenie.

Mylny natomiast jest regest listu nr 170 z 5 IV 1512, w którym podkanclerzy koronny Krzysztof Szydłowiecki miałby zostać mianowany przez króla burgrabią toruńskim. W rzeczywistości w liście tym Zygmunt Stary informuje torunian, że Krzysztof Szydłowiecki przybędzie do miasta, by w imieniu królewskim wyznaczyć burgrabiego spośród zaproponowanych osób i przyjąć od niego przysięgę („qui nomine nostro ex nominatis personis burgrabium designabit et iuramentum ab eodem recipiet”).

Następna uwaga nie kwestionuje brzmienia regestu, postuluje tylko jego uzupełnienie. 22 XII 1558 Zygmunt August wydał mianowicie akt (nr 282), w którym godził się na głoszenie w Toruniu kazań luterzańskich i komunie pod dwiema postaciami. Szkoda, że w streszczeniu nie zaznaczono czasowego charakteru tego zezwolenia, mającego w zamierzeniu obowiązywać do przyszłego sejmku albo soboru powszechnego lub narodowego („usque ad futura Regni nostri comitia vel ad celebrationem consilii generalis vel nationalis”). Uściślenie takie rzuca istotne światło na akt stojący u podstaw swobód religijnych Torunia, umieszcza go w kontekście ówczesnej atmosfery religijnej i nadziei zreformowanych chrześcijan, tłumaczy też, dlaczego akt wydany został na papierze pod pieczęcią sygnetową króla, a nie na pergaminie pod pieczęcią trzymaną przez kanclerza lub podkanclerzego.

Z kolei w regeście przywileju dla Kislingów z 28 II 1642 (nr 348) aż prosi się dodać, czyj dokument z roku 1640 transumuje Władysław IV. Konstrukcja tego dyplomu jest zresztą dość skomplikowana. Pierwotny przywilej nobilitacyjny, którego tekst zawiera się w akcie królewskim z 1642 r., wystawił cesarz rzymski Rudolf II w 1583 r. Następnie w roku 1640 r.

---

⁵ *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, cz. 1–6, oprac. T. Wierzbowski, J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, M. Woźniakowa, Warszawa 1905–1999.

w kancelarii miasta Wrocławia został sporządzony jego uwierzytelniony odpis⁶ i to on właśnie został transumowany do królewskiego przywileju dwa lata później.

Na koniec zmienić wypada streszczenie dokumentu z pieczęcią koronną i podpisem kanclerza Andrzeja Zamoyskiego, ale za to z pustym okienkiem, w którym Stanisław August miałby mianować nieznaną osobę na swojego ministra (nr 484). Sami autorzy przytaczają w nawiasie oryginalne brzmienie „ministerialem Regni generałem”, co dowodzi, iż mamy tu do czynienia z uwierzytelnioną i gotową do wypełnienia nominacją na woźnego sądowego (grodzkiego lub ziemskiego).

Osoby występujące w regestach autorzy objaśnili w przypisach rzeczowych. Nie identyfikowano natomiast, z powodu istnienia wykazów urzędników centralnych i ziemskich, osób z list świadków, zapisek kancelaryjnych i dorsalnych. Warto by jednak, przynajmniej we wstępie, podać pełen wykaz publikacji, na których oparto objaśnienia osób (chyba że jest on równoznaczny z zamieszczonym wykazem wydawnictw źródłowych i literatury, co jednak należałoby jasno powiedzieć). Wówczas określenie „bliżej nieznaną” (czy może lepiej „nie zidentyfikowaną”) oznaczało będzie jedynie, że osoba nie jest możliwa do rozpoznania w świetle literatury przyjętej za podstawę identyfikacji, choć nie da się wykluczyć, że będzie ona całkiem łatwo rozpoznawalna dla badaczy. Za argument niech posłuży dworzanin królewski Jan Samboczki, występujący w liście z 11 X 1519 (nr 224) jako „bliżej nieznaną”. Jest to z całą pewnością Jan Zambocki, pisarz kancelarii królewskiej, od 1528 r. sekretarz królewski, o którym wiemy, że w 1520 r. odwiedził w służbie królewskiej Toruń i inne miasta pruskie⁷.

Jeśli zaś chodzi o identyfikację miejscowości, która odbywa się poprzez indeks geograficzny, to generalnie odczuwa się brak bliższych określeń terytorialnych. Dokumenty królewskie przechowywane w Toruniu dotyczą nie tylko ziemi chełmińskiej, ale też Kujaw czy Pomorza Gdańskiego i nie każdy musi wiedzieć, że Wierzchosławice (nr 287 i 309) to wieś w powiecie i województwie inowrocławskim.

Nasuwa się też parę uściśleń. Nieznany autorom Zolundek jako miejsce wystawienia listu nr 63 (26 IV 1455) to z pewnością miasteczko Żołudek niedaleko Lidy na Litwie. Wskazuje na to nie tylko podobieństwo fonetyczne, ale też fakt, że 17 kwietnia król pisał z Wilna (nr 62), a 23 maja z Piotrkowa (nr 64). Droga ze stolicy Litwy mogła prowadzić w pobliżu Żołudka. Natomiast dwa dokumenty z 11 III 1478 (nr 113 i 114) datowane „in conventione Brestensi” wystawiono nie w Brześciu Kujawskim, a Litewskim. To tam odbywał się w marcu 1478 roku sejm litewski⁸. Tym samym w indeksie geograficznym powinno pojawić się hasło: Brześć Litewski z dwoma odsyłaczami.

Wartość katalogu podnoszą niewątpliwie cytowane fragmenty dokumentów i listów, a mianowicie listy świadków, zapiski dorsalne i noty kancelaryjne. Zdarza się, że zapiski uzupełniają streszczenie dokumentu, nierzadko też dają podstawę do wnioskowania, jakie

---

⁶ Nie był to wypadek odosobniony. W zasobie AP w Toruniu jest również nobilitacja wydana przez cesarza Rudolfa w 1598 r. braciom Pusch von Gernsfeld, którzy już w następnym roku uzyskali w kancelarii miasta Wrocławia uwierzytelniony odpis z pieczęcią miejską. Akta m. Torunia, Kat. I, 3039. W tym wypadku jednak nie dysponujemy potwierdzeniem królewskim.

⁷ Por. K. Hertleb, *Z dworu Zygmunta I. Jan Zambocki — dworzanin i sekretarz królewski*, Warszawa 1936.

⁸ M. Lubawskij, *Litowsko-russkij sejm*, Moskwa 1900, s. 126.

momenty w dokumencie były w danym czasie żywotne⁹, rejestrują wreszcie losy dokumentu po wyjściu z kancelarii wystawcy (adnotacje o wciągnięciu tekstu do ksiąg sądowych). Zapiski kancelaryjne stanowią z kolei materiał, fragmentaryczny co prawda, do badań nad kancelarią królewską. O wartości list świadków dla badań biograficznych, genealogicznych i propozograficznych nie trzeba przekonywać. Można tylko żałować, że wydawcy niekonsekwentnie zaznaczali w nawiasach kwadratowych swoje uzupełnienia odczytywanych tekstów źródłowych. Nie ma oczywiście sensu przedstawiać w tym miejscu wszystkich dostrzeżonych błędów, tym bardziej że większość z nich mogą to być równie dobrze pomyłki druku, jak odczytu. Ograniczmy się jedynie do trzech uwag. W dokumencie Zygmunta Augusta z 6 II 1537 r. (nr 254), w którym ten potwierdza przywileje królestwa, młody król wyjątkowo podpisał się „Sigmundus Secundus” i wydaje się, że warto było tę ciekawostkę odnotować w punkcie szóstym opisu. W przypadku imienia Piaseckiego, regensa kancelarii królewskiej, który widnieje pod dokumentem nr 362 (25 XI 1650), należy rozwiać wątpliwości wydawców i odczytać je jako „Remigianus”. Natomiast skrót imienia Ossolińskiego pod dokumentem nr 426 (19 II 1701) trzeba odczytać nie jako „St.,” lecz „M.,” co oznacza Maksymiliana, sekretarza królewskiego i chorążego drohickiego¹⁰.

Waldemar Chorążyczewski (Toruń)

MISCELLANEA HISTORICO-ARCHIVISTICA, t. 9, red. Teresa Zielińska, Warszawa 1998; t. 10, red. Michał Kulecki, Warszawa 1999.

Kończąc opublikowaną recenzję trzech poprzednich tomów *Miscellaneów* pisałem: „Słuchaliśmy i czytaliśmy o Radziwiłłach i Potockich. Czas na Branickich, Zamoyskich, Lubomirskich [...]” („Archeion”, t. 100, s. 278). Nie czekaliśmy długo na ogłoszenie drukiem informacji o archiwalnych spuściznach wymienionych rodów. Sesja z kwietnia 1996 r. w Warszawie, z udziałem archiwistów z Polski, Ukrainy, Litwy i Rosji, zajęła się nie tylko archiwami tych trzech magnackich domów, ale też i wielu innych rodów mających swe siedziby i dobra w różnych regionach Korony, Litwy, a także — chyba po raz pierwszy — Śląska. Plon tej sesji zawiera t. 9 *Miscellaneów*, podzielony na dwie części: dominującą objętościowo *Archiwalia znajdujące się w Polsce* i drugą — *Archiwalia za granicą*. Z kolei część „polska” rozbita jest na rozdziały dotyczące poszczególnych archiwów, a część druga, „zagraniczna”, na rozdziały „ukraiński”, „litewski” i „rosyjski”. Pierwsze — po inauguracyjnym recenzowanym tomie wstępie Teresy Zielińskiej — dwa artykuły omawiają wybrane, „nieradziwiłłowskie” akta z Archiwum Radziwiłłów, tzw. warszawskiego. Zasluga obu autorów tych tekstów polega na skrupulatnym zebraniu i scharakteryzowaniu archiwaliów rozproszonych w różnych działach (II, X i XXIII) zbiorów Radziwiłłowskich. Waldemar Mikulski opisał zatem materiały rodu Iliniczów,

⁹ Por. dokument nr 249 z 1 IV 1530 r. gwarantujący stanom pruskim nie tylko prawo do uczestnictwa w elekcjach i koronacjach królewskich, ale także obiecujący potwierdzenie w przyszłości przywilejów pruskich przez Zygmunta Augusta. To ostatnie jednak w regeście *in dorso* zostało pominięte jako nieprzydatne w późniejszym okresie. Cenne byłoby tylko przybliżone datowanie zapisek dorsalnych, jak tego domagają się *Wytyczne opracowywania dokumentów pergaminowych i papierowych*, oprac. J. Płocha, Warszawa-Lódź 1985.

¹⁰ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tablica rodziny Ossolińskich.

a Jarosław Zawadzki — Połubińskich. Przy okazji warto dodać, iż pewne „odpryski” zespołu akt tego ostatniego rodu można znaleźć także np. w zbiorze dokumentów papierowych AGAD¹.

„AGAD-owski” rozdział pierwszej części omawianego tomu kończy artykuł Teresy Zielińskiej *Archiwalia dwóch rodów Branickich — herbu Gryf i herbu Korczak*. Jest to publikacja niezwykle potrzebna, zważywszy nierzadkie przypadki mylenia tych rodów; nie łączyło ich wbrew pozorom pokrewieństwo, lecz tylko i wyłącznie nazwisko. Członkowie obu domów osiągnęli w XVIII w. buławy wielkie korone. Ale Jan Klemens Branicki (zm. 1771), hetman wielki i kasztelan krakowski, był Gryfitą, gdy targowiczanie Franciszek Ksawery Branicki pieczętował się herbem Korczak. Autorka zwróciła też uwagę na liczne archiwalia Gryfitów i Korczaków rozproszone po zbiorach krajowych i zagranicznych.

Również trzy artykuły obejmuje rozdział poświęcony archiwaliom rodowym w AP w Lublinie. Tematem artykułu Józefa Kusa jest *Archiwum Ordynacji Zamojskiej jako źródło do badania dziejów gospodarczych i społecznych latyfundiów magnackiego w XVI–XVIII w.* Autor szczegółowo omawia zawartość tego ważnego zespołu i zestawia bibliografię dotychczasowych opracowań wiążących się z lubelskimi „Zamoyscianami”, ale myli się nieco twierdząc, że „Prawie całe XVII stulecie i pierwsza połowa wieku XVIII czekają wciąż na swojego badacza” (s. 58). Wszak z archiwaliów zwierzynieckich korzystała Ewa Dubas-Urwanowicz, pisząc pod kierunkiem prof. Andrzeja Wyczańskiego pracę doktorską „Organizacja gospodarcza dóbr Tomasza Zamojskiego w latach 1618–1638” i zapewne pozostawiła nawet swoje podpisy na „metryczkach” załączonych do akt. Rozprawa ta obroniona w 1983 r. na Uniwersytecie Warszawskim, o ile wiem, nie doczekała się niestety publikacji.

Dwa niewielkie fragmenty zespołów — Woronieckich z Huszlewa i Lubomirskich z Dubna, również pochodzące z zasobu Archiwum w Lublinie, omówiła Elżbieta Wierzbicka w artykule o niezwykle „tasiemcowym” tytule: *Znaczenie archiwów rodowych i ich stan przygotowania do badań historycznych na przykładzie archiwaliów książąt Woronieckich z Huszlewa i Lubomirskich z Dubna*. Publikacja ta przynosi cenne informacje, zwłaszcza o kolejnym wołyńskim „odprysku” archiwum tak ważnego jak Lubomirscy rodu, opatrzone nader przydatnymi tablicami genealogicznymi. Wątpliwości budzą jednak niektóre przypisy, odsyłające do *Polskiego słownika biograficznego*. Autorka pisze — i słusznie — kto opracował maszynopiśmienny wstęp do zespołu Woronieckich z Huszlewa (np. w przypisie 3 — A. Stankowa, a w przypisie 9 i 11 — poprawnie M. Stankowa). Tym bardziej godni wspomnienia są autorzy biogramów w PSB, zwłaszcza że inne artykuły w recenzowanym tomie, np. Teresy Zielińskiej, nie pomijają ich nazwisk. Przecież każdy, kto pisał biogramy do PSB, przyzna, jak wiele wymagają one pracy i jak wysokim muszą sprostać wymaganiom. Powoływanie w jednym przypisie (np. s. 68, przyp. 21) kilku nawet odsyłaczy do PSB tak jakby to były anonimowe hasła encyklopedyczne uważam za uchybienie zarówno w zakresie metodyki postępowania badawczego, jak i ochrony praw autorskich.

Kolejny artykuł w rozdziale „lubelskim” pt. *Archiwum Łosiów z Niemiec i jego znaczenie dla badań dziejów polskiej dyplomacji w okresie międzywojennym* opublikowała Maria Trojanowska. Okazuje się, że materiały dotyczące ważnych kwestii państwowych, tak charakterystyczne dla staropolskich archiwów rodowych, można spotkać także w zbiorach prywatnych nowszej proveniencji. Znaczną część Archiwum Łosiów z Niemiec oraz Zbioru

¹ W dokumencie tym wystawionym w języku ruskim Iwan Wyhowski, hetman wojska zaporoskiego zwraca Hilaremu Połubińskiemu, pisarzowi polskiemu, dobra Husk oraz Porecze i inne w województwie nowogródzkim (27 VII 1659, z taboru z Podgadiaczego).

Łosiów z Niemiec (tak określone są w ewidencji lubelskiego archiwum te dwie grupy archiwaliów) stanowią bowiem materiały powstałe w związku z działalnością Jana Stanisława Łosia na różnych stanowiskach w Ministerstwie Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej (m.in. w Delegacji dla Spraw Wschodniej Małopolski, Komisji Międzyministerialnej dla Stosunków Polsko-Niemieckich, wreszcie jako radca Poselstwa Polskiego w Londynie). Zatem i dla najnowszych dziejów dyplomacji i stosunków narodowościowych znajdziemy cenne źródła w aktach prywatnych. Najważniejsze akta dotyczące tych problemów przekazał J.S. Łoś w 1970 r., a uporządkowano je jako Zbiór Łosiów dopiero w 1982 r. Dlatego zapewne nie wykorzystał ich w swej gruntownej rozprawie Andrzej Chojnowski². Podkreślając zasługi autorki artykułu, prezentującej badawcze możliwości, jakie stwarzają omawiane archiwalia i nader słusznie postulującej scalenie „Archiwum” i „Zbioru”, nie mogą się jednak oprzeć przed wsąceniem „kropelki dziegciu” do tego „miodu”: dlaczego w przypisie 5, s. 72 autorka odsyła czytelnika do, cytuję, „teczki zespołu Archiwum Łosiów z Niemiec”, czyli... donikąd, bo nie podaje sygnatury! A przecież cytowany zespół jest uporządkowany i zawiera 262 takie teczki i inne jednostki inwentarzowe!

Archiwa rodowe (do niedawna zwane zwykle podworskimi) kojarzymy najczęściej z magnackimi i szlacheckimi domami Korony i Litwy — jako ich twórcami, zapominając jakby, iż narastały one, przy oczywistej i nieuchronnej odmienności, także w siedzibach szlachty i arystokracji na Pomorzu i Śląsku. I dobrze się stało, że Mieczysława Chmielewska, przedstawiając *Zespoły podworskie w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, o tym przypominała. Właśnie: autorka przypominała historykom np. o zespołach Schaffgotschów (686 m.b. objętości) i Hochbergów (539 m.b.), największych objętościowo archiwach rodowych w skali ogólnopolskiej, a także o wielu innych, pochodzących z okresu od XIII do XX w., ubolewając zarazem z powodu nikłego zainteresowania tak cennymi i różnorodnymi aktami. Swoistej promocji wrocławskich archiwaliów rodowych służy zestawienie kilkudziesięciu zespołów zawierające dane o ich zakresie chronologicznym, objętości oraz pomocach ewidencyjno-informacyjnych. Poprzedzająca ten spis charakterystyka wrocławskiego „zasobu podworskiego” (takiego określenia używa M. Chmielewska) pozostawia jednak niedosyt: bardzo ogólne omówienie treści tych materiałów (zinwentaryzowanych przecież!), nie uwzględniające chociażby specyfiki śląskich archiwów podworsko-przemysłowych, sprawia, że więcej się dowiemy z niedawno wydanego przewodnika³ niż z omawianego artykułu. Ale pierwszy krok został uczyniony, czekamy na ciąg dalszy...

Kolejny artykuł omawia *Archiwum zamku leskiego Krasickich*, z zasobu AP w Przemyśle. Autor, Michał Proksa, przedstawił dzieje i zawartość tego zespołu na tle historii dóbr leskich. Archiwum zamku w Lesku obejmuje oprócz akt Krasickich także liczne materiały Wapowskich, Charczewskich, Złoczowskich, Starzechowskich, Sanguszków i wielu innych rodów. Autor odnotował także skrupulatnie akta związane z zamkiem leskim, a rozproszone po rozmaitych archiwach i rękopiśmiennych zbiorach bibliotecznych. Tylko ogólnie wspomniął o archiwach lwowskich, w których spoczywają „olbrzymie nie opracowane zbiory”. Konkretyzując ten fragment artykułu, można by wymienić zespół (fond) nr 84 p.n. Magistrat miasta Leska, obejmujący akta od XVI w. do 1939 r. oraz fond nr 134 — zbiór (nie zespół!) archiwalny zawierający „Materiały dotyczące majątków szlacheckich na terytorium województwa ruskiego, wołyńskiego, podolskiego i innych województw” od XIV do XX w. Oba te „fondy” znajdują

² *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979.

³ *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie*, red. A. Dereń, Wrocław 1996.

się w zasobie Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy (dalej: CPAHU), czyli dawnego archiwum bernardyńskiego⁴.

W artykule kończącym polską część omawianego tomu Andrzej Rachuba podjął udaną i niezmiernie pożyteczną próbę zestawienia wiadomości o archiwach Sapiechów herbu Lis. Archiwalia tego możliwego rodzaju, nie ustępujące zapewne rozmiarami i znaczeniem słynnym zbiorom radziwiłłowskim, zachowały się tylko fragmentarycznie, rozproszone po różnorakich archiwalnych i bibliotecznych zbiorach w kraju i za granicą.

Zagraniczna część recenzowanego numeru jest zdominowana objętościowo przez cztery pozycje opatrzone wspólnym tytułem *Archiwa rodowe na Ukrainie*. Pierwszy z artykułów, *Archiwa rodowe Lanckorońskich, Lubomirskich i Dzieduszyckich w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie* napisała Diana Pelc, kierująca tym archiwum po śmierci Oresta Maciuka w 1999 r. Publikacja zawiera wiele cennych informacji na temat tych obszernych zespołów obejmujących akta nie tylko Lanckorońskich, Lubomirskich i Dzieduszyckich, ale także rodów z nimi spokrewnionych i spowinowaconych, m.in. Cetnerów, Daniłowiczów, Husarzewskich, Kalinowskich, Morsztynów, Rzewuskich, Sanguszków, Zamoyskich, zagadkowych Wictumów (dwie strony wcześniej zastosowana jest pisownia Vitzhum — zob. s. 112 i 114; zdecydujemy się na jedną, właściwą wersję w jednym artykule!)⁵ i wielu innych. Charakterystyki archiwów rodowych poprzedza autorka podstawowymi informacjami dotyczącymi dziejów Dzieduszyckich, Lanckorońskich i Lubomirskich, opartymi głównie na *Herbarzu... Niesieckiego* i na pracy Stanisława Pijaja cytowanej w przypisie 4 niniejszej recenzji; nie jest winą autorki, że nie zna nowszych, wydanych w Polsce, monografii Stanisława Cynarskiego czy Stanisława Długosza⁶. Budzi to niewesołe refleksje na temat stanu wymiany naukowej z naszymi sąsiadami, bo przecież i u nas znajomość publikacji ukraińskich z dziedziny historii też nie jest zadowalająca.

Kolejne dwa zespoły rodowe — Czajkowskich i Treterów — z zasobu lwowskiego CPAHU omówiła Natalia Cariowa.

Ponieważ Maciej Kazimierz Treter, sekretarz króla Jana Kazimierza, został dopuszczony do herbu Śreniawa przez ród Lubomirskich, artykuł Natalii Cariowej stanowi swoiste nawiązanie do tekstu jej poprzedniczki. Ta interesująca i nieźle udokumentowana przypisami publikacja nasuwa tylko jedną drobną wątpliwość: gdy na s. 119 autorka pisze o przejęciu akt Czajkowskich z „zarządu KBP obwodu lwowskiego” domyślamy się, że skrót ten oznacza Komitet Bezpieczeństwa Państwowego, w Polsce znany bardziej — niestety — z rosyjskiego skrótu KGB. Ale czy musimy się domyślać? Czy nie powinniśmy otrzymać nazwy rozwiniętej?

Wyrażając satysfakcję z solidnej porcji wiadomości dotyczących zespołów rodowych w byłym archiwum bernardyńskim, nie mogę się oprzeć uczuciu żalu, że nie udało się pozyskać referenta i publikacji poświęconej tym właśnie zespołom w olbrzymich zbiorach ossolińskich — obecnie — Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy im. Stefanyka.

⁴ Por. S.Pijaj, *Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie. Informator*, Warszawa 1995.

⁵ W polskiej literaturze też panują rozbieżności dotyczące pisowni tego nazwiska (in. S. Pijaj, *Archiwa... op. cit.*, s. 26, 28–29 pisał Vichum a. S. Cynarski, *Dzieje rodu Lanckorońskich z Brzezia od XIV do XVIII wieku: sprawy kariery urzędniczej i awansu majątkowego*, Warszawa–Kraków 1996, s.16 — Wictum), ale przynajmniej w obrębie jednej publikacji panuje jednolitość!

⁶ S. Cynarski, *Dzieje...*, op.cit., J. Długosz, *Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku: powstanie, rozwój, podziały*, Opole 1999.

Dwa kolejne artykuły w dziale „ukraińskim” mają inny charakter niż teksty poświęcone zbiorom lwowskim; autorki — Lubow Z. Hiscowa i Lidia Suchich zaprezentowały w sumie krótki, lecz treściwy przewodnik po wybranych — szczególnie interesujących polskiego badacza — zespołach i zbiorach rodowych i osobistych znajdujących się w zasobie Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie. Jeszcze w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych akta te były penetrowane przez polskich archiwistów, a efekty ich kwerend były w PRL publikowane, choć, jak napisała autorka pierwszego tekstu, ówczesny regulamin pracy w czytelnicy „nie przewidywał [...] wykorzystywania przez cudzoziemców inwentarzy i katalogów” (s. 132). L.Z. Hiscowa zawarła w swym artykule przegląd zawartości niemal 40 zespołów prywatnych, m.in. Branickich z Białej Cerkwi, Grocholskich, Hańskich, Korniańców, Ledóchowskich, Lubomirskich, Mniszców, Potockich z Tulczyna, Niemirowa i Krystynopola, Rzewuskich, Sapiehów, Tarłów i Zamoyskich, ale też np. Strogonowów i Szczerbatowów, właściciele dóbr niemirowskich i tulczyńskich w drugiej połowie XIX w. Akapity dotyczące konkretnych zespołów zostały opatrzone odsyłaczami do polskich i ukraińskich publikacji odnoszących się do danego rodu i jego archiwalnej spuścizny. Na uwagę zasługuje także część wstępna artykułu obejmująca wiele mało znanych, konkretnych faktów dotyczących powikłanych losów tych archiwaliów w XIX, a zwłaszcza w XX w. Wątpliwości nasuwa jedynie „ortodoksyjny” przekład z języka ukraińskiego: czy w tekście adresowanym do czytelnika znającego język polski, zestawiającym nazwiska osób i rodów, których archiwalia znajdują się w Kijowie, musiała być zachowana kolejność wynikająca z sekwencji liter alfabetu ukraińskiego i wobec tego Woroniczowie czy Zamoyscy są niemal na początku listy zestawionych rodów, a Chodkiewiczowie czy Cetnerowie na szarym końcu?!

Nie mniej pożyteczna jest publikacja Lidii Suchich w pierwszej części prezentująca zarys działalności instytucji zasłużonych dla ratowania dawnych akt (Kijowska Komisja Archeograficzna działająca w latach 1843–1921 czy Muzeum Wołyńskie), a w drugiej — przegląd zawartości siedmiu kolekcji (w polskiej terminologii archiwalnej używamy raczej pojęcia „zbiór archiwalny”). Jedyne zastrzeżenie budzi dość dowolne, zamienne, używanie terminów „zespół” i „kolekcja”; np. na s. 148, tzw. zespół-fond nr 1271 nazywany jest zespołem, to znów kolekcją. A przecież są to różne pojęcia, precyzyjnie zdefiniowane w polskich słownikach archiwalnych. Artykuł Leokadii Olechnowicz jest rodzajem krótkiego przewodnika po archiwach rodowych i osobistych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym. Pokrótce opisano w nim nie tylko zawartość przechowywanych w Wilnie zespołów wielu rodów znaczących w dziejach Litwy i całej Rzeczypospolitej, jak m.in. Białożorowie, Druccy-Lubeccy, Kossakowscy, Massalscy, Ogińscy, Platerowie, Radziwiłłowie, Sapiehowie, Tyszkiewiczowie, Weyssenhoffowie, ale również drobniejszych, np. archiwum Tomasza Zana, Elizy Orzeszkowej, czy spuścizn osobistych po uczonych — historykach i językoznawcach: Janie Karłowiczu, Stanisławie Kościakowskim, Alfonsie Parczewskim, Stanisławie Ptaszyckim, Władysławie Zahorskim.

Bardziej lakoniczne zestawienie archiwów rodzinnych zawiera tekst zamykający recenzowany tom — *last but not least* — autorstwa Galiny A. Iwanowej, *Archiwa rodzinne z obszaru Rzeczypospolitej Obojga Narodów w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych*. Przeważnie majątkowe archiwalia większości spośród ponad 60 rodów pochodzących głównie z Litwy i koronnego powiatu kijowskiego są w zasobie RGADA rozproszone po różnych zespołach i zachowane w postaci szczątkowej; ich objętość tylko wyjątkowo, w przypadku np. Krenickich, Radziwiłłów czy Siemaszków, wynosi kilkadziesiąt do 105 j.a., tylko dla Jundziłłów dochodzi niemal do 200. Uzasadnia to sumaryczny charakter

tabelarycznego Wykazu archiwów rodzinnych, których fragmenty znajdują się w zespole 1473 (*Pomiestno-wotczynne archiwa ziem południowo-zachodnich*) w RGADA, załączonego do omawianego komunikatu. W samym komunikacie autorka nieco szerzej scharakteryzowała największe wymienione zespoły Jundziłłów, Krenickich i Kmiciców (przy tych ostatnich dodając tablicę genealogiczną ukazującą przodków Samuela — prototypu Sienkiewiczowskiego bohatera). Rekomendowała również polskim badaczom liczne zespoły RGADA zawierające rozproszone akta rodów zamieszkujących terytorium Rzeczypospolitej. Doceniając walory poznawcze artykułu pani Iwanowej (nb. przygotowanego, jak dowiadujemy się z przypisu na s. 161, w ramach programu badawczego KBN — jest numer, ale cóż ten program ma zbadać?), doskonale przełożonego przez Hieronima Grałę, nie mogę, z recenzenckiego obowiązku, pominąć dwóch wątpliwości. Pierwsza — terminologiczna: cytowany w publikacji „zespół 1473” to raczej zbiór zespołów szczątkowych⁷. I druga, drobniejsza, raczej formalna, dotycząca tzw. otczestwa Galiny Iwanowej: na s. 121 imię jej ojca zaczyna się literą A, natomiast w trzech wersjach językowych spisu treści figuruje Halina I. Iwanowa — jak jest naprawdę?!

Tom 10 *Miscellaneousów* zawiera materiały międzynarodowej konferencji poświęconej kancelariom i księgom staropolskich sądów szlacheckich. Podczas sesji wygłoszono bardzo różnorodne referaty: obok typowo archiwoznawczych pozycji, zawierających nader przydatne wskazówki dla kwerend w archiwach polskich i ukraińskich, spotykamy teksty dotyczące dziejów kancelarii czy też problemów metodycznych związanych z porządkowaniem. ksiąg grodzkich i ziemskich i sporządzaniem dla nich pomocy ewidencyjno-informacyjnych.

Pierwszy z publikowanych referatów, autorstwa Waldemara Chorążyczewskiego i Krzysztofa Syty nosi tytuł *Stosunek szlachty polskiej w XV–XVIII w. do ksiąg sądów partykularnych w świetle ustaw sejmowych i sejmikowych*. Autorzy nawiązują do niedawno ogłoszonego artykułu M. Zwierzykowskiego⁸ i oczywiście do starszych a nadal cenionych i cytowanych publikacji (do ich zestawu można by dorzucić jeszcze inne rozprawy Przemysława Dąbkowskiego, np. *Księgi sądowe polskie. Jak je chowano i wskutek czego niszczały*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, t. 44, 1918 czy *Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce*, Lwów 1926). Jednak opracowanie obu panów jest pierwszym tak gruntownym ujęciem tej problematyki. Jeżeli zgłaszałbym jakąś uwagę polemiczną, to jedynie do pewnego sformułowania na s. 25. Może zostaną posądzony o jakiś „hiperpuryzm” językowy, ale miast określenia „duża nieskuteczność” napisałbym po prostu o małej skuteczności sejmowego ustawodawstwa archiwalnego.

Do najważniejszych referatów wygłoszonych podczas konferencji a opublikowanych w niniejszym tomie należy z pewnością nowa propozycja klasyfikacji wpisów ksiąg grodzkich zaprezentowana przez Janusza Łosowskiego z UMCS. Potrzeba zmodernizowania podziału tych wpisów wynika nie tylko z faktu, iż obecnie funkcjonujący, czterocłonowy (pisma publiczne, akty woli prywatnej, protesty i manifesty oraz relacje) zawdzięczamy jeszcze Oswaldowi Balzerowi!⁹ Postęp badań nad dziejami staropolskich kancelarii sądowych, rozwój metodyki archiwalnej, a także rosnące wymagania ze strony czytelników odwiedzających pracownie

⁷ *Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 91.

⁸ *Problematyka archiwalna w uchwałach sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w czasach saskich (1696–1763)* [w:] *Pamiętnik II Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki*, Poznań 1998.

⁹ Rozprawa *Kancelarie i akta grodzkie w XVIII wieku*, w której tekście zawarty był ten podział, została po raz pierwszy opublikowana w „Przewodniku Naukowym i Literackim”, t. 9, 1881 i w t. 10, 1882.

naukowe archiwów także uzasadniają potrzebę znowelizowania tej klasyfikacji, jej rozbudowy, aby lepiej odzwierciedlała różnorodność treści zawartych w księgach grodzkich.

Kolejne artykuły dotyczą ksiąg sądowych powstałych w południowo-wschodnich województwach dawnej Rzeczypospolitej, a zgromadzonych w archiwach Ukrainy. Wiktoria L. Babkina omówiła *Kolekcję ksiąg wpisów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie*. Zbiór obejmuje 1898 j.a. ksiąg grodzkich, ziemskich i bardzo nielicznych podkomorskich oraz miejskich, pochodzących głównie z Wołynia. Z obszaru Podola, Braclawszczyzny i Kijowszczyzny zachowały się one w znacznie mniejszym stopniu, m.in. w wyniku zniszczeń ostatniej wojny. Artykuł przynosi ciekawe, mało znane informacje na temat tych strat, zadanych również w wyniku działalności sowieckich, tzw. *istriebitielnych otriadow*, niszczących różne obiekty na terenach okupowanych przez Niemców, by nie służyły one potrzebom okupanta.

Zaletą tego i następnych referatów jest załączona bibliografia, obejmująca głównie publikacje w języku ukraińskim. Zastrzeżenia budzi natomiast sposób przekładu na język polski niektórych nazw miejscowych i osobowych: nie brak w tekście takich dziwołogów — wszystkie tylko ze strony 40 — jak książęta Korzeccy, zamiast Koreccy, księgi „zamku zwiągalskiego” (zamiast zwiáhelskiego — od Zwiáhla) czy „zamku olickiego ks. Radziwiłłów”, a chodzi przecież o wołyńską, radziwiłłowską Ołykę, a nie Olitę).

Koreferatem w stosunku do omówionego artykułu jest tekst Wiktora Straszkii, omawiający dzieje *Inwentaryzacji ksiąg wpisów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie*. Jak wynika z omawianego komunikatu, praca archiwistów kijowskich postępuje systematycznie, ale dość wolno, polega bowiem na rejestrowaniu wpisów zawartych w tych księgach; właściwsza byłaby dla niej nazwa „sumaryzacja” niż inwentaryzacja.

Artykuł Natalii Cariowej, *Księgi sądowe lwowskie: historia zbiorów, perspektywy wykorzystania*, przypomina m.in. o potrzebie wznowienia w przyszłości edycji fundamentalnej serii AGZ, której 26 tom, obejmujący lauda sejmikowe bełżkie, przygotowany tuż przed wojną do druku przez Wojciecha Hejnosza, spoczywa we wrocławskim Ossolineum, a inny tegoż egzemplarz — w Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego.

I wreszcie ostatni z „ukraińskich” artykułów zawartych w recenzowanym tomie: Mykoła Krykun i Oleksa Piddubniak zaprezentowali *Materiały dotyczące działalności sądów grodzkiego i ziemskiego województwa braclawskiego od ostatniej ćwierci XVI w. do pierwszej połowy XVII w. w archiwum szlacheckiego rodu Piaseczyńskich*. Cytowane w tytule archiwum Piaseczyńskich i paru powiązanych z nimi innych rodów, objęte wspólną nazwą Archiwum Lipowieckie, nabyte w końcu XIX w. przez lwowskie Ossolineum znajduje się w zasobie Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy im. Stefanyka we Lwowie. Zawiera ono ponad 2200 ekstraktów dotyczących majątku rodu pochodzących z ksiąg wpisów. Wśród nich wyróżniają się 642 wypisy z sądowych ksiąg braclawskich, zasługujące na szczególną uwagę, gdyż po rozmaitych zawieruchach dziejowych do naszych czasów przetrwały zaledwie dwie (!) oryginalne księgi sądów szlacheckich — ziemskiego i grodzkiego — braclawskich. Wspomniane ekstrakty zawierają wiele cennych informacji o braclawskim grodzie i ziemstwie — o sędziach i podsędkach, starostach, podstarościach, woźnych, pisarzach i podpiskach grodzkich i ziemskich, o miejscu, czasie i organizacji roczków sądowych. Uznając zasługi autorów, którzy włożyli wiele pracy w przygotowanie tak interesującego referatu, muszę jednak zgłosić parę uwag krytycznych. Nie zgodzę się z zawartym w pierwszym zdaniu twierdzeniem, jakoby

województwo czernihowskie znajdowało się w Rzeczypospolitej „tylko w latach 1635–1648”, bo odpadło ono *de iure* na mocy rozejmu andruszowskiego, a przede wszystkim, ostatecznie, pokoju Grzymułtowskiego. Inna pretensja dotyczy, podobnie jak w przypadku artykułu Elżbiety Wierzbickiej w recenzowanym powyżej t. 9 *Miscellaneousów*, kilkakrotnego pominięcia w opisach bibliograficznych biogramów z PSB nazwisk ich autorów.

Artykuł Zofii Wojciechowskiej *Księgi ziemskie i grodzkie województw wielkopolskich — stan opracowania i potrzeby*, wbrew tytułowi, stanowi opracowania i potrzebom poświęca niewiele miejsca. W artykule dominuje bowiem problematyka ustrojowa i kancelaryjna (dotycząca Poznańskiego i Kaliskiego), ale dzięki temu wspomniany tekst, porządkując i syntetyzując wiedzę na ten temat, staje się bardzo przydatny, chociażby w dydaktyce uniwersyteckiej. Podobne walory ma też artykuł Justyny Kliszewskiej, *Z badań nad kancelarią ziemską lubelską — uwagi do charakterystyki ustrojowej, kancelaryjnej i archiwalnej*.

Godne odnotowania są dwa artykuły dotyczące przechowywanych w AGAD ksiąg grodzkich i ziemskich Wielkopolski wschodniej — sieradzkich i łęczyckich. Anna Wajs, omawiając *Historyczne i współczesne pomoce archiwalne do akt ziemskich i grodzkich województwa sieradzkiego w AGAD*, wniosła cenny przyczynek do dziejów polskiej metodyki archiwalnej. Natomiast Hubert Wajs poruszył zagadnienie *Materiałów skarbowych w aktach ziemskich i grodzkich w AGAD (na przykładzie akt sieradzkich i łęczyckich)*. Problem to niebłaży, ponieważ rejestry podatkowe, wyroki fiskalne, juramenty i inne tego rodzaju akta, spotykane często w księgach sądów szlacheckich, w pewnej mierze rekompensują straty poniesione podczas ostatniej wojny przez zasadnicze zespoły skarbowe objęte wspólną nazwą Archiwum Skarbu Koronnego. Wiele z tych materiałów zarejestrowała prowadzona w latach pięćdziesiątych tzw. kwerenda wiejska, teraz nieco zapomniana, ale autor a zarazem dyrektor AGAD, znacznie te informacje rozszerzył, zwłaszcza w aneksach, odnoszących się nie tylko do tytułowego województwa sieradzkiego. Oba referaty państwa Wajsów są uzupełnione obszernym zbiorczym aneksem pt. *Sumariusze i księgi pomocnicze urzędu grodzkiego sieradzkiego oraz varia z akt ziemskich i grodzkich wielkopolskich*.

Księgi sądowe małopolskie reprezentuje, oprócz cytowanego tekstu J. Kliszewskiej, również artykuł Adama Kaźmierczyka *Żydzi w sądach grodzkich (na podstawie akt grodzkich województwa krakowskiego)*. Podstawę źródłową dla tej publikacji stanowiły głównie księgi grodzkie z czasów Jana III i wybrane — z czasów saskich. Walorem artykułu są m.in. obfite informacje ustrojowe dotyczące organizacji jurysdykcji nad Żydami.

Tom 10 zdominowany został przez publikacje dotyczące sądów szlacheckich i ich kancelarii na terytorium Korony (od Poznańskiego po Kijowszczyznę). Jedyne artykuły odnoszące się do Litwy zamieścił Henryk Lulewicz. Dzięki niemal kompletnemu zachowaniu ksiąg ziemskich brasławskich z lat 1603–1632 był w stanie przedstawić różne aspekty organizacji i działalności tego sądu na przestrzeni trzech dziesięcioleci.

Niestety, występowanie w tym samym tomie publikacji dotyczących sądów i ksiąg wojewódzkiego B r a c ł a w i a, na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej, i B r a s ł a w i a, na przeciwległym jej krańcu, przy granicy z Inflantami, doprowadziło do pomieszania tych dwóch ośrodków. W angielskiej i rosyjskiej wersji spisu treści Henryk Lulewicz występuje jako autor publikacji o sądzie w B r a c ł a w i u (sic!), a w wersji polskiej i francuskiej — prawidłowo — w Brasławiu! Rozumiejąc nieuchronność tego typu pomyłek, postulowałbym, aby w każdym tomie *Miscellaneousów* zamieszczano

erratę. Umożliwiłaby ona sprostowanie choćby wymienionych i innych drobnych może, ale uciążliwych pomyłek (np. s. 124 „Zakład Naukowy im. Ossolińskich”, zamiast „Zakład Narodowy”).

Stefan Ciara (Warszawa)

MAŁGORZATA SIKORSKA, *WARSZAWA W POCZTÓWCE 1900–1939. (ZE ZBIORÓW ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY)*, Warszawa 1998, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Lubelskie Centrum Marketingu, ss. 53.

Dzięki swym walorom ilustracyjnym pocztówki stanowią wyjątkowo wdzięczny materiał badawczy. Przekonują się o tym wielokrotnie historycy, etnografowie, historycy sztuki, kulturoznawcy i in. Nic więc też dziwnego, iż kolekcjonowanie starych pocztówek przeżywa w ostatnich latach w Polsce prawdziwy renesans. Wyrazem tego jest nie tylko powiększająca się z roku na rok liczba wydawnictw albumowych i opracowań z różnych stron kraju, poświęconych dawnej karcie pocztowej, ale również wzrost zainteresowania tą formą ikonografii ze strony placówek muzealnych, bibliotek i archiwów.

Pokazaniu starych pocztówek warszawskich z zasobu Archiwum Państwowego m.st. Warszawy jako bogatego źródła informacji służy ciekawie przygotowany katalog autorstwa Małgorzaty Sikorskiej, kierownika Sekcji Ikonografii tegoż archiwum. Oprócz części ilustracyjnej, będącej wyborem pocztówek z widokami stolicy do 1939 r., praca zawiera kolejno: wstęp, zarys historii karty pocztowej, dzieje pocztówki warszawskiej i jej wydawców oraz charakterystykę zbioru pocztówek warszawskich z lat 1900–1939 w zasobie AP m.st. Warszawy.

Zasadniczą część katalogu stanowi inwentarz dla ponad 200 kart warszawskich, które znajdują się w zespole archiwalnym, zatytułowanym Zbiór Pocztówek XIX–XX w. (do 1939 r.). Zbiór jest zespołem otwartym, z sygnaturą ciągłą, odpowiadającą porządkowi chronologicznemu akcesu danej karty. Obok sygnatury z tytułem pocztówki, przedstawione są w inwentarzu jej cechy zewnętrzne, wymiary, informacje o wydawcy i nakładcy, czasie i miejscu wydania. Cenną pomoc w poruszaniu się po zbiorze stanowią dwa indeksy: nakładców, wydawnictw i firm poligraficznych oraz rzeczowy, odnoszący się m.in. do nazw ulic, placów, budynków i pomników, które uwieczniono na stronach ilustracyjnych zamieszczonych w zbiorze pocztówek.

Od chwili dopuszczenia kart ilustracyjnych do obiegu pocztowego rozpoczęła się w Warszawie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. moda na tę formę korespondencji. Pocztówki pełniły funkcje druków reklamowych firm i zakładów, przedstawiały portrety znanych i sławnych ludzi, przede wszystkim jednak dokumentowały wygląd ówczesnej stolicy i uwieczniały ważne dla jej dziejów wydarzenia. Pisząc o dziejach warszawskiej pocztówki, autorka przypomina, iż na kartach pocztowych uwiecznione zostały takie wydarzenia, jak np. odsłonięcie pomnika Adama Mickiewicza w 1898 r., fragmenty manifestacji patriotycznych z 1905, 1916 i 1918 r., pogrzeb Henryka Sienkiewicza i inne.

Przejawem wielkiego zainteresowania kartkami pocztowymi była pierwsza w Warszawie ich wystawa, zorganizowana w 1900 r. przez Towarzystwo Dobroczynności. Pokazanych

zostało na niej blisko 60 tys. kart wydawców prywatnych i firm zagranicznych, a liczba 16 tys. zwiedzających ekspozycję przeszła najśmielsze oczekiwania organizatorów. Efektem wystawy stało się rozpisanie z inicjatywy L. Papińskiego konkursu na nazwę karty pocztowej, którą określano jeszcze jako kartę korespondencyjną albo zaczerpniętym z języka rosyjskiego mianem odkrytki. Spośród ponad 300 propozycji nadesłanych na konkurs wybrano zgłoszony przez Sienkiewicza termin pocztówka, który odtąd przyjęto za nazwę wszelkich pojedynczych kart korespondencyjnych.

Na wystawie warszawskiej uhonorowano po raz pierwszy polskich wydawców i nakładców kart pocztowych. W katalogu autorka poświęciła im odrębny rozdział zamieszczając dodatkowo na końcu w porządku alfabetycznym krótkie notki o ich działalności. Wykaz ten obejmuje nazwiska 9 najbardziej znanych właścicieli wydawnictw i firm prowadzących sprzedaż pocztówek w Warszawie, jak Antoni Chlebowski, Antoni Chodowiecki, Franciszek Karpowicz, A.J. Ostrowski, Bracia Rzepkowicz, Bolesław Wierzbicki, Stanisław Winiarski, B. Wolfkowicz i Konstanty Wojutyński. Wypada żałować, że zabrakło w tym gronie m.in. Ignacego Rzepeckiego, Jana Mieczkowskiego i Józefa Ślusarskiego.

Najefektowniejszą częścią opracowania są reprodukcje przechowywanych w zbiorze pocztówek. Jest ich w katalogu ogółem 52, w tym 20 kolorowych. Prócz dość popularnych widoków warszawskich ulic, placów czy gmachów, przedstawiają one miejsca i obiekty mało znane bądź te, które całkiem zniknęły z krajobrazu stolicy, np. domu handlowego w pasażu A. Simonsa, cerkwi 1. pułku litewskiego, dworca kolei warszawsko-wiedeńskiej czy pomników Dowborczyków i Peowiaków. Przy każdej reprodukcji autorka katalogu zamieszcza krótki opis, zawierający tytuł i czas ukazania się pocztówki, jej wydawcę, miejsce druku itp. Karty pokazujące obiekty dziś już nie istniejące opatrzone są dodatkowo notatką historyczną, która w sposób zwięzły informuje o czasie i okolicznościach ich powstania, a także dalszych losach.

Katalog stanowi z pewnością cenną pomoc informacyjną dla poszukujących źródeł do dziejów Warszawy przed 1939 r. Zachętą do jego lektury jest bezpośrednio odwołanie się do przykładów dawnych widoków i zabytków stolicy, przemawiających sugestywnie urodą swych ilustracji do wyobraźni każdego oglądającego. Do raczej drobnych usterek zaliczyłbym błędne podawanie przez autorkę imienia Adam J. przy nazwisku znanego wydawcy warszawskiego i łódzkiego — Ostrowskiego, sygnującego swe karty inicjałami A.J.O. Jego właściwe imiona brzmiały Abram Izaak.

Marek Wojtylak (Łowicz)

NOWE MISCELLANEA HISTORYCZNE, t. 5, seria „POLSKA LUDOWA”, z. 1, *KOLEKTYWIZACJA WSI WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO W 1953 ROKU*, wybór i oprac. Kazimierz Kozłowski, Warszawa 1999, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, DIG, ss. 96.

Kolejny, piąty już tom wydawnictwa *Nowe miscellanea historyczne*, a zarazem pierwszy zeszyt z jego serii — „Polska Ludowa” — prezentuje materiały źródłowe dotyczące przebiegu kolektywizacji wsi na terenie województwa lubelskiego w 1953 r. Wyboru i opracowania

dokumentów dokonał Kazimierz Kozłowski, dyrektor AP w Szczecinie i profesor Uniwersytetu Szczecińskiego, znany badacz dziejów Pomorza Zachodniego.

We wstępie autor przybliży ogólne tło historyczne, przebieg i rezultaty akcji kolektywizacji wsi polskiej, polegającej na łączeniu — niekiedy za pomocą administracyjnych i policyjnych środków przymusu — indywidualnych gospodarstw chłopskich w duże spółdzielcze przedsiębiorstwa rolne. W latach 1949–1955 utworzono 9750 rolniczych spółdzielni produkcyjnych zrzeszających około 205 tys. członków, obejmujących zaledwie jednak 9,2% ogółu użytków rolnych kraju. Na czerwiec 1956 r. przypadło apogeum kolektywizacji — działało wtedy 9975 spółdzielni, zajmujących 11% gruntów rolnych. Na przeciętną spółdzielnię przypadało około 20 członków, 80 hektarów gruntów i 65 sztuk bydła i trzody chlewnej. Jednakże efekty ekonomiczne działalności tych spółdzielni były bardzo słabe, i to pomimo pomocy ze strony władz (praca sezonowa wojska i młodzieży szkolnej, nisko oprocentowanych i często umarzanych kredytów, udogodnień w nabywaniu maszyn rolniczych, materiałów budowlanych i nawozów sztucznych). Także sam proces kolektywizacji — jak wynika z powyższych danych — nie przebiegał sprawnie, mimo stosowania represji wobec opornych rolników indywidualnych (bezprawne domiary podatkowe, rewizje, niszczenie dobytku, aresztowania). Ostateczne załamanie akcji nastąpiło pod koniec 1956 r. — w grudniu tego roku pozostały w Polsce jedynie 1534 spółdzielnie i liczba ich w tych granicach utrzymywała się w latach późniejszych.

Dla porównania i pełniejszego zrozumienia wydarzeń związanych z kolektywizacją lubelskiej wsi, omówiono we wstępie także wydarzenia związane z akcją „uspółdzielczania” wsi w innym regionie Polski — na Pomorzu Zachodnim, w powiatach gryfickim i drawskim w 1951 r. Na terenach tych akcja kolektywizacji dawała lepsze rezultaty niż w innych częściach kraju, wyniki jednak te osiągnano za pomocą bardzo drastycznych metod. W ich rezultacie chłopi godzili się „dobrowolnie” przystępować do spółdzielni lub zdawali swoje gospodarstwa czy wprost porzucali, uciekając z Ziemi Odzyskanych. Za brutalną postawę w trakcie kolektywizacji i zbytnią eksploatację rolników indywidualnych na tych terenach ukaranych zostało wówczas kilku etatowych pracowników komitetów terenowych Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz kilku funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej i Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego.

Prezentowane w tomie materiały chronologicznie obejmują czerwiec 1951 r. oraz miesiące marzec–listopad 1953 r. Pochodzą z zasobów Archiwum Akt Nowych w Warszawie (9 dokumentów z zespołu akt Komitetu Centralnego PZPR) i Archiwum Państwowego w Lublinie (11 — z zespołu akt Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Lublinie). Pierwszy dokument, odbiegający formą od pozostałych, jest fragmentem listu członkini nowo powstałej spółdzielni rolniczej we wsi Grabówka w powiecie włodawskim do redakcji pisma „Gromada”, opisującym okoliczności założenia tej spółdzielni: mieszkańców wsi siłą spędzano na zebrania, na których agitatorzy grozili wywiezieniem opornych „tam, gdzie białe niedźwiedzie” (s. 23). Drugi dokument stanowi notatka instruktora Wydziału Organizacyjnego KC PZPR o nieprawidłowościach podczas kolektywizacji wsi powiatu hrubieszowskiego — za najpoważniejsze uznano pogoń za wynikiem liczbowym, podczas której zapomniano o zapewnieniu warunków prawidłowego ekonomicznego funkcjonowania tworzonych w taki sposób spółdzielni (s. 25). Trzeci to notatka o pracy urzędników komitetów — Wojewódzkiego i powiatowych PZPR województwa lubelskiego „nad rozwojem spółdzielczości produkcyjnej”, sporządzona przez wizytują-

cych ich pracowników KC PZPR. Tekst wystąpienia sekretarza Komitetu Powiatowego PZP w Chełmie, Jana Dzidy, o wynikach akcji kolektywizacji w podległym mu powiecie stanowi treść dokumentu czwartego.

Kolejny tekst stanowi fragment referatu sprawozdawczo-propagandowego na wojewódzką konferencję partyjną o organizacji i pracy lubelskich spółdzielni z lat 1951–1953. Dokument szósty to pismo Sekretariatu KC PZPR do sekretarzy komitetów wojewódzkich i powiatowych w sprawie metod rozwijania spółdzielczości produkcyjnej na wsi polskiej: ponownie zwrócono uwagę na niedostateczną pomoc organizacyjną i polityczną dla nowo powstałych spółdzielni w pierwszym okresie ich istnienia (s. 39). Dokumenty siódmy i ósmy to notatki pracowników Wydziału Rolnego KC PZPR o przebiegu kolektywizacji wsi lubelskiej. Dziewiąty dokument to fragment protokołu z posiedzenia Sekretariatu Biura Politycznego KC PZPR dnia 23 IX 1953 r., na którym omówiono m.in. wypaczenia przy zakładaniu spółdzielni produkcyjnych w województwie lubelskim i postanowiono w związku z nimi zdjąć ze stanowiska pierwszego sekretarza Komitetu Wojewódzkiego w Lublinie oraz powołać specjalną komisję dla zbadania tej sprawy (s. 49). Następny dokument stanowi fragment wystąpienia pełnomocnika KC PZPR Mieczysława Jagielskiego na posiedzeniu egzekutywy lubelskiego komitetu w kwestii złych wyników akcji skupu zboża w skali województwa i kraju.

Obszerne fragmenty protokołu z posiedzenia egzekutywy, zwołanego dla omówienia wypaczeń zaistniałych w trakcie kolektywizacji wsi na Lubelszczyźnie, stanowią zawartość 11 dokumentu. Po raz kolejny wytknięto działanie w myśl hasła „W każdej wsi spółdzielnia produkcyjna” — politykę tę określono wprost jako awanturniczą (s. 53) — podejmowanego mimo negatywnych opinii władz centralnych tylko w celu osiągnięcia lepszych wyników cyfrowych niż w innych regionach kraju (s. 62). Dokument 12 to fragment protokołu z posiedzenia Sekretariatu Biura Organizacyjnego KC PZPR, na którym m.in. rozpatrzono projekt uchwały „w sprawie wypaczeń w realizacji uchwał partii na wsi przez organizację lubelską” (s. 65). Treść tej uchwały stanowi dokument 13. Następny, 14, obejmuje referat o potrzebie umacniania sojuszu robotniczo-rolniczego, wygłoszony w Lublinie przez członka Sekretariatu KC PZPR Edmunda Pszczółkowskiego, w którym dokładnie przedstawiono wypaczenia zasad dobrowolności przy organizacji spółdzielni produkcyjnych: stosowanie domiarów podatkowych, nękanie potencjalnych członków spółdzielni „zebraniem aż do skutku” (s. 69), groźby wobec opornych rolników indywidualnych czy pracowników gminnych spółdzielni i państwowych ośrodków maszynowych.

Dokumenty 15 i 16 to teksty wystąpień na posiedzeniu plenarnym Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Lublinie redaktora naczelnego pisma „Sztandar Ludu” Edwarda Adamiaka (m.in. przedstawił kilka listów nadesłanych do jego redakcji ze skargami na sposoby tworzenia spółdzielni w regionie — s. 79) oraz kierownika Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Lublinie Bolesława Krzywińskiego. Uchwała lubelskiej egzekutywy w sprawie wykroczeń pierwszego sekretarza wojewódzkiej organizacji partyjnej w trakcie prowadzenia kolektywizacji wsi to dokument następny. 18 z kolei tekst tworzy fragment wystąpienia sekretarza Komitetu Wojewódzkiego w Lublinie Józefa Buzińskiego o sytuacji rolnictwa na Lubelszczyźnie. Wynika z niego, że mimo posiadania dużego areálu bardzo dobrych i dobrych gruntów ornych oraz mimo olbrzymiej pomocy materialnej ze strony partii i rządu, wyniki produkcji rolnej w województwie — na tle wyników uzyskanych w innych regionach — okazały się bardzo słabe (s. 87). Na potwierdzenie

prelegent przytoczył wiele danych liczbowych, winy zaś upatrywał w niedostatecznym umacnianiu nowo powstałych spółdzielni — w dziedzinie politycznej i gospodarczej (s. 90). Dokument 19 to fragment referatu sekretarza KC PZPR Edwarda Ochaba w kwestii polityki rolnej partii w świetle uchwał IX Plenum KC. Wreszcie ostatni dokument omawianego wydawnictwa przynosi fragmenty notatki o nastrojach panujących we wsi Łukowa w powiecie Biłgoraj. Przelatujące nad wioską samoloty wywołały w jej mieszkańcach wrażenie nieuchronnego zbliżania się wojny, z czego wynioskowano, iż ludzie „wołają wojnę, jak spółdzielczość produkcyjną” (s. 94).

Źródła wybrane do omawianej publikacji — różnorodnego typu: notatki, teksty wystąpień, korespondencja, referaty, protokoły z obrad organów kolegialnych — pozwalają zapoznać się z założeniami akcji kolektywizacji wsi lubelskiej, stosowanymi metodami oraz przebiegiem i ostatecznie osiągniętymi rezultatami tej akcji. Pomimo zaangażowania niekiedy znacznych sił i środków nie przyniosła ona spodziewanych efektów, podobnie zresztą, jak i w pozostałych rejonach kraju, dzięki czemu Polska pozostała jedynym państwem tzw. demokracji ludowej z silnym sektorem prywatnego rolnictwa indywidualnego. Uzupełnienie tomu stanowią indeks nazwisk i miejscowości oraz wykaz skrótów.

Przygotowując dokumenty do druku, autor opracowania zachował oryginalną stylistykę tekstów, rozwijając występujące w nich skróty i nieznacznie uzupełniając o dopiski wyjaśniające tekst niektórych sformułowań, co zaznaczone zostało nawiasami kwadratowymi. Można było jeszcze ujednoczyć pewne detale.

Większe zastrzeżenia budzi natomiast opracowanie naukowe publikowanych tekstów źródłowych. Część z nich stanowi fragmenty większych całości, opuszczenia zaznaczono nawiasami kwadratowymi, nie zawsze jednak omówiono treść pominiętych fragmentów w przypisach (brak ich w dokumentach 5, 9, 11, 12, 18, 19 i 20). Tam, gdzie widnieją stosowne przypisy, ich treść ogranicza się do lakonicznie brzmiącej formułki, iż opuszczone fragmenty nie dotyczą problematyki kolektywizacji wsi lubelskiej. (Wyjątkami są przypisy dokumentu 1, 9, 18). Z kolei w tekście dokumentu 10 miejsc opuszczenia czy też kilku opuszczeń nie zaznaczono wcale, choć w nagłówku wyraźnie figuruje informacja, iż mamy do czynienia jedynie z fragmentem przemówienia M. Jagielskiego. W ilości wręcz śladowej występują przypisy rzeczowe: po jednym przy dokumentach 1, 12, 13. Nie zamieszczono wcale biogramów osób występujących w tekstach; ich identyfikacja ograniczyła się do uzupełnienia ich imion, przy wielu jednak brak nawet tego elementu. Szczególnie dotyczy to działaczy szczebla lokalnego, a pozwoliliby to przy okazji dokonać korekty ich pisowni, np. jeden z działaczy Komitetu Gminnego PZPR w Kozłowie figuruje w publikacji pod trzema nazwiskami: Syroka (s. 86), Seroka (s. 87) i Soroka (s. 96)... Informacje niezbędne do opracowania biogramów funkcjonariuszy terenowych znajdują się zarówno w archiwaliach zasobu AP w Lublinie, jak i AAN, z których wszak zaczerpnięto prezentowane w wydawnictwie dokumenty źródłowe. Dane o działaczach szczebla centralnego można znaleźć w każdej encyklopedii, a brak wzmianek o osobistościach sceny politycznej i gospodarczej, odpowiedzialnych w dużej mierze za próby kolektywizacji polskiej wsi, jest poważnym niedopatrzeniem.

Niekompletny i niejednolicie stosowany aparat naukowy, a momentami zaniechanie jego stosowania, muszą wpłynąć na obniżenie oceny wartości naukowej omawianej publikacji. Zgoda Redakcji na druk tekstów źródłowych w takiej postaci i odstąpienie od zasad przyjętych w poprzednich tomach psuje niestety opinię o całej serii wydawniczej. Wypada mieć nadzieję, iż zapowiadane kolejne pozycje cyklu — interesującej publikacji źródeł historycznych — będą

---

zawierać materiały lepiej opracowane, a nie będą służyły wyłącznie pogoni za lepszym wynikiem cyfrowym w liczbie opublikowanych w cyklu tomów. Wszak podobne metody, zastosowane w trakcie kolektywizacji wsi na Lubelszczyźnie, zakończyły się niepowodzeniem.

Adam Grzegorz Dąbrowski (Warszawa)

„ARBIDO”. ASSOCIATION DES ARCHIVISTES SUISSES — ASSOCIATION DES BIBLIOTHÈQUES ET BIBLIOTHÉCAIRES SUISSES — ASSOCIATION SUISSE DE DOCUMENTATION, Berno 1996, nr 1–12.

Czasopismo szwajcarskie „Arbido” jest oficjalnym organem trzech stowarzyszeń: Stowarzyszenia Archiwistów Szwajcarskich, Stowarzyszenia Bibliotek i Bibliotekarzy Szwajcarskich oraz Szwajcarskiego Stowarzyszenia Dokumentacji.

Nazwy tych stowarzyszeń w czterech językach: francuskim, niemieckim, włoskim i retoromańskim (czwartym oficjalnym językiem Szwajcarii kantonów górskich na pograniczu z Włochami), figurują zawsze w nagłówku czasopisma, wydawanego w Bernie od 1986 r. Ma format A4, formę broszury i stosunkowo niewielką objętość: często niespełna 30 stron. Początkowo wychodziło nieregularnie, od 1994 r. jako kwartalnik, a od 1995 r. jako miesięcznik. W latach 1989–1994 redaktorem naczelnym był Michael G o r i n, związany z École supérieure d’information documentaire w Genewie. Następnie funkcję tę objęła Cendrine J é q u i e r.

„Arbido” publikuje teksty głównie w języku francuskim i niemieckim, a bardzo sporadycznie w języku włoskim. W skład redakcji wchodziło w 1996 r. 12 osób, reprezentantów trzech wymienionych stowarzyszeń. Od lutego 1996 r. całość spraw administracyjnych (publikacji, abonamentu, ogłoszeń, kolportażu itp.) przejął sekretariat Stowarzyszenia Bibliotek i Bibliotekarzy Szwajcarskich.

Trzeba zaznaczyć, że oprócz „Arbido” wydawane jest drugie czasopismo zajmujące się problematyką archiwalną. Od 1975 r. ukazuje się w Bernie rocznik, organ szwajcarskich archiwów federalnych „Studien und Quellen — Etudes et Sources — Studi e Fonti. Zeitschrift des Schweizerischen Bundesarchivs”. „Arbido” świadczy o integracyjnych dążeniach w środowiskach archiwistów, bibliotekarzy i dokumentalistów, które uznały za inspirującą i korzystną wymianę doświadczeń na łamach wspólnego pisma, wychodząc z założenia, że przedmiotem ich działalności jest udostępnianie informacji.

Warto podkreślić, że już we wrześniu 1994 r. odbył się w Lozannie pierwszy Kongres szwajcarskich archiwistów, bibliotekarzy i dokumentalistów, któremu został poświęcony zeszyt specjalny z 1994 r., wydany poza numeracją ciągłą w roczniku. Na kongresie odbyła się panelowa dyskusja na temat dokumentacji audiowizualnej. Profesor historii Beatrix M e s m e r wygłosiła referat na temat *Achiwa i biblioteki z perspektywy korzystającego*.

W zawartości „Arbido” problematyka związana z działalnością bibliotek jest najbogaciej reprezentowana. Z zamieszczanych informacji wynika, że biblioteki odgrywają ważną rolę w życiu naukowym i kulturalnym kraju, a największe z nich stale rozwijają formy swej działalności, wykorzystując najnowocześniejsze środki techniczne.

Z uwagi na ograniczoną objętość pisma, artykuły są stosunkowo krótkie, a początek ich umieszcza się niekiedy już na stronie tytułowej. Artykuły na okładce, jako programowo

ważne, o bardzo zróżnicowanej tematyce, nie są już wyodrębniane w spisie treści. Gdy jest miejsce, na okładce drukowany jest spis treści całego numeru. Sporadycznie publikowane są w różnych działach artykuły autorów zagranicznych.

W piśmie występują następujące działy: „Agenda”, „Annonces”, „Bloc-Doc”, „Colonne de l'invité”, „Dossier”, „Les Gens”, „Impressum”, „News BBS”, „News VSA/AAS”, „Recherche d'emploi”, „ZOOM” itp. Nie wszystkie działy występują w każdym numerze, a ich kolejność nie jest z góry ustalona. Na szczególną uwagę zasługują artykuły wstępne oraz działy „Dossier” i „News”.

W dziale „Dossier” zamieszcza się artykuły m.in. dotyczące nowych zadań stojących przed archiwami, bibliotekami i ośrodkami dokumentacji oraz problemów metodycznych. Niekiedy publikuje się artykuły autorów zagranicznych. Pragnąc przybliżyć zawartość pisma warto odnieść się do niektórych artykułów i informacji w numerach z lat 1995–1996.

W n u m e r z e 7/8 (1995) w dziale „Dossier” (s. 6–7) opublikowano artykuł Eveline S e e w e r *Von Ljubljana nach Nischnij Novgorod*. Dowiadujemy się żeń, że po upadku muru berlińskiego w 1989 r. parlament szwajcarski przyznał w latach 1990–1993 kredyty dla krajów środkowej i wschodniej Europy na rzecz przeprowadzania reform i demokratyzacji, na ogólną sumę 1,65 miliarda franków szwajcarskich. Przedstawiciele Szwajcarskiego Archiwum Związkowego (Bundesarchiv) nawiązali kontakt z Międzynarodową Radą Archiwów w sprawie możliwości wykorzystania części tych funduszy na rzecz pomocy dla archiwów tych krajów i opracowania programu określanego jako Projekt szwajcarski, na którego realizację przyznano kredyt w kwocie 500 tys. franków. W latach 1992–1994 misje ekspertów odwiedzały archiwa w Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, Polsce, Słowacji i Słowenii.

W Polsce przebywała czteroosobowa misja z ramienia MRA, której przewodniczył archiwista szwajcarski J. Z w i c k e r, ale o pomocy finansowej podczas jej pobytu nie było mowy, co mogę stwierdzić jako tłumacz towarzyszący misji. W wyniku rozeznania sytuacji ustalono bowiem w Szwajcarii, że pomoc będzie się koncentrować na projekcie dla Albanii i Rosji.

Na łamach „Arbido” publikowane są artykuły dotyczące nie tylko zagadnień związanych z tradycyjną dokumentacją aktową, ale również z dokumentacją audiowizualną oraz powstającą w wyniku stosowania informatyki.

W n u m e r z e 5 (1996) w dziale „Dossier” omówiono przebieg sesji archiwistów poświęconej źródłom informatycznym, w artykule pt. *VSA Spezialtagung — 24 November in Bern* (s. 11–21, 24–34). W sesji uczestniczył przedstawiciel holenderskiej służby archiwalnej Hans Hofman, który poinformował o projekcie informatycznym realizowanym w Holandii od 1991 r.

Aktualnych zagadnień dotyczy artykuł Claudio F e d r i g o *Fribourg et les autoroutes de l'information* n u m e r 2 (1996) (s. 1–6), w którym omówiono sesję, zorganizowaną w październiku 1995 r. z inicjatywy Biblioteki kantonalej i uniwersyteckiej we Fryburgu i tygodnika „l'Hebdo”, poświęconą wykorzystywaniu Internetu w kantonie. Dyrektor służby informatycznej Uniwersytetu we Fryburgu poinformował, że już od wielu lat uniwersytety w Szwajcarii mają dostęp do Internetu za pośrednictwem sieci uniwersyteckiej Switch, obejmującej 33 tys. komputerów. Biblioteka ma własną sieć lokalną dostępną przez Internet.

Uczestniczący w sesji prof. Jacques N e i r y n c k wskazał na trudne do przewidzenia skutki socjokulturalne niekontrolowanego rozwoju różnych technik. Uwypuklił fundamentalne zjawisko „darwinizmu technicznego”, który nas określa. Ten mechanizm, jednocześnie twórczy i destrukcyjny, wszedł w fazę brutalnych eksperymentów i w ciągu najbliższych dziesięcioleci

zmodyfikuje społeczeństwo. Przyczyną tego przyspieszenia jest rozwój systemów rozpowszechniania informacji, będący wynikiem połączenia licznych technik.

Wynalazek druku legł u narodzin cywilizacji papieru, która trwa już od pięciu wieków. Obecnie rozpoczęła się analogiczna rewolucja, która może zapowiadać kres cywilizacji papieru. Spowoduje to zanik pewnych zawodów i zajęć, przyczyni się do zmodyfikowania organizacji pracy. Czy jesteśmy przygotowani do tych zmian? Autor w to wątpi, stwierdzając, że szybka informacja nie oznacza, że się wie, o czym trzeba informować.

Warty odnotowania jest opublikowany w *n u m e r z e 6* (1996) (s. 4) artykuł o utworzeniu w końcu 1995 r. w Bernie Stowarzyszenia dla ocalenia dziedzictwa audiowizualnego Szwajcarii. Do członków założycieli należą m.in. Kinoteka Szwajcarska w Lozannie, Szwajcarska Fonoteka Narodowa w Lugano, Szwajcarskie Radio i Telewizja w Bernie. Prezesem stowarzyszenia został dyrektor Biblioteki Narodowej Frédéric Jauslin, a wiceprezesem dyrektor Archiwum Federalnego w Bernie Christoph Graf. W ramach pierwszego walnego zgromadzenia członków stowarzyszenia zorganizowano kolokwium na temat „Widzieć i słyszeć. Lepsza przyszłość dla dźwięku i obrazu”.

Na uwagę zasługuje dział „News”, w którym wyodrębniono informacje dotyczące działalności stowarzyszenia archiwistów („News VSA/AAS”), bibliotekarzy („News BBS”) i dokumentalistów („News SVD/ASD”). Zamieszczane są również w tym dziale informacje o uczestnictwie przedstawicieli tych stowarzyszeń w pracach profesjonalnych organizacji międzynarodowych, w konferencjach, sympozjach i sesjach roboczych w kraju i za granicą.

Przykładowo: w *n u m e r z e 4* (1996) (s. 11) w dziale „News VSA/AAS” poinformowano o powołaniu Komitetu Organizacyjnego Jubileuszu 75-lecia Stowarzyszenia Archiwistów Szwajcarskich, które przypadało w 1997 r. W *n u m e r z e 11* (1996) (s. 13–21), w tym samym dziale znalazła się obszerna relacja o roboczej sesji poświęconej porządkowaniu i opisywaniu zespołów akt na przykładzie Archiwum Państwowego w Lucernie.

W *n u m e r z e 3* (1995) na s. 20 opublikowano informację szwajcarskiego archiwisty Lorenza H o l l e n s t e i n a, członka Komitetu ds. Sfragistyki MRA, o posiedzeniu Komitetu w październiku 1994 r. w Paryżu. Z innych informacji zamieszczonych w dziale „News VSA/AAS” można wymienić program dwudniowej konferencji Stowarzyszenia Szwajcarskich Archiwistów poświęconej problematyce dokumentacji audiowizualnej, zorganizowanej w listopadzie 1996 r. w Lugano, zamieszczony w *n u m e r z e 10* (1996) (s. 14).

W dziale „News ASD/SVD” w *n u m e r z e 6* (1996) (s. 17) znajdziemy informację o sesji roboczej zorganizowanej w lutym 1996 r. w Regensdorf przez Szwajcarskie Stowarzyszenie Dokumentacji na temat prawa autorskiego krajowego i międzynarodowego. Pozostałe działy zostaną omówione w kolejności alfabetycznej.

„Agenda” — dział pojawiający się co cztery miesiące — przynosi informacje o imprezach organizowanych w najbliższym czasie, mogących interesować czytelników: o kursach, szkoleniach, kongresach i posiedzeniach, wystawach, targach itp. w Szwajcarii i za granicą.

„Bloc-Doc” zawiera krótkie informacje zamieszczane w ramach, z boku lub u dołu strony, o nowościach i nowinkach z zakresu działalności profesjonalnej archiwistów, bibliotekarzy i dokumentalistów, dotyczące np. powiększania zbiorów, budowy gmachów, decyzji władz, wydarzeń w kraju i za granicą.

„Colonne de l'invité” — występujący w piśmie sporadycznie — prezentuje wypowiedzi i informacje osób zaproszonych przez redakcję. Często prezentowane są nowe projekty i sprawy związane z ich realizacją. W *n u m e r z e 6* (1996) (s. 11) Françoise F é l i c i t é (dyrektor Uniwersytetu Wyższych Studiów Międzynarodowych w Lozannie) informuje o kongresie

zorganizowanym przez Ligę Europejskich Bibliotek Naukowych w styczniu 1996 r. w Paryżu. Kongres był poświęcony współczesnym projektom architektonicznym gmachów bibliotek i ich realizacji, zaprezentowano na nim m.in. projekt Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego.

W tym samym dziale, n u m e r 11 (1996) (s. 9–10) Gilbert C o u t a z (dyrektor Archiwum Kantonu Vaud) w artykule *La crise financière menace aussi la mémoire de notre pays* stwierdza, że trudności finansowe, jakie mają obecnie instytucje publiczne, ujawniają sprzeczności w dziedzinie zachowania pamięci. Podkreśla, że choć wśród coraz szerszych kręgów społeczeństwa zainteresowanie przeszłością wzrasta, władze starają się ograniczać tendencje, jeśli w ogóle nie zaniechają udzielania pomocy w tworzeniu, obronie i nadaniu znaczenia pamięci i tradycji. Jest to wielce zastanawiające, zważywszy, że to te właśnie organy polityczne są odpowiedzialne za stan dziedzictwa narodowego, a same także wytwarzają liczne dokumenty będące źródłami historycznymi. Jednocześnie organy te wspierają finansowo różne przedsięwzięcia wydawnicze wykorzystujące pamięć.

Jego zdaniem odpowiedzialne instytucje kulturalne, wspomagane przez profesjonalne stowarzyszenia, powinny przeciwstawić się tym tendencjom, o ile chcą zapobiec deprecjacji ich misji. Siłą rzeczy reprezentują one środowisko badaczy uniwersyteckich, historyków-amatorów oraz wszelkie instytucje badawcze. Autor podkreśla, że prawo do pamięci jest nienaruszalne i zawsze obowiązujące. Twórcy, pośrednicy i strażnicy pamięci powinni w rzeczowej dyskusji uzgodnić zasady selekcji (co chcemy zachować), ustalić hierarchię wartości związaną z charakterem dokumentów, ich komplementarnością. Należałoby skoordynować działalność różnych instytucji w poszukiwaniu użytkowników i rozeznaniu ich potrzeb, przyjmowaniu i promocji źródeł, opracowaniu strategii na poziomie regionu, kantonu, kraju. Autor stwierdza, że nie może istnieć administracja, państwowość, historia bez pamięci.

„Les Gens” również pojawia się w piśmie sporadycznie. Ukazywane są w nim sylwetki zasłużonych dyrektorów archiwów, bibliotek i ośrodków dokumentacji z okazji objęcia stanowiska, jubileuszu lub przejścia na emeryturę.

„Impressum” — to stopka redakcyjna. „Netzrauschen” występuje często na łamach pisma. Poświęcony jest informacjom dotyczącym Internetu, m.in. o stronach instytucji szwajcarskich i zagranicznych w Internecie oraz dotyczące możliwości korzystania z sieci.

„Presse” zamieszcza krótkie informacje z prasy krajowej i zagranicznej, np. w n u m e r z e 6 (1996) (s. 15) jest mowa o zaprezentowaniu w Stanach Zjednoczonych projektu giełdy elektronicznej.

„Produkte” lub „Produits” pojawia się sporadycznie i nie ma wyraźnego profilu, np. w n u m e r z e 2 (1996) (s. 18) znajdujemy informację o książce niemieckiego autora Mathiasa B r ü g g e n a *Welt der CD-ROMs von Infoware GmbH*. W n u m e r z e 11 (1996) (s. 6–7) jest informacja, że Stowarzyszenie „Le Livre à la Carte” („Książka na zamówienie”) inicjuje wydawanie cennych książek przy użyciu technologii numerycznej.

„Quid Novi” podaje informacje o organizowanych w danym miesiącu w archiwach, bibliotekach, muzeach i in. instytucjach w Szwajcarii i za granicą odczytach, konferencjach, wystawach, imprezach kulturalnych.

Dział „Stellenangebote”, „Stellengesuche”, „Offres d’emploi”, „Demandes d’emploi” jest poświęcony ofertom instytucji poszukujących archiwistów, bibliotekarzy lub dokumentalistów oraz ofertom osób tych profesji poszukujących pracy.

Dział „ZOOM” poświęcony jest recenzjom książek, czasopism, publikacji szwajcarskich i zagranicznych z dziedziny archiwistyki, bibliotekarstwa oraz dokumentacji.

W n u m e r z e 4 (1995) (s. 11) omówiono zawartość jubileuszowego, 20. tomu z 1994 r. czasopisma archiwalnego „Studien und Quellen-Etudes et Sources — Studi e Fonti”.

Danuta Filarowa (Warszawa)

„DER ARCHIVAR”. MITTEILUNGSBLATT FÜR DEUTSCHES ARCHIVWESEN. HERAUSGEGEBEN VOM NORDRHEIN — WESTFÄLISCHEN HAUPTSTAATSARCHIV, Düsseldorf 1998, nr 4; 1999, nr 1–4.

N u m e r 4 (1998) otwiera artykuł Nilsa B r ü b a c h a o Johannesie Papritz (1898–1992), jednym z najsłynniejszych archiwistów niemieckich. Po ukończeniu studiów historycznych w Jenie obronił pracę doktorską poświęconą szczecińskiemu domowi handlowemu w XVI w. (handel solą w obszarze Odry). Od 1923 r. pracował w Pruskim Tajnym Archiwum w Dahlem, w latach 1925–1927 w archiwum w Gdańsku. W latach trzydziestych był już uznanym ekspertem do spraw Polski i dziejów bałtyckich, zasłynął również szybko jako świetny organizator. Dnia 2 VI 1949 r. otworzył szkołę archiwalną w Marburgu, był również przez długie lata dyrektorem archiwum w tym mieście. Jego czterotomowe *Archiwoznawstwo*, wydane w 1976 r., próbuje usystematyzować dotychczasową wiedzę archiwalną, jest ważne również ze względu na podsumowania teoretyczne. Papritz pracował także nad rekonstrukcją porządku zespołowego akt.

Angela U l l m a n, *Elektroniczne opracowywanie danych — Komitet Archiwalnej Konferencji Krajów i Związku Niemieckiego*, omawia dzieje powstania Komitetu w 1972 r. Komitet nie jest związany z państwowym budżetem. W 1974 r. podobna struktura powstała przy Międzynarodowej Radzie Archiwalnej. Głównym zadaniem Komitetu jest wymiana informacji o bieżących i planowanych projektach, udzielanie daleko idącej pomocy i rozwijanie różnych sposobów kształcenia. Niedawno przygotował klasyfikację elektronicznego opracowania danych użytkowanych przez administrację.

Mechthild B l a c k - V e l d t r u p, *Otwarcie na przełomie [czasów]*, porusza problem dostępności do archiwów, ich zasobów i opracowań w świetle potrzeb Internetu.

Dieter G e s s n e r opisał archiwum prasowe, zwracając uwagę na organizację i zadania archiwum pełniącego usługi informatyczne. Nowoczesne archiwum prasowe jest całkowicie skomputeryzowane. Istnieje paląca potrzeba tworzenia nowych przewodników i informatorów. Również Internet jest nieodłączną częścią stałego wyposażenia.

Charles-Claude B i e d e r m a n n jest autorem artykułu *Międzynarodowa Służba Poszukiwawcza — droga do multimedialnej instytucji*. Opisuje korzyści wynikające z możliwości komputerowego wykorzystania informacji. Wiele miejsca poświęca szczegółowemu omówieniu projektu wyszukiwania danych w Internecie oraz przyszłym zadaniom „służb poszukiwawczych”.

Nowe zarządzenia archiwalne omówione są w dziale „Prawo archiwalne”: dotyczą Archiwum Federalnego, Badenii-Wirtembergii, Bawarii, Hesji i Dolnej Saksonii.

W dziale „Recenzje” przedstawiona została książka *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI w. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich*, 1997. Na końcu numeru znajduje się protokół finansowy z prac organizacyjnych Związku Archiwistów Niemieckich.

N u m e r 1 (1999). Część pierwszego numeru zajmuje sprawozdanie z 69 Niemieckiego Dnia Archiwalnego w Münster, którego tematem były „Archiwa we wspólnej Europie”.

W dn.29 IX do 2 X 1998 r. spotkało się w Münster 800 archiwistów. Miasto zostało wybrane jako miejsce podpisania pokoju westfalskiego, kończącego 300 lat temu wojnę trzydziestoletnią. 29 IX 1998 r. w spotkaniu z zagranicznymi gośćmi uczestniczyło około 100 osób z 18 krajów. Dr Franz Josef Jacobi, dyrektor miejskiego archiwum w Münster, wygłosił wykład pt. *Metropolia westfalska — Münster*.

30 września nastąpiło oficjalne otwarcie zjazdu. Referat wprowadzający wygłosił senator prof. W. Bartoszewski (Polska) pt. *Niemcy — Polska, Europa — pomiędzy historią a przyszłością*. Myślą przewodnią było przesłanie, że wspólna przeszłość wymaga od nas coraz lepszych kontaktów z sąsiadami i innymi krajami europejskimi oraz pełnego zrozumienia wzajemnych dążeń i problemów.

Po południu odbywały się spotkania w sekcjach. Sekcja pierwsza omawiała archiwalne projekty współpracy. Jako pierwsza wystąpiła Hanna K r a j e w s k a (Polska, APAN) z tematem *Międzynarodowe projekty archiwalne realizowane w Polsce*, następnie Daniel P e t e r (Strasburg), który przedstawił *Następstwa rozproszenia źródeł do badań historycznych*. Po nim głos zabrał Borivoj I n d r a (Praga) omawiając *Międzynarodowe badania archiwalne w Republice Czeskiej*.

Sekcja druga skoncentrowała się na temacie *Opracowanie źródeł archiwalnych i ich edycja*. W sekcji tej wystąpili następujący prelegenci: dr Dieter H e c k m a n n (Berlin) *Edycja ksiąg urzędowych i rachunków polskich i niemieckich*, dr Jindrich S c h w i p p e l (Praga), *Pomoce archiwalne dotyczące historii nauki*, dr Wolfgang H. S t e i n (Paryż), *Źródła do historii niemieckiej w paryskich archiwach i bibliotekach*.

Sekcja trzecia poświęciła swoje posiedzenie problemom restauracji i konserwacji dokumentów. W sekcji tej wystąpili następujący archiwiści: Rickmer K i e s s l i n g (Münster), *O klimatyzacji w budynkach archiwalnych*, dr Anna H a b e r d i t z l (Ludwigsburg), *Czyszczenie akt — kto będzie się tym zajmował na co dzień?*, dr Judith H o f e n k e G r a a f f (Amsterdam), *Rola i znaczenie planu Delta*.

Sekcja czwarta wybrała sobie jako temat *Mikrofilmowanie i digitalizację dokumentów — metody, projekty*. Wykłady wygłosili następujący prelegenci: prof. dr Hartmut W e b e r (Stuttgart), *Problemy z ochroną dokumentów*, dr Herbert W u r s t e r (Passau), *Projekt opracowania komputerowego ksiąg metrykalnych*, dr Mechthild B l a c k - V e l d t r u p (Düsseldorf), *Inwentarz — nowe perspektywy w Internecie*, dr Hans H o f m a n n (Bruksela), *Strategia opracowania kwerend*. Późnym popołudniem odbyło się jeszcze forum dla archiwistów średniego szczebla.

Dzień 1 października poświęcono na spotkania w sekcjach działających w ramach Stowarzyszenia Archiwistów Niemieckich. Tematem spotkania sekcji I (archiwiści archiwów państwowych) była *Ocena i klasyfikacja dokumentów administracyjnych na przykładzie administracji średniego szczebla*. Głos zabrali: dr Martin H ä u s e r m a n n (Ludwigsburg), *Opracowanie dokumentów Prezydium Rządu w Badenii-Wirtembergii*, dr Margit K s o l l - M a r c o n (München), *Opracowanie dokumentów Rządu Krajowego w Bawarii*, dr Ingeborg S c h n e l l i n g - R e i n i c k e (Düsseldorf), *Opracowanie dokumentów Rządu Krajowego w Północnej Westfalii*.

Tematem sekcji II (archiwiści archiwów miejskich i komunalnych) były *Formy i znaczenie różnorodnych kontaktów archiwów komunalnych oraz Problemy finansowe*. Głos zabrali: dr Hans B u d d e (Pulheim-Brauweiler), *Różnorodne kontakty archiwów w Belgii, Niderlandach, Luksemburgu i Nadrenii*, dr Hans-Joachim H a c k e r (Stralsund), *Archiwum w Stralsundzie i kontakty niemiecko-szwedzkie*, dr Joachim S t u r m (Villingen-Schwenningen), *Współpraca w programie Erasmus*, dr Reinhold B r u n n e r (Eisenach), *Sponsoring w archiwach — za i kontra*.

Tematem sekcji III (archiwiści archiwów kościelnych) były *Projekty archiwalne*. Dr Helmut B a i e r (Nürnberg) zrelacjonował projekt zgłoszony przez protestanckie archiwa w Berlinie i Amsterdamie — wydania sprawozdań z podróży pastorów niemieckich do Niderlandów w XIX w. Katolickie archiwum w Strasburgu opracowuje edycję źródeł dotyczącą urzędników kościelnych w Alzacji-Lotaryngii (1870–1918). Dr Hans A m m e r i c h (Spira) omówił projekt *Przewodnika po źródłach dotyczących francuskiej polityki kościelnej w Niemczech 1945–1949*.

Tematem sekcji IV (archiwiści archiwów rodzinnych, arystokratycznych, królewskich) były *Problemy prawne*. Głos zabrali: dr Udo S c h ä f e r (Stuttgart), *Zmiany w ochronie dóbr kultury*, Elisabeth S t u a r t (Londyn), *Problemy korzystania z archiwów angielskich*.

Tematem sekcji V (archiwiści archiwów gospodarczych) były *Archiwa gospodarcze i ich zasoby z czasów nacjonalizmu*. Głos zabrali: Andrea H o h m e y e r (Frankfurt n. Menem, Degussa A.G.), *Aktualne opracowania historii lat nacjonalizmu*; dr B e c k e r (Siemens AG), *Archiwum Roberta Boscha*; Detlef K r a u s e (Frankfurt n. Menem, Bank Komercyjny AG), *Źródła z lat 30 i 40-tych XX w. w historycznym Archiwum Banku Komercyjnego AG*; dr Karl-Peter E l l e r b r o c k (Dortmund, Fundacja Westfalskiego Archiwum Gospodarczego), *Źródła w regionalnym archiwum*.

Tematem sekcji VI (archiwiści archiwów parlamentarnych, partii politycznych, fundacji i związków) były dwa zagadnienia: *Nowe tendencje rozwojowe w dokumentacji parlamentarnej, Archiwum i Copyright*. Pierwsze spotkanie odbyło się w Düsseldorfie 29 września. Wystąpili wówczas prelegenci: Guido K ö h l e r (Düsseldorf), *Stan opracowania komputerowego w Archiwum Parlamentu Północnej Westfalii*, dr Wolfgang G ä r t n e r (Düsseldorf), *Wpływ komputerowego opracowania dokumentów na pracę w Archiwum Parlamentu Północnej Westfalii*. 1 października w Münster kontynuowano obrady. Głos zabrali: Josef Z o l k (Bonn), który omówił realizację projektu *Historia polityki socjalnej w Niemczech od 1945*, Gabriele L u t t e r b e c k (Bonn, archiwum F. Ebert-Stiftung) przedstawiła *Następstwa prawnej sytuacji w Niemczech na publikację fotografii i plakatów*. Dr Thomas S c h r ö d e r poruszył temat *Parlament i informacja*.

Tematem sekcji VII (archiwiści archiwów medialnych) i sekcji VIII (archiwiści archiwów wyższych uczelni i instytucji naukowych) były *Źródła do ruchu 1968*. Wszystkie wykłady opisane zostały w „Der Archivar” n u m e r 3 (1999).

Po sprawozdaniu z Münster opublikowane zostały cztery artykuły. Udo S c h ä f e r, *Prawo dostępu do akt znajdujących się poza zasięgiem praw archiwalnych*, ukazał kolizje pomiędzy prawem archiwalnym a normami prawnymi ustalonymi w danym landzie. Ulrich S c h e s c h k e w i t z opisał przebudowę archiwum Dolnej Saksonii w Oldenburgu. Sabina E c k a r d przedstawiła działalność krajowego związku Stowarzyszenia Archiwistów Niemieckich w Meklemburgii-Przedmorze. Związek ten utworzony został 27 X 1991 r. Od tego czasu spotkania odbywają się rokrocznie. Głównymi tematami jest dyskusja archiwalna, ochrona baz danych, historia Pomorza, konserwacja, historia miast, opracowywanie map, planów i fotografii. Archiwiści skupieni w związku brali udział w opracowywaniu prawa archiwalnego. Od 1995 r. wydają pismo „Krajobraz archiwalny Meklemburgii Przedmorze”. Wolfgang Hans S t e i n przedstawił sprawozdanie z życia archiwalnego we Francji 1995–1998, opracowane na bazie „La Gazette des Archives”. Autor skupił się przede wszystkim na omówieniu prawa archiwalnego, w którym funkcjonuje wiele wyjątków, archiwów przejściowych i wysiłków podejmowanych w celu decentralizacji archiwów. Francja posiada trzy czasopisma archiwalne: „La Gazette des Archives”, „Bibliothèque de l’Ecole des Chartes”, „Histoire et Archives”.

N u m e r 2 (1999) otwiera artykuł Klausa N e i t m a n n a, *Archiwizacja ksiąg gruntowych i dokumentów w brandenburskim archiwum krajowym*. Część ksiąg gruntowych i hipotecznych landu Brandenburgia z XVIII i XIX w. przechowywana była do II wojny światowej w Pruskim Tajnym Archiwum w Berlinie. W czasie działań wojennych spłonęło około 75% całego zasobu. Po 1945 r. zaczęto ponownie gromadzić księgi gruntowe i hipoteczne w jednym miejscu, tym razem w Oranżerii pałacu Sanssouci w Poczdamie. Do końca lat osiemdziesiątych zebrano tam około 4100 m.b. Połączenie obu państw niemieckich w 1990 r. rozbudziło ogromne zainteresowanie tego rodzaju dokumentami. Wcześniej sięgano do nich głównie z powodów prawnych albo historycznych, a po 1990 r. z powodu możliwości uzyskania zwrotu zagrabionego majątku (dotyczy to zarówno lat 1933–1945, a więc czasów narodowego socjalizmu, oraz państwa NRD). Dla archiwistów trudną decyzją było rozstrzygnięcie, czy księgi te powinny być przechowywane centralnie czy w prowincjonalnych ośrodkach i sądach. W konsekwencji Brandenburgia zdecydowała się na układ centralny. Wszystkie księgi gromadzone są w Krajowym Archiwum w Poczdamie, w magazynie znajdującym się w pobliskiej miejscowości Bornim. Na utworzenie tego archiwum wydano około 6 mln DM, magazyny zaopatrzone w odpowiednie regały, a hale adaptowano do funkcji magazynów archiwalnych. Uzyskana w ten sposób powierzchnia ma 25 tys. m², gdzie przechowuje się 8600 m.b. ksiąg. Wciąż rosnąca liczba pytań (1990 — 218, 1998 — 32 492) wymusza wprowadzenie informacji do komputera. Obliczono, że księgi zawierają około 2,8 mln ss + 1,3 mln ss z akt hipotecznych. Rocznie wprowadza się do komputera około 300–350 m.b.

Artykuł Johanna Petera W u r m a przedstawia *Nowe opracowanie zespołu „Externa” w Archiwum Miasta Hanzeatyckiego w Lubece*. Akta dotyczą zagranicznych kontaktów ze świętym Cesarstwem Narodu Niemieckiego i Niemieckim Związkiem (około 1400–1867). Akta te opracowane były już w XIX w., wojna jednak spowodowała ich rozłączenie. Wróciły dopiero w 1987 r. z Magdeburga, a w 1990 r. z Moskwy. W związku z tym powstał projekt opracowania tych dokumentów niezmiernie ważnych dla historii Lubeki. Akta opracowano rzeczowo, rezygnując z dotychczasowego podziału terytorialnego.

Dużą część n u m e r u 2 (1999) zajmują referaty dotyczące ruchu studenckiego 1968 r. i źródeł archiwalnych dotyczących protestów z lat 1965–1970. Rok 1968 poruszył całą Republikę Federalną; w 1998 r. minęło 30 lat od tych wydarzeń. W związku z tym Sekcja 8 Związku Niemieckich Archiwistów (Archiwiści Szkół Wyższych i Instytucji Naukowych) podjęła się opracowania projektu zbierającego źródła archiwalne dotyczące owych zaburzeń. Źródła archiwalne, które zostały przebadane, znajdują się głównie w szkołach wyższych. Z akt państwowych wykorzystano głównie dokumentację procesowe. Nie uwzględniono zbiorów prywatnych. Werner M o r i t z i inni autorzy omówili ten projekt w referatach: *Uniwersytet w Heidelbergu po 1968. Uwagi do źródeł archiwalnych dotyczące protestu 1968 w archiwum uniwersyteckim*; Gerald W i e m e r s, *Źródła do ruchu 1968 na uniwersytetach i wyższych szkołach w NRD*; Georg P o l s t e r, *Źródła audiowizualne do ruchu studenckiego w archiwach Radia i Telewizji NRD*.

Całkowicie inną tematykę podejmuje Marlies C a r s t e n s e n, która przedstawia *Nowoczesne prawo archiwalne dla Meklemburgii-Przedmorza z 7 VII 1997 r.*

Gabriele V i e r t e l zajęła się *Dalszym kształceniem archiwistów ze średnim wykształceniem w Instytucie Studiów dla Komunalnej Administracji Południowej Saksonii w Chemnitz. Balansowanie między wykształceniem a dalszym kształceniem*. Do 1989 r. w NRD były różne możliwości kształcenia archiwistów ze średnim wykształceniem. Najbardziej popularna była Szkoła Archiwalna w Poczdamie, która została zamknięta po 1990 r. Od 1997 r. w Chemnitz rozpoczął pracę Instytut Studiów, w którym zaczęto kształcić archiwistów komunalnych.

W rubryce „Teoria i praktyka archiwalna” na uwagę zasługują cztery sprawozdania z konferencji poświęconych sposobom zdobywania pieniędzy przez archiwa wyższych uczelni i biblioteki, archiwom i wystawom historycznym oraz spotkaniu archiwistów parlamentarnych i partyjnych, które odbyło się w Sztokholmie. Wzięli w niej udział archiwiści z całej Europy. Polskę reprezentował Marek Obarski z Archiwum Sejmowego. W Brukseli odbyło się spotkanie na temat *Archiwa więzienne w Europie*.

N u m e r 3 (1999). W związku z nadchodzącym Niemieckim Dniem Archiwalnym zaprezentowano archiwa Weimaru. To małe miasto, liczące 62 tys. mieszkańców, posiada niezwykle interesującą historię i archiwa. Do ciekawszych należą:

Turyńskie Archiwum Państwowe (Volker W a h l); 15 tys. m.b. akt, 16 164 pergaminy, 55 tys. planów i map. Najstarszy dokument Ottona I pochodzi z 19 IX 944 r., w archiwum znajdują się również akta księstwa Sachsen — Weimar — Eisenach. Archiwum księcia Ernesta, akta turyńskie 1920–1952, z czasów NRD oraz zbierane po 1990 r., a także archiwa gminne, parafialne, partyjne, różnych organizacji i podworskie.

Archiwum Miejskie w Weimarze (Gitta G ü n t h e r), z siedzibą w ratuszu; 1500 m.b. akt miejskich, w tym 1647 pergaminów.

Archiwum Goethego i Schillera w Weimarze (Jochen G o l z); najstarsze archiwum literackie na świecie. Powstało dzięki inicjatywie Walthera von Goethe, wnuka poety, w 1885 r. Nieco później, w 1896 r., uzyskano własny, reprezentacyjny budynek. Przechowywane są tu spuścizny: J.W. Goethego, F. Schillera, Christopha Martina Wielanda, Johanna Gottfrieda Herdera, Friedricha Nietzschego, Franciszka Liszta, a także słynnych badaczy twórczości Goethego i Schillera. W sumie zgromadzono 111 spuścizn i rękopisy 3000 osób. Archiwum zajmuje się wydawaniem dzieł wielkich pisarzy.

Archiwum Bauhaus — Uniwersytetu w Weimarze (Christine E i c h e r t). We wczesnych latach XX w. powstawały w Weimarze Szkoły Sztuk Pięknych i Malarstwa. W 1919 r. Walter Gropius połączył je wszystkie pod nazwą „Państwowy Bauhaus”. Po II wojnie przekształcono je w Wyższą Szkołę Architektury i Budownictwa. Archiwum powstało w 1959 r., posiada 500 m.b., wiele zdjęć i negatywów, zbiera prace dyplomowe i plany.

Archiwum Wyższej Szkoły Muzycznej im. Franciszka Liszta w Weimarze (Irina K a m i n i a r z). Szkoła powstała w 1872 r., archiwum zaś od 1995 r. podlega bezpośrednio rektorowi. Posiada akta m.in. teatru oraz towarzystw śpiewaczych i muzycznych.

Poradnictwo archiwalne w Turyngii — państwowy serwis dla niepaństwowych ośrodków archiwalnych (Bettina F i s c h e r). Poradnictwo archiwalne funkcjonuje przy Turyńskim Ministerstwie Nauki, Badań i Kultury i współpracuje z Głównym Archiwum Państwowym w Weimarze. Opiekuje się około 150 archiwami: miejskimi, gminnymi, związków religijnych, gospodarczych, naukowych, mediów, partyjnymi, a także prywatnymi. Udziela porad fachowych, służy pomocą w organizacji. Poradnictwo wydaje czasopismo pt. „Archiwa w Turyngii”.

Część n u m e r u 3 (1999) zajmują referaty wygłoszone w czasie spotkania w Münster 1 X 1998 r., przez uczestników grupy 1 (archiwiści archiwów państwowych) pod wspólnym tytułem: *Ocena i klasyfikacja dokumentów administracyjnych na przykładzie urzędów średniego szczebla* („Der Archivar”, 1999, nr 1).

Kolejny artykuł przedstawia *Marburski inwentarz komputerowy. Konsekwencje dla prezentacji dóbr archiwalnych* (Detlev H e i d e n, Mechthild B l a c k - V e l d t r u p). Autorzy omawiają projekt opracowany przez Szkołę Archiwalną w Marburgu pt. *Prototyp inwentarza komputerowego w Internecie*, przedstawiają różne formy inwentarzy i własną

kwerendę w poszukiwaniu słów orientujących się na kontakt i znaczenie, ukazują współpracę z systemem MIDOSA oraz perspektywy działań.

Do tematyki 1968 r. wraca Peter D o h m s w referacie *Ruch studencki i jego wieloaspektowość na przykładzie Północnej Westfalii*. Autor przeprowadził kwerendę w archiwach prywatnych i szkół wyższych. W artykule zwraca głównie uwagę na akta jeszcze nie opracowane bądź niedostępne (np. akta personalne).

Dział artykułów zamyka wystąpienie Udo S c h ä f e r a, *Dobra kultury w czasach zachodzących zmian*, na temat prawa normującego obronę dóbr kultury w Unii Europejskiej. Porównuje to ustawodawstwo z nowym prawem niemieckim, nad którym trwają aktualnie prace. Pod dobrem archiwalnym rozumie pojedyncze pisma, akta, grupy dokumentów, części zespołów, zespoły i grupy zespołów.

N u m e r 4 (1999) zawiera cztery artykuły, z których trzy noszą wyraźnie charakter historyczno-informacyjny, a jeden teoretyczny. Hans-Holger P a u l, *Od archiwum partyjnego do centralnej instytucji badawczej ruchu robotniczego i historii socjalnej. 30-lecie założenia Archiwum Socjaldemokracji pod nazwą Friedrich-Ebert-Stiftung*, prezentuje archiwum założone 6 VI 1969 r. W uroczystym otwarciu uczestniczył Willy Brandt. Koncepcja utworzenia archiwum sięga czasów powstawania ruchu robotniczego, a więc XIX w. Pierwsze utworzono w 1882 r. w Zurychu, potem w Londynie. W 1901 r. zostało częściowo przeniesione do Berlina. W 1933 r., gdy narodowi socjaliści doszli do władzy, wywieziono Archiwum do Danii i Paryża. Po 1945 r. trwały prace nad scaleniem dokumentów. W archiwum przechowywane są dokumenty dotyczące międzynarodowego ruchu robotniczego, Międzynarodowej Federacji Transportowców, Międzynarodowej i Europejskiej Federacji Robotników Rolnych, akta związkowe, organizacji sportowych i studenckich. Wśród 800 spuścizn i zespołów są dokumenty Willy Brandta, Augusta Bebla, Kurta Schumachera, Gustawa Heinemanna i Helmuta Schmidta. W latach osiemdziesiątych większość dokumentów została zmikrofilmowana.

Antjekatherin G r a s s m a n n i Gabriele V i e r t e l opisały nową możliwość zdobycia wykształcenia zawodowego: *Wykształcenie zawodowe. Fachowcy w pracy medialnej i informacyjnej*. W Bundes Instytucie Kształcenia Zawodowego w Berlinie od 1994 r. istnieje możliwość zdobycia wykształcenia po szkole średniej lub wyższej. Uczniowie uczą się prawa (ochrona baz danych, zdrowia, środowiska itp.), komunikacji i kooperacji, organizacji pracy, reklamy. Tytuł asystenta daje im możliwość pracy w prywatnych archiwach gospodarczych, medialnych, prasowych, w bibliotekach naukowych, centrach informacyjnych, agencjach fotograficznych. Zadaniem asystenta, oprócz dobrej orientacji w aktualnych problemach informacyjnych i medialnych, jest również umiejętność udzielania porad użytkownikom.

Ingeborg S c h n e l l i n g - R e i n i c k e opisała spuścizny literackie poświęcone rewolucji 1848/1849 z archiwalnej perspektywy w artykule *150 plus 1*. Autorka omówiła inwentarze rzeczowe, edycję źródeł, katalogi wystawowe i biografie.

Wolf B u c h m a n n, *Skąd przychodzi fotografia?*, zajął się autentycznością i interpretacją fotografii w zasobach archiwalnych. Skupił się przede wszystkim na badaniach potwierdzających autentyczność fotografii, tj. chemicznych próbach papieru i historycznej analizie zdjęć. Jako przykład sfalszowania fotografii posłużył serwis głośnej wystawy zatytułowanej „Wojna wyniszczająca. Zbrodniczy Wehrmacht”. Sam opis zdjęć może również stanowić manipulację, dlatego też wskazane jest wiarygodne i dokładne opracowanie w archiwum pojedynczej fotografii.

Każdy numer „Der Archivar”, oprócz artykułów, publikuje również informacje archiwalne, umieszczając je w działach. Są to: teorie archiwalne i praktyka, sprawozdania zagraniczne, recenzje, personalia, nekrologi, krótkie informacje.

W n u m e r z e 4 (1999) znajduje się również protokół ze Spotkania Stowarzyszenia Niemieckich Archiwistów w Weimarze: jest to sprawozdanie z pracy i rozliczenie finansowe.

Hanna Krajewska (Warszawa)

„ARCHIVES”. THE JOURNAL OF THE BRITISH RECORDS ASSOCIATION, t. 24, London 1999, nr 101.

George MacKenzie — zastępca sekretarza generalnego Międzynarodowej Rady Archiwów — dzieli się swoimi spostrzeżeniami z tej pracy (*Archives: the global picture — the Maurice Bond memorial lecture 1998*, s. 2–13). Zwraca uwagę na trudności językowe w pracy Rady: dominuje język angielski, ale często stosowany jest francuski. Podczas kongresów archiwalnych korzysta się także z języka niemieckiego, rosyjskiego i hiszpańskiego. Gdy w 1996 r. Chińczyk został prezesem Rady, korzysta się okazjonalnie z języka chińskiego. Generalny Międzynarodowy Standard Opisu Archiwalnego (ISAD(G)) opublikowano w 12 językach. Koszty tłumaczeń są wysokie.

Liczne trudności we współpracy międzynarodowej sprawia terminologia. W Anglii rozróżnia się *archives* — jako akta przekazywane do archiwów oraz *records* — dokumentacje dla bieżących potrzeb administracji. Określenie archiwista również jest rozumiane różnie, np. w Chinach stwierdza się, że pracuje tam milion archiwistów, ale obejmują oni archiwistów profesjonalnych, paraprofesjonalnych i niekwalifikowanych, zajmujących się dokumentacją w olbrzymiej biurokracji administracyjnej.

Bardzo trudne jest wydawanie międzynarodowych słowników archiwalnych, chociaż potrzeby w tej dziedzinie są wielkie, aby archiwiści terminologię archiwalną rozumieli jednoznacznie. Dyskusje wywołuje zasada poszanowania zasobu (sformułowana w 1841 r. we Francji przez Natalisa de Wailly) i proveniencji (sformułowanej w 1898 r. w znanym podręczniku holenderskim). Obecnie terminy te wymagają zmodyfikowania w związku z pojawieniem się dokumentów elektronicznych. Powołano komitet ds. dokumentacji elektronicznej i innej dokumentacji bieżącej (Committee on Electronic and Other Current Records).

Dyskutuje się także nad zagadnieniem teorii archiwalnej twierdząc, że raczej należałoby mówić o technice postępowania z archiwaliami. Mówiąc o archiwistyce jako o nauce, podkreśla się teorię, metody i zasady. Z polskiego punktu widzenia pominięto jednak przedmiot zainteresowań archiwistyki. Gdy uznaje się daną dziedzinę za naukę, rozumie się, że ma ona przedmiot badań, metody badawcze i teorię, jako uogólnienie wyników tej nauki.

Autor przedstawia też rozwój archiwów na całym świecie. Szczególnie docenił pod tym względem Belize, mały kraj w Ameryce Środkowej, liczący około 200 tys. mieszkańców. Służba archiwalna liczy tam tylko 9 osób, ale w stolicy Belmopan postawiono nowoczesny budynek, istnieją ścisłe związki z administracją, rząd przekazuje środki finansowe, wzbogacane przez instytucje, a nawet przez zagraniczne ambasady. Z kolei w byłej Jugosławii archiwa bardzo ucierpiały podczas wojny domowej. Wymienia też Komitet Niebieskiej Tarczy

(Committee of the Blue Shield), symbol opublikowanej w Hadze w 1954 r. *Konwencji w sprawie ochrony zabytków kultury w przypadku zbrojnego konfliktu*. Komitet koordynuje pomoc w katastrofach przyrodniczych i ratowaniu „kruchych” zabytków kultury.

Autor stwierdza, że do MRA należy obecnie 175 państw. Na terenie krajów rozwijających się utworzono 10 regionalnych filii, działających we wszystkich dziedzinach archiwalnych. Utrzymują one bliskie kontakty z innymi profesjonalnymi instytucjami w bibliotekach i muzeach. Rada próbuje rozwiązać trudne kwestie dostępu do akt w krajach rządzonych przez ekipy represyjne oraz w razie konfliktu zbrojnego. Na zakończenie autor stwierdził, że archiwa zależą od ludzi, którzy się nimi opiekują, a więc od archiwistów, którzy wierzą w ważność archiwaliów.

Sarah H e n n i n g i Susan S n e l l zastanawiały się nad znaczeniem działalności sekcji konserwacji akt w ramach Stowarzyszenia Archiwistów Brytyjskich, zajmujących się dokumentacją bieżącą (*Carry on Stamping? The past, present and uncertain future of Records Preservation Section*, s. 16–26). Sekcja zajmuje się opieką nad aktami wytwarzanymi przez adwokatów, osoby indywidualne, przedsiębiorstwa i organizacje, przygotowując je do przekazania do właściwych archiwów. W ciągu swej siedemdziesięcioletniej działalności zajmowała się około 3 tys. depozytów. Przyjmowane są one w postaci pudeł, wiązek i pojedynczych jednostek. Akta obejmują 63% adwokatów londyńskich i 13% ze Zjednoczonego Królestwa, poza tym 7% od osób indywidualnych, 6% z przedsiębiorstw, tyle samo z innych organizacji, 4% z urzędów, a 1% z różnych źródeł. Wśród tych materiałów znajdują się akty notarialne, akta sądowe, plany, listy, fotografie, przezrocza, taśmy, protokolarze, pamiętniki, rejestry parafialne i plakietki. Najstarsze z tych materiałów pochodzą z drugiej połowy XVII w. Są wśród nich materiały szczególnie cenne, jak np. plany linii kolejowej ze Stockon do Darlington, budowanej przez inżyniera George’a Steffensona. Obecnie sekcja przeżywa kłopoty finansowe, ponieważ sponsor (Komisja ds. Rękopisów Historycznych) wycofuje się z dotowania tej działalności.

C.M. R i d e r opublikował artykuł o zgromadzeniach prawników oraz pracowników kancelarii i ich aktach (*The Inns of Court and Inns of Chancery and their records*, s. 27–36). Początki organizowania się zgromadzeń prawników jako sądu są niejasne. Wiadomo, że w połowie XIV w. adwokaci zaczęli zbierać się w Temple w Londynie. Później utworzyły się tam dwa stowarzyszenia prawników i powstawały kolejne. Główne funkcje średniowiecznych sądów zostały do dnia dzisiejszego. W nowszych czasach zgromadzenia te (*inns*) przekształcały się w jednostki mające na celu promowanie, kształcenie, regulowanie i dyscyplinowanie zawodu sędziowskiego (np. Council of the Inns of Court, Bar Council czy Council of Legal Education).

W połowie XIV w. pojawiły się także zgromadzenia pracowników kancelarii (*inns of chancery*), które prawdopodobnie wywodzą się z lokali zajmowanych przez pisarzy kancelaryjnych, gdzie studenci prawa gromadzili się dla poznania instrukcji w formie pism używanych powszechnie przez sądy.

Archiwum *inns of court* składa się z protokołów narad ławników, dokumentów członkostwa, akt administracyjnych urzędników i pracowników. Akta z *inns of chancery* zachowały się w małej liczbie z powodu zniszczenia siedzib tych instytucji, pozostało nieco protokołów, rachunków, planów, papierów administracyjnych itp.

P.J. K u l i s h e c k opublikował artykuł o spuściźnie po Henrym Pelhamie, uważanej za zagubioną (*The „lost” Pelham papers*, s. 37–43). Pelham (1694–1734) był pierwszym lordem skarbu, a w latach 1746–1754 głównym ministrem. Jego spuścizna znajduje się na University of Nottingham. Przekazał ją potomek Pelhama w 1955 r. Część spuścizny jednak zaginęła

już w XVIII w. Odnaleziono ją dopiero w 1978 r. Jest to cenne źródło do dziejów Anglii w połowie XVIII w.

David Gwyn jest autorem artykułu o archiwum przemysłu łupkowego w Północnej Walii (*The Archive of the North Wales Slate Industry*, s. 44–52). Archiwum tego przemysłu znajduje się w Caernarfon Record Office. Eksploatacja łupków ma bardzo długą tradycję. Poza Wielką Brytanią i Walią eksploatuje się je w wielu krajach. Służą głównie jako materiał do pokrywania dachów. Autor obszernie scharakteryzował zawartość źródłową tych materiałów, wskazał publikacje przygotowane na ich podstawie, ale nie podał ich rozmiarów.

John Fisher opublikował artykuł o śladach działalności W. J. Childsa na terenie Iraku (*On the Baghdad Road: on the trail of W. J. Childs. A study in British near eastern intelligence and historical analysis*, s. 53–70). Childs działał tam w latach około 1900–1930, głównie w wywiadzie. Wywiad dotyczył przede wszystkim sprawy bagdadzkiej kolei żelaznej, budowanej przez Niemców. Obserwowano działania na całym terenie Azji Przedniej. Childs zostawił bogate informacje o swoich obserwacjach i działalności nie tylko w swoich publikacjach, ale zwłaszcza w dokumentacji przekazywanej do angielskiej War Office i Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Urzędu Wywiadowczego (Intelligence Division). Wspomina także nazwiska Maurice Fanskawe oraz Blanche Dugdale jako specjalistów od spraw Polski w 1919 r.

William Gibson omówił angielskie publikacje historyczne i archiwalne z lat 1998–1999 (*Recent work in history and archives 1998–1999*, s. 71–78). Na uwagę zasługuje przewodnik po zasobie archiwalnym Banku Anglii (*Bank of England's Guide to Archives*) z 1998 r. Archiwum to obejmuje około 70 000 j. a. od początku XVIII w. Przytoczono roczne sprawozdania z działalności różnych archiwów i kilku lokalnych stowarzyszeń archiwalnych. Przedstawiono także zawartość czasopisma historycznego „English Historical Review” (istnieje od 1886 r.). Czasopismo to jest bardzo cenne, zawiera artykuły nie tylko z dziejów Anglii, ale także Francji i Stanów Zjednoczonych. W Woking zorganizowano ośrodek historyczny (Surrey History Centre), który obejmuje lokalne archiwum (Surrey Record Office), bibliotekę naukową (Studies Library), ośrodek przetwarzania (Grove Processing Centre) oraz punkt archeologiczny (County Archeological Unit). Znajduje się tam również sala wystaw, sala odczytów (kształcenia) dla dorosłych i grup zainteresowań.

Na uwagę zasługuje kilka publikacji omówionych w dziale recenzji. W Dublinie w 1997 r. opublikowano standardy dla rozwoju archiwum w Irlandii (*Standard for the development of archives of services in Ireland*, ss. 196), zwrócono uwagę na zagadnienie, czy archiwa irlandzkie różnią się od archiwów w innych krajach. Okazuje się, że zasadniczych różnic nie ma. Standardy podzielono na 8 działów, które należy uwzględnić w archiwach, ale ich nie wymieniono. Występują też wątpliwości, czy np. wysokość regałów wskazano według statutu, czy też narodowego lub międzynarodowego standardu, a może na podstawie poglądu autora. Bardzo wyselekcjonowano literaturę przedmiotu, bo nie uwzględniono np. publikacji Jenkinsona i Schellenberga.

Interesująca jest publikacja źródłowa C.C. Webb a pt. *Churchwardens' Accounts of St. Michael, Spurriergate, York*, z 1997 r., obejmująca w dwóch tomach lata 1518–1548. Na uwagę zasługuje fakt, że finansami kościoła zajmował się wówczas handlarz rybami (*fishmonger*), piszący nieczytelnie, używający dialektu lokalnego. Wydawca podkreślił, że tylko niewiele parafii może poszczycić się posiadaniem tak dokładnych rachunków, obejmujących przychody i rozchody z epoki przed renesansem.

Ukazała się także publikacja na temat rachunków sławnego mostu londyńskiego (V. Harding i L. Wright, *London Bridge: Selected Accounts and Rentals*,

1382–1538), wydana w 1995 r. Most zbudowano około 1209 r. i była to z pewnością największa miejska budowla w średniowiecznej Anglii. Koszty utrzymania mostu pokrywane były przez dzierżawy i cła. Na te koszty składały się m.in. naprawy spowodowane podmywaniem kamieni mostowych przez Tamizę. Teksty zapisywane były w księgach rachunkowych mieszaniną łaciny z angielskim. Rachunki mostowe mają nie tylko znaczenie dla badań gospodarczych, ale także dla społecznych i kulturalnych. Interesujące są przemiany w prowadzeniu księgowości.

Na uwagę zasługuje również publikacja o urzędnikach — pisarzach tworzących rękopisy w siedemnastowiecznej Anglii (Peter B e a l, *In price of Scribes. Manuscripts and Their Makers in Seventeenth-Century England*), wydana w 1998 r. Autor zwrócił głównie uwagę na znaczenie pisarzy czy skrybów dla rozwoju kultury. Potrzebny byłby słownik skrybów, sekretarzy, pisarzy sądowych i innych. Zwrócił także uwagę na specyfikę skryptorium, podział pracy wśród pisarzy i rolę indywidualistów w tej strukturze.

Zrecenzowano także książkę Bruce'a V a n d e r v o r t a o imperialnym podboju Afryki w latach 1830–1911 (*Wars of Imperial Conquest in Africa, 1830–1914*), wydana w 1998 r. Autor starał się umiejętnie powiązać konflikty afrykańskie w wymiarze całego kontynentu z analizą wydarzeń. Kraje europejskie zdobywały w Afryce kolonie wykazując swoją przewagę techniczną i organizacyjną oraz wyższą strategię. Sposób prowadzenia wojny przez miejscową ludność całkowicie lekceważono, jakkolwiek niektóre kraje się obroniły (np. Abisynia w 1896 r. w bitwie pod Aduą). Bitwę pod Omdurmanem w Sudanie w 1898 r. współcześni uznali za demonstrację przeważającej siły ogniowej Anglików, pokaz organizacji i dyscypliny na polu bitwy.

Interesująca jest również publikacja Z. R o s e k r a n z a o spuściźnie po Albercie Einsteinie (*Albert Through the Looking Glass. The Personal Papers of Albert Einstein*), wydanej w 1988 r. Omawia w niej zbiór fotografii przechowywany w bibliotece Uniwersytetu Żydowskiego w Jerozolimie, ukazujący różne aspekty życia i osiągnięć Einsteina. Materiał obrazuje działalność polityczną Einsteina w odniesieniu do wojny, zwłaszcza wojny nuklearnej, a także jego poglądy na systemy polityczne, jak też jego naród i państwo Izrael.

Stanisław Nawrocki (Poznań)

„ARHIVSKI VJESNIK”. BULLETIN D'ARCHIVES, r. 41, Zagreb 1998, ss. 296.

Wydawcy czasopisma starają się nadać kolejnym tomom charakter monograficzny. Tym razem większość artykułów została poświęcona aktualnemu i ważnemu problemowi, jakim jest zastosowanie techniki komputerowej w archiwistyce. Podkreślić należy, iż wśród autorów znaleźli się także badacze zagraniczni.

Dział „Rozprawy i artykuły” otwiera Jozo I v a n o v i ć, *Oceną zapisów elektronicznych* (s. 7–21). Autor, wykorzystując dorobek głównie archiwistów amerykańskich, omawia korzyści oraz problemy związane z tzw. funkcjonalną oceną dokumentacji. Dokumentacja na nośnikach elektronicznych pojawiła się najpierw jako środkowa faza, pomiędzy danymi wejściowymi (*in*) i wyjściowymi (*out*), które istniały w tradycyjnej postaci „papierowej”. Współczesne bazy danych nierzadko mają charakter tymczasowy i są modyfikowane w zależności od aktualnych potrzeb. Dlatego dokumentacja tego rodzaju nie odzwierciedla działalności archiwotwórcy i w myśl tradycyjnych zasad archiwistyki nie zasługuje na wieczyste

przechowywanie. Często jednak dane istniejące wyłącznie w formie elektronicznej dostarczają więcej informacji dla badaczy niż dane wyjściowe. Wszakże całkowite skupienie uwagi na samych bazach danych, bez uwzględniania specyfiki funkcjonowania archiwotwórcy, z jednej strony narusza podstawowe zasady archiwistyki, a z drugiej sprawia, iż przedmiotem oceny staje się sama baza danych, a nie wartość znajdujących się w niej danych. Pomimo tych mankamentów istnieją już projekty stosujące powyższe kryteria oceny. Ponieważ w bazach danych nie można wydzielić jednostek archiwalnych, a w tzw. złożonych bazach danych nie można także określić proveniencji poszczególnych jej części, ocena konkretnej bazy zależy od stopnia jej przydatności dla archiwotwórcy. Podobne postępowanie dotyczy oceny dokumentów multimedialnych i sporządzonych z wykorzystaniem hipertekstu. Rozstrzygającym kryterium jest tutaj cel, w jakim zostały sporządzone dokumenty. Problemy wiążą się również z uznaniem dokumentacji elektronicznej za środek dowodowy w rozumieniu prawa. Przyjęcie funkcjonalnej metody oceny zmienia także rolę archiwum, gdyż bezpośrednia troska o dokumentację spadnie na jej twórcę, a archiwa będą sprawować wyłącznie nadzór oraz umożliwiać badaczom dostęp do niej. Jest to koncepcja tzw. archiwum postkustodialnego, która niesie ze sobą różne trudności (np. lokalowe). Jednak największy problem w zastosowaniu metody funkcjonalnej wiąże się z precyzyjnym określeniem, które z funkcji pełnionych przez dokument są rzeczywiście istotne. Nadto u podstaw omawianej metody leży milczące założenie, iż wartość każdego dokumentu jest zawarta *eo ipso* w nim samym.

Börje J u s t r e l l (ze szwedzkiego Riksarkivet) omawia *Obrazy cyfrowe w archiwach* (s. 23–28). Szeroko rozpowszechniona digitalizacja ułatwia udostępnianie i powielanie archiwaliów. Obrazy cyfrowe (*digital images*) mogą współistnieć razem z mikrofilmem, przy czym ten ostatni pełni funkcję kopii zabezpieczającej, a do udostępniania przeznaczają się archiwalia w postaci cyfrowej. Do najbardziej zaawansowanych w procesie digitalizacji archiwaliów należą m.in. archiwa kanadyjskie oraz State Library Nowej Południowej Walii (Australia), której część zbiorów jest dostępna w postaci cyfrowej w Internecie. Artykuł zawiera także rady dotyczące skanowania archiwaliów, będącego najważniejszą fazą tworzenia obrazów cyfrowych.

Joël S u r c o f omawia *Skanowanie katastrów napoleońskich w Archiwum Departamentu Mayenne* (s. 29–36). Procesowi digitalizacji poddano katastry z lat 1800–1840. W jego rezultacie stworzono bazę danych, do której obsługi wykorzystuje się program Microsoft Access. Użytkownik posiada dostęp do informacji o archiwaliach (sygnatura, typ planu, skala, gmina, jakiej plan dotyczy itd.) i jednocześnie uzyskuje obraz cyfrowy planu. Planuje się, aby księgi katastralne powiązać z odpowiadającymi im planami za pomocą hipertekstu. Mapy przeglądowe są dostępne także w Internecie. Prócz katastrów archiwum digitalizuje mikrofilmy, zapisy dźwiękowe, listy poborowych i ewidencje ludności.

Davorin E r ž i š n i k , *Kryteria oceny zapisów przy użyciu mediów elektronicznych* (s. 37–44), zajął się problemami teoretycznymi, jakie stwarzają techniki komputerowe. Specyficzna zawartość oraz status prawny tych zapisów powodują, iż trzeba opracować dla nich odrębne kryteria oceny. Dane przechowywane w postaci elektronicznej zajmują znikomą powierzchnię. Dotyczy to także dokumentacji tradycyjnej przeniesionej na nośniki elektroniczne, np. dokumentacja statystyczna w tradycyjnej formie mogła być gromadzona tylko wycinkowo, a media elektroniczne umożliwiają gromadzenie jej w całości. Nierzadko do opracowania całości materiałów konieczne jest ich przetworzenie w postać elektroniczną. Komputerowa analiza danych umożliwia uzyskanie bardziej precyzyjnych informacji, niż za pomocą tradycyjnych metod. Obecnie stosowane w Chorwacji dzienniki podawcze nie zawierają

skorowidza, podczas gdy uzyskanie takiego skorowidza w wyniku przetworzenia bazy danych nie sprawia żadnej trudności. Wykorzystując bazę danych, możliwe jest tworzenie najróżnorodniejszych ewidencji akt (np. według dat, bez uwzględniania wewnętrznych podziałów w strukturze organizacyjnej archiwotwórcy). Baza danych ma charakter potencjalny, gdyż można wykorzystywać ją na różne sposoby, w zależności od charakteru badań. Status prawny dokumentacji elektronicznej jest złożony. Niektóre z nich (np. dane statystyczne) mogą być przedmiotem sporu prawnego, a inne (np. dane hydrometeorologiczne) nie mogą wystąpić w tej roli. Dane te — wiarygodne jako źródło — nie są środkiem dowodowym, jednak po zastosowaniu określonych procedur mogą uzyskać rangę środka dowodowego. W żadnym wypadku status taki nie przysługuje przetworzonym elektronicznie dokumentom urzędowym.

Ishbel B a r n e s (Narodowe Archiwum Szkocji) przedstawia *Szkocką sieć archiwalną* (*The Scottish Archive Network*) (s. 45–49). Sieć ta, skrótowo określana jako SCAN, powstała, aby ułatwić użytkownikom dostęp do archiwów, a jednocześnie odciążyć archiwistów od żmudnych czynności związanych z informowaniem często nieprzygotowanych merytorycznie badaczy-amatorów. Łatwy dostęp do SCAN umożliwia Internet. Za jego pomocą użytkownik może dotrzeć do wszystkich katalogów archiwalnych (w postaci elektronicznej); gdy istnieją jeszcze bardziej szczegółowe pomoce archiwalne, korzystający również otrzymuje informacje o nich. Jeśli archiwum posiada własną stronę internetową, to istnieje połączenie (*link*) do niej. Gdy archiwum nie ma strony internetowej, ale posiada własne konto e-mailowe, system również o tym poinformuje użytkownika. Istnieją *linki* do konkretnych archiwaliów (np. Bestiariusz z Aberdeen) oraz innych instytucji chroniących dziedzictwo narodowe (np. biblioteki). Pomoc dla początkujących badaczy stanowią strony zawierające odpowiedzi na najczęściej stawiane pytania. Najbardziej zaawansowanym technicznie elementem SCAN są częściowo już przetworzone elektronicznie testamenty z lat 1500–1876. Prócz elektronicznych indeksów, które będą obejmować 475 tys. haseł, również same testamenty zostaną poddane procesowi digitalizacji. Docelowo w postaci cyfrowej zostanie przedstawionych około 3,3 mln obrazów, które będą połączone *linkami* z odpowiednimi hasłami w indeksie. Ponadto w postaci elektronicznej dostępne już są liczne katalogi akt, zarówno władz publicznych, jak i przedsiębiorstw, spuścizn czy rejestrów własności prywatnej.

Richard B r o w n, *Ocena funkcjonalna w Archiwum Narodowym Kanady. Siedem lat praktyki* (s. 51–65), scharakteryzował różnice między kryteriami stosowanymi podczas tradycyjnej ekspertyzy archiwalnej i oceny funkcjonalnej. Klasyczna teoria archiwalna interesuje się samym dokumentem, a proveniencja archiwaliów jest związana tylko z „kontekstem administracyjnym”. Podczas ekspertyzy zwraca się uwagę na znaczenie dokumentów dla przyszłych badań. Natomiast podstawę oceny funkcjonalnej stanowi dokładna analiza funkcji pełnionych przez archiwotwórców. W jej wyniku wiadomo, jakie dokumenty towarzyszą najistotniejszym funkcjom. W praktyce stosuje się model „strukturalno-funkcjonalny”, gdyż archiwista rozstrzyga, które z funkcji spełnianych przez archiwotwórcę są najistotniejsze i który z jego elementów daje najpełniejszy obraz aktywności danej instytucji. Na koniec określa się, jaka postać i objętość archiwaliów odtworzy najpełniej obraz działalności archiwotwórcy. Takie kryteria zastosowano w „Government-Wide Plan for the Disposition of Federal Records”, którego jednym z najważniejszych etapów jest dokładne zbadanie (*mapping*) funkcji pełnionych przez rozmaite urzędy.

Slavica N i k o l o v s k a, Biljana A s p r o v s k a, Sanja D r a g i ć e v i ć z Archiwum Macedonii w Skopje oraz Olivier I l i e v z tamtejszego uniwersytetu przedstawili *Zintegrowany*

system informatyczny archiwów macedońskich (s. 67–86). Artykuł rozpoczyna się krótkim przeglądem stosowanych we współczesnej informatyce metod przeszukiwania danych. Następnie autorzy omawiają zautomatyzowane procedury. Pierwszą z nich stanowi rejestracja i nadzór nad dokumentacją u archiwotwórcy, drugą opracowywanie akt i sporządzanie do nich pomocy archiwalnych. Zautomatyzowane zostało także przejmowanie i deponowanie akt. Ze względów bezpieczeństwa system nadzoruje wstępy do magazynów i przekazywanie akt do konserwacji. Również rejestracja użytkowników jest prowadzona komputerowo. Inne ciekawe rozwiązanie stanowi elektroniczny wykaz potencjalnych twórców archiwaliów. Do obsługi systemu jest wykorzystywany serwer z dyskiem o pojemności 2 Gb i pamięcią operacyjną 32 Mb, z którym współpracuje 10 komputerów (dyski o pojemności 1,3 Gb, pamięci operacyjne 16 Mb). Dalszy rozwój systemu przewiduje wprowadzanie nowych aplikacji i technik badawczych. W przyszłości poszukiwania będą możliwe również „z zewnątrz” za pomocą Internetu.

Grupę artykułów nie związanych z problemami komputeryzacji rozpoczyna interesujący dla konserwatorów szkic Dubravki P i l i p o v i ć, *Konserwacja map* (s. 87–94).

Mato G r a b a r w artykule *Przyczynek do dziejów archiwum wolnego królewskiego miasta Zagrzebia od 1242 do 1850* (s. 95–109) scharakteryzował losy tamtejszej kancelarii i archiwum. Początki władzy miejskiej w Zagrzebiu sięgają roku 1242, kiedy król Bela IV nadał miastu przywilej lokacyjny (tzw. Złota Bulla). Jednak o najwcześniejszych dziejach archiwum nie da się powiedzieć nic pewnego. Przypuszcza się, że dokumenty przechowywano w skrzyni znajdującej się w zakrystii kościoła św. Marka, co jest potwierdzone źródłowo w 1568 r. Choć dokument z 1725 r. wymienia *archivum civitatis et fornix domus praetoriae*, to najważniejsze dokumenty, aż do 1763 r., przechowywano nadal w skrzyni. W początkach XIX w. istniały: registratura, archiwum zewnętrzne i archiwum „wewnętrzne”. W 1847 r. polecono ostatecznie rozdzielić registraturę od archiwum. Opracowywanie akt sięga XVII w., lecz dopiero wiek następny przyniósł szczegółowe regulacje w tym zakresie. W 1732 r. wydano tzw. Statut Jaszyna, który określał także sposób prowadzenia protokołów. Warto wspomnieć, iż protokoły z posiedzeń Rady musiały być sporządzane po chorwacku. Regulacje prawne pochodzą z czasów panowania Marii Teresy (1770 r.), a w 1779 r. stworzono spis przechowywanych w archiwum spraw sądowych. Następne rozporządzenia wydano w 1785 i 1812 r.

Dubravka Č e n g i ć przedstawiła dzieje, zakres działania, archiwum i akta wytworzone przez Komisariat do spraw Ubogich Miasta Zagrzebia w latach 1856–1946 (s. 111–119).

Mirela S l u k a n, *Zbiór kartograficzny Chorwackiego Archiwum Państwowego i jego wartość* (s. 121–161), omawia zbiór liczący obecnie 4000 j., drugi co do wielkości w Chorwacji. Wśród map i planów znajdują się polonika. Podział zbioru na nieprecyzyjnie zdefiniowane działy, a w ślad za tym sposób sygnowania map — jest nieprzejrzysty, jednak ze względu na powszechne cytowanie dawnych sygnatur postanowiono go nie zmieniać. Jedyne dla nowych nabytków stworzono odrębny dział, w którym mapy zostały posegregowane według kryteriów tematycznych. Autorka charakteryzuje różne typy map oraz bardziej interesujące jednostki.

Najstarszą przechowywaną mapą przedstawiającą ziemię dzisiejszej Chorwacji jest kolorowany miedzioryt z 1570 r. autorstwa Augustyna Hirschvogela. Z 1560 r. pochodzi mapa przedstawiająca m.in. Polskę i Litwę (*Landtafel des Ungerlandes, Polande, Russen, Littaw, Valachei und Bulgarei*). Łącznie w zbiorze znajduje się 440 map ogólnotematycznych, powstałych do 1800 r. Plany katastralne pochodzą z czasów katastru józefińskiego (1776–1817) oraz franciszkańskiego (1817–1877). Wśród map wojskowych z czasów monarchii austro-węgierskiej większość dotyczy terenów Galicji. Do ciekawszych zbiorów należy mapa

przedstawiająca przebieg granicy austriacko-tureckiej po pokoju karłowickim (1699 r.). Wśród 45 atlasów znajdują się m.in. atlas Ptolemeusza, wydany w 1598 r. w Wenecji oraz atlas żeglarski Portugalczyka Diego Homena, wydrukowany również w Wenecji około 1570 r. Cennym uzupełnieniem artykułu jest skorowidz miejscowości, których plany katastralne są przechowywane w archiwum.

Nikolina K r t a l i ć, *Przejęcie przez Chorwackie Archiwum Państwowe bośniackich rękopisów cyrylickich* (s. 163–173), charakteryzuje te interesujące materiały. Siedem rękopisów pochodzi z okresu od XVII do XIX w. Są one pisane w większości bośniacką odmianą cyrylicy i w niewielkim stopniu alfabetem łacińskim. Znajdują się wśród nich dwa słowniki starocerkiewnosłowiańsko-chorwackie, księga zmarłych, umowy kupna-sprzedaży oraz rękopisy o treści religijnej. W artykule zamieszczono zdjęcia niektórych rękopisów oraz podano bardzo dokładny opis jednostek.

W dziale „Dokumenty” na uwagę zasługują: przekład dokumentu wydanego przez Komisję ds. Informatyzacji MRA pt. *Planowanie informatyzacji archiwów — procesy planowania i decydowania* oraz relacja z audyencji, podczas której papież Jan Paweł II spotkał się z archiwistami Tajnego Archiwum Watykańskiego i bibliotekarzami Biblioteki Watykańskiej.

Piotr Bering (Poznań)

„LA GAZETTE DES ARCHIVES”. REVUE DE L’ASSOCIATIONS DES ARCHIVISTES FRANÇAIS, Paris 1997, nr 179; 1998, nr 180–181.

N u m e r 179 (1997) zatytułowany *Archiwa naukowe. Zabezpieczanie, klasyfikacja, wykorzystanie* (*Les archives scientifique. Preservation, typologie et utilisation*) został poświęcony problematyce archiwów naukowych. Opublikowane w nim materiały były wynikiem seminariów zorganizowanych przez Centrum Badań Historii Nauki i Techniki Ośrodka Nauk i Przemysłu (*Centre de recherche en histoire des sciences et des technique, Cité des sciences et de l’industrie*) w dniach 18 III 1993 r. i 9 II 1996 r. Pierwsze z nich poświęcone było zabezpieczeniu i wykorzystaniu archiwów naukowych, drugie natomiast rodzajom i zawartości archiwów naukowych oraz próbom zastosowania dorobku dyplomatyki do badań i opisu dokumentacji naukowej.

T. C h a r m a s s o n (konserwator Centrum Badań Historii Nauki i Techniki) prezentuje problemy archiwów naukowych. Pojęcie „archiwa naukowe” obejmuje trzy grupy archiwów: 1) instytucji administrujących nauką; 2) instytucji prowadzących działalność naukową i dydaktyczną; 3) archiwa badaczy. Pierwsza z grup archiwów ma bardzo istotne znaczenie, ponieważ przyczynia się do poznania polityki naukowej państwa. W drugiej grupie archiwów wyróżnić można dwie grupy dokumentacji: 1) administracyjną, stanowiącą rezultat działalności organów zarządzających; 2) naukową, będącą efektem prowadzonych badań. Autorka przypominała, że pierwsze z seminariów poświęconych archiwom naukowym objęło przegląd różnych zespołów archiwalnych stanowiących rezultat działalności instytucji naukowych oraz uczonych. Tematem przewodnim drugiego z seminariów było wykorzystanie archiwów naukowych: prezentacja archiwów instytucji prowadzących działalność naukową i dydaktyczną, archiwów astronomicznych i archiwów z zakresu medycyny. Tematem trzeciego seminarium była próba klasyfikacji dokumentacji występującej w archiwach uczonych z próbą zastosowania dorobku dyplomatyki.

Materiały z seminarium na temat *Zabezpieczanie i wykorzystanie archiwów naukowych* otwiera artykuł C. F o n t a n o n (wykładowca École des hautes études en sciences sociales — C.D.H.T./C.N.A.M.), *Les archives du Conservatoire national des arts et métiers. Leur utilisation pour les travaux du bicentenaire*. W części wstępnej artykułu autorka przypomina dzieje tej instytucji, utworzonej 10 X 1794 r. Celem jej było gromadzenie maszyn, narzędzi, dokumentacji i dzieł technicznych. W 1804 r. przy Narodowym Konserwatorium Sztuk i Rzemiosła utworzono Szkołę Przędzalnictwa, a w 1806 r. Szkołę Projektowania. Przez pierwsze 20 lat istnienia Konserwatorium pełniło funkcję centrum informacji i orzecznictwa przemysłowego przy ministrach. Od 1819 r. zaczęto wprowadzać do Konserwatorium wzory dydaktyczne wzorowane na angielskim modelu instytutu technicznego (*mechanical instiuits*). Głównym propagatorem takiego modelu działania był Charles Dupin. Od początku lat dwudziestych XIX w. instytucja ta zmonopolizowała dydaktykę i nauczanie zawodów technicznych oraz prowadzenie badań w tym zakresie. Konserwatorium modyfikowało wielokrotnie formy działania oraz kreowało ciągle nowe obszary aktywności. Z tego powodu wytworzyło zróżnicowaną dokumentację administracyjną i naukową. Autorka przypomniała pokrótce historię archiwum jako jednej z komórek Konserwatorium, omówiła problemy opisu i użytkowania jego archiwaliów. Wskazała na wielkie bogactwo i różnorodność, ale jednocześnie rozproszenie geograficzne archiwaliów. Zespoły archiwum składają się z serii powstałych w różnych epokach historycznych i zabezpieczonych w różnych miejscach. Serie oryginalne, tworzone w wyniku działalności Konserwatorium, były bardzo często rozbijane. Obchody 200-lecia istnienia Konserwatorium przyczyniły się do tego, iż wiele z tych dokumentów jest opracowywanych. Archiwum Konserwatorium można podzielić na trzy główne zespoły przechowywane w pięciu miejscach. Omówione zostały zespoły archiwalne przechowywane w Narodowym Muzeum Techniki (Musée national des techniques), archiwalia powstałe po 1840 r., archiwalia administracji centralnej (seria AA), akta personalne (seria BB), archiwalia Studium i kursów, m.in. programy (seria CC i DD), archiwalia pracowni i instytutów (seria EE), archiwalia dotyczące budynków i finansów (seria FF). Autorka omówiła również możliwości wykorzystania tych materiałów do badań z zakresu historii nauki. W kolejnej części zaprezentowała postulaty użytkowników dotyczące archiwaliów. Wskazała przede wszystkim na konieczność ich scalenia i ujednoczenia reguł udostępniania. Podkreśliła przy tym duże zainteresowanie materiałami.

W artykule *L'intervention d'un professionnel des archives dans un grand établissement scientifiques* T. G i r a r d (konserwator z Archives Nationales, delegat w Ministerstwie Edukacji, redaktor „Archives du C.N.A.M., Répertoire numérique”) omówił kwestie związane z nadzorem i porządkiem archiwów naukowych, w tym także archiwum Konserwatorium Sztuk i Rzemiosła. Podkreślił rolę, jaką odgrywał delegat Archives Nationales przy Centre de la recherche scientifique (C.N.R.S.) oraz zaprezentował historię kontaktów pomiędzy delegatem Archives Nationales w Ministerstwie Edukacji Narodowej a Narodowym Konserwatorium Sztuki i Rzemiosł. Kontakty te trwają od 1990 r. Istnieje podział pomiędzy różne komórki odpowiedzialności za zabezpieczenie materiałów archiwalnych. W związku ze skomplikowaną i obszerną strukturą organizacyjną Konserwatorium nie była prowadzona polityka gromadzenia i zabezpieczania archiwaliów. Początkowo działalność delegata Archives Nationales skupiała się przede wszystkim na problemach archiwów historycznych znajdujących się w gestii Konserwatorium, następnie zainteresowaniami objęto wszystkie pozostałe rodzaje archiwaliów. Autor podkreśla, że podział archiwaliów Konserwatorium pomiędzy muzeum,

bibliotekę i instytucję naukową jest zjawiskiem niekorzystnym ze względu na opracowywanie, konserwację, zabezpieczanie i udostępnianie.

Kolejne dwa artykuły zostały poświęcone archiwom i archiwaliom astronomicznym. W pierwszym z nich: *Les archives à la bibliothèque de l'Observatoire de Paris N. D a l i è s* (konserwator generalny Biblioteki Obserwatorium Astronomicznego w Paryżu) omówiła archiwalia przechowywane w tej placówce. W części pierwszej scharakteryzowała materiały stanowiące rezultat działalności Obserwatorium (powstało ono w 1667 r.). Wskazano tu m.in. na dzienniki obserwacji astronomicznych prowadzonych m.in. przez Jean-Dominique Cassini (Cassini I) z końca XVII w. Wśród tych archiwaliów znalazła się też dokumentacja różnych ekspedycji naukowych oraz zapiski obserwacji meteorologicznych. W części drugiej scharakteryzowano kolekcje rękopisów znajdujących się w Bibliotece. Wskazano tutaj na zbiór Josepha-Nicolasa Delisle'a (1688–1768), astronoma i kolekcjonera archiwaliów, a zwłaszcza na zawartą w nim korespondencję Le Hire oraz autografy Heweliusza. W zbiorach tych znalazły się ponadto rękopisy Le Monniera oraz rękopis Lalanda *l'Historie céleste*, część archiwum Biura Długości Geograficznej Obserwatorium Paryskiego (Bureau des longitudes à l'Observatoire de Paris), rękopisy Delambre'a, rękopisy tablic astronomicznych *Tables de Jupiter et de Saturne* (druk 1789), rękopis *Essai sur la nouvelle planète* (dotyczący Urana). W części trzeciej omówiono pomoce archiwalne dla tych zespołów i zbiorów. W podsumowaniu wskazano na problemy wiążące się z przechowywaniem tego rodzaju materiałów. Wskazano, iż są to materiały różnej proveniencji, zarówno pochodzenia urzędowego o charakterze administracyjnym, jak i dokumentacja naukowa. Podkreślono, że wszystkie wykonywane w Obserwatorium pomiary i dokonane na ich podstawie zapisy mają charakter niepowtarzalny. W wyniku prowadzonych obserwacji astronomicznych lub meteorologicznych powstaje bardzo duża dokumentacja; ważnym problemem jest jej selekcja. Dotyczy to zwłaszcza różnego rodzaju danych źródłowych. Na zakończenie dodano bibliografię dotyczącą archiwaliów przechowywanych w Bibliotece Obserwatorium Astronomicznego w Paryżu.

W kolejnym artykule S. D é b a r b a t (astronom) *Usages scientifiques et difficultés d'emploi des archives astronomiques* omówiła problematykę archiwaliów tworzonych w trakcie obserwacji astronomicznych. Poruszyła kwestie wykorzystywania danych zebranych w trakcie obserwacji. Wskazując na wiele cech zjawisk astronomicznych, m.in. długość ich trwania (np. obieg Neptuna wokół Słońca — 164 lata, obieg Plutona wokół Słońca — 247 lat) uniemożliwiająca prowadzenie obserwacji w ciągu życia jednego człowieka czy też próby reinterpretacji zjawisk o charakterze fenomenów (m.in. obserwacje komet) oraz zjawisk, których objaśnienie opiera się na lepiej lub gorzej udokumentowanych hipotezach, stwierdziła, że zapisy obserwacji astronomicznych mają charakter niepowtarzalny. Z tego powodu występują trudności w prawidłowym określeniu potencjalnej wartości dokumentacji astronomicznej. Generalnie wskazała na bogactwo archiwów astronomicznych i różnorodne możliwości ich wykorzystania. Podkreśliła też, iż astronomia jest dziedziną wiedzy, w której archiwalia są wykorzystywane dla potrzeb, dziedzin i problemów, które często nie były przewidywane przez autorów obserwacji i pomiarów. W dalszej części artykułu wskazała na warunki, jakie powinna spełniać dokumentacja astronomiczna, by w przyszłości mogła stać się źródłem do innych badań. Tworzona dokumentacja powinna być czytelna, dokładna, dobrze opisana, konserwowana i przekazana tam, gdzie jest chroniona. Autorka wskazała na przykłady trudno czytelnych archiwaliów i w związku z tym niełatwych do interpretacji. Wyraziła też nadzieję, iż w związku z wprowadzeniem zapisu elektronicznego jako sposobu dokumentowania

obserwacji i pomiarów astronomicznych trudności z ich prawidłowym odczytem, a co za tym idzie interpretacją, będą mniejsze. Omówiła również kryteria selekcji tworzonej aktualnie dokumentacji astronomicznej. Wskazała przy tym, iż to, co jest określane mianem „materiałów źródłowych” (w sensie danych nieopracowanych), bywa bardzo często niszczone z powodu dużych kosztów przechowywania tego rodzaju dokumentacji. Wyraziła wątpliwość, czy jest to uzasadnione, wiele bowiem historycznych zapisów obserwacji miało charakter „materiałów źródłowych” i dzisiaj stanowi istotne materiały dla historyków astronomii i astronomów. Kolejne niebezpieczeństwo dla archiwów astronomicznych autorka upatruje w fakcie dziedziczenia archiwów uczonych zajmujących się astronomią przez ich rodziny lub bliskich. Osoby te bardzo często nie są w stanie ocenić prawidłowo zawartości takiego archiwum, a w związku z tym tego rodzaju archiwalia także bywają niszczone. Na zakończenie podkreśliła, że poruszone przez nią kwestie dotyczą także archiwów naukowych z innych dziedzin wiedzy.

Kolejne artykuły zostały poświęcone problemom archiwów i archiwaliów do historii medycyny. W artykule *Sources inexplorées de l'histoire des maladies et de la médecine* dr J.N. B r a b e n (Narodowy Instytut Studiów Demograficznych — Institut national d'études démographiques) omówił źródła do badań z zakresu historii chorób i medycyny. Autor dokonał wstępnego podziału tego rodzaju źródeł na bezpośrednie i pośrednie. Do grupy pierwszej zostały zaliczone obiekty medyczne, głównie szkielety stanowiące przede wszystkim przedmiot eksploracji archeologicznej i przedmiot zainteresowania paleopatologii. W grupie źródeł pośrednich autor umieścił źródła pisane możliwe do wykorzystania w badaniach nad historią chorób i medycyny, z wyjątkiem archiwów wydziałów medycznych (głównie uniwersytetów w Paryżu i Montpellier) oraz Akademii Medycznej. Powodem prezentacji tej problematyki stało się ustalenie przez autora artykułu, iż w dotychczasowych badaniach dotyczących historii chorób i medycyny nie były wykorzystywane biuletyny zawierające medyczne przyczyny zgonu w Paryżu pomiędzy 1806 a 1856 r. w liczbie około 29 tys. Istnienie tych materiałów źródłowych zasygnalizowało w 1966 r. Archiwum Departamentu Sekwany. Wśród dotychczas wykorzystywanych źródeł pośrednich do historii chorób i medycyny autor wymienił: archiwalia proveniencji administracyjnej, dokumentację religijną, archiwalia notarialne, archiwalia medyczne, archiwalia szpitali, archiwa lekarzy i towarzystw dobroczynności, księgi parafialne, w których odnotowywano przyczyny zgonu. Do źródeł tych dorzucić można recepty oraz ekspertyzy medyczne wykonywane dla potrzeb sądownictwa. Autor zaprezentował też zasięg chronologiczny i terytorialny wymienionych rodzajów źródeł oraz zakres ich wykorzystania. Następnie autor określił krąg problemów leżących w sferze zainteresowań historii patologii. Wymienił jako zasadnicze: przyczyny zgonu, przyczyny zgonów wszystkich osób lub co najmniej próby reprezentatywnej dla populacji, przyczyny wyrażone zgodnie z aktualną terminologią medyczną, okoliczności śmierci, czas trwania choroby, płeć, wiek lub najlepiej datę narodzin osoby zmarłej, stan cywilny, zawód, pozycję społeczną i majątkową. Następnie autor analizował przydatność rozmaitych źródeł dla takiego kręgu problemów badawczych. Kolejnym zasygnalizowanym przez niego problemem była interpretacja źródeł do historii chorób i medycyny. Wskazał tu przede wszystkim na kwestie terminologii. Podkreślił, iż w źródłach pochodzenia urzędowego bardzo często jako powód śmierci podawano wysoką gorączkę lub uczucia, zatem były to informacje mało precyzyjne z medycznego punktu widzenia. Natomiast we wspomnianych wcześniej biuletynach znajdowały się informacje dotyczące długości trwania choroby oraz diagnozy medycznej. Ten ostatni rodzaj informacji zapisywany był zgodnie z ówczesnymi pojęciami medycznymi. Następnie autor omówił problemy związane z interpretacją diagnoz medycznych oraz ewolucję pojęć

medycznych, a głównie możliwości źródłowe w zakresie badania tych procesów. Wskazał, że tego rodzaju archiwalia dają możliwości badania chorób oraz pacjentów.

W artykule H. C h a m b e r t (osoby odpowiedzialnej za archiwum w Narodowym Instytucie Zdrowia i Badań Medycznych — l'Institut national de la santé et de la recherche médicale, I.N.S.E.R.M.) omówiono sprawy organizacji archiwum tej instytucji. Zaprezentowano historię Instytutu, powstałego w 1964 r., dziedziczącego funkcje Narodowego Instytutu Higieny (l'Institut national d'hygiène, I.N.H.) funkcjonującego od 1941 r. Wskazano na jego podwójne podporządkowanie Ministerstwu Badań Naukowych oraz Ministerstwu Zdrowia. Następnie scharakteryzowano miejsca przechowywania archiwaliów, kwestie opracowywania materiałów, udostępnianie oraz personel w archiwum. Podkreślono, iż celem działalności archiwum stać się powinna w przyszłości popularyzacja zasobu, w którym zawarte są cenne źródła do historii medycyny po II wojnie światowej.

W części drugiej opublikowane zostały materiały seminarium z 9 II 1996 r., na temat wprowadzenia pojęć z zakresu dyplomatyki do klasyfikacji i opisu archiwów naukowych. Część tę otworzył artykuł P. B e r t (Centre de recherche en histoire des sciences et des techniques — Cité des sciences et d'industrie, C.N.R.S.), *Formes et fonctions de la correspondance scientifique autour de la Révolution: Lavoisier, Guyton de Morveau et Berthollet, chimistes et épistoliers (1772–1822)*. Uczniowie wieku Oświecenia byli mistrzami epistolografii w równym stopniu, jak ich koledzy literaci, zarówno pod względem stylistyki, jak i treści listów. Korespondencja stanowiła dla uczonych tej epoki jedną z istotnych form ich twórczości. Z tego powodu korespondencja zajmuje poczesne miejsce w archiwach naukowych i archiwach osobistych uczonych tego okresu. Obok korespondencji naukowej można wyróżnić korespondencję uczonych. Pojęcie korespondencji naukowej obejmowało listowną wymianę poglądów dotyczącą kwestii naukowych. Korespondencja uczonych jest pojęciem szerszym, gdyż wymiana listowna uczonych z innymi osobami może, lecz nie musi dotyczyć spraw naukowych. Celem artykułu było określenie form i funkcji korespondencji naukowej. Do realizacji tego zadania wybrano przełom XVIII/XIX w., czyli moment profesjonalizacji nauki i integracji socjalnej środowisk uczonych. Refleksje prowadzono na podstawie analizy korespondencji trzech chemików francuskich: A. Lavoisiera, G. de Morveau i Bertholleta. Podkreślono różnorodność zawartości archiwów osobistych uczonych stanowiących rezultat ich aktywności w różnych dziedzinach. Następnie omówiono przykład dobrze zachowanego zespołu archiwalnego tej grupy, jakim jest archiwum osobiste Lavoisiera przechowywane w Akademii Nauk (l'Académie des Sciences). W zespole tym wyróżniono korespondencję uczonego, podkreślając, iż była ona już przedmiotem publikacji jako jedno z ważniejszych źródeł do historii nauki. Wydawnictwo źródłowe zostało oparte na kilku zespołach, w których znalazła się korespondencja uczonego. Podkreślono tu zatem element jej geograficznego rozproszenia. Przyczyną tego zjawiska był przede wszystkim fakt utrzymywania przez uczonego kontaktów korespondencyjnych z licznymi instytucjami oraz osobami prywatnymi. Następnie omówiono przypadki korespondencji ciągłej, ale również rozproszonej na przykładzie archiwaliów de Morveau i Bertholleta. Zastanawiano się też, czy istnieją formy specyficzne korespondencji naukowej. Przywołano przykłady zaistniałych trudności związanych z klasyfikacją korespondencji, spowodowane różnorodnością treści i formy. Na podstawie analiz wyróżniono kilka specyficznych form korespondencji naukowej. Należały do nich sprawozdania z dokonywanych doświadczeń oraz noty krytyczne dotyczące lektur, rekomendacje (opinie, prośby o przyjęcie do pracy, udzielenie gościny, opieka naukowa itp.), noty dotyczące różnych zagadnień, zapisywane ku pamięci. W przypadku

listów wyróżniono również, ze względu na cechy formalne, oryginał, czystopis, minuty i brudnopis. Następnie omówiono funkcje korespondencji, nieocenionej pod względem przydatności przy prowadzeniu debat naukowych oraz tworzeniu środowiska naukowego. Pełniła ona funkcję środka, za pomocą którego przekazywano informacje naukowe, w tym nowości o odkryciach, doświadczeniach, publikacjach. Korespondencja bardzo często wyprzedzała publikacje naukowe, wymiana informacji naukowych stanowiła również istotny czynnik kreujący środowiska naukowe. Funkcje pośrednie korespondencji polegały na jej odczytywaniu podczas posiedzeń instytucji naukowych; odbiorcy przekazywali sobie informacje w niej zawarte, publikowano listy lub ich fragmenty, korespondencja była publikowana na łamach prasy naukowej. Korespondencje usytuowano na pograniczu sfery życia publicznego i prywatnego. W tym też kontekście wskazano na różnego rodzaju zależności pomiędzy procesem badawczym (teoria, doświadczenia), uczonym — autorem listu, odbiorcą listu (także uczonym), listem, publikacjami. Epistolografia jest istotnym źródłem dla historii nauki, służącym precyzyjnemu określeniu różnorodnych zjawisk, procesów i postaw.

C. G a z i e l l o (konserwator generalny i asystent dyrektora Biblioteki Sorbony), *Notes de travail et papiers personnels de savants: Jussieu, Cuvier, Becquerel*, scharakteryzowała zawartość archiwów uczonych zajmujących się naukami przyrodniczymi. Archiwalia te przechowywane są w Bibliotece Centralnej Muzeum Historii Naturalnej (La bibliothèque centrale du Muséum d'histoire naturelle). Do prezentacji autorka wybrała znaczące nazwiska w różnych dziedzinach wiedzy: Antoine-Laurent de Jussieu (botanika), Georges Cuvier (paleontologia) i Henri Becquerell (fizyka). Przypomniała, iż Biblioteka Muzeum Historii Naturalnej została utworzona 10 VI 1793 r. Od początku swego istnienia gromadziła rękopisy z celu ich zabezpieczenia i udostępnienia. Duża część nabytków Biblioteki pochodziła z konfiskat, w ten sposób skupiła ona wiele księgozbiorów, także z zakupów i darów. Biblioteka przechowuje materiały stanowiące istotną bazę źródłową dla historii nauk przyrodniczych. Z powodu różnych sposobów akcesji w ewidencji bibliotecznej znajdują się zarówno pojedyncze rękopisy, jak i zespoły archiwalne. Przykładem pojedynczego rękopisu były noty wykonane pomiędzy 1799 a 1801 r. w Mesynie przez Déodata de Dolomieu na marginesie publikacji *Minéralogie des volcans* Faujasa de Saint Fond.

Ch. D e m e u l e n a e r e - D o u y è r e (konserwator Archiwum Akademii Nauk), *Archives académiques et stratégie scientifiques: l'exemple de Louis Pasteur*, omówiła na przykładzie spuścizny L. Pasteura, członka Akademii w latach 1862–1895, różne rodzaje dokumentacji wytwarzanej przez Akademię Nauk. Są one związane przede wszystkim z działalnością naukową i organizacyjną członków tej instytucji. We wstępie wskazano, iż Akademia pełni następujące funkcje: rozpowszechnianie idei i badań naukowych poprzez publikacje (przed wybuchem Rewolucji Francuskiej były to roczniki: *Histoire et mémoires*”, od 1835 r. „*Comptes rendus des séances de l'Académie*”), wybór kandydatów do nagród przyznawanych corocznie za działalność naukową, możliwość potwierdzania uzyskiwanych wyników badań naukowych poprzez proces sprawdzenia zasadności postępowania badawczego, jawny wybór członków wybieranych poprzez głosowanie. Akademia od momentu swojego powstania w 1666 r. gromadzi dużą część dziedzictwa. Kontakty Pasteura z Akademią rozpoczęły się znacznie wcześniej, bo już w 1848 r., w momencie złożenia w Biurze noty dotyczącej krystalizacji siarki. Etapy kariery Pasteura w tej instytucji stanowiły okazję do prezentacji różnych funkcji Akademii i tworzonych w związku z tym rodzajów dokumentacji; przedstawiono opis dokumentacji dotyczącej rozpowszechniania prac naukowych i ich rezultatów (publikacje), dokumentację nagród (konkursy, wybór tematów, prace konkursowe),

dokumentację odnoszącą się do prawa uznania za pioniera w przypadku odkrycia naukowego (rodzaj patentu), dokumentację wyboru na członka, archiwalia osobiste członków Akademii. Jako załączniki do artykułu dołączono fotografie dokumentów dotyczących Akademii i L. Pasteura zaczerpnięte z archiwum tej instytucji.

J.P. G a u d i l l i è r e (Uniwersytet Paris V), *Mais qu'est-ce que l'expérience Pyjama? Cahier de laboratoire, correspondance, articles et autobiographies comme sources pour l'histoire de la biologie contemporaine*, omówił kwestie archiwaliów powstających w trakcie badań z zakresu biologii molekularnej. Opisując eksperyment, polegający na łączeniu wiedzy z zakresu fizyki, chemii i biologii, stanowiący początek biochemii wskazało, iż dla opisu zjawisk z zakresu najnowszej historii nauki niezbędne są źródła różnego pochodzenia. Należą do nich zarówno laboratoryjne opisy eksperymentów, jak i pamiętniki i wspomnienia osób prowadzących eksperyment. Do artykułu dołączono jako załącznik różne formy dokumentacji naukowej — fotografie, zeszyty doświadczeń, zestawienia.

D. O g i l v i e (kierownik archiwum w Instytucie Pasteura), *Archives scientifiques: un patrimoine dans tous ses états. L'exemple de l'Institut Pasteur*, omówił organizację zarządzania dokumentacją w Instytucie Pasteura. We wstępie podkreślono, iż archiwum jako odrębna komórka organizacyjna pojawiło się dopiero w 1987 r., czyli po stu latach jego działalności. Przypomniano krótką historię funkcjonowania placówki. Wskazano, iż łączyła różne dyscypliny naukowe w celu prowadzenia badań i realizacji zadań dydaktycznych z zakresu mikrobiologii. Wskazano, iż w Instytucie gromadzono różnego rodzaju dokumentację i przedmioty o charakterze pamiątkowym, w tym także elementy wyposażenia laboratoryjnego używanego do prowadzenia eksperymentów. Następnie omówiono relacje pomiędzy nagromadzoną dokumentacją a zebranymi przedmiotami. Przekazano refleksje dotyczące pojęcia „zespołu” i jego funkcjonowania w odniesieniu do archiwaliów i muzealiów Instytutu Pasteura. Wskazano, iż dokumentacja aktowa i nagromadzone zabytki bardzo często stanowią organiczną całość. Postulowano konieczność wypracowania wspólnych metod klasyfikacji i opisu dokumentacji i zabytków. Stanowi to niezbędny warunek prawidłowego funkcjonowania archiwum oraz interpretacji nagromadzonych archiwaliów i obiektów muzealnych, stanowiących istotny element tradycji Instytutu oraz źródła do historii nauk biologicznych. W załączniku zawarto karty wzorcowe, służące do opisu różnych rodzajów dokumentacji naukowej występujących w Instytucie Pasteura.

Numer zamyka bibliografia przewodników archiwalnych opracowanych i wydanych przez Archives Nationales, archiwa ministerstw, archiwa departamentowe i archiwa samorządowe.

N u m e r y 180–181 (1998) zostały poświęcone dokumentacji fotograficznej (*La patrimoine photographique*). Opublikowane w nich materiały stanowiły wynik sesji zorganizowanej przez Sekcję Archiwów Samorządowych Stowarzyszenia Archiwistów Francuskich. Miała ona miejsce w Douai w dniach 3–5 VI 1998 r.

M. Q u e n t i n, zajmujący się fotografiami w Dyrekcji Archiwów Francuskich, omówił wyniki ankiety dotyczącej fotografii, w tym także kolekcji fotograficznych, w archiwach francuskich. Wskazał na ważniejsze zbiory fotografii z Archives Nationales, Le Centre des Archives contemporaines w Fontainebleau (m.in. fotografie przekazywane przez ministerstwa), Centre des Archives d'Outre-Mer w Aix-en-Provence, w archiwach departamentowych i samorządowych. Następnie omówił podstawowe kwestie dotyczące ich opracowywania i informacji o nich.

Kolejnych 15 tekstów dotyczy historii fotografii (m.in. początków dagerotypii), różnych zespołów i zbiorów fotografii przechowywanych w archiwach i innych instytucjach francuskich,

ich przydatności jako źródła historycznego, metod opracowywania, praw autorskich w zakresie fotografii oraz problemów konserwacji i zabezpieczania zbiorów fotograficznych. Specjaliści tej problematyki znajdują w nich wiele informacji szczegółowych, przydatnych zwłaszcza w praktyce archiwizowania materiałów fotograficznych.

Na końcu numeru zamieszczono materiały ze Zgromadzenia Generalnego Stowarzyszenia Archiwistów Francuskich (Association des Archivistes Français) (19–20 III 1998 r.), w tym sprawozdania różnych komórek Stowarzyszenia za 1997 r.

Alicja Kulecka (Warszawa)

„IZWIESTIJA NA DYRŽAWNITE ARCHIWI”. GŁAWNO UPRAWLENIE NA ARCHIWITE PRI MINISTERSKIJA SYWET, t. 66, Sofia 1993; t. 67, 1994; t. 68, 1994; t. 69, 1995.

T o m 66 (1993) otwiera artykuł Andriany N e j k o w e j poświęcony osobie Petyra Stojanowa Mutawcziewa (1883–1943), profesora historii Bizancjum i Europy Wschodniej Uniwersytetu Sofijskiego i jego planom wydawnictwa źródłowego *Monumenta Bulgariae historica*. Na podstawie materiałów przechowywanych w Archiwum Naukowym Bułgarskiej Akademii Nauk (AN BAN) autorka analizuje metody pracy i wkład Mutawcziewa w rozwój bułgarskiego edytorstwa źródeł. Tekst uzupełnia korespondencja z Wydziałem Filozoficzno-Historycznym BAN, do którego Mutawczew zwracał się w sprawie podjęcia edycji.

Krumka S z a r o w a w obszernym, dwuczęściowym artykule zastanawia się nad losami archiwum Bułgarskiego Centralnego Komitetu Rewolucyjnego (CKR) działającego w Bukareszcie (Rumunia). Główną postacią jej rozważań jest Luben Stojczew Karawelów (1834 lub 1837–1879) działacz polityczny i pisarz, przewodniczący CKR w latach 1874–1877. Badaczka, prześledziwszy dokumenty, stawia pytania, na które odpowiedzi muszą znaleźć historycy bułgarscy. Czy archiwum zostało przekazane do serbskiego konsulatu w Bukareszcie, a jeśli tak, to czy zrobił to Karawelów, jego żona Natalia lub inny działacz CKR? Jeśli archiwum znalazło się w konsulacie, to w jakim celu? Czy dokumenty CKR wpadły w ręce tureckie, jak twierdzą niektóre źródła? Na podstawie jakich dokumentów Turcy sporządzali zestawienia na temat bułgarskiej organizacji rewolucyjnej?

Dział „Artykuły” zamyka Rumen D a n k o w w rozważaniach na temat archeograficznych motywów w bułgarskich publikacjach z lat 1844–1876. Tekst uzupełnia obszerna bibliografia.

W dziale „Dokumenty” Kalinka A n c z o w a publikuje materiały powstałego w Bułgarii wiosną 1935 r. Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Plastycznych, powołanego z inspiracji ministrów pełnomocnych Polski, Czechosłowacji i Jugosławii. W dokumentach z Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum (CPHA) w Sofii przewija się nazwisko hr. Adama Tarnowskiego, przedstawiciela rządu polskiego w Bułgarii w okresie międzywojennym, który był członkiem komitetu inicjatywnego zawiązania Towarzystwa.

Iwa B u r i ł k o w a opracowała korespondencję Simeona Ewtimowa, wybitnego publicyście bułgarskiego, propagatora działalności Wewnętrznej Macedońskiej Rewolucyjnej Organizacji (WMRO). Listy z 1927 r. zawierają propozycje działań na forum Ligi Narodów w sprawie obrony Bułgarów mieszkających w Macedonii.

Ze zbiorów CPHA w Sofii pochodzi opublikowana przez Saszkę Ź e c z e w ą i Cocza B i l j a r s k i e g o korespondencja Konstantina Josefa Jirečka (1854–1918), czeskiego historyka i slawisty, autora pierwszego zarysu dziejów Bułgarii, ministra oświaty w rządzie

bułgarskim w latach 1881–1884. Wśród adresatów 20 listów z lat 1877–1917 znajdują się znani historycy, politycy i publicyści.

Nie publikowane dotąd listy Lubomira Georgiewa Mitelicza (1863–1937), językoznawcy i etnografa, profesora uniwersytetu w Sofii podała do druku Rumiana B o ż i ł o w a. Dokumenty pochodzą z Narodowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Zagrzebiu (Chorwacja). Ich adresatem był chorwacki językoznawca Vatroslav Jagić. Głównym wątkiem korespondencji jest sprawa powstania ilindeńsko-preobrażeńskiego (1903 r.).

W dziale „Wspomnienia” Penka P e j k o w s k a publikuje zapiski węgierskiego dyplomaty Szandora Kiss-Nemeszkeri (1884–1958) o Bułgarii i Bułgarach z lat 1912–1929. W opisach spotkań z politykami bułgarskimi pojawia się osoba polskiego ambasadora hr. Tarnowskiego.

Ze zbiorów Muzeum Historycznego miasta Sewliewo pochodzą pamiętniki Christo Draganowa (1855–1934), z czasów, kiedy jako ochotnik walczył w oddziale „kopriwztyckim” w powstaniu kwietniowym 1876 r. przeciw Turkom. Spisane w 1900 r. wspomnienia opracował Christo T e m e l s k i.

Dział „Przegląd zespołów i dokumentów archiwalnych” otwiera Gatia S i m e o n o w a artykułem poświęconym źródłom do historii życia muzycznego w Bułgarii od zakończenia II wojny światowej po czasy współczesne.

Iwanka A n g e ł o w a, na podstawie dokumentów z Archiwum Państwowego w Kyrdzali, pisze o powstaniu i działalności w latach 1924–1944 trackiej organizacji młodzieżowej „Antim I” w powiecie Kyrdzali w południowej Bułgarii.

T o m 67 (1994) otwiera druga część wspomnianego wyżej artykułu K. S z a r o w e j.

Dymitr M i n c e w publikuje informacje na temat spuścizny Mikołaja Tichowa Obretenowa z Archiwum Historycznego Biblioteki Narodowej im. św. Cyryla i Metodego w Sofii, CPHA oraz archiwum i muzeum w Ruse. Obretenow, uczestnik walk o wyzwolenie Bułgarii w latach 1868–1878, szczególną wagę przykładał do gromadzenia dokumentacji archiwalnej. W spuściznie zachowały się dokumenty historyczno-biograficzne Obretenowa i jego rodziny, korespondencja, pamiętniki, diariusze i artykuły prasowe.

W dziale „Dokumenty” Todor D o b r i j a n o w przedstawił źródła do historii bułgarskiej emigracji po II wojnie światowej ze zbiorów archiwum MSZ Bułgarii. Dotyczą one działalności bułgarskich organizacji emigracyjnych w USA, Francji i Grecji.

Michail K o l a r o w opracował 27 dokumentów przechowywanych w archiwum Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Genewie. Jest to dokumentacja misji do Bułgarii przedstawicieli Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w osobach doktora Edwarda Chapuisata, Dawida de Tras i szwajcarskiego dyplomaty majora Rene Henry’ego, z przełomu maja i czerwca 1943 r. Dokumenty relacjonują spotkanie delegacji z carem Borysem III, mowa w nich również o tranzycie przez Bułgarię pociągów z Żydami.

Problematyce ewidencjonowania danych z kartotek policyjnych poświęcił swoje rozważania Stefan S i m e o n o w. Omówił przepisy dotyczące prowadzenia kartotek w latach 1883–1944, rolę rejestratora i archiwisty oraz współczesne elektroniczne metody przechowywania danych.

Protokoły posiedzeń komisji mieszanej bułgarskiej i serbsko-chorwacko-słoweńskiej w Niszu opublikował Weliczko G e o r g i e w. Efektem obrad komisji, która działała pod protektorem Ligi Narodów w pierwszej połowie marca 1923 r., było zobowiązanie się Bułgarii do ochrony granic przed przechodzeniem oddziałów WMRO do Macedonii Wardarskiej.

Badacz dziejów WMRO Coczo B i l j a r s k i przedstawił tym razem dokumenty z negocjacji, jakie prowadziła WMRO z Komitetem Młodotureckim w 1913 r. (po zakończeniu

pierwszej wojny bałkańskiej) i rządem tureckim w 1921 r. Nieznane dotąd dokumenty pochodzą ze zbiorów CPAH w Sofii.

Andriana N e j k o w a zebrała dokumenty świadczące o aktywności naukowej profesora Iwana D. Szyszmanowa. Szyszmanow (1862–1928) był etnografem i literaturoznawcą, profesorem Uniwersytetu Sofijskiego i ministrem oświaty w latach 1903–1907. Materiały pochodzące z BAN i CPAH ukazują jego rolę w pracach Komisji Archeograficznej i wydawnictwach dotyczących przeszłości Bułgarii.

Wybór korespondencji Stefana Nikołowa Stambolowa (1854–1895), przywódcy stronnictwa narodowo-liberalnego, premiera w latach 1887–1994, z Mikołajem Obretenowem przygotowała do druku Weselina A n t o n o w a.

Krasimira M i l c z e w a i Maja N e d e w a opublikowały protokoły posiedzeń sofijskiej rady miejskiej z 1878 r. Rada, działając w okresie tymczasowej administracji rosyjskiej, zorganizowała w grudniu 1878 r. pierwsze wybory miejskie po odzyskaniu niepodległości. Dokumenty przechowuje Archiwum Państwowe miasta Sofii.

T o m 68 (1994) otwiera Milena T o d o r a k o w a artykułem poświęconym problemom związanym z wyszukiwaniem i publikacją źródeł historycznych dotyczących Bułgarii, a przechowywanych w archiwach Konstantynopola w latach 1878–1944.

Archiwa tureckie interesowały historyków bułgarskich od momentu odzyskania niepodległości w 1878 r. W okresie I wojny światowej BAN zorganizowała wyprawę naukową do Konstantynopola, jednak w ostatniej chwili władze tureckie odmówiły dostępu do archiwów. W latach dwudziestych kilku uczonym udało się zapoznać z zasobem tureckim. Efektem tego była publikacja wyboru dokumentów tureckich do dziejów Bułgarii.

Georgi P e e w pisze na temat wykorzystania doświadczeń innych państw przy tworzeniu systemu podatkowego w Księstwie Bułgarii w latach 1878–1894. W zakresie organizowania systemu finansowego wielką rolę odegrali specjaliści francuscy, na czele z inspektorem finansowym Eumene Queillé, który spędził w Bułgarii 3 lata. W tym czasie we Francji i Belgii kształcili się bułgarscy studenci, którzy po powrocie do kraju mieli stworzyć system finansowo-podatkowy.

Dział „Dokumenty” otwiera publikacja dziennika Kruma K j u l j a w i k o w a sekretarza delegacji bułgarskiej, która udała się do Moskwy na rozmowy pokojowe po wypowiedzeniu wojny Bułgarii przez ZSRR 5 IX 1944 r. Do dziennika opracowanego przez Witkę T o s z k o w ą dołączono zapisy rozmów z października 1944 r. prowadzonych przez radzieckiego ministra Wiaczesława Mołotowa z przedstawicielami Bułgarii. Akta pochodzą głównie z Centralnego Archiwum Historycznego (CAH) w Sofii (nazwa ta pojawia się w miejsce dotychczasowej: Centralne Państwowe Archiwum Historyczne — CPAH).

Gergana W e l i c z k o w a przygotowała dokumenty ukazujące powstanie, organizację i ideologiczną ewolucję Związku Żołnierzy. Dokumenty z archiwum BAN i CAH dotyczą powstałego po I wojnie światowej Związku Żołnierzy przemianowanego później na Związek Bułgarów, ostatecznie przekształconego w Związek Bułgarskich Faszystów.

Sytuację Bułgarów zamieszkujących w okresie międzywojennym w Serbii, Chorwacji i Słowenii analizuje Ogniana P. H r i s i m o w a. Podstawą rozważań są dokumenty Ligi Narodów przechowywane w archiwum w Genewie (Szwajcaria).

Niedawno odnalezione w archiwach węgierskich dokumenty dotyczące działalności politycznej Jánosa A s z t a l o s a i Vilmosa M a d a r a s z a w drugiej połowie XIX w. przedstawiła Penka P e j k o w s k a. Obaj byli węgierskimi emigrantami współpracującymi z Bułgarami w ramach działającego w Widynie Węgiersko-Bułgarskiego Tajnego Komitetu.

Źródła do dziejów szkoły języków wschodnich założonej we Francji w 1669 r. przez króla Ludwika XIV opublikowała Raja Z a i m o w a. Szkoła ta miała przygotowywać kadry do dyplomacji i handlu z Imperium Osmańskim.

W dziale „Przegląd zespołów i dokumentów archiwalnych” Dafina P e t k o w a - I w a n c z e w a omówiła historię kulturalno-oświatowego towarzystwa „Rój” w Sofii. „Rój” jako organizacja przybyszów z miasta Tryn powstała w 1924 r., a w 1935 połączyła się z wcześniej działającą „Tryńską kolonią”. Dokumenty jej działalności przechowuje archiwum w mieście Pernik. Tom zamyka recenzja poradnika dla amatorów *Genealogia czyli jak poszukiwać swoich przodków*, opublikowanego w Sofii w 1994 r.

T o m 69 (1995) otwiera Żorżeta N a z y r s k a artykułem *Gawrił Krystewicz i Departament Spraw Zagranicznych Wschodniej Rumelii 1879–1884*. Opisuje działalność polityka konserwatywnego, gubernatora Wschodniej Rumelii w latach 1884–1885, wcześniej szefa wspomnianego departamentu.

Gergana W e l i c z k o w a zainteresowała się dziejami organizacji powstałej w kręgu oficerów armii bułgarskiej „Kubrat”. Przedstawiła okoliczności powstania Bułgarskiego Związku Narodowego „Kubrat” w 1922 r., jego ideologię i ewolucję w stronę faszyzmu włoskiego, aż po likwidację w 1934 r.

W dziale „Dokumenty” Mito I s u s o w podał do druku korespondencję Trajco Kostowa do Georgi Dymitrowa z lat 1944–1945. Kostow (1897–1949) był działaczem ruchu robotniczego, członkiem KC Komunistycznej Partii Bułgarii. W listach, przechowywanych obecnie w CAH, informował obszernie o sytuacji w Bułgarii przebywającego wówczas w Moskwie Dymitrowa.

Ekaterina I w a n o w a opublikowała listy z Sofii do Dymitra Dimowa (z lat 1943–1944), profesora anatomii, histologii i embriologii zwierząt domowych. Przebywał w tym czasie w Madrycie, w instytucie Ramon-i-Kajal. Listy te, przechowywane w muzeum im. Dimowa w Sofii, są przyczynkiem do bułgarsko-hiszpańskich kontaktów naukowych.

Dwa raporty dyplomatyczne dotyczące powstania jesienią 1922 r. w Konstantynopolu Tajnego Zewnętrzznego Komitetu przygotował Rumen K a r a g a n e w. Celem komitetu było odsunięcie od władzy w Bułgarii „zemedelców” (Bułgarski Rolniczy Związek Ludowy). Raporty pochodzą z archiwum BAN, ze zbioru Iwana Altynowa (1892–1972), dyplomaty z MSZ, a w latach 1934–1935 pracownika poselstwa Bułgarii w Warszawie.

Asja D e r t l i e w a ogłosiła drukiem dziennik gen. Nikoły Podgorowa z wojen bałkańskich 1912–1913, wówczas porucznika 5. pułku konnego, który walczył na terenie Macedonii.

Z archiwum państwowego miasta Warny pochodzą dokumenty wydane przez Cocza B i l j a r s k i e g o i Borysława D r a j a n o w s k i e g o — świadectwa działalności pod koniec XIX w. adrianopolskiego towarzystwa „Strandža” w Warnie. Jego celem było utrzymanie bułgarskiego ducha narodowego w Tracji Adrianopolskiej. Wśród dokumentów zachowały się program, regulamin i księga protokołów posiedzeń towarzystwa.

Z zespołu Dorostolonska i Czerwenska metropolia (Dorostolon = Sylistria) z archiwum państwowego w Ruse pochodzą dokumenty świadczące o udziale metropolity sofijskiego Meletija w przygotowaniach do powstania kwietniowego 1876 r. w okręgu wraczańskim. Stefka M a r i n o w a przedstawiła korespondencję Meletija z metropolitą dorostolonsko-czerwenskim Grzegorzem, będącym w stałym kontakcie z Antymem I — egzarchą kościoła bułgarskiego przebywającym w Konstantynopolu.

Milena T o d o r a k o w a opublikowała dokumenty z czasów Cesarstwa Austro-Węgierskiego dotyczące Bułgarii, przechowywane w Haus, - Hof und Staatsarchiv w Wiedniu.

Dwa raporty z 1872 r. zostały sporządzone przez konsulów austriackich w Ruse i Braile dla Informationsbüro działającego w ramach MSW Cesarstwa. Raport z Braiły informuje o przybyciu do miasta oficerów rosyjskich w celu oceny warunków do przygotowania powstania przeciw Turkom.

Tom zamyka przełożona z języka greckiego ustawa miejska Melnika (Macedonia) z 1 IV 1813 r. w opracowaniu Magdeliney M. G e o r g i e w e j - T o d e w e j.

Małgorzata Kośka (Warszawa)

„JANUS”. REVUE ARCHIVISTIQUE. ARCHIVAL REVIEW. INTERNATIONAL COUNCIL ON ARCHIVES (CONSEIL INTERNATIONAL DES ARCHIVES), Paris 1999, nr 1.

Numer 1 (1999) zawiera 17 artykułów poświęconych różnym problemom z zakresu archiwistyki. Znalazły się wśród nich zagadnienia dotyczące politycznych uwarunkowań w zakresie tworzenia i udostępniania archiwaliów, teoretyczne problemy selekcji dokumentacji, standaryzacji opisu i norm archiwalnych, zarządzania dokumentacją elektroniczną, konstrukcji sieci archiwalnych, kształcenia archiwistów, niszczącego wpływu wojen na archiwalia.

Ten ostatni problem omówiono w artykule Azema K o z a r a (Archiwum Historyczne w Tuzli) *War destruction of archival materials*, w którym zaprezentowano analizę przyczyn niszczenia archiwaliów podczas wojny w Bośni-Hercegowinie. Dokonano jej na podstawie doświadczeń Archiwum Bośni i Hercegowiny przechowującego materiały instytucji centralnych oraz archiwów regionalnych w Sarajewie, Mostarze, Trawniku, Tuzli, Banja Luce, Doboju, Foce i Bihaczu oraz archiwów i bibliotek różnych instytucji, m.in. Biblioteki Narodowej i Archiwum Akademii Nauk Bośni i Hercegowiny. Wskazano na liczne dowody zniszczenia materiałów archiwalnych. Straty szacowane są na około 50% zasobu archiwów tego regionu. Jako przykład strat materiałów ważnych z punktu widzenia ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego wymieniono m.in. kolekcję *Manuscripta turcika* (7156 dokumentów), przechowywaną w Instytucie Wschodnim w Sarajewie (Orient Institute), która została zniszczona w całości. Generalna analiza przyczyn niszczenia materiałów archiwalnych, prowadzona w odniesieniu do instytucji archiwalnych i instytucji tworzących akta, wykazała, iż przyczyny niszczenia są podobne. Największy udział w tym procesie mają bezpośredni atak (16,32%) i zaniedbania (14,28%).

W zakresie problematyki odnoszącej się do politycznych uwarunkowań tworzenia materiałów archiwalnych opublikowano trzy artykuły. Autorem dwóch z nich jest Verne H a r r i s (Archiwum Narodowe Republiki Południowoafrykańskiej). W pierwszym z nich zatytułowanym *The archive and secrecy in South Africa: a personal perspective* zaprezentował problemy wiążące się z funkcjonowaniem administracji RPA, systemu rządów biurokratycznych tworzących dużą ilość dokumentacji aktowej. Wskazał, iż system ten jednocześnie tworzył liczne zakazy utrudniające dostęp do tych materiałów. Wraz ze zmianą systemu rządzenia pojawiła się wszakże konieczność wypracowania kryteriów oddzielających życie publiczne od prywatnego. Narodziła się również potrzeba ochrony prywatności. Drugi z artykułów tego autora *Knowing right from wrong: the archivist and the protection of people's right* powstał również na bazie refleksji dotyczących przemian ustrojowych w Republice Południowoafrykańskiej. Dotyczą one zmiany roli archiwów i archiwistów wynikającej z tych przemian.

Wskazał, iż instytucje te należą do rzędu tych, które realizują prawa obywatelskie. Trzeci z artykułów dotyczących tej problematyki, autorstwa Antonio Gonzáleza Q u i n t a n y (Ministerstwo Dziedzictwa Kulturowego Hiszpanii), *Les archives des services de sécurité des anciens régimes répressifs*, jest raportem przygotowanym przez UNESCO na życzenie Międzynarodowej Rady Archiwów. Stanowi on wynik prac grupy ekspertów utworzonej na międzynarodowej konferencji w Meksyku w 1993 r. Grupa ta zajmować się miała problemami archiwaliów tworzonymi przez służby bezpieczeństwa systemów autorytarnych. Grupa ta zbierała informacje dotyczące instytucji represyjnych funkcjonujących w Niemczech Wschodnich, Republice Południowej Afryki, Chile, Hiszpanii, na Węgrzech, na Łotwie, na Litwie, w Paragwaju, Portugalii, Polsce, Rosji i Zimbabwie. Prace koncentrowały się wokół dokumentacji tworzonej przez instytucje systemu represji w latach 1974–1994. Grupa ta zajmowała się problemami opracowywania i udostępniania akt tych instytucji. Stwierdzono, iż zarówno udostępnianie, jak i opracowywanie tego typu archiwaliów należy dostosować do nowych reguł prawnych. Zadeklarowano pomoc międzynarodową w tym zakresie. Wskazano na konieczność ochrony tych akt jako ważnego źródła historycznego.

Problem norm i normalizacji w archiwach omówiono w dwóch artykułach. Tekst Wolfa Buchmanna (Bundesarchiv), *Standards and archives*, dotyczył zastosowania w archiwach norm technicznych i norm zawodowych. Wskazano, iż pierwsze z nich są wypracowywane przez instytucje zajmujące się normalizacją. Mają one zakres międzynarodowy i państwowy. Dotychczasowe dyskusje na temat norm zawodowych koncentrują się wokół ISAD oraz nowych norm odnoszących się do archiwów bieżących i przejściowych. Problem ten nie ogranicza się jednak wyłącznie do norm. Generalnie archiwa potrzebują i dążą do opracowywania nowych standardów niezbędnych w ich pracy.

W artykule Hugo L.P. S t i b b e (Archiwum Narodowe Kanady), „*The «Dutch Manual» of Muller, Feith and Fruin as principales in ISAD (G) and ISAAR (CPF) and the foundation of modern standards: archival current experiences with the ICA descriptive standards*”, dokonał analizy pojęcia zespołu archiwalnego stworzonego przez archiwistów holenderskich w kontekście współcześnie stosowanych norm archiwalnych, zwłaszcza ISAD (G) i ISAAR (CPF). Generalnie podkreślono, iż normy i pojęcie zespołu wzajemnie wspomagają się głównie w sytuacji, gdy są stosowane w przypadku jednego aktotwórcy i kiedy wytworzone archiwalia zostały poddane selekcji i opracowaniu. W przypadku występowania więcej niż jednego twórcy akt danego zespołu oraz zbioru dokumentów relacja pojęcie zespołu — normy archiwalne staje się skomplikowana. Wówczas jednoczesne stosowanie pojęcia i norm jest trudne lub wprost niemożliwe do zastosowania.

Problemom wartościowania i selekcji dokumentacji aktowej poświęcone zostały dwa artykuły. W pierwszym z nich, autorstwa Lesleya R i c h m o n d a (University of Glasgow, Archives and Business Records Centre w Glasgow), omówiono problemy oceny akt w archiwach gospodarczych. Kwestia ta jest w nich szczególnie ważna ze względu na dużą ilość tworzonej dokumentacji aktowej. Konieczne jest prowadzenie selekcji we wczesnych etapach zarządzania tego rodzaju dokumentacją. W procesie tym niezbędne jest wypracowanie kryteriów wartościowania materiałów opartych na analizie kompetencji aktotwórcy. Jako kolejne kryterium zaproponowano możliwość wykorzystania tego rodzaju materiałów w sensie zapotrzebowania na ich udostępnianie. W tym zakresie niezbędne są studia dotyczące historii, organizacji i funkcjonowania instytucji. Stać się one powinny podstawą oceny wartości tworzonej dokumentacji aktowej. Inny artykuł o wartościowaniu dokumentacji aktowej odnosi się do instytucji naukowych i oświatowych. Autor, Tornbjörn Kjölstad (Mid Sweden University),

Evaluation processes in archival science and education, wskazał, iż kryteria wartościowania materiałów tworzonych przez tego rodzaju instytucje oparte są na potrzebach uniwersytetu jako instytucji, studentów, społeczeństwa oraz rozmaitych grup zawodowych. Autor opracował klasyfikację form edukacji oraz podział materiałów na serie.

Jeden artykuł poświęcono archiwom bieżącym: *Archives and current records: towards a set of guiding principles*. John McDonald (Międzynarodowa Rada Archiwów) zaprezentował podstawowe problemy dotyczące zarządzania archiwami tego rodzaju.

W artykule Gavana M c C a r t h y ´ e g o (Australian Science and Technology Heritage Centre), *Utilizing the web to builds a network of archival authority records*, zaprezentowano problemy wykorzystania Internetu dla konstrukcji sieci łączącej administrację archiwalną różnych krajów świata.

Dwa artykuły poświęcono problemom edukacji archiwistów. Edukację prowadzoną na odległość, m.in. dzięki wykorzystaniu Internetu, omówiła Silvia S c h e n k o l e w s k i - K r o l l (Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie), *Formación continua de archiveros en educación a distancia*. Problemami współpracy planowania w programie kształcenia archiwistów zajęła się Ann P e d e r s o n (The University of New South Wales) w artykule *Harnessing diversity: strengthening professional education trough collaboration & planning*.

Dwa artykuły poświęcone zostały problemom zabezpieczenia archiwaliów. Należały do nich: artykuł Giglioli F i o r a v a n t i *Professional profiles in the safeguarding of Italy's archival heritage* i Ann F l o w e r s (University of Michigan, Bentley Historical Library) *The cost of reservation*. Omówiono w nich metody i programy zabezpieczające zbiory.

Zawarte w tym numerze artykuły ujmują rejestracje ważniejszych kwestii występujących w archiwach i archiwistyce wielu państw.

Alicja Kulecka (Warszawa)

„NORDISK ARKIVNYT”. RIKSARKIVET, Oslo 1998, nr 3–4; 1999, nr 2–3.

Czasopismo skandynawskie nadal jest wydawane w Norwegii, a jego redaktorem jest Kare O l s e n, archiwista z Riksarkivet w Oslo. Z redaktorem współpracują redaktorzy lokalni, po jednym z każdego kraju skandynawskiego.

N u m e r 3 (1998). Vuokko J o k i przedstawił zadania i rezultaty piątego zjazdu archiwistów fińskich w czerwcu 1998 r. (451 uczestników) (*Arkiven i dag och för alltid. Finlands femte arkivdagur i Uleåborg 2–3. 6. 1998*, s. 91–92). Tematem były „archiwa dzisiaj i zawsze” w czterech aspektach: 1) zmiany w zarządzaniu i kultura zarządzania z punktu widzenia zarządzania dokumentacją i funkcji archiwów; 2) region i badania regionalne; 3) dokumenty elektroniczne, sieć komputerowa i utajnienie danych oraz udostępnianie informacji; 4) swobodne, odpowiedzialne zarządzanie dokumentacją. W przyjętej rezolucji przypomniano, że archiwa przechowują udokumentowane dziedzictwo kulturalne i udostępniają je dla badań naukowych. Obok akt wytwarzanych przez władze publiczne również akta pochodzenia prywatnego, przedsiębiorstw, organizacji społecznych i rodzin czy osób są ważnym dziedzictwem kulturalnym, które należy zabezpieczać i przechowywać. Trzeba także zabezpieczyć informacje na nośnikach elektronicznych, gdyż one również należą do narodowego dziedzictwa kulturalnego; zarówno potrzeby urzędów, jak i prawa społeczeństwa wymagają zarządzania dokumentacją oraz funkcjonowania archiwów. Zauważono, że szybkie procesy przemian

w administracji i informacji wymagają w zakresie zarządzania dokumentacją dynamicznego systemu informacyjnego, odpowiadającego zapotrzebowaniu zmieniającego się otoczenia, i wreszcie — obywatelom trzeba zapewnić zdobywanie wiedzy o formach przechowywania informacji, począwszy od nośników papierowych do digitalnej sieci.

Jussi K u u s a n m a k i, pisząc o rewizji przepisów o archiwach prywatnych (92–93), omówił unowocześnienie przepisów o dofinansowaniu przez państwo archiwów prywatnych. Na ten cel fińskie archiwum centralne przeznaczyło w ostatnich latach 15 mln marek. Roczne wsparcie finansowe od początku 1999 r. przyznano archiwum prezydenta Urho Kekkonena.

Tenże autor poinformował o wizycie w Finlandii generalnego dyrektora zarządu archiwalnego Rosyjskiej Wspólnoty Państw, dra W. P. Kozłowa. Zajmowano się wzajemnym mikrofilmowaniem akt oraz przygotowaniem wspólnej wystawy archiwalnej. Szwedzką wystawę przewidziano na rok 2000 w Moskwie, a rok później rosyjską w Helsinkach.

Ragnheidur M o s e s d o t t i r poinformowała o spotkaniu archiwistów zatrudnionych w ministerstwach islandzkich (s. 94) w centralnym archiwum Nationalarkivet w celu wymiany doświadczeń, w związku z wprowadzaniem elektronicznego systemu Lotus Notes do ewidencji akt. Archiwiści uczestniczący w spotkaniu zwiedzili magazyny, w których przechowywane są akta ministerstw.

Johan Peter N o a c k opublikował artykuł o możliwie największej dostępności do archiwaliów duńskich. Rząd i sejm duński w 1992 r. opowiedzieli się za możliwie największą dostępnością do archiwów, gdy zaczęto dyskutować nad obowiązującym prawem archiwalnym. Jest to oczywiste, lecz trudne do zastosowania w praktyce. W latach 1995–1996 pojawiła się sytuacja krytyczna w związku ze spadnięciem w 1968 r. koło Thule na Grenlandii amerykańskiego bombowca z bombą atomową na pokładzie. W czerwcu 1995 r. MSZ w swym zarządzeniu zastrzyło prasie dostęp do dokumentacji. Po pewnym wstrzymywaniu się rząd zrezygnował ze swego stanowiska; Duński Instytut Polityki Zagranicznej podjął minimalizowanie roli Grenlandii w duńskiej i amerykańskiej polityce bezpieczeństwa po 1968 r.

Anna S v e n s o n omówiła materiały źródłowe w archiwach szwedzkich o ludności żydowskiej uratowanej z Trzeciej Rzeszy przez Folke Bernadotte. Materiały źródłowe na ten temat znajdują się głównie w archiwum krajowym w Lundzie; obejmują kartotekę, fotografie, protokoły przesłuchań policyjnych, jak też korespondencję władz.

Kåre O l s e n zwrócił uwagę na problem wybrakowania akt w archiwum obrony narodowej w Norwegii (*Ny uro om Forswarets Arkiver i Norge*, s. 105). Brakowanie akt dotyczyło okresu po II wojnie światowej. Sprawą zainteresowała się m.in. prasa i historycy, określając to brakowanie akt „katastrofą narodową”. Działanie takie uznano oficjalnie za godne potępienia i dyrekcja tego archiwum musi w przyszłości przestrzegać zasad brakowania akt.

Björg A. G r i n d a l omówił seminarium archiwistów norweskich w czerwcu 1998 r. w Rosendal (s. 106–107). Około 100 uczestników dyskutowało nad takimi problemami, jak: archiwa i komputerowa sieć norweska w dziedzinie kultury; dla kogo sporządzać należy katalogi; przyszłość digitalizacji a archiwa; archiwa a administracja; przyszłość archiwistyki; aktualne problemy konserwacji archiwaliów.

John H e r s t a d omówił plan działań Skandynawskiej Akademii Archiwalnej, powołanej przez dyrektorów naczelnych archiwów państwowych na spotkaniu w Visby (Szwecja) w czerwcu 1998 r. (*Nordisk Arkivakademi etablert*, s. 107). W ramach Akademii przewidziano 5 seminariów: w Oslo na temat obsługi użytkowników, w Sztokholmie na temat brakowania

akt i przekazywania ich na makaturę, w Kopenhadze dla archiwistów zajmujących się archiwialiami taśm i kaset, ponownie w Sztokholmie na temat rysunków i rycin, po raz drugi w Oslo na temat digitalizacji dokumentacji archiwalnej.

Kjell J. B r å s t a d scharakteryzował spotkanie skandynawskich archiwistów w maju 1998 r. w Kristiansand (s. 108–109). Przedmiotem dyskusji było zagadnienie budownictwa archiwalnego.

Martin B o u l d opisał kurs przetwarzania danych dla archiwistów z krajów nadbałtyckich — Litwy, Łotwy i Estonii (po 3 osoby) — w maju 1998 r. w centralnym archiwum norweskim w Oslo (*EDB — kurs for baltiske arkivarer*, s. 111–112). Uczestników zapoznano z norweskimi standardami dotyczącymi archiwów elektronicznych, zwłaszcza standard Noak-4 dotyczący prowadzenia inwentarzy. Omawiano także przechowywanie i opiekowanie się współczesnymi mediami.

Anders B e r g k v i s t zrelacjonował przebieg narady miast hanzeatyckich w Visby w Szwecji w czerwcu 1998 r. na temat archiwów i ich działalności na rzecz społeczeństwa (*Bland hanseatiska ättlingar i Visby. Workshop om arkiven ock offentlighets arbetet*, s. 112–114). W 1980 r. 208 dawnych miast hanzeatyckich utworzyło Nowa Hanzę, która prawie corocznie organizuje narady ich przedstawicieli w sprawach archiwalnych. W 1997 r. narada taka odbyła się w Gdańsku. W Visby uczestniczyli w naradzie przedstawiciele 110 miast ze Szwecji, Niemiec, Holandii i Estonii. Głównym zadaniem było przedyskutowanie możliwości, jakie daje Internet. Temat o działalności archiwów zobrazowany był wystawą w miejscowym archiwum. W dyskusji stwierdzono, że w szerszym dostępie społeczeństwa do archiwów pomogą techniki komputerowe, digitalne. Praktyczne zastosowanie Internetu w archiwum demonstrował archiwista z miasta Zwolle w Holandii, skąd w 1980 r. wyszła inicjatywa nawiązania nowej łączności między miastami hanzeatyckimi.

N u m e r 4 (1998). Johan G i d l ö f i Kajsja L a r s s o n w artykule o dysku kompaktowym (S.C.) na temat nowego sposobu udostępniania archiwaliów (s. 131–133) omawiają ludność i jej stany w Sztokholmie w latach 1870–1930 według ksiąg ludności przeniesionych na dyskietkę. Pokazano rozwój miasta, uprzemysłowienie, wzrost liczby organizacji społecznych, komercjalizację, demokratyzację, integrację, migrację i konflikty. Ujęto 1,7 mln wpisów dla około pół miliona osób.

Hans Schultz H a n s e n opublikował artykuł o duńsko-niemieckiej współpracy archiwalnej nad granicą (s. 134–136).

Charlotte S. H. J e n s e n i Birgit L ø g s t r u p omówiły tzw. noc kultury w Kopenhadze w październiku 1998 r. (s. 137–139).

Synne S t a v h e i m i Tine B e r g F l o a t e r opublikowały informację o seminarium na temat działalności archiwów szwedzkich w 1998 r. (s. 140–141). Dyskutowano nad projektami przygotowywanymi przez Riksarkivet, zwłaszcza nad nowym podręcznikiem o materiałach archiwalnych i archiwach państwowych. Przygotowuje się także opracowanie dziejów administracji centralnej z udziałem kilku autorów.

Kilku autorów islandzkich opisało dziesięcioletnią działalność Stowarzyszenia Zarządzania Aktami (s. 142–143).

Bjørn L i n d h omówił sztokholmską konferencję Okrągłego Stołu Archiwów w 1998 r. (CITRA i Stockholm, s. 150–152).

Hans Jørgen M a r k e r przypomniał 25-lecie działalności duńskiego archiwum elektronicznego w Kopenhadze (s. 172–174). Pracę zaczęło w nim 7 osób, obecnie pracuje ich 15. Archiwum to gromadzi dane wytwarzane przez urzędy państwowe.

N u m e r 2 (1999). Christina F o r s s e l l omówiła jubileusz 130-lecia centralnego archiwum fińskiego w Helsinkach (*Riksarkivet 130 år*, s. 51–52).

Peter S i v e r v a l l poinformował o seminarium z lutego 1999 r. w Szwecji na temat zarządzania dokumentacją i standardami (*Dokumenthantering och standarder*, s. 59). Udział wzięło 40 uczestników. Dyskutowano w języku angielskim, ponieważ w seminarium uczestniczyły 3 osoby z Wielkiej Brytanii i USA. Dyskusja dotyczyła dokumentów elektronicznych, ich form fizycznych i intelektualnych. Omawiano także skanowanie rysunków oraz OCR (*optical character recognition*) i ICR (*intelligent character recognition*). Zajmowano się też elektronicznymi sygnaturami i kluczami kodowymi.

Lars-Gunnar S a n d e r omówił spotkanie przedstawicieli towarzystwa genealogicznego w Karlstad w Szwecji (s. 61–62). W kraju tym towarzystwo ma 119 organizacji lokalnych, skupiających 32 500 członków. Działają bardzo owocnie, publikując rezultaty badań.

Vilhelm L a n g e zreferował przebieg spotkania archiwistów skandynawskich w kwietniu 1999 r. w Oslo (*Nordiske arkivarer møtes i Oslo*, s. 65), zorganizowanego przez skandynawskie stowarzyszenie archiwistów wspólnie ze związkiem naukowców norweskich, fińskim stowarzyszeniem magistrów i fińskim stowarzyszeniem archiwistów. Celem była wymiana doświadczeń, nawiązanie kontaktów osobistych i zaproponowanie form działania. Dyskutowano o polityce kulturalnej oraz o problemach specjalistycznych związanych z pracą zawodową.

Kari T a r k i a i n e n jest sprawozdawcą z wiedeńskiego spotkania dyrektorów archiwów Unii Europejskiej w połowie października 1998 r. (s. 70–71). Tematem obrad były dwa aktualne problemy dla Unii, mianowicie jej rozszerzenie wraz z elektronicznymi dokumentami i uwzględnieniem standaryzacji i ujednoczenia. Zaproszono też przedstawicieli krajów kandydujących do Unii, w tym Polski. Strona polska zaprezentowała godną uwagę propozycję, której jednak nie opisano. Kandydaci byli przepytani w następujących sprawach: 1) kiedy będzie możliwe korzystanie bez opłat z archiwum?; 2) jaki status mają prywatne archiwa i czy z prywatnych archiwów skonfiskowanych przez władze komunistyczne można otrzymywać kopie; 3) jaka jest najważniejsza treść wykształcenia archiwalnego. Odpowiedzi były zadowalające. Najtrudniejsza była sprawa praw do kopiowania, ale w tej kwestii również w Unii są różne poglądy. Poza tym wiele uwagi poświęcono brakowaniu akt i ujednoczeniu prac archiwalnych poprzez standardy. Pracuje się też w Unii nad ujednoczeniem przepisów dotyczących dokumentów elektronicznych.

Anna F o r n ä s omówiła konferencję w Hadze w kwietniu 1999 r. na temat konserwacji archiwaliów (s. 72–73). Wzięło w niej udział około 130 osób ze wszystkich kontynentów, z archiwów, bibliotek i muzeów. Omawiano konserwację i udostępnianie dużych map oraz zintegrowane konserwowanie archiwaliów. Zwiedzano także nowoczesnie urządzone pracownie konserwatorskie.

Na uwagę zasługuje informacja o archiwum prasowym obejmującym prasę szwedzką w Finlandii, znane jako archiwum prasowe Bragesa (*Brages Pressarkiv*, s. 85–87). Archiwum, założone w 1910 r., gromadzi zasoby szwedzkiej prasy z lat 1771–1890 i następnych. Przechowuje się przede wszystkim wycinki prasowe. Corocznie korzysta z jego zbiorów około 1100–1200 osób. W 1991 r. wprowadzono bazę danych, aby uzyskać szybkie udostępnianie informacji. Ostatnio archiwum to włączono do projektu LAURIN w ramach Unii Europejskiej. W Szwecji najstarsze archiwum wycinków prasowych powstało w 1917 r. (Sigunastiftelsens Klipparkiv).

N u m e r 3 (1999). Irma R i d b ä c k opisała dzieje i zasób biblioteki centralnego archiwum szwedzkiego Riksarkivet (*Riksarkivets bibliotek: historievetskaptigt och arkivaliskt*

specialbibliotek, s. 93–95). Początki tej biblioteki sięgają XVII w., kiedy archiwum centralne założył kanclerz Axel Oxenstierna. Biblioteka zajmuje obecnie 2700 m.b. Należą tu także biblioteki prasowa, heraldyczna i zamkowa. Wiąże się z nią czytelnia wraz z literaturą genealogiczną i bibliograficzną. Biblioteka liczy około 110 tys. woluminów. Jest w dużym stopniu skomputeryzowana (databasen MicroMarc 2 via web).

Dwóch archiwistów islandzkich opisało współpracę między archiwum regionalnym w Isafjörður i administracją tego miasta (s. 98–99). Z inicjatywy archiwum w 1998 r. władze miasta zainwestowały w bazę danych Lotus Notes dla obu urzędów. W ten sposób unowocześniono dotychczasowy system ksiąg rejestrowych. Od 1996 r. archiwum miejskie uporządkowano i założono teczki, nadając im układ alfabetyczny według nadawców i odbiorców korespondencji. Z tych unowocześnień oba urzędy korzystają i ich obsługa się poprawiła.

Päivi R e p o - L e h i k o i n e n opublikował artykuł o ortodoksyjnym kościele w Finlandii i jego archiwum (s. 100–103). Kościół ortodoksyjny (prawosławny) liczy w Finlandii 57 tys. członków (1,1% ludności kraju) i zorganizowany jest w 25 gminach. Księgi kościelne wprowadzone były w 1716 r. Ulegały zniszczeniu podczas wojen i pożarów. W latach 1960–1970 archiwalia ortodoksów zebrano w archiwum krajowym w St. Michel (około 300 km na północ od Helsinek). Na żądanie kościoła w 1988 r. akta przeniesiono do Nya Valamo w Heinävesi. Nie podano informacji o ilości archiwaliów.

Anitta H ä m ä l ä i n e n poinformowała o wprowadzeniu od 1 XII 1999 r. zrewidowanej ustawy o jawności w pracy urzędów i informacji personalnych w Finlandii (s. 104–108). Rewizje dotychczasowych przepisów przeprowadzono na podstawie dyrektywów Unii Europejskiej, jak też w rezultacie szybkiego rozwoju technologii informacyjnej. Przyznano, że dotąd bardzo wiele akt było w Finlandii uznawanych jako tajne. Jednak jako okres tajności nowe prawo nadal wyznacza 25 lat, od śmierci osób 50 lat, a jeśli data śmierci nie jest znana — 100 lat.

Na s. 100–115 opublikowano informacje o przygotowywanym na maj 2000 r. skandynawskim seminarium o archiwach w warunkach rozwijającej się technologii informacyjnej.

Jan B r u n i u omówił dzieje archiwum pałacowego i dworskiego w Sztokholmie (s. 123–125). Zachowało się od pierwszej połowy XVI w., obejmując też komorę z żywnością oraz z wyposażeniem.

Erik G ø b e l przypomniał przepisy króla duńskiego Chrystiana V z 1671 r. przeznaczone dla Kompanii Zachodnio-Indyjskiej (*Vestindisk kompagnis Reglement 1671*, s. 126–127). Duńczycy przed 1620 r. założyli w Indiach punkt handlowy Trankebar na południe od Madras, w 1620 r. w Gwinei w Afryce, a około 1650 r. postanowili założyć kolonie w Indiach Zachodnich. W archiwum centralnym w Kopenhadze przechowuje się około 1000 m.b. akt na ten temat.

Stanisław Nawrocki (Poznań)

„OTIECZESTWIENNYJE ARCHIWY”. NAUCZNO-TIEORIETICZESKIJ I NAUCZNO-PRAKTICZESKIJ ŽURNAL GOSUDARSTWIENNOJ ARCHIWNOJ SŁUŻBY ROSSII, Moskwa 1998, nr 4–6; 1999, nr 1–3.

N u m e r 4 (1998) rozpoczyna dział „Artykuły i komunikaty”. Artykuł T.P. M a z u r a poświęcony kształtowaniu się zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Floty Wojenno-Morskiej. Okazją do nakreślenia historii archiwum jest 275. rocznica utworzenia tej placówki

na mocy ukazu cara Piotra I, ze stycznia 1724 r. Zatrudnieni w nim dwaj archiwariusze od początku mieli wiele pracy, choć w pierwszych latach funkcjonowania archiwum akta napływały dość nieregularnie. Jednak już w 100. rocznicę istnienia poszczycić się mogło 2 mln j.a. W latach dziewięćdziesiątych XX w. zasób archiwum obszerny i wciąż powiększany, także przez dary i spuścizny, dodatkowo wzbogacił się o przekazanych z Archiwum Narodowego USA 77 mikrofilmów dokumentów z akt wywiadu wojskowego o sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej Rosji i ZSRR w latach 1918–1941.

Warto poświęcić uwagę artykułowi, w którym A.A. N i e p o m n i a s z c z y j omawia nie zbadane dotąd źródła dotyczące rozwoju wiedzy historycznej na temat Krymu. W latach 1887–1923 prężnie działała Tawriczeska Naukowa Komisja Archiwalna, zajmująca się historycznym krajoznawstwem swego kraju, publikująca setki prac naukowych, głównie monografii i artykułów. W skład komisji wchodził wybitni naukowcy, zarówno stołeczni, jak i lokalni: D.W. Ajnałow, W.W. Bartold, M.I. Rostowcew czy D.W. Markiewicz. Pozostała po nich korespondencja znacznie poszerza wiedzę związaną z historią Krymu i pozwala odpowiedzieć na wiele niejasnych dotąd pytań.

Natomiast W.P. T a r a s o w, zastępca szefa rosyjskich archiwów, w wywiadzie dla „Otoczestwiennych archiwów” wypowiada się m.in. na temat negatywnego wpływu finansowych i ekonomicznych problemów Rosji na współpracę między archiwami i archiwistami.

Dział „Publikacje dokumentów” tworzą dwie interesujące pozycje. Pierwszą, przygotowaną przez A.W. S z a w r o w a oraz I.M. S m i r n o w a, stanowi edycja przechowywanych w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej opowiadań księcia Pawła Piotrowicza Łopuchina. Napisane w 1869 r. „Anegdoty” należą do tekstów niepublikowanych, dotyczących znanych postaci, w tym o carze Pawle I, przekazujących potomnym informacje biograficzne, które z różnych powodów nie mogły być ówczesnie rozpowszechniane.

I.W. U s p i e n s k i j przygotował do druku autobiografię generała majora armii rosyjskiej Aleksandra Andrejewicza Swieczina (1878–1939).

W obszernym dziale „Poszukiwania i odkrycia” interesująco prezentuje się informacja S. F a i z o w a na temat odnalezionych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych zapisków z lat trzydziestych XVII w., przedstawiających niezwykle dzieje bojarskiego syna Afanasija Bukałowa, wziętego do niewoli około 1616 r. przez Tatarów krymskich, potem pływającego na tureckich galerach, uwolnionego przy pomocy aleksandryjskiego patriarchy i znów uwięzionego przez Turków. Prawie 17 lat niewoli i tułaczki przeprowadziło Bukałowa przez wiele krajów i kilka mórz, by wreszcie pozwolić mu wrócić w ojczyste strony z Amsterdamu.

N.A. T r o i c k i j publikuje — opatrzywszy komentarzem — przechowywany w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej dokument z 3 XII 1882 r., określający strukturę i sposób funkcjonowania tajnej policji w imperium Aleksandra III.

W dziale „Wymiana doświadczeń” W.A. T a n o n i n, naczelnik działu czuwającego nad gromadzeniem zasobu archiwalnego i archiwami resortowymi w dyrekcji rosyjskich archiwów, porusza problemy pracy nad dokumentacją naukową i techniczną. Z kolei J.J. P a l s z y n a pisze o wykorzystywaniu dokumentów archiwalnych we współczesnych warunkach rozszerzonego dostępu do archiwaliów oraz ich odtajniania.

W dziale „Krytyka i bibliografia” zamieszczono m.in. recenzję zbioru dokumentów odnoszących się do działalności prawicowych partii politycznych w Rosji w latach 1905–1910, pióra G.I. B y c z k o w a oraz S.S. Ł y k i n a.

N u m e r 5 (1998) otwiera publikacja referatu wygłoszonego w Bernie przez pierwszego zastępcę dyrektora archiwów rosyjskich Władimira Aleksiejewicza T i u n i e j e w a na zorganizowanej w dniach 14–16 V 1998 r. europejskiej konferencji archiwalnej. Tematem referatu była spuścizna archiwalna krajów należących do Wspólnoty Niepodległych Państw, problemy jej zabezpieczenia, dostępu do niej i wykorzystywania materiałów archiwalnych.

Efektom pracy Z.I. P i e r i e g u d o w e j jest interesujący artykuł dotyczący działalności komisji Rządu Tymczasowego i radzieckich archiwów w zakresie ujawnienia akt tajnej carskiej agentury.

M.W. B a b i c z — analizując treść różnego typu materiałów kancelaryjnych, powstałych w gubernialnych, powiatowych i „prowincjonalnych” kancelariach „pierwszej lustracji” (1719–około 1728), prowadzących spisy ludności — daje przyczynek do badań nad historią instytucji państwowych w Rosji pierwszej ćwierci XVIII w. Wspomniane akta przechowywane są w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych.

Ł.W. G ł a z u n o w a nawiązuje do 275. rocznicy powstania Rosyjskiego Państwowego Archiwum Floty Wojenno-Morskiej. Autorka zajmuje się dziejami publikacji archiwaliów, przygotowywanych przez Resort Morski oraz wymienione archiwum, począwszy od połowy lat pięćdziesiątych XIX w.

W dziale „Publikacje dokumentów” A.Ł J e w s t i g n i e j e w a dokonuje edycji fragmentów wspomnień poetki Olgi Aleksiejewny Moczalowej (1898–1978).

W dziale „Poszukiwania i odkrycia” A.D. T i e l c z a r o w publikuje dwa dokumenty z zasobu Państwowego Archiwum Obwodu Włodzimierskiego, opatrzone datami 11 oraz 13 V 1905 r. Są to raporty włodzimierskiego policmajstra A.I. Iwanowa skierowane do miejscowego gubernatora I.M. Leontiewa w sprawie pobytu we Włodzimierzu w celach propagandowych P.N. Miliukowa (1859–1943), wybitnego historyka oraz działacza politycznego zaangażowanego w przygotowania do pierwszej rosyjskiej rewolucji.

Na uwagę zasługuje dział „Wymiana doświadczeń”, w którym Ł.A. B y k o w a zapoznaje ze spostrzeżeniami pracowników Państwowego Archiwum Obwodu Twerskiego oraz Działu Archiwalnego Zarządu Obwodu Twerskiego, wynikającymi z wprowadzonej w 1992 r. komputeryzacji tych instytucji. Natomiast I.A. M i r k i n a pisze o możliwości wykorzystywania dokumentów przechowywanych w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej do badań nad dziejami podmoskiewskich dworów oraz ich odbudową lub odnowieniem.

W dziale „Krytyka i bibliografia” A.J. Ł o k s z y n omawia opublikowany w 1997 r. przewodnik *Dokumenty do historii i kultury Żydów w archiwach Moskwy*.

N u m e r 6 (1998) otwiera relacja z odbytego dnia 13 X 1998 r. posiedzenia Międzyresortowej Komisji do Spraw Zabezpieczenia Informacji Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej.

W 1998 r. mija 80. rocznica powstania państwowej służby archiwalnej Rosji. Dyrektor rosyjskich archiwów W.P. K o z ł o w panoramicznie przedstawia dzieje, osiągnięcia, ale i problemy radzieckich i rosyjskich archiwów. Natomiast T.I. C h o r c h o r d i n a zamieszcza spostrzeżenia związane z „okrągłym stołem” zorganizowanym 29 października w ramach konferencji „Archiwa Rosji w służbie jednostki, społeczeństwa, państwa” na temat „Problemy historyczno-archiwalnego wykształcenia na przełomie wieków”.

We wstępnej części numeru redakcja publikuje też *Projekt zmian i uzupełnień w federalnym prawie archiwalnym* oraz wywiad z Rożą Fiodorową Sawiną, pełniącą funkcję kierownika Działu Archiwalnego Zarządu Obwodu Włodzimierskiego.

W dziale „Artykuły i komunikaty” W.I. T i c h o n o w oraz I.F. J u s z y n kreślą historię powstania i rozwoju archiwów gromadzących dane w formie elektronicznej, zarówno w Rosji, jak i na świecie, od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych bieżącego stulecia.

W.D. B a n a s i u k i e w i c z, J.W. G r u m - G r z y m a j ł o oraz E.A. C z e r n i n przedstawiają problematykę związaną z bazą danych, gromadzącą informacje z dziedziny nauk prawnych, powstałą w Centrum Naukowo-Technicznej Informacji Archiwalnej Ogólnorosyjskiego Instytutu Naukowo-Badawczego Archiwistyki. Centrum to przechowuje kompleks dokumentów normatywno-prawnych, jak ustawy federalne, podstawowe akty służb archiwalnych, dekrety prezydenta Federacji Rosyjskiej, rozporządzenia rządu, dokumenty dyrekcji archiwów rosyjskich, specjalistyczne instrukcje, zalecenia metodyczne itp. Wśród wielu przyczyn stworzenia dla nich bazy danych ważne jest dążenie do przybliżenia informacji do użytkownika oraz wzmoczenie operatywności i skuteczności jego obsługi.

Jedyną pozycją działu „Publikacje dokumentów” są zamieszczone przez W.G. Z i m i n ę fragmenty wspomnień wybitnego historyka Aleksandra Aleksandrowicza Zimina (1920–1980) z okresu, kiedy był wykładowcą Moskiewskiego Państwowego Instytutu Historyczno-Archiwalnego (1947–1973). Wspomnienia te zawierają opowieści autora-nauczyciela o kolegach i uczniach Instytutu, tematykę niezbyt często spotykaną w literaturze pamiętnikarskiej.

N u m e r 1 (1999) otwiera edycja uchwały rządu Federacji Rosyjskiej z 28 XII 1998 r. w sprawie zatwierdzenia *Statutu federalnej służby archiwalnej Rosji*, podpisanej przez premiera J. Primakowa.

W dziale „Artykuły i komunikaty” W.A. J e r i e m c z e n k o porusza ważne dla dzisiejszej archiwistyki i administracji, podstawowe problemy kancelaryjne i zagadnienia resortowego przechowywania dokumentów w warunkach reformy administracyjnej. Liczne przekształcenia i reorganizacje ministerstw i resortów, mające miejsce w ostatnim dziesięcioleciu w Rosji, w ramach formowania się nowego systemu władzy oraz terenowych organów władzy wykonawczej, poważnie skomplikowały sprawę zabezpieczenia i ewidencji dokumentów przechowywanych w resortach oraz ich przygotowanie do przekazania archiwom państwowym. Znacznie wzrosła też liczba dokumentów w różnych resortach, przy dużym obostrzeniu problemu „półki archiwalnej” w archiwach państwowych (s. 9). Dokumentacja, dziś zapewniająca prowadzenie działalności zarządzającej przez organ federalny, jutro winna wejść w skład zasobu archiwalnego Rosji. Bardzo istotnym zadaniem jest więc „pilotowanie” efektywnej pracy z tą dokumentacją od fazy kancelaryjnej do przekazania jej archiwom państwowym. W tym kontekście nieodzowna wydaje się współpraca archiwistów państwowych i resortowych w organizowaniu przechowywania dokumentacji, doskonalenie metod wyboru oraz przekazywania akt do archiwów państwowych i praca z dokumentami elektronicznymi.

W.I. T i c h o n o w oraz I.F. J u s z y n zajmują się problematyką archiwów elektronicznych.

Z kolei W.A. S a w i n zamieszcza teoretyczne rozważania na temat genezy pojęcia „państwowy zasób archiwalny Rosji”, począwszy od drugiej połowy XIX w., kiedy to D.J. S a m o k w a s o w po raz pierwszy w dziejach rosyjskiej archiwistyki użył terminu „zasób archiwalny”. Natomiast I.A. A n t o n o w a dokonuje analizy badania terminologii archiwalnej metodą lingwistyczną.

Na dział „Publikacje dokumentów” składają się dwie pozycje. Pierwszą krótkim wstępem opatrzyła T.I. B o n d a r i e w a. Są to fragmenty dziennika Jewgienii Pawłowny J e w a n g u ł o w e j, córki znanego inżyniera górnictwa Pawła Pawłowicza Jewangułowa, aresztowanego przez NKWD w 1937 r., w Orenburgu, oskarżonego o dywersyjną działalność

na szkodę ZSRR i straconego w 1939 r. oraz Niny Wasiliewny, jego żony, aresztowanej trzy miesiące później, zwolnionej we wrześniu 1945 r. Jewgienia Pawłowna w chwili aresztowania rodziców była uczennicą X klasy jednej z moskiewskich szkół. Publikowany fragment obejmuje bardzo trudny wówczas czas w życiu tej kilkunastoletniej dziewczyny, okres od 3 XII 1937 r. do 4 IV 1944 r. Dziennik, wraz z innymi materiałami, autorka przekazała Centralnemu Państwowemu Archiwum Gospodarki Narodowej.

W.M. O s i n oraz Ł.B. S t i e p a n o w a prezentują sześć listów w.ks. Andrieja Władimirowicza, pisanych z frontu I wojny światowej do matki, wielkiej księżny Marii Pawłowny. Korespondencja datowana jest od 29 IX 1914 r. do 21 VIII 1916 r. i stanowi jedynie niewielką część całości, przechowywanej w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej.

W dziale „Poszukiwania i odkrycia”, poświęconym 200. rocznicy urodzin Aleksandra Puszkina, warto zwrócić uwagę na interesującą notatkę G.A. D w o j e n o s o w e j, omawiającą nieznane dotąd materiały archiwalne, przechowywane w Narodowym Archiwum Republiki Tatarstan, dodające nowe fakty do genealogii poety, związane z jego ciotecznym dziadkiem Piotrem Abramowiczem Hannibalem.

W dziale „Wymiana doświadczeń” N.W. N a z a r o w a opisuje prace związane z przygotowaniem przez twerskich archiwistów encyklopedii „Twerska wieś”.

Warto chwilę zatrzymać się w dziale „Krytyka i bibliografia”, w którym I.I. K u d r i a w c e w zamieszcza obszerny komentarz do opublikowanego w 1998 r. dwutomowego zbioru dokumentów z 1941 r., ujawnionych m.in. w zasobach: Archiwum Prezydenta Federacji Rosyjskiej, Archiwum Polityki Wewnętrznej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych czy też Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej. Natomiast G.P. P r i s i e n k o omawia pierwszy tom książki pióra M.P. Mochnaczewej, dotyczącej dziennikarstwa w kontekście pracy naukowej w Rosji XVIII–XIX w.

N u m e r 2 (1999) rozpoczyna relacja T.I. B o n d a r i e w y z zorganizowanego 2 II 1999 r. spotkania członków rosyjskiej Dumy oraz przedstawicieli władzy wykonawczej: ministerstw i resortów z pracownikami federalnej służby archiwalnej Rosji. Tematem dyskusji były problemy zabezpieczenia, gromadzenia oraz udostępniania zasobu archiwalnego Federacji Rosyjskiej.

W styczniu 1999 r. Rosyjskie Państwowe Archiwum Floty Wojenno-Morskiej uczciło 275. rocznicę swojego powstania zorganizowaniem cyklu prelekcji na temat zasobu oraz tematyczną wystawą, o czym pisze zastępca dyrektora archiwum M.J. M a l i e w i n s k a j a.

W dziale „Artykuły i komunikaty” W.F. P r i w a ł o w porusza problem zabezpieczania we współczesnych warunkach spuścizny archiwalnej. Troska o zasób archiwalny jest jednym z wyznaczników poziomu rozwoju cywilizacji (s. 12). Sposób jej realizacji nie może się obyć bez znacznej finansowej pomocy państwa. Niestety, dziś w Rosji archiwa i biblioteki nie dysponują środkami na rozwój, jedynie na przeżycie. Na funkcję przechowywania dokumentów składały się dotąd dwa elementy: organizacja ich przechowywania (w tym stworzenie i funkcjonowanie organizacji państwowej służby archiwalnej wraz z prowadzeniem ewidencji zasobu, jak również stworzenie materialno-technicznej bazy przechowywania) oraz dbałość o fizyczną stronę tego przechowywania. Obecnie — na co autor zwraca uwagę — ulega szybkemu niszczeniu to, co jest związane z bazą materialno-techniczną.

Koniec XX w. zaznaczył się szybkim rozwojem technologii komputerowych oraz wejściem rozwiniętych krajów w epokę dokumentacji elektronicznej (s. 17). Powszechne stały się takie pojęcia, jak system zarządzania bazami danych, zautomatyzowany system informacyjno-wyszukiwawczy czy elektroniczne systemy zarządzania przedsiębiorstwami. Pojawiła się ogromna dokumentacja elektroniczna: ewidencyjna, finansowa, elektroniczne katalogi,

geograficzne systemy informacyjne itp. Ocenia się, że w drodze ekonomicznego rozwoju Rosji bardzo już liczne służby, banki, instytucje finansowe gromadzą dokumentację jedynie w formie elektronicznej. Właśnie elektronicznymi archiwami oraz elektronicznym obrotem dokumentów zajmują się w swym artykule W.I. T i c h o n o w oraz I.F. J u s z y n.

W dziale „Publikacje dokumentów” I.W. U s p i e n s k i j zamieszcza „Smutne wspomnienia” [o bolszewikach], powstałe w 1918 r., których autorem jest Siergiej Abramowicz Auslender, urodzony w 1886 r. w Petersburgu syn pary aktywnych działaczy partii „Narodnaja Wola”, późniejszy pisarz i współpracownik różnych rosyjskich periodyków. Podczas zawieruchy dwóch porewolucyjnych lat był pierwszym biografem admirała Kołczaka, przebywał i pisał do 1919 r. w Omsku, potem oddał się pracy pedagogicznej. Aresztowany w 1937 r. przez NKWD, zmarł w 6 lat później. Wspomnienia te wchodzią w skład zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojennego.

A.J. J e m i e l i n publikuje instrukcję dowódcy rosyjskiej eskadry na Oceanie Spokojnym kontradmirała A.A. Popowa z 15 VII 1863 r., skierowaną do komandorów okrętów wchodzących w skład tej eskadry. Inspiracją do ogłoszenia instrukcji była skomplikowana sytuacja międzynarodowa Rosji w Europie w tym czasie, polegająca na zaostrzeniu stosunków dyplomatycznych z Wielką Brytanią i Francją w związku z wybuchem na ziemiach polskich Powstania Styczniowego. Publikowany tekst znajduje się w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Floty Wojenno-Morskiej.

Część działu „Poszukiwania i odkrycia” poświęcono obchodom 200. rocznicy urodzin A.S. Puszkina, 16 lutego zaś miała miejsce konferencja „Materiały dotyczące Puszkina w archiwach Rosji”. A.D. prezentuje kilka fotografii ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Dokumentacji Filmowej i Fotograficznej, ukazujących przebieg różnych wydarzeń związanych z poetą, np. otwarcie XVIII Ogólnorosyjskiego Święta Puszkina w Michajłowskim w 1984 r. z udziałem jego prawnuka.

W dziale „Archiwa za granicą” Ł.W. Z a b a w s k a j a i I.W. K u z n i e c o w a wypowiadają się na temat archiwalnego prawodawstwa Wielkiej Brytanii oraz przedstawiają działalność brytyjskiego Archiwum Narodowego.

Wśród kilku pozycji działu „Krytyka i bibliografia” warto zatrzymać się chwilę nad komentarzem N.S. Z i e ł o w a do przewodnika po archiwaliach rodzinnych przechowywanych w centralnych archiwach Moskwy.

N u m e r 3 (1999) publikuje uchwały rządu Federacji Rosyjskiej z 15 III 1999 r. o federalnych archiwach państwowych, następnie zalecenia przedstawicieli Dumy Państwowej, skierowane do rządu, prezydenta, federalnych organów władzy wykonawczej, będące pokłosiem spotkania członków rosyjskiej Dumy oraz przedstawicieli władzy wykonawczej z pracownikami służby archiwalnej Rosji, na którym dyskutowano problemy zabezpieczenia, gromadzenia oraz udostępniania zasobu archiwalnego Federacji Rosyjskiej.

W związku z 200. rocznicą urodzin A.S. Puszkina R.W. O b c z i n n i k o w zamieszcza w dziale „Artykuły i komunikaty” obszerny artykuł o niecodziennej tematyce. Mianowicie autor porusza się śladami archiwalnych badań poety, który poszukiwał materiałów do pisanych przez siebie dzieł: Historia Piotra I oraz Historia Pugaczowa. O prowadzonych przez Puszkina pracach powiadomiony był sam car, bezpośrednio zaś wykorzystywanie materiałów archiwalnych umożliwiał mu minister wojny A.I. Czernyszew. Wiele potrzebnych akt znajdowało się w Archiwum Sztabu Generalnego. Obecnie zgromadzone przez Puszkina materiały i informacje przechowywane są głównie w Oddziale Rękopisów Instytutu Literatury Rosyjskiej Rosyjskiej Akademii Nauk i w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych. M.W. Ł a r i n,

nawiązując do artykułu W.A. J e r i e m c z e n k i z n u m e r u 1 (1999), kładzie nacisk na naukowy i organizacyjno-praktyczny aspekt doskonalenia systemu dokumentacyjnego dotyczącego zabezpieczenia funkcjonowania organów władzy Federacji Rosyjskiej. Natomiast M.Ł. G o ł u b i e w a omawia kolekcję kartograficzną Archiwum Państwowego Obwodu Twerskiego.

Jedyną pozycją działu „Publikacje dokumentów” jest edycja fragmentów młodzieńczych dzienników wybitnego geografa połowy XX w. Andrieja Aleksandrowicza G r i g o r i e w a (1883–1968), twórcy znanej szkoły naukowej oraz Instytutu Geografii Akademii Nauk ZSRR, z lat 1900–1905. Przygotowała ją J.R. K u r a p o w a, same dzienniki zaś znajdują się w zbiorach Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk.

W dziale „Poszukiwania i odkrycia” J.D. G r i Ń k o omawia dokumenty przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej, związane z działalnością zapomnianego dzisiaj, a istniejącego w latach 1919–1930 stowarzyszenia „Literacka willa”.

Szczególnie interesująca polskiego czytelnika wydaje się informacja G.W. R o m a n o w e j na temat zesłanych do Symbirsk uczestników Powstania Listopadowego. Autorka dotarła do materiałów archiwalnych dotyczących tego tematu w Państwowym Archiwum Obwodu Uljanowskiego.

Trzy pozycje działu „Wymiana doświadczeń” poświęcono pracy nad dokumentami byłych archiwów partyjnych. Kierujące Centralnym Archiwum Ruchów Społecznych Moskwy: W.W. N i k a n o r o w a oraz T.N. K o r s z u n o w a piszą o udostępnianiu dokumentów byłych organów partyjnych, natomiast Ł.S. A n d r i e j e w a zajmuje się oceną ważności i archiwalnego opisu różnych pism i podań obywateli, kierowanych do byłych partyjnych organów rejonu moskiewskiego.

Warto zwrócić też uwagę na artykuł A.S. D i e m u s z k i n a, nawiązujący do kwestii organizacji pracy z dokumentacją, o ograniczonym dostępie do niej.

Anna Wajs (Warszawa)

„STUDII Z ARCHIWNOJI SPRAWY I DOKUMENTOZNAWSTWA”. UKRAIŃSKI PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAŃ NAUKOWYCH ARCHIWISTYKI I ŹRÓDŁOZNAWSTWA, Kyjiw 1996, nr 1; 1997, nr 2; 1998, nr 3; 1999, nr 4.

Na Ukrainie rozpoczęto wydawanie rocznika naukowo-teoretycznego poświęconego zagadnieniom archiwalnym i dokumentoznawstwu. Materiały są zawarte w następujących działach: 1. Archiwistyka: historia i współczesność; 2. Teoria i metodyka archiwistyki; 3. Nauki źródłoznawcze; 4. Dokumentoznawstwo: historia, teoria, praktyka; 5. Przegląd zbiorów archiwalnych; 6. Dzieje instytucji państwowych; 7. Personalia; 8. Archiwistyka za granicą; 9. Publikacje dokumentów archiwalnych; 10. Bibliografia, recenzje, informacja.

T o m 1 (1996) otwiera tekst dra Wołodymyra L a c h o c k i e g o o problemach działalności Ukraińskiego Państwowego Instytutu Badań Naukowych Archiwistyki i Źródłoznawstwa, mianowicie o aktualizacji badań historycznych, rozpraw teoretycznych o nowoczesnych technologiach formowania i wykorzystania narodowych zasobów archiwalnych, wprowadzenia nowoczesnych technologii itp. Równocześnie autor podejmuje problem kształcenia specjalistów, działalności wydawniczej oraz współpracy z instytucjami naukowymi.

Artykuł dr Kateryny K l i m o w e j porusza problemy współpracy archiwów z muzeami w zakresie przechowywania dokumentów ze względu na ich specyfikę. W udostępnianiu pisemnych zabytków muzealnych korzystne są wydania naukowo-informacyjne.

Artykuł wspólny Galiny D a n i l c z e n k o, Tamary I b r a g i m o w e j, Tatiany K o n o w a ł o w e j, Dmytra M e s z k o w a, Oleny S a d o w s k i e j poświęcony został 75-leciu Państwowego Archiwum Obwodu Dniepropietrowskiego. Dyrektor Archiwum Zakarpackiego Mychajło D e l e g a n omawia problemy restytucji dokumentów w warunkach zakarpackich. Dr Irina M a t i a s z analizuje dzieje ukraińskich edycji archiwalnych okresu międzywojennego zbiorów archiwalnych i materiałów Centrum Badań Naukowych Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy im. W. Stefanyka we Lwowie. Natomiast prof. Jarosław K ł a k u r a pisze o fenomenie archiwistyki jako nauki, czyli systemie wiedzy naukowej, w aspekcie narodowym i międzynarodowym.

Natalia C a r i o w a na przykładzie zbioru dokumentów pergaminowych centralnego Państwowego Historycznego Archiwum we Lwowie analizuje warunki przechowywania, konserwacji i naukowego opracowania pergaminów.

Dr Georgij P a p a k i n zaczyna serię publikacji na temat teoretycznych kwestii archeografii ukraińskiej w działalności Archeograficznej Komisji Centralnego Zarządu Archiwalnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (1929–1930).

O działalności przedsiębiorstw i ich wpływie na modernizację techniczną Ukrainy w drugiej połowie XIX w. na podstawie zbiorów archiwów wschodnich i południowo-wschodnich Ukrainy pisze Nina K i s t r u s k a.

Dr Siergiej K u l e s z o w w artykule *Dokumentalne źródła informacji naukowej obiektem badań informatyki* analizuje historię problematyki badań źródeł dokumentalnych w aspekcie informacji naukowej ze względu m.in. na pracę polskich uczonych Jana Muszkowskiego i Marii Dębowskiej.

Artykuł dra Michała L a r i n a *Główne etapy rozwoju repertoriów w Rosji* jest poświęcony historii repertoriów od XV aż do początków XIX w. Obok wykazu zabytków z lat dwudziestych XX w. omówiono reguły dokumentowania działalności nowego systemu państwowego w Rosji. Artykuł wydrukowano w języku rosyjskim.

W dziale „Historia instytucji, stowarzyszeń itp.” umieszczono artykuł dr Walentyny S z a n d r y, *Do historii Kijowskiego Generał-Gubernatorstwa. Nastanowy D.G. Bibikowa*. Z kolei Wiktoria R i e z n i k o w a i Walentyna P i k i n a przypominają zagadnienia ceł na Ukrainie z lat 1917–1934 na podstawie dokumentów Państwowego Archiwum Okręgu Charkowskiego.

Dr Omelian D o w g a n y c z opisuje unikatowy zbiór dokumentów dotyczących nielegalnego przekraczania granicy z Zakarpacia do ZSRR w latach 1939–1941 w zasobie Państwowego Archiwum Zakarpackiego.

Cerkiewno-parafialny latopis Bogorodzickiej cerkwi (1897–1926) to tytuł referatu Liubowi Z a d n i p r o w s k i e j i dra Aleksandra Z a d n i p r o w s k i e g o, w którym obraz cerkwi wiejskiej i jej parafii w Donbasie w końcu XIX i początkach XX w. podany jest w kontekście historycznym.

Wybitnemu ukraińskiemu uczonemu, działaczowi społeczno-politycznemu Iwanowi Ogijence (metropolita Ilarion) poświęca swój artykuł dr Wolodymyr L a c h o c k i p t. *Nieznane dokumenty o życiu Iwana Ogijenki* (na podstawie materiałów Ukraińskiego Państwowego Uniwersytetu w Kamieńcu Podolskim).

Dr Iryna W o j c e c h i w s k a zwraca uwagę na archiwoznawcze badania prof. Wolodymyra Ikonnikowa, jednego z pierwszych akademików ukraińskich, autora fundamentalnej pracy *Opyt ruszkoj istoriografii* t. 1–2, gdzie podał definicję terminu „archiwum” oraz charakterystykę zbiorów archiwalnych Lwowa, Warszawy, Krakowa, Poznania, archiwów włoskich, austriackich, saskich, pruskich, szwedzkich, duńskich, brytyjskich i in. Artykuł

Irina Antonienko poświęcony został organizacji sieci archiwalnej w Republice Federalnej Niemiec.

Dr Aleksandr Kowalenko podaje publikację nie znanej dotąd pracy ukraińskiego historyka Pawła Fiedorienki o archiwach szlachty czernihowskiej. Prof. Ruslan Pryngi aspirant Dmytro Burim publikują nieznanne listy historyka ukraińskiego Dmytra Doroszenki dotyczące losów działacza emigracji ukraińskiej Ewgena Wyrowogo z lat 1936–1939, tj. warszawskiego okresu jego działalności.

Rubryka informacyjno-bibliograficzna zawiera recenzje prof. Marka Warszawskiego z pracy G.W. Boriaka, *Nacjonalna archiwna spadszczyzna Ukrainy ta derżawnyj rejestr „Archeograficzna Ukrainika”* (1995); dr Tamary Gurtowenko, *Konstanty — archiwistom* („Konstanty” — almanach badań socjologicznych, założony 1992 r. w Chersoniu); dr Larysy Korogod, *Nowyj napriam w suchasnomu gruszewskoznawstwi* (W. Prystajko, J. Szapował, *Mychalo Gruszewski i GPU-NKWD. Tragiczne desiatylittia: 1924–1934*, 1996).

Tom 2 (1997) otwiera artykuł Zacharii Sendaika, *Zasady naukowego gromadzenia dokumentów prywatnych w archiwach państwowych opracowane przez archiwistów Ukrainy*. Tekst zawiera zarys dziejów gromadzenia dokumentów prywatnych od 1920 r. i propozycję trzech głównych zasad: stworzenie bazy prawnej i normatywnej, opracowanie zasad naukowych i metodycznych wykonania tych zadań, organizacja i rejestracja dopływów.

Liubow Dubrowina, Olga Stiepczenko, *Koncepcja narodowego i bibliotecznego fondu „Ukrainika” — historia utworzenia i rozwoju*. Sprecyzowano tu treść dokumentów określanych terminem „archiwalne i rękopiśmienne ukrainika” i naświetlono tło historyczne problemu (1919–1992).

Artykuł dyskusyjny Igora Kisielowa (Rosja, Moskwa) *O automatyzacji w systemie informacyjnym archiwum* zachęca do poznania istoty technologii informacyjnych. Problemom dopływu do archiwów dokumentacji zgromadzeń społecznych poświęcony jest artykuł Nadii Mielnikowej.

Aktualnym zagadnieniem historii nowożytnej poświęcony jest artykuł prof. Michaiła Akulowa, Olgi Grankinowej i dra Dmytra Omelczuka, *Archiwalno-sądowe sprawy represjonowanych (20–50 lata) jako źródło historyczne: metodyka wykorzystania*.

Problemom wykorzystania materiałów chemicznych do restauracji dokumentów poświęcony został artykuł Lidii Kaczaniewskiej, akademika Fedora Owczarenki i dra Anatolija Szurubury. Ten sam temat porusza artykuł dra Wiaczesława Banasiukiewicza i dra Władimira Priwałowa (Rosja, Moskwa), poświęcony dorobkowi naukowemu Rosyjskiego Naukowo-Badawczego Instytutu Dokumentoznawstwa i Archiwistyki w dziedzinie zabezpieczania dokumentów.

Dr Wolodymyr Lachocki kontynuuje szkic biograficzny I. Ogijenki w artykule *Spuścizna bibliograficzna Iwana Ogijenki*, a Ludmiła Srelczuk pisze o mało znanych źródłach do badań historycznych trzeciej fali emigracji ukraińskiej.

Tatiana Kowal omawia czasopisma z lat dwudziestych z zasobów archiwalnych. Temat związków archiwalno-bibliecznych kontynuuje Natalia Marczenko pisząc o rezultatach badań w archiwach i bibliotekach nad wydawnictwami dla dzieci na Ukrainie w latach 1917–1932.

Z dniem 1 VII 1995 r. na Ukrainie wprowadzono urzędowy wykaz terminów i definicji archiwalnych, chociaż treść tego standardu wymaga jeszcze krytycznej analizy i pracy nad następną redakcją. Tym sprawom poświęcony jest artykuł Siergieja Kuleszowa.

Historię Archiwum Państwowego w Charkowie w latach dwudziestych ukazuje artykuł dra Siergieja Borysiewicza. Szeroki temat ukrainików za granicą opracowywany jest

na bazie materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Armenii, tj. materiałów zespołu H. Oganesian. Borys M a l i n o w s k i poświęca artykuł badaniom nietypowego tematu dyslokacji wojska niemieckiego i austriacko-węgierskiego na Ukrainie z czasów UNR w dokumentach zakładów państwowych UNR i Państwa Ukraińskiego. Dla restauratorów, krajoznawców oraz archiwariuszy przydatny będzie artykuł doc. Aleksandra Leibfreida o nowych materiałach z historii architektury miasta Charkowa.

Dla przypomnienia młodszym czytelnikom przygotowano rozprawę Tatiany P a s t u s z e n k o i Maryny S z e w c z e n k o o losach ukraińskich gasterbeiterów z lat 1941–1945 na podstawie materiałów z Muzeum Narodowego.

Oleksandrowi Hruszewskiemu — bratu wybitnego historyka — poświęcony został artykuł dr Iryny M a t i s z; 115. rocznicy urodzin wybitnego historyka-źródłoznawcy, archiwisty Wadimira Lwowicza Modzelewskiego dotyczy artykuł Oksany K o w a l. Iwan B u t y c z opowiada o jednym z twórców sieci archiwalnej na Ukrainie Semionie Daniłowiczu Pilkiewicz (z okazji stulecia urodzin).

Natalia C h r i s t o w a poświęciła swój przegląd Instytutowi Nauki Archiwalnej w Mariborze — MIAN, International Institute for Archival Science (IIAS).

W roczniku umieszczony jest *Międzynarodowy standard opisu archiwalnego*, część ogólna (*General International Standard Archival Description ISAD (G)*) w tłumaczeniu na ukraiński Witalija i Katieriny Seliwerstowych ze wstępem dr. K. Seliwerstowej na temat zastosowania w praktyce ISAD (G) — 1994 i adaptacji ukraińskich metod opisu archiwalnego. Mało znany dokument z dziejów górnictwa w Donbasie publikuje Nina K i s t r u s k a.

T o m 2 zamykają recenzje prof. Oresta M a c i u k a, *Nowe słowo w ukraińskiej nauce* (W. Czyszko, *Bibliografistyka jak galuz historycznej nauki: historiografia ta metodologia*) i dr Ewgenii S z a t a l i n o j i, *Dosлідження історичної правди нашої минавшини* (Z. Licholobowa, *Stalinskij totalitarnyj reżym ta polityczni represji kinca 30-ch rokiw w Ukraini (perewazno na materiałach Donbasu)*).

T o m 3 (1998) rozpoczyna *Dekret prezydenta Ukrainy* Leonida K u c z m y z 30 X 1998 r. *Pro Den praciwnykiw archiwnych ustanow*, na mocy którego na Ukrainie wyznaczono Dzień Archiwistów w dn. 24 grudnia.

Osnowni položennia koncepcji komputeryzacji archiwnoji sprawy w Ukrainie prof. Liubow D o b r o w i n o j i wyznaczają główne kierunki wykorzystania i obiegu społecznego informacji dokumentalnej.

O koncepcji wykształcenia poddyplomowego archiwistów ukraińskich traktuje projekt, proponowany przez dr Irynę M a t i a s z, prof. Jarosława K a l a k u r ę, dra Wołodymyra Ł o z i c k i e g o i dr Katerynę S e l i w e r s t o w ą. Temat wykształcenia archiwalnego podejmuje też artykuł dra Walerija T e r n o i dr Natalii G o n c z a r o w e j. Dr Iryna M a t i a s z rozpatruje natomiast dzieje wykształcenia archiwalnego na Ukrainie w latach 1918–1927.

Swietłana K o n o n e n k o dokonuje przeglądu etapów rozwoju archiwistyki na Czerkaszczynie. O unikatowym kompleksie archiwum, muzeum i biblioteki Centralnego Państwowego Archiwum Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy i gromadzeniu jego zasobów mowa jest na s. 46–50.

Dr Wołodymyr Ł o z i c k i podkreśla znaczenie spuścizny dokumentalnej w artykule poświęconym narodowemu zasobowi archiwalnemu jako części ogólnokrajowych zasobów informacyjnych. Rozważania o periodyzacji historii Ukrainy przedstawił prof. Stanisław K u l c z y c k i.

Zagadnienia kontroli mikrobiologicznej powietrza w świetle badań w centralnych państwowych archiwach ukraińskich ukazują wyniki badań dr Oleny Wołodinoj, dra Anatolija Szurubury, dra Sergieja Reszetnikowa i Liubow Szewczenko.

Dr Mykola Melczenko, Liubow Zatokai i Larysa Degtjarenko podają ciekawe propozycje programu restauracji i konserwacji dokumentów okresu niestabilnych warunków ekonomicznych lat 1917–1921. O metodach przechowywania dokumentów piszą dr Iryna Skobeci i dr Galina Nowikowa. Cykl artykułów poświęconych dokumentom papierowym zamyka artykuł prof. Oresta Maciuka, *Istorija paperu jak specialna istoryczna dyscyplina*.

Artykuł dra Georgija Papakina kontynuuje temat z t. 1 o teoretycznych zagadnieniach archeografii ukraińskiej w działalności Archeograficznej Komisji Centralnego Urzędu Archiwalnego USRR w latach 1929–1930. Ljudmyla Strelczuk pisze o przyczynach trzeciej fali emigracji ukraińskiej w latach 1939–1946. Komunikat Oleny Zagoreckiej powstał w rezultacie ankietowania pracowników ministerstw i komitetów państwowych Ukrainy na temat problemów pracy kancelaryjnej.

Dr Walentyna Szandra analizuje akty prawodawcze Rosji jako źródło do historii Noworosyjskiego Generalnego Gubernatorstwa. Cykl o historii Archiwum Państwowego Obwodu Chmielnickiego kontynuuje Sergij Borysiewicz (t. 2; 90–100).

Nie znane fakty z dziejów tworzenia państwowości, a ściślej — roli Iwana Ogijenki — podaje dr Wołodymyr Lachocki na podstawie zespołu archiwalnego Głównego Pełnomocnika UNR na Podolu.

Liubomira Bójcun poświęca swój przegląd zespołu archiwalnego *Duchownyj Sobor Poczajiwskojj Lawry* (f. 258, op. I-3, jedn. 8213) jednemu z najcenniejszych zbiorów Archiwum Państwowego Obwodu Tarnopolskiego.

Blok przeglądów zespołów osobistych i biogramów otwiera artykuł Mykoly Kriaczka o tragicznym losie poety Waleriana Poliszczuka (stulecie urodzin). Bogatej spuściznie twórczej akademika architektury O. Beketowa, omówionej na podstawie zespołu osobowego w Centralnym Państwowym Archiwum Naukowo-Technicznym Ukrainy, poświęcony jest przegląd archiwalny Oleny Balysewoj. Przegląd dokumentów M. Danki w Centralnym Państwowym Archiwum obwodu Sumskiego, autorstwa Ljudmyli Kuzmenko, zapoznaje z życiem i twórczością tego pisarza, dziennikarza, tłumacza, krajoznawcy i poety, którego spuścizna oczekuje na badaczy i wydawców.

Osoba Dmytra Jawornickiego (1855–1940) jest dobrze znana badaczom historii Ukrainy. Pisze o nim jako o archiwście dr Świetlana Abrsimowa. Natomiast o działalności W.O. Romanowskiego jako archiwoznawcy pisze Iryna Maga.

50-lecie Międzynarodowej Rady Archiwów poświęcony jest komunikat prof. Jewgienija Starostina (Moskwa, Rosja); jego referat wygłoszony na sesji podany jest w tłumaczeniu na język ukraiński.

Prof. Peter-Johannes Sczuler (Poczdami, Niemcy) publikuje swój referat z konferencji archiwistów kościelnych na Węgrzech (Nyiregyhaza, 1997 r.), traktujący o opracowaniu elektronicznym, zabezpieczeniu i konserwacji dokumentów oraz możliwościach ich wykorzystania (z niemieckiego tłumaczył Fedir Kula, opracował do druku Mychajlo Deligan).

Archiwistykę za granicą reprezentuje artykuł Natalii Christwowej o zasobach i organizacji sieci archiwalnej w Turcji.

Dr Iwan Butycz publikuje list ostatniego koszowego atamana zaporoskiego Petra Kałnyszewskiego z 11 X 1771 r., przechowywany w Muzeum Pyriatyńskim. Dr Oleksandr

K o w a l e n k o ogłasza rękopis studium historyka-archiwisty czernihowskiego P. Fedorenki (1880–1962) o Archiwum Miloradowiczów.

Prof. Rusłan P y r i g i dr Igor C e p e n d a publikują niewielki zbiór korespondencji Nikity Chruszczowa o sprawach przesiedleń Ukraińców i Polaków w latach 1944–1946. Osoba Iwana Ogijenki w korespondencji prywatnej jego współczesnych występuje w publikacji dr Jewgeniji S o c h a c k i e j. Doc. Galina M y l e n k a ujawnia tragiczne losy reformatora teatru ukraińskiego Lesia Kurbasa (1887–1937) analizując archiwalia śledstwa w jego sprawie.

Ars discernendi vera ac falsa — tak brzmi tytuł wspólnej recenzji prof. Oresta Maciuka, Natalii Cariowej, Niny Szestakowej i Wasylija Kmetia, z uwagami krytycznymi na temat nowych podręczników paleografii. W dziale recenzji zamieszczono ponadto: N. P a w l o w s k a, *I choć odna archiwna dobirka ukrainizacji ne robyt...* (*Ukraiinizacja na Czernihowszczyźnie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. Dobirka dokumentów*, 1997); A. G o l o w k o, *Istorijska Charkiwskiego miskogo samowriaduwannia w osobach: swidczat dokumenty Derżawnogo Archiwu Charkiwskoji oblasti* (A.N. G o l o w k o, L.P. D o b r e l i a, W.W. P i k i n a, A.K. J a r m y s z, *Wo gławe goroda*, Charkow 1998); I. B u t y c z, *Storinki wijskowego nekropolia staroji Odesy (Stranicy wojennogo nekropola staroj Odiessy. Biograficzeskij spravocznik*, wyd. I.W. D y w n y j, 1996); Lidia T a r a n, *Nowa biobibliograficzna pracia (Aleksiej Iwanowicz Markewicz (1947–1903): biobibliograficzeskij ukazatel*, 1997); I. D y w n y j, *Krajoznawcza istoria Krymu: w poszukach syntetycznosti* (A.A. Nepomniaszczij, *Oczerki razwitija istoriczeskogo krajewedenija Kryma w XIX — naczale XX weka*, 1998); I. B u t y c z, *Piwdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia (Piwdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia, Zapyski naukowo-doslidnyckoj laboratoriji istorji Piwdennoj Ukrainy ZDU*, wyd. 1, 2, 1995).

O zacieśnieniu współpracy archiwistów Ukrainy i Węgier informuje dyrektor Archiwum Zakarpackiego Mychajlo D e l e g a n. Olena P a w l o w a pisze o działalności kulturotwórczej Archiwum-Muzeum Ukrainy: prezentacji dokumentów pisarki i malarki z Brazylii pochodzenia ukraińskiego Wiry Wowk (Sielanskoj) i o wystawie archiwalnej dotyczącej słynnego działacza kulturalnego Ukrainy, tłumacza Homera Borysa Tena (Mykoły Chomiczewskiego). Mychajlo C h o d o r o w s k i informuje o odznaczeniu poświęconym pamięci archiwisty, archeologa i historyka Wolodymyra Antonowicza.

W związku z wydaniem pierwszego ukraińskiego słownika terminologicznego archiwistyki dr Kateryna S e l i w e r s t o w a i Maksym S a w c z e n k o jako członkowie zespołu autorskiego poddają pod dyskusję pierwszą próbę takiego wydania, zapraszając równocześnie archiwistów do wypowiedzania uwag.

Na liczne prośby czytelników „Studiów” podano prawidłowe skróty nazw archiwów państwowych Ukrainy i „legendę archiwalną”, przygotowane przez dr Irynę M a t i a s z.

T o m 4 (1999) poświęcony jest 5-leciu Ukraińskiego Państwowego Instytutu Badań Archiwistyki i Źródłoznawstwa, którego działalność przedstawia artykuł dyrektora Instytutu dra Wolodymyra L a c h o c k i e g o.

Tom otwierają gratulacje wicepremiera Ukrainy W. S e m i n o z e n k i, naczelnika Głównego Zarządu Archiwalnego Ukrainy Rusłana P y r o g a i patriarchy kijowskiego Filareta i innych osobistości i instytucji. Osobne podziękowania złożono organizatorom i twórcom Instytutu oraz współpracownikom aktywnie uczestniczącym w przygotowaniu publikacji.

Kronika działalności Instytutu (1994–1999), spis prac drukowanych Instytutu — monografii, podręczników, słowników, zbiorów prac naukowych, bibliografii, wytycznych metodycznych, wydań seryjnych — razem 41 pozycji — uzupełniają materiał rocznicowy.

O organizacji archiwistyki ukraińskiej, jej tendencjach, sposobach modernizacji w związku z koncepcją wypracowania modelu przyszłościowego systemu archiwalnego XXI w. mowa jest w artykule Wolodymyra L a c h o c k i e g o i Kateryny S e l i w e r s t o w e j.

Anatolij S z u r u b u r a pisze o nowych standardach ukraińskich zmierzających do ochrony dokumentów narodowego zasobu archiwalnego Ukrainy.

O kształceniu specjalistów archiwalnych w Uniwersytecie Narodowym im. T. Szewczenki i Uniwersytecie Narodowym Kultury i Sztuki piszą prof. Jarosław K a l a k u r a i Mychało D o w b y s z c z e n k o. Natalia G o n c z a r o w a zwraca uwagę na management informacyjny oraz wykształcenie fachowych archiwistów. Larysa S k r y c k a podejmuje śmiało problem poszukiwania i zbierania przekazów dokumentacyjnych w strefie Czernobyla.

Walka z pleśnią dokumentów archiwalnych jest w centrum uwagi uczonych. Ten problem, po analizie stanu mikrobiologicznego dokumentów z centralnych państwowych archiwów ukraińskich, podjęto we wspólnym artykule kilku autorów (s. 70–74).

Blok źródłoznawczy otwiera artykuł Mychajła C h o d o r o w s k i e g o o źródłach do dziejów masonerii na Ukrainie w drugiej połowie XVIII w.; ten jeszcze nie opracowany temat został podjęty na podstawie materiałów z archiwów Kijowa i Lwowa, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych, Centrum Przechowywania Kolekcji Historyczno-Dokumentalnych Rosyjskiej Biblioteki Państwowej oraz Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej (Warszawa).

O rozwoju powojennej ukraińskiej archeografii w uczelniach akademickich i archiwach pisze Maksym S a w c z e n k o.

Filozoficzny aspekt w badaniach biografii na podstawie źródeł archiwalnych demonstruje artykuł Wadyma S k u r a t o w s k i e g o, *Biografia jako kategoria kultury*. Gruntowne badania dra Wolodymyra K a c z k a n a o życiu i działalności Illji Kokorudza prezentuje obszerny artykuł.

Obecnemu stanowi i perspektywom rozwoju ukraińskiego dokumentoznawstwa poświęcony został artykuł dra Sergieja K u l e s z o w a. O definicji pojęcia dokumentu pisze Galina S z w e c o w a - W o d k a. Anatolij M a n k o w s k i daje krótką informację o systemie zabezpieczenia udostępnianych dokumentów.

W bloku materiałów do historii zakładów, stowarzyszeń i spółek przedstawione są badania dr Walentyny S z a n d r y o Małorosyjskim Generał-Gubernatorstwie (1802–1856), mgra Dementija B e l o g o o statutach ukraińskich organizacji społecznych Chersońszczyzny (1917–1918), dr Larysy R e w y o działalności Komisji piśmiennictwa staroukraińskiego, akademika Mykoly Ż u l i n s k i e g o i dra Sergieja G a l c z e n k i o autografach pisarzy ukraińskich w Instytucie Literatury im. T. Szewczenki, Oleksandra P s z e n n i k o w a o Archiwum Państwowym Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Nadiji P l a t o n o w o j o dziejach i stanie obecnym Państwowego Archiwum MSW Ukrainy; Grygorija B u g e r y o Archiwum Państwowym Ministerstwa Obrony Ukrainy.

Dr Iryna W o j c e c h i w s k a przedstawia przegląd archiwalny zespołu osobowego akademika W. Ikonnikowa ze zbiorów Instytutu Rękopisów Centralnej Biblioteki Naukowej im. W. Wiernadzkiego. Mykoła K r i a c z o k analizuje zbiór spuścizny Grygorija Kosynki represjonowanego poety i Tamary Moroz-Strilec (żony poety) w Centralnym Państwowym Archiwum Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy .

O zakarpackiej spuściznie archiwalnej Pawła Skoropadzkiego z początków lat dwudziestych — czterdziestych XX w. w związku z 60-leciem Zakarpackiej Ukrainy pisze Georgij P a p a k i n. Zinaida J a n e n k o poświęca swój artykuł zaginionym aktom z zespołów

osobowych w Archiwum Połtawskim w czasie II wojny światowej. Temat wojny kontynuuje Walentyna Smirnowa, analizując dzienniki partyzanckie ze zbiorów Muzeum Narodowego dotyczących historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej lat 1941–1945.

Hoc erat in fatis — tak brzmi zbiorczy tytuł bloku materiałów poświęconych pamięci Oresta Maciuka (24 VI 1932–17 VII 1999) — wybitnego archiwisty, historyka, badacza papiernictwa i znaków wodnych, dyrektora Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie. Tom zawiera artykuły wspomnieniowe autorstwa Natalii Cariowej i akademika Jarosława Isajewicza, wykaz publikacji O. Maciuka, wspomnienia kolegów, artykuł *in memoriam*: *Venite, adoremus* dra Wolodymyra Lachockiego. Zamieszczono też specjalne zarządzenie Głównego Zarządu Archiwum Ukrainy z 26 XII 1999 r. o uwiecznieniu pamięci Oresta Maciuka.

O działalności instytutów archiwistyki w Rosji i Białorusi piszą dyrektorzy instytutów Michail Lariń i Władimir Fiedosow. Dr Kateryna Klimowa opisuje historię archiwum Kijowskiego Konsystorza Duchownego w XVIII w. i zamieszcza instrukcję archiwalną.

Akademik Wolodymyr Sergijczuk przeprowadza krótką analizę niektórych ukrainików ze zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie.

Iryna Matiasz pisze o zespole osobowym Wolodymyra Mijakowskiego i publikacji (pośmiertnej) W. Modzelewskiego i W. Mijakowskiego o stanie i pracy archiwalnej Konsystorza z lat 1768–1773. Mykoła Czaban omawia nie znane dotychczas materiały biograficzne wybitnego historyka ukraińskiego Wasyla Bidnowa.

W dziale recenzji: dr Siergiej Kuleszow omawia prace z dziedziny dokumentoznawstwa: J.I. Palech, *Dokumentacyjne zabezpieczenia uprawlinnia* (1997); G.M. Szwecowa-Wodka, *Typologia dokumenta* (1998); N.N. Kusznarienko, *Dokumentowiedienije* (1997); dr Iryna Matiasz i Kostantyn Nowochatski, *Perszuj nacjonalnyj biloruskij pidrucznik z archiwoznawstwa*; Anatolij Burawczenkow i Jewgen Stukanow, *Znanyj i neznanyj akademik W. Ikonnikow*, a także Petr Redka, *Nacjonalni tradyciji derzawotworennia: koncepcii, idei ta realii*; M.S. Karmazin, *Ideja derzawnosti w ukrajskij politycznij dumci (kinec XI — poczatok XX stolittia)*, Kyjiw 1998; recenzja pracy Wiktorii Reznikowej i Siergieja Kudelka, *Knyga, szczo posłużył dobriju pamjati Charkiwskoj duchownoji szkoly*.

„Kronika” informuje o konferencji naukowej młodych badaczy, zorganizowanej z inicjatywy Stowarzyszenia Archiwistów Ukrainy w dniach 21–22 IX 1999 r., której celem było włączenie młodzieży do udziału w priorytetowych tematach badań archiwoznawczych, historii archiwistyki oraz rozszerzeniu wykorzystania informacji archiwalnej (Natalia Christowa). Olena Pawlowa pisze o wystawie archiwalnej poświęconej poecie i dramaturgowi Jewgenowi Pluźnikowi w Centralnym Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki.

Rozdział poświęcony jubilatowi otwiera artykuł Oleny Zagoreckiej napisany dla uczczenia zasług Iwana Butycza, wybitnego historyka, archiwisty, archeografa. Sylwetka Kateryny Seliwerstowej, kierowniczkii działu teorii i metodyki gromadzenia narodowego zasobu archiwalnego w Instytucie Archiwistyki, Źródłoznawstwa i Dokumentoznawstwa jest tematem artykułu Ludmiły Fedorowej. *In memoriam* wybitnego archiwisty Zacharii Sendyka (1937–1999) napisał Mykoła Krizak.

„Studia” kontynuują tradycyjną rubrykę odpowiedzi na zapytania czytelników: dr Georgij Papan popularyzuje używanie skrótów terminologii archiwalnej.

Cztery tomy „Studiów” wyróżniają się ładną szatą graficzną, dobrą jakością druku oraz przemyślanym wyborem ilustracji. Na końcu każdego tomu umieszczone są informacje

---

o autorach. Tom 4, jako rocznicowy, zamieszcza zdjęcia pracowników Instytutu Archiwistyki, Dokumentoznawstwa i Źródłoznawstwa. Rocznik ten jest dobrym propagatorem współczesnej archiwistyki z szeroką perspektywą na przyszłość.

Natalia Cariowa (Lwów)

PAŃSTWOWA SŁUŻBA ARCHIWALNA W LATACH 1997–1999*

Archiwa państwowe podległe naczelnemu dyrektorowi archiwów państwowych działają na podstawie *Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*. Ich sieć na koniec 1997 r. tworzyły 3 archiwa o charakterze centralnym i 29 archiwów państwowych z 58 oddziałami zamiejscowymi. W następnym roku uległy likwidacji oddziały AP w Opolu — w Brzegu i Nysie i Oddział w Tarnowskich Górach AP w Katowicach. W 1999 r. zniesiono Oddział w Grudziądzu AP w Toruniu.

Urząd naczelnego dyrektora archiwów państwowych sprawowała doc. dr hab. Daria Nałęcz. Na mocy *Ustawy z dnia 9 lipca 1999 r. o zmianie ustawy o działach administracji rządowej i niektórych innych ustaw* naczelny dyrektor archiwów państwowych — podlegający dotychczas ministrowi edukacji narodowej — został podporządkowany ministrowi kultury i dziedzictwa narodowego. Z dniem 1 IV 1997 r. prezes Rady Ministrów powołał dra Andrzeja Biernata na stanowisko dyrektora generalnego NDAP, z jednoczesnym odwołaniem przez ministra edukacji narodowej ze stanowiska zastępcy naczelnego dyrektora AP. Z dniem 1 IX 1997 r. minister edukacji narodowej powołał dra Władysława Stępniaaka na stanowisko zastępcy naczelnego dyrektora AP. Z końcem 1997 r. przeszedł na emeryturę wieloletni zastępca naczelnego dyrektora AP mgr Edward Frącki.

Naczelny dyrektor archiwów państwowych w 1997 r. powołał dra Zygmunta Partykę na stanowisko dyrektora AP w Katowicach, powierzył pełnienie obowiązków dyrektora Archiwum Głównego Akt Dawnych drowi Hubertowi Wajsovi (który w następnym roku objął to stanowisko) oraz powierzył mgr Małgorzacie Sobuń pełnienie obowiązków dyrektora AP w Elblągu z siedzibą w Malborku. W 1998 r. mgr Krzysztof Pątek został dyrektorem Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, mgr Ryszard Wojtkowski dyrektorem AP m.st. Warszawy, mgr Piotr Zawilski dyrektorem AP w Piotrkowie Trybunalskim, a mgr Jerzy Zieleniewski dyrektorem AP w Białymstoku. Ponadto dr Tadeusz Dzwonkowski przystąpił do pełnienia obowiązków dyrektora AP w Zielonej Górze (a w następnym roku objął to stanowisko). W 1999 r. naczelny dyrektor powołał mgra Bogusława Bobusię na stanowisko dyrektora AP w Przemyślu oraz powierzył drowi Krzysztofowi Strykowskiemu pełnienie obowiązków dyrektora AP w Poznaniu, a mgrowi Markowi Kietlińskiemu — obowiązków dyrektora w Białymstoku.

Naczelny dyrektor archiwów państwowych brał udział w pracach legislacyjnych centralnych organów administracji państwowej. W latach 1997–1999 wydał opinie do 31 projektów ustaw i rozporządzeń. Zgłoszone uwagi dotyczyły przede wszystkim organizacji i zakresu działania archiwów państwowych (m.in. wznowienia nadzoru nad jednostkami samorządowymi),

---

* Sprawozdanie opracowane na podstawie materiałów przygotowanych zespołowo w NDAP i COIA.

sposobu postępowania ze szczególnymi rodzajami dokumentacji, w tym zwłaszcza zasad i okresów ich przechowywania, wartościowania, udostępniania oraz przekazywania do archiwów państwowych. W dyskusjach nad unormowaniami reformującymi samorządy i administrację rządową, naczelny dyrektor opowiedział się za utrzymaniem dotychczasowej scentralizowanej struktury sieci archiwów państwowych. W odniesieniu do zagadnień własnościowych podkreślał, że uregulowania prawne wyłączyły materiały archiwalne spod działania ustawy reprivatyzacyjnej.

Ponadto naczelny dyrektor kierował przygotowaniem projektu ustawy *Prawo archiwalne*, mającej zastąpić obowiązującą obecnie *Ustawę z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, której liczne przepisy nie odpowiadają realiom społecznym, prawnym i gospodarczym, ukształtowanym po 1989 r. Prace nad przygotowaniem ustawy zostały wznowione z początkiem 1998 r. Kolejna wersja projektu, po wykorzystaniu uwag nadesłanych przez archiwa państwowe (w tym także wyodrębnione) oraz środowiska naukowe (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), została przesłana przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych 15 grudnia ministrowi edukacji narodowej do dalszych prac legislacyjnych. Do zasadniczych cech projektu należy wprowadzenie kategorii **publicznego zasobu archiwalnego** (wraz z kategorią **zasobu prywatnego**). Wynika to z założenia, że specjalnej ochrony prawnej — ze względu na potrzebę zachowania dokumentarnej spuścizny społeczeństwa — wymagają archiwalia powstające w sferze życia publicznego. Stanowi to istotną odmianę w porównaniu z ustawą z roku 1983, która — nominalnie obejmując ochroną cały narodowy zasób archiwalny — zajmuje się w praktyce jedynie zasobem państwowym, co w zmieniającej się rzeczywistości poważnie ogranicza zasięg stosowania prawa archiwalnego. Projekt ustala ponadto nową definicję wiecejście przechowywanych materiałów archiwalnych, szerzej uwzględniającą zróżnicowane formy zapisu informacji, w tym zwłaszcza upowszechnianie się dokumentów elektronicznych.

W 1999 r. procedurze uzgodnień międzyresortowych poddano projekt ustawy *Prawo archiwalne*. W lipcu Ministerstwo Edukacji Narodowej zorganizowało konferencję, w której wyniku dokonano dalszych uściśleń tekstu. Następnie jednak, w wyniku zmian w *Ustawie o działach administracji rządowej*, naczelny dyrektor archiwów państwowych został podporządkowany ministrowi kultury i dziedzictwa narodowego. Spowodowało to zahamowanie prac nad projektem *Prawa archiwalnego*.

Wielokrotne wprowadzanie do *Ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach* cząstkowych zmian, wynikłych z uchwalania innych ustaw, zagroziło jej spójności. Z tego względu naczelny dyrektor archiwów państwowych przygotował projekt nowelizacji regulującej zasadnicze kwestie związane z działalnością archiwów państwowych. Usprawnione zostało zatwierdzanie przepisów kancelaryjno-archiwalnych, zliberalizowano — poprzez zniesienie okresu karencyjnego (30 lat) oraz zniesienie odrębnej procedury dla cudzoziemców — reguły udostępniania materiałów archiwalnych, dostosowano obszar działania archiwów państwowych do zmian wynikłych z nowego podziału terytorialnego państwa, a także określono zasady pozyskiwania — w formie środków specjalnych — dodatkowych funduszy na poprawę warunków przechowywania, zabezpieczania i udostępniania materiałów archiwalnych.

Naczelny dyrektor w latach 1997–1999 wydał 50 zarządzeń. Dotyczyły one m.in. zasad prowadzenia ewidencji oraz mikrofilmowania zasobu archiwów państwowych, zasad przejmowania i opracowania akt stanu cywilnego, ochrony zbiorów danych osobowych przetwarzanych w COIA, przygotowania projektu unormowań w sprawie profilaktyki konserwatorskiej i konserwacji właściwej materiałów archiwalnych, organizacji i kryteriów

zakupu archiwaliów, ustalenia praw i zakresu obowiązków zastępców naczelnego dyrektora, a także organizacji archiwów państwowych. Na szczególną uwagę zasługuje nadanie nowych statutów 19 archiwom.

Decyzją naczelnego dyrektora w 1999 r. została powołana komisja do opracowania projektu dostosowania sieci archiwalnej do nowej organizacji terytorialnej administracji publicznej. Po analizie wniosków z prac komisji naczelny dyrektor podjął decyzję o utrzymaniu dotychczasowej struktury archiwów państwowych, jednakże z modyfikacjami, które uwzględniają nowe podziały administracyjne.

Rada Archiwalna — organ doradczy naczelnego dyrektora — odbyła w 1997 r. jedno posiedzenie. Omawiano sprawozdanie z działalności archiwów państwowych w roku poprzedzającym. Zebrani wysłuchali ponadto informacji naczelnego dyrektora o skutkach powodzi, która w lipcu 1997 r. dotknęła archiwa Polski południowo-zachodniej. Zostało też dokonane podsumowanie działalności Rady Archiwalnej, gdyż było to ostatnie posiedzenie w kadencji 1995–1997.

Na wniosek naczelnego dyrektora został w 1998 r. powołany przez ministra edukacji narodowej nowy skład Rady Archiwalnej (31 osób), na kadencję 1998–2000. W dniu 9 listopada odbyło się inauguracyjne posiedzenie Rady Archiwalnej, z udziałem prof. dra hab. Jerzego Zdrady, podsekretarza stanu w MEN. Na przewodniczącego Rady został ponownie wybrany prof. dr hab. Stefan K. Kuczyński.

W 1999 r. Rada Archiwalna zbierała się dwukrotnie. Naczelny dyrektor przedstawił bieżące problemy podległych mu placówek. Omawiano projekt ustawy *Prawo archiwalne*. Rada zajęła również stanowisko w sprawie propozycji przekazania akt obcej proveniencji właściwym archiwom Czarnogóry i Łotwy.

Ponadto naczelny dyrektor wystąpił z inicjatywą powołania Rady Dziedzictwa Archiwalnego. Została ona utworzona na mocy decyzji MEN z dnia 30 XI 1998 r. — w następującym składzie: były prezydent RP Ryszard Kaczorowski (przewodniczący), Janusz Cisek (dyrektor Instytutu Piłsudskiego w Nowym Jorku), Ryszard Dembiński (prezes Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego w Londynie), Eugenia Maresch (Biblioteka Polska w Londynie), ks. bp Jan Kopiec (delegat Konferencji Episkopatu Polski), Janusz Morkowski (dyrektor Muzeum Polskiego w Rapperswilu), doc. dr hab. Daria Nałęcz (naczelný dyrektor archiwów państwowych), prof. Andrzej Stelmachowski (prezes Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”), Andrzej Suchcitz (kierownik Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego w Londynie), Czesław Zychowicz (prezes Stowarzyszenia Polskich Kombatantów — Federacja Światowa). Zadaniem Rady jest wspieranie i propagowanie polskich zbiorów archiwalnych poza granicami Polski oraz przyczynianie się do wykorzystania zasobów źródłowych do celów naukowych. Inauguracyjne posiedzenie Rady odbyło się w maju 1999 r. Spotkała się ona ponownie w listopadzie 1999 r., na posiedzeniu w Londynie. Ustalono wówczas założenia do programu działalności RDA oraz kwestie jej współpracy ze Stałą Konferencją Archiwów, Bibliotek i Muzeów Polskich na Zachodzie.

Kontynuowano współpracę archiwów państwowych z Zakładem Ubezpieczeń Społecznych oraz Ministerstwem Pracy i Polityki Socjalnej w sprawach tworzenia systemu informacji o dokumentacji placowej i osobowej oraz wydawania zaświadczeń na ich podstawie. Z inicjatywy naczelnego dyrektora i m.in. na podstawie dostarczonych przezeń danych został wydany przez ZUS *Komunikat w sprawie dokumentowania okresów zatrudnienia i wysokości wynagrodzeń dla celów emerytalno-remtowych* oraz *Wykaz zlikwidowanych zakładów pracy*, zawierający informacje o miejscach przechowywania dokumentacji osobowo-placowej.

Przygotowano w 1999 r. — i przedstawiono Sejmowej Komisji Edukacji, Nauki i Młodzieży — obszerne opracowanie *Kierunki rozwoju archiwów polskich do 2005 roku*.

W dniach od 8 XII 1997 r. do 15 IV 1998 r. Najwyższa Izba Kontroli przeprowadziła kontrolę, której tematem było *Wykonywanie obowiązków archiwizowania dokumentacji przez wybrane organy administracji rządowej i archiwa państwowe*. W toku kontroli poddano badaniu działalność archiwalną prowadzoną w latach 1996–1997 w urzędach administracji rządowej oraz archiwach państwowych, a także prawidłowość postępowania z materiałami archiwalnymi wchodzącymi do państwowego zasobu archiwalnego. Poza ministerstwami i urzędami wojewódzkimi kontrolą została objęta NDAP i 8 archiwów państwowych (w Katowicach, Koszalinie, Krakowie, Lesznie, Poznaniu, Szczecinie, Warszawie i Wrocławiu). Ponadto przeprowadzono kontrole doraźnie w AAN, ADM oraz w AP w Płocku i Zielonej Górze.

NIK, pozytywnie na ogół oceniając działalność NDAP i większości kontrolowanych archiwów, wykazała wiele niedociągnięć i zaniedbań natury normatywnej, organizacyjnej oraz występujących w zakresie egzekwowania obowiązków wynikających z przepisów prawa. W *Informacji o wynikach kontroli* zwróciła uwagę na konieczność pilnego uchwalenia nowej ustawy archiwalnej oraz zwiększenia poziomu finansowania działalności archiwów.

Zasób archiwalny

Wielkość zasobu

Tabela 1

Stan zasobu archiwów państwowych w latach 1997–1999

Liczba	31 XII 1997	31 XII 1998	31 XII 1999
Zespoły i zbiory archiwalne	61 463	62 829	64 705
Jednostki inwentarzowe	17 633 183	18 018 330	31 538 369
Metry bieżące	206 734,40	208 846,8	212 930,63

W porównaniu ze stanem z 31 XII 1996 r. zasób archiwów państwowych zwiększył się w trzyletnim okresie sprawozdawczym o 7196 zespołów (zbiorów) i 14 239 867 j. inw. oraz 3484 m.b. Znaczny wzrost liczby j. inw. wynika przy tym głównie ze wzbogacenia zasobu ADM o 12 850 tys. fotografii przejętych od Centralnej Agencji Fotograficznej i Wojskowej Agencji Fotograficznej. Poza tym jednorazowym nabytkiem liczba j. inw. zwiększyła się w tym czasie o 1 389 867. Innym ważnym czynnikiem, który — niezależnie od bieżących nabytków i ubytków — kształtował podane wartości, było skontrum zasobu archiwalnego, które pozwoliło na częściową weryfikację danych ewidencyjnych. Korekty te w przeważającej większości archiwów nie objęły jednakże ubytków w zasobie, stwierdzonych w toku skontrum. Naczelný dyrektor zajął bowiem stanowisko, że skreślenie brakujących akt z ewidencji nastąpi dopiero po dokładniejszym wyjaśnieniu przyczyn i okoliczności ich zaginięcia oraz po wykorzystaniu wszelkich możliwości ewentualnego ich odzyskania.

Przejmowanie materiałów archiwalnych

W latach 1997–1999 archiwa państwowe nadal przejmowały archiwalia zlikwidowanych urzędów centralnych, terenowych oddziałów władzy i administracji państwowej, przedsiębiorstw, związków spółdzielczych, likwidowanych instytucji państwowych, akta sądowe, akta stanu cywilnego, biur projektów, instytucji oświatowych i kulturalnych. Znaczną część akt państwowych jednostek organizacyjnych archiwa państwowe przejęły w następstwie transformacji centrum administracyjnego, przekształcenia części urzędów wojewódzkich i likwidacji urzędów rejonowych w związku ze zmianą terytorialnego podziału kraju. W efekcie pozyskano 3659 zespołów i zbiorów archiwalnych liczących 11 986 m.b., czyli 14 114 310 j.a. (bez ADM: 1 264 310 j.a.).

Do ciekawszych nabytków należy fonoteka Rozgłośni Polskiej Radia „Wolna Europa”, obejmująca kilkanaście tysięcy taśm magnetofonowych, która wzbogaciła zasób ADM. Nabytek ten jest rezultatem porozumienia zawartego w 1996 r. przez naczelnego dyrektora z Radiem „Wolna Europa”. Do ADM trafiły również wymienione bogate zbiory fotograficzne. Na uwagę zasługuje też przekazanie do AAN obszernego zbioru dokumentów składających się na Archiwum Środowiska b. Żołnierzy Obwodu Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroza”. Zasób archiwalny wzbogacił się ponadto o archiwalia pozyskiwane poza granicami kraju. Rodzina ostatniego konsula RP w Meksyku — Henryka Stebelskiego — za pośrednictwem Ambasady RP w Meksyku przekazała Archiwum Poselstwa RP z lat 1928–1945. Materiały te stanowią uzupełnienie przechowywanej w AAN dokumentarnej spuścizny przedwojennego resortu spraw zagranicznych. W 1999 r. Komisja Zakupu Archiwaliów przy naczelnym dyrektorzce archiwów państwowych zaopiniowała pozytywnie nabytki następujących dokumentów mających uzupełnić zasób archiwów: 1. Księga przychodów i rozchodów z dóbr księcia Bogusława Radziwiłła (1645) — dla AGAD; Dyplomatarisz zachodniopomorski z XVII w. zawierający kopie dokumentów książąt pomorskich — dla AP w Szczecinie; 3 dokumenty pergaminowe z 1775 r. (nadanie i potwierdzenie tytułu hrabiowskiego) — dla AP w Krakowie.

Opracowanie zasobu

Tabela 2

Stan całkowicie opracowanego zasobu w latach 1996–1999

Liczba	1996	1997	1998	1999
Zespoły	31 049	30 498	30 960	31 870
Zasób m.b.	107 665,71	103 323,70	105 199,70	106 047,70
J. inw.	8 602 598	8 775 926	9 014 102	9 180 452

W ciągu trzech lat stan zasobu całkowicie opracowanego zwiększył się o 821 zespołów i 577 854 j. inw., a zmniejszył o 1618 m.b. Wynika to ze zbilansowania rozmiarów dokonanego opracowania z wynikami przeliczeń dokonanych w toku skontrum. W tym czasie archiwa opracowały faktycznie 2039 zespołów o łącznym rozmiarze 7133 m.b. i 481700 j. inw. Nad porządkowaniem materiałów archiwalnych i opracowaniem pomocy informacyjnych czuwały komisje metodyczne, które w okresie sprawozdawczym odbyły 188 posiedzeń.

Zabezpieczanie zasobu (ochrona, konserwacja, reprografia)

W 1997 r. archiwa państwowe stanęły przed zadaniem ratowania akt zalanych podczas powodzi na południowym zachodzie kraju — w liczbie przekraczającej 3000 m.b. Wśród zatopionych materiałów archiwalnych AP we Wrocławiu znalazły się m.in. wytworzone w XIX i XX w. akta starostw powiatowych, wydziałów powiatowych, sądów obwodowych, akta notariuszy, akta urzędów katastralnych i inne (1249 m.b.). W oddziale tegoż archiwum w Kamieńcu Ząbkowickim powódź w mniejszym zakresie dotknęła akta (50 m.b.), poważnie natomiast uszkodziła magazyny archiwalne. W AP w Katowicach — Oddziale w Raciborzu zalanych zostało 733 m.b. akt. Znalazło się wśród nich tzw. Archiwum Komory Raciborskiej, obejmujące dokumentarną spuściznę dawnego księstwa raciborskiego, akta miejskie i cechowe oraz akta sądowe począwszy od XVII w. do 1945 r. W AP w Opolu Oddziale w Nysie zalaniu uległo około 1000 m.b. akt. Największą część tych archiwaliów stanowiły materiały instytucji sądowych.

Najcenniejsze z uszkodzonych dokumentów zostały niezwłocznie zabezpieczone w Centralnym Laboratorium Konserwacji Archiwaliów. W NDAP powołano zespół odpowiedzialny za likwidację skutków powodzi w archiwach państwowych. Działania ratownicze prowadzone były zgodnie z przekazanymi do archiwów *Ogólnymi wskazówkami postępowania ze zbiorami archiwalnymi i bibliotecznymi w wypadku powodzi*, które zostały opracowane w NDAP przy udziale specjalistów z AP w Krakowie oraz Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu.

W przypadku AP we Wrocławiu było konieczne wsparcie akcji ratowniczej przez zorganizowane grupy archiwistów i konserwatorów z innych archiwów państwowych (łącznie ponad 50 osób), którzy uczestniczyli w wydobywaniu materiałów archiwalnych z zalanych pomieszczeń, a następnie wykonywali prace przy ich oczyszczaniu i suszeniu.

Dotknięte kataklizmem archiwa otrzymywały rzeczową i finansową pomoc z zagranicy. Na specjalnie w tym celu utworzone konto bankowe wpłynęło w 1997 r. 3990 DEM, 1 487 USD i 146 GBP. Przekazy pochodziły głównie od stowarzyszeń archiwistów (w Filadelfii, Sheffield, Dublinie i Australii); znaczne sumy nadesłał też Pokrajinskij Archiv, Ministerstwo Kultury Słowenii, Nationalwide House Pipers — Swindon, Jewish Genealogical Society (Chicago). Węgierskie Ministerstwo Kultury i Sztuki przekazało na potrzeby AP w Katowicach (Oddziału w Raciborzu) ponad 3000 pudeł ochronnych na akta. W osuszaniu archiwaliów uczestniczyła firma konserwatorska ESSER z Haan (RFN). Został też nawiązany kontakt z Zarządem Archiwów Westfalii w sprawie udostępnienia kontenerów chłodniczych, mających zastosowanie w procesie liofilizacji akt.

Dalsze prace koncentrowały się na zwalczaniu mikroorganizmów, rozwijających się masowo na zalanych archiwaliach. Wstępnie zastosowano silne preparaty grzybobójcze. Dzięki pomocy UNESCO oraz Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej zakupiono we Włoszech mobilną komorę podciśnieniową do suszenia, dezynfekcji, sterylizacji i dezynsekcji akt.

Zakupiono także specjalną komorę liofilizacyjną z kompletem wyposażenia stosowanego w konserwacji archiwaliów. W pierwszej kolejności została ona użyta w AP w Katowicach do osuszenia metodą liofilizacji prawie 800 m.b. akt i dokumentów archiwalnych z Oddziału w Raciborzu, które bezpośrednio po zalaniu zabezpieczono wstępnie przed dalszą destrukcją metodą głębokiego zamrażania i przejściowo przechowywano w chłodni przemysłowej w temperaturze -22°C. Komora liofilizacyjna zapewnia rozmrożenie i osuszenie bloków akt z pominięciem fazy płynnej, co zapobiega rozkładowi papieru. Zakupiono ponadto dla CLKA

zestaw urządzeń do odczytywania w podczerwieni dokumentów, które w wyniku uszkodzeń utraciły czytelność w świetle widzialnym.

Po ustąpieniu powodzi zalane obiekty zostały oczyszczone, zdezynfekowane i osuszone. Niezwłocznie podjęto w nich również prace remontowo-modernizacyjne. Przystąpiono do przebudowy magazynów w AP we Wrocławiu i w Opolu, by materiałów archiwalnych nie lokować ponownie w piwnicach, do których przedostała się woda.

W trakcie akcji ratowania zagrożonych archiwaliów zakupiono ponad 30 tys. pudeł ochronnych na akta. Zakupy były kontynuowane w następnych latach, ze względu na uznanie pudeł za skuteczny środek ochrony zasobu archiwalnego.

Niezależnie od długotrwałego zaangażowania w usuwanie skutków powodzi, CLKA wspomagało archiwa państwowe w profilaktyce i przy konserwacji właściwej akt. W ramach tych prac wykonywano próby mikrobiologiczne, konserwowano dokumenty pergaminowe, papierowe, księgi i mapy. Wykonywano prace intrologatorskie, a także specjalne pudła i obwoluty ochronne. Sporządzano fotograficzną dokumentację konserwatorską, a także makro- i mikroskopowe fotografie preparatów mikrobiologicznych. CLKA prowadziło działalność kontrolną, konsultacyjną i szkoleniową na rzecz archiwów państwowych, a także współpracowało z innymi instytucjami przechowującymi materiały archiwalne.

Archiwa posiadające odpowiedni sprzęt i obsadę konserwatorską samodzielnie prowadziły konserwację materiałów archiwalnych. Dokonywało tego AAN oraz archiwa w Gdańsku, Kaliszu, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu, Przemyślu, Radomiu, Siedlcach, Toruniu, Warszawie i Wrocławiu. Konserwację w formie dostosowanej do specyfiki zbiorów prowadziło też ADM, wykonując kopie nagrań dźwiękowych oraz kontrnegatywy fotografii.

Tylko w 1999 r. przeprowadzono pełną konserwację ponad 50 tys. dokumentów, a blisko 20 tys. poddano pomniejszym zabiegom konserwatorskim: czyszczeniu, uzupełnianiu, dublowaniu (laminowaniu lub podklejaniu) albo wzmocnieniu. Wykonano lub naprawiono 1196 opraw intrologatorskich, w tym oprawy średniowiecznych ksiąg pergaminowych. Dezynfekcji w komorach próżniowych poddano 2625 m.b. archiwaliów.

W ciągu trzech lat w ADM i 10 archiwach, które dysponują odpowiednim sprzętem, wykonano 3 411 424 klatki mikrofilmów, w tym 3 198 582 klatki mikrofilmów zabezpieczających. Ponadto skopiowano i wywołano 275 741 m.b. mikrofilmów pozytywowych.

Naczelny dyrektor archiwów państwowych wraz z Biblioteką Narodową, MEN, Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz KBN współtworzył wieloletni program rządowy, którego celem jest walka z efektami zakwaszenia papieru. Przeważająca większość zasobów archiwalnych uznana została za zagrożoną postępującym procesem rozkładu struktury papieru.

Narastający zasób archiwalny

Archiwa państwowe pod koniec 1999 r. sprawowały nadzór nad postępowaniem z materiałami archiwalnymi — w rozumieniu przepisów *Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. w 9775 państwowych jednostkach organizacyjnych oraz organach samorządu terytorialnego i samorządowych jednostkach organizacyjnych*. Liczba ta podlegała w ostatnich latach poważnym fluktuacjom. Jeszcze rok wcześniej wynosiła zaledwie 7126, tj. o 3207 mniej niż w 1989 r., gdy rozpoczynała się ustrojowa transformacja. Przyniosła ona zniesienie w 1990 r. terenowych organów władzy i administracji państwowej oraz likwidację albo prywatyzację wielu przedsiębiorstw i instytucji państwowych. Jednak w 1999 r., w następstwie reformy samo-

rządowej, archiwa państwowe objęły nadzorem 2813 organów samorządu terytorialnego. W zasięgu nadzoru archiwalnego znalazła się też część samorządowych jednostek organizacyjnych.

Archiwa państwowe nadzorują takie urzędy i instytucje, jak: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, ministerstwa (z wyjątkiem MON, MSZ i pionu spraw wewnętrznych w MSWiA), urzędy terenowej administracji publicznej — 16 urzędów wojewódzkich i jednostki organizacyjne administracji zespolonej pod zwierzchnictwem wojewody oraz administracji niezespolonej (np. wojewódzkie urzędy statystyczne), administracji jednostek samorządu terytorialnego — 16 urzędów marszałkowskich, 308 urzędów powiatowych i w każdym powiecie 5 służb zespolonych pod zwierzchnictwem starosty, 2489 gmin, Urząd Rzecznika Praw Obywatelskich, Najwyższa Izba Kontroli i jej delegatury terenowe, Biuro Generalnego Inspektora Ochrony Danych Osobowych, Główny Urząd Statystyczny, Sąd Najwyższy, sądy apelacyjne, sądy okręgowe i rejonowe, Prokuratura Apelacyjna, prokuratury okręgowe i rejonowe, Narodowy Bank Polski wraz z jego większymi oddziałami, Zakład Ubezpieczeń Społecznych, Państwowy Zakład Ubezpieczeń, wyższe uczelnie, teatry, muzea, Telewizja Polska SA (wraz z oddziałami), Polskie Radio SA, instytuty naukowe, ważniejsze placówki służby zdrowia, a także przedsiębiorstwa państwowe reprezentatywne dla rozmaitych branż gospodarki narodowej.

Tabela 3

Rozmiar zasobu archiwów zakładowych (akta kategorii A) w latach 1997–1999

Rok	Zasób archiwów zakładowych m.b.
1999	237 805,5
1998	212 164,0
1997	209 873,0

Ilość materiałów archiwalnych przechowywanych w 10 221 nadzorowanych archiwach zakładowych jest porównywalna z łącznym rozmiarem zasobu 32 archiwów państwowych. Realny przyrost zasobu w jednostkach nadzorowanych postępuje pomimo przejścia od nich w latach 1997–1999 przez archiwa państwowe 11 430 m.b. akt. W świetle obowiązujących przepisów do archiwów państwowych powinno niezwłocznie trafić około 60 tys. m.b. materiałów mających ponad 25 lat, do czego nie doszło głównie ze względu na ich nieuporządkowanie przez wytwórców.

Archiwa państwowe opiniowały i zatwierdzały przepisy kancelaryjno-archiwalne dla nadzorowanych jednostek. Ogółem w okresie trzech lat wprowadzono 1368 przepisów. W tym czasie przeprowadzono 9322 kontrole postępowania z materiałami archiwalnymi w jednostkach nadzorowanych, 1636 lustracji oraz 2117 ekspertyz.

Stan uporządkowania zasobu przechowywanego w archiwach zakładowych jest bardzo zróżnicowany. Najlepszy w bankach, w większości wyższych uczelni, w większości prokuratur, a niezadowalający w sądach rejonowych, których archiwa posiadają stosunkowo duży zasób, w urzędach wojewódzkich o archiwach ze stosunkowo dużym zasobem, a także w niektórych przedsiębiorstwach.

W okresie sprawozdawczym archiwa wydały 25 323 zezwolenia na zniszczenie przeterminowanej dokumentacji niearchiwalnej.

Tabela 4

Brakowanie dokumentacji niearchiwalnej w latach 1997–1999

Rok	(m.b.)
1999	210 678
1998	240 537
1997	248 617

Wątpliwości związane z kwalifikowaniem dokumentacji do zniszczenia omawiane są i rozstrzygane na posiedzeniach działających w archiwach komisji archiwalnej oceny dokumentacji.

Udostępnianie i informacja archiwalna

Udostępnianie materiałów archiwalnych

Tabela 5

Udostępnianie materiałów archiwalnych w pracowniach naukowych archiwów w porównaniu do lat poprzednich (1995–1999)

Liczba	1995	1996	1997	1998	1999
Użytkownicy	10 620	11 615	12 656	14 944	16 016
Odwiedziny w pracowniach naukowych	53 414	55 570	59 549	63 231	67 116
Udostępnione j.a.	489 914	337 879	388 501	360 958	510 628

Od wielu lat obserwowany jest wzrost zainteresowania zasobem archiwów państwowych. W okresie sprawozdawczym liczba osób korzystających z zasobu archiwalnego w pracowniach naukowych wzrosła o ponad 30%, liczba odwiedzin w pracowniach o 17%, a liczba udostępnionych jednostek ponad 50% (z tego około 40% tylko w 1999 r.). Statystyczny użytkownik akt pojawiał się w archiwum państwowym od 4 do 5 razy rocznie i zamawiał przeciętnie 28 j.a. Maleje przy tym liczba przypadkowych i nietrafnych poszukiwań, co wskazuje na poprawę jakości informacji archiwalnej.

Użytkownicy

Przewaga badaczy naukowych stanowi specyficzną cechę struktury użytkowników w polskich archiwach. W ostatnich latach stanowią około 55% użytkowników pracowni naukowych. W wielu archiwach zamawiają ponad 80% ogółem wykorzystywanych j.a.

Na poziomie około 11% ogółu użytkowników utrzymuje się liczebność grupy osób prowadzących poszukiwania na potrzeby urzędów. Zbliżonymi wartościami wyraża się udział badaczy genealogii, którzy w statystyce z 1999 r. wysunęli się nawet na drugie miejsce. Szybko powiększa się grupa osób zainteresowanych dokumentami o charakterze własnościowym, która w 1999 r. przekroczyła 8%. Na poziomie około 5% utrzymuje się odsetek użytkowników w grupie **publicystyka i popularyzacja**; około 1–2% prowadzi prace na rzecz środków masowego przekazu.

Goście krajowi stanowili corocznie około 95% korzystających z zasobu archiwów państwowych. Od kilku lat nie zmieniają się również kraje, z których pochodzi większość badaczy zagranicznych. Są to przede wszystkim sąsiedzi Polski (Niemcy, Litwa, Rosja, Białoruś, Ukraina), a także USA i Izrael. Cudzoziemcy najliczniej odwiedzali pracownie naukowe w AGAD, AAN, AP w Szczecinie, Wrocławiu i Olsztynie.

Struktura udostępnianych materiałów archiwalnych była zróżnicowana i wynikała ze specyfiki zasobu placówek oraz potrzeb badaczy. Zainteresowaniem cieszy się przede wszystkim nowsza dokumentacja z XIX i XX w. Wynika to z jej ilościowej dominacji w państwowym zasobie archiwalnym oraz faktu, że korzystanie z akt dawniejszych wymaga zwykle specjalistycznego i lingwistycznego przygotowania. Pod tym względem kilka archiwów sygnalizuje corocznie niedostatki umiejętności użytkowników. Generalnie, w badaniach wykorzystywano akta urzędów administracji ogólnej (urzędów wojewódzkich z okresu międzywojennego i powojennego, starostw powiatowych, wydziałów powiatowych) i specjalnej (np. kuratoriów, urzędów ziemskich, urzędów stanu cywilnego), akta miast, akta hipoteczne i notarialne, aktową spuściznę PZPR, zbiory fotografii i plakatów, dokumentację budowlaną, kartograficzną. Użytkownicy często korzystają nie tylko z zasobu archiwalnego, lecz także ze zbiorów bibliotecznych, bogatych zwłaszcza w publikacje regionalne. Wśród akt staropolskich — najczęściej zamawiane przez badaczy odwiedzających AGAD oraz AP w Krakowie i Lublinie — największe zainteresowanie badaczy budzą księgi ziemskie i grodzkie, archiwa rodzinne, dokumenty majątkowe oraz akta władz i urzędów centralnych I Rzeczypospolitej, a także przechowywany w AGAD zbiór ksiąg metrykalnych tzw. zabużańskich. Ze względów historycznych w kilku archiwach znaczna część udostępnianych dokumentów pochodzi z zasobu poniemieckiego, np. w 1998 r. ponad 50% w AP w Koszalinie i aż około 70% w AP w Opolu.

Kwerendy

Liczba kwerend wykonywanych przez archiwa na zlecenie osób zainteresowanych podlegała w kolejnych latach dużym wahaniom. Tylko w nielicznych archiwach utrzymywała się na stałym poziomie, jak np. w AP w Łodzi, które niezmiennie wykonywało najwięcej kwerend — ponad 13 tys. W 1997 r. liczba kwerend (67 128) zmniejszyła się w stosunku do 1996 r. aż o 16%. W 1998 r. załatwiono ich w archiwach 70 729 (o 5,4% więcej niż w 1997 r.); natomiast w 1999 r. liczba kwerend wyniosła ogółem 102 154 (wzrost o ponad 44%). Średnio 91,5% kwerend wykonano na rzecz interesantów krajowych.

Tematyka kwerend przeprowadzanych przez archiwa nie ulega większym zmianom od kilku lat. W większości placówek zdecydowanie przeważają poszukiwania o charakterze socjalnym. W okresie sprawozdawczym w przeważającej większości archiwów stanowiły ponad 50% ogółu. W 1999 r. stanowiły przeciętnie 73,5% (wzrost o 8,5% w porównaniu z 1998 r.). Szczególnie wysoki ich odsetek odnotowuje się w AP w Łodzi, Bydgoszczy, Płocku, Poznaniu, Katowicach, Elblągu i w AAN. Przeważają sprawy wydawania zaświadczeń potwierdzających pobyt w obozach przesiedleńczych i na robotach przymusowych świadczonych na rzecz III Rzeszy (dla Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”) oraz poświadczanie zatrudnienia i wysokości zarobków w nie istniejących już zakładach pracy, wystawiane na użytek Zakładu Ubezpieczeń Społecznych.

Charakter kwerend, które pod względem liczebności znalazły się na drugim miejscu, był zmienny. W kolejnych latach 1997–1999 pozycję tę zajmowały poszukiwania własnościowe, genealogiczne i prowadzone na potrzeby urzędów. W żadnym jednak roku owa druga pod

względem statystycznym grupa kwerend nie przekraczała rzędu kilkunastu procent ogółu. W archiwach wyniki w tej dziedzinie są bardzo zróżnicowane. W AGAD najczęściej prowadzone są poszukiwania genealogiczne (niemal 94% spraw w 1999 r. wobec średniej ogólnopolskiej — 7,7%, wypisy z metryk do celów spadkowych, udokumentowanie pochodzenia, badania hobbystyczne). W AP w Suwałkach, Siedlcach i Piotrkowie Trybunalskim na drugim miejscu znajdowały się na ogół kwerendy własnościowe (potwierdzenie utraty mienia w wyniku przesiedleń po II wojnie światowej, upaństwowienia lasów i własności ziemskiej oraz stanu prawnego nieruchomości), natomiast w AAN — kwerendy prowadzone na potrzeby urzędów, często zlecane przez organy administracji rządowej do celów reprzywatyzacyjnych.

Niemal wszystkie archiwa uczestniczyły w ogólnopolskiej kwerendzie na temat akt metrykalnych i stanu cywilnego. Niektóre prowadziły obszerne badania tematyczne, częściowo na zlecenie NDAP. Poszukiwano m.in. materiałów na temat Moskwy i Syberii Wschodniej, na temat **aryzacji** majątków żydowskich w okresie II wojny światowej, obrad Okrągłego Stołu, przedwojennych polis ubezpieczeniowych, działalności wywiadu AK na rzecz państw alianckich, jeńców amerykańskich w Korei (na rzecz Departamentu Obrony USA), odrodzenia Polski po I wojnie światowej, dziejów Francji oraz Żydów. Znaczna część tych prac została wykonana siłami AAN.

We wszystkich archiwach dokonano, na wniosek Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, analizy dokumentacji mogącej stanowić podstawę potwierdzenia represji w okresie II wojny światowej. Archiwa dokonały też rejestracji przechowywanej dokumentacji osobowej i płacowej. Wyniki tej ostatniej kwerendy stały się podstawą dla bazy danych tworzonej przez ZUS.

W COIA opracowano w 1999 r. bibliografię pomocy archiwalnych i publikacji dotyczących poloników w archiwach zagranicznych w ramach realizacji programu „The Reconstitution of the Memory of Poland”, wspieranego przez Międzynarodową Radę Archiwów i Radę Europy. W 1999 roku przygotowano w COIA komputerową bazę danych FILMIK, do której 17 archiwów państwowych wprowadzało dane na temat przechowywanych w ich zbiorach mikrofilmów poloników z archiwów zagranicznych.

Niezależnie od kwerend załatwianych pisemnie, archiwa sygnalizują radykalny wzrost liczby informacji udzielanych ustnie, w tym telefonicznie. W AP w Katowicach odnotowano w 1999 r. ponad 7 tys. ustnych informacji, w Krakowie ponad 6 tys. Większość zapytań dotyczy zagadnień emerytalnych i poszukiwania zaświadczeń ze zlikwidowanych zakładów pracy, a więc spraw nie należących do właściwości archiwów państwowych. Niemniej oba wymienione archiwa utworzyły specjalne stanowiska pracy do udzielania informacji w tych sprawach, inne z kolei prowadzą tematyczne bazy danych o miejscach przechowywania akt personalnych ze zlikwidowanych jednostek (m.in. AP w Bydgoszczy i Poznaniu).

Zapytania pisemne oraz telefoniczne kierowane były także do COIA. Udzielano również — w coraz większym stopniu — informacji interesantom zgłaszającym się osobiście lub telefonicznie. O ile w 1997 r. COIA załatwiło 237 kwerend, a w następnym roku o 40% więcej (327), to w 1997 r. zapytań pisemnych wpłynęło aż 2562. Tak radykalny przyrost wynika przede wszystkim z podjęcia przez naczelnego dyrektora starań o uzyskanie od władz Rosji poświadczeń w sprawie represjonowania obywateli polskich przez organa byłego ZSRR. Poza tą specjalną akcją przez kolejne lata przeważały zagadnienia socjalne (głównie potwierdzanie zatrudnienia). Znaczącą grupę stanowiły kwerendy genealogiczne, własnościowe i do celów urzędowych — a także naukowe, które w archiwach wykonywane są w minimalnym stopniu. Ponadto do COIA zgłaszają się osoby pragnące potwierdzić dokonanie w okresie

niemieckiej okupacji wpisu na Deutsche Volksliste. Wymienione kategorie spraw występują również w przypadku odwiedzin osobistych i coraz liczniejszych zapytań telefonicznych.

Reprografia

Wszystkie archiwa, z wyjątkiem niektórych oddziałów terenowych, świadczyły usługi reprograficzne. Wykonywano głównie kserokopie archiwaliów, rzadziej mikrofilmy oraz (głównie w ADM) odbitki fotograficzne. W ciągu trzech lat sporządzono na zamówienie ponad 1700 tys. kserokopii, 34 970 klatek mikrofilmu dla użytkowników krajowych i 177 872 klatki mikrofilmu dla użytkowników zagranicznych, a także 43 787 odbitek fotograficznych. Zamówienia reprograficzne wykazują w ogólności tendencję wzrostową, chociaż w kolejnych latach i archiwach odnotowuje się pod tym względem znaczne fluktuacje: np. w 1997 r. wykonano ponad 113 tys. klatek mikrofilmu dla użytkowników z zagranicy, w następnym — niespełna 25 tys. Natomiast w 1999 r. w samym tylko ADM wykonano 7232 odbitki fotograficzne.

Od lat prowadzone jest mikrofilmowanie akt stanu cywilnego dla Towarzystwa Genealogicznego Mormonów w Utah (ADM). Duże zamówienia wpływają też z Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie. Coraz więcej kserokopii zamawiają urzędy administracji rządowej i samorządowej, które gromadzą dokumentację do spraw własnościowych.

W niektórych archiwach dokonywano skanowania dokumentów. W 1999 r. skopiowano w ten sposób w ADM dla użytkowników ponad 3600 fotografii, w AP w Katowicach zaś zeskanowano i nagrano na nośniku optycznym 350 arkuszy map topograficznych.

Ze względu na potrzeby w zakresie mikrofilmowania archiwaliów w 1999 r. zakupiono dla ADM urządzenie do wywoływania mikrofilmów, kopiarke i stół montażowy. Archiwa wyposażono w 20 nowych czytników do mikrofilmów, które zastąpiły zużyty sprzęt starszej generacji. W NDAP prowadzono prace nad unormowaniem zasad wykonywania i ewidencjonowania mikrofilmów z państwowego zasobu archiwalnego.

Komputeryzacja archiwów

W ciągu trzech ostatnich lat podwoiła się liczba komputerów używanych w archiwach państwowych. Pod koniec okresu sprawozdawczego funkcjonowało 567 komputerów (łącznie z notebookami), 399 drukarek oraz 12 serwerów. Używano też wówczas — od niedawna — licznych urządzeń peryferyjnych — 183 UPS, 29 skanerów, 41 nagrywarek CD oraz 51 modemów. Działa też jeden odtwarzacz płyt multimedialnych DVD o bardzo dużej pojemności. W 1999 r., po 9 latach komputeryzacji, w komputery były wyposażone wszystkie archiwa, wraz z oddziałami.

Sprzęt komputerowy był nabywany ze środków NDAP, ze środków własnych archiwów, część przekazały gospodarstwa pomocnicze lub SAP, niektóre zaś komputery otrzymano w darze. Do wszystkich nowych komputerów zakupiono, ze środków otrzymanych z KBN, licencjonowane oprogramowanie: system Windows 95 i 98, Windows NT Server i Workstation, pakiety Microsoft Office Pro 97 i 2000 (licencje w ramach systemu MOLP) oraz program do kompresji i dekompresji plików ARJ.

W 10 archiwach funkcjonowały sieci komputerowe. Większość oparta jest na systemie Windows for Workgroups, a jedynie w 4 archiwach (AP w Olsztynie, Krakowie, Wrocławiu oraz Warszawie) — na systemie Windows NT.

Jakość sprzętu komputerowego w archiwach jest zróżnicowana. Znaczna większość to komputery z procesorami Pentium. Coraz mniejszy odsetek stanowią urządzenia z procesorem 386 i 486, często z rozbudowaną pamięcią. Wśród drukarek używanych w archiwach dominują atramentowe i laserowe (głównie Hewlett-Packard, Lexmark, OKI i Epson). Drukarki igłowe są w zdecydowanej mniejszości, choć często używa się ich w księgowości. Jedno z archiwów posiada natomiast drukarkę termosublimacyjną.

Archiwa zakładały własne strony w Internecie i konta poczty elektronicznej. W dalszym ciągu nie miały połączeń stałych i korzystały z łączy komutowanych. Na koniec 1999 r. własną stroną w Internecie posiadało 8 archiwów: AGAD, ADM, AP w Gdańsku, Łodzi, Przemyślu, Siedlcach, Warszawie i Wrocławiu z oddziałami. Poczta elektroniczna działała w 18 archiwach: AGAD, ADM, AP w Częstochowie, Elblągu, Gdańsku, Koszalinie, Krakowie, Łodzi, Olsztynie, Piotrkowie Trybunalskim, Poznaniu, Przemyślu, Radomiu, Rzeszowie, Siedlcach, Warszawie, Wrocławiu wraz z oddziałami i Zielonej Górze.

Pod koniec 1999 r. archiwa posiadały 341 baz danych, wśród których przeważają pomoce wyższego rzędu — głównie indeksy do pojedynczych zespołów lub międzyzespołowe. Na uwagę zasługuje tworzenie przez niektóre archiwa, szczególnie obciążone kwerendami do celów socjalnych, indeksów osobowych do zespołów, które stanowią podstawę wydawania zaświadczeń (AP w Bydgoszczy i w Łodzi). Na ogół tego typu bazy zawierają do kilkunastu tys. rekordów, ale indeks osób występujących w aktach w Centrali Przesiedleńczej w Poznaniu — Oddziału w Łodzi liczy około 150 tys. pozycji, a ewidencja akt Obozu Pracy w Potulicach — niemal 35 tys. pozycji.

Powstało też 1668 inwentarzy do zespołów sporządzonych w postaci baz danych. Oprócz tego w archiwach używane są zestandaryzowane bazy danych tworzone przez COIA z udziałem pracowników archiwów. 3 z nich zawierają dane z całej Polski scalane raz do roku i rozsyłane do wszystkich archiwów:

SEZAM — System Ewidencji Zasobu Archiwalnego w programie Access — wprowadzona w 1996 r. druga wersja ogólnopolska obejmuje ponad 300 tys. rekordów;

PRADZIAD — Program Rejestracji Akt Metrykalnych i Stanu Cywilnego (stosowany we wszystkich archiwach posiadających akta metrykalne i stanu cywilnego) — wprowadzona w 1997 r. druga wersja ogólnopolska obejmuje około 37 tys. rekordów;

ELA — Ewidencje Ludności w Archiwaliach — wprowadzona w 1997 r. — druga wersja ogólnopolska obejmuje w 1999 r. ponad 28 tys. rekordów.

Pozostałe bazy używane są odrębnie w archiwach:

SUMA — System Udostępniania Materiałów Archiwalnych — wprowadzona w 1997 r., stosowana w 36 placówkach do obsługi pracowni naukowych;

IZA — Inwentarz Zespołów Archiwalnych — wprowadzona w 1997 r., stosowana w 42 placówkach;

TOPOGRAF — baza rejestrująca rozmieszczenie akt w magazynach — wprowadzona w 1997 r. i stosowana tylko w 2 archiwach;

SCRINIUM — baza do rejestracji dokumentów wytworzonych do końca XVIII w. — wprowadzona w 1998 r., stosowana w 4 archiwach;

KANAPA — Księga Nabytków Archiwum Państwowego — wprowadzona w 1998 r., stosowana w 30 placówkach;

RAP — Rejestr Archiwalnych Poszukiwań — wprowadzona w 1998 r., stosowana w 27 placówkach;

PUZZLE — baza do rejestracji wypożyczeń akt poza archiwum, próbna wersja rozesłana do archiwów w 1998 r., stosowana w 2 archiwach;

KITA — Komputerowa Informacja Techniczna — rozesłana do wszystkich archiwów w 1999 r., na razie nie stosowana;

FILMIK — baza do rejestracji mikrofilmów poloników z archiwów zagranicznych przechowywanych w polskich archiwach państwowych, przesłana do archiwów w 1999 r., stosowana w 17 archiwach; obecnie trwa wprowadzanie danych do bazy.

W 1999 r. opracowano też bazę danych AFISZ służącą do rejestracji plakatów, afiszy i druków ulotnych dotyczących dziejów Holocaustu. W przygotowaniu i testowaniu są obecnie bazy danych MAPY i NADZÓR. Większość baz danych tworzono w standardowym programie Access.

Działy dwa zespoły badawcze zajmujące się problematyką zastosowania technik komputerowych w pracy archiwów. Dziewięć kolejnych spotkań pracującego od wielu lat Zespołu „Informatyka i archiwa” było poświęcone projektowaniu i wdrażaniu nowych baz danych; zapoznano się też z Multimedialnym Systemem Zarządzania Archiwum PRO/MAX autorstwa firmy MAX ELEKTRONIK, a także przeanalizowano zagadnienia związane z coraz szerszym zastosowaniem dokumentów elektronicznych. Od 1998 r. tą ostatnią problematyką zajął się nowo powołany przez naczelnego dyrektora Zespół „Archiwa elektroniczne”. Spotkał się on z przedstawicielem komisji MRA Peterem Horsmanem, zapoznawał się z systemami komputerowymi tworzonymi do obsługi obiegu dokumentacji w dużych instytucjach, a także z funkcjonowaniem dwu baz danych masowych — w Centrum Ogólnopolskich Rejestrów Sądowych przy Ministerstwie Sprawiedliwości oraz w Departamencie Rejestrów Państwowych, Łączności i Informatyki MSWiA. Zespół przystąpił też do opracowania ankiety dotyczącej dokumentacji elektronicznej w instytucjach będących pod nadzorem archiwów państwowych oraz zorganizował sesję na temat Internetu.

W grudniu 1997 r. Zakład Archiwistyki UMK w Toruniu i COIA zorganizowały sympozjum na temat „Problemy opisu archiwaliów w skomputeryzowanych archiwalnych systemach informacyjnych”. W jego trakcie odbyło się także kilka prezentacji prototypowych baz danych. W rok później Zakład Archiwistyki UMK zorganizował sympozjum „Problemy opracowania kartoteki haseł wzorcowych dla opisu archiwaliów w skomputeryzowanych systemach informacyjnych”.

O sprawach komputeryzacji archiwów dyskutowano także w trakcie obrad III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich w Toruniu we wrześniu 1997 r. Zagadnienia zastosowań informatyki stały się tematem I Sympozjum SAP w Warszawie we wrześniu 1998 r., obradującego pod hasłem „Archiwa elektroniczne — szansa sprawnego zarządzania dokumentacją i informacją”.

Formy i wyniki współpracy z innymi placówkami informacyjnymi

Archiwa państwowe kontynuowały podjętą w poprzednich latach współpracę z muzeami okręgowymi i regionalnymi, bibliotekami, konserwatorami zabytków, towarzystwami naukowymi i regionalnymi, kołami terenowymi Polskiego Towarzystwa Historycznego, okręgowymi komisjami badania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu, urzędami miejskimi, lokalnymi stowarzyszeniami. Efektem tych kontaktów były najczęściej wspólnie zorganizowane wystawy, sesje naukowe, wspólne przedsięwzięcia wydawnicze. Ma miejsce wymiana informacji i publikacji, udział w komitetach organizacyjnych imprez rocznicowych lub popularno-

naukowych. Do ważniejszych partnerów należały m.in.: Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku, Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska, Książnica Pomorska, Towarzystwo Kresowian, Łużycki Park Etnologiczny oraz Komisja Informacji Naukowej przy Oddziale Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu. AP w Częstochowie współuczestniczy od 1995 r. w przygotowywaniu czterotomowej monografii miasta. Niektóre z tych inicjatyw przekraczały skalę lokalną, a nawet obejmowały kontakty z instytucjami zagranicznymi. AP Gdańsk współpracowało z Archiwum Państwowym Pruskich Dóbr Kultury w Berlinie-Dahlem, AP Zielona Góra — z Instytutem Kultury Łużyckiej w Cottbus i Archiwum Miejskim w Weisswasser, AP Katowice prowadziło wymianę informacji z kilkoma archiwami zagranicznymi (w Karwinie i Opawie w Czechach i w Kerpen w Niemczech). Od 1998 r. prowadzone są też prace nad wspólnym polsko-ukraińskim projektem, którego końcowym efektem ma być komputerowa baza danych i drukowany informator dotyczący zbiorów tzw. katastru galicyjskiego, przechowywanych w kilku archiwach. W projekcie uczestniczą archiwa polskie: w Przemyślu, Rzeszowie, Krakowie i Katowicach oraz archiwa ukraińskie ze Lwowa, Stanisławowa i Tarnopola.

Wystawy materiałów archiwalnych

Najbardziej powszechną formą prezentacji materiałów archiwalnych były jak zawsze ekspozycje dokumentów organizowane w salach wystawowych lub innych pomieszczeniach archiwów. Dla gości odwiedzających archiwa okazjonalnie przygotowywano krótkie pokazy na określony temat. Archiwa współpracowały też przy przygotowywaniu wystaw organizowanych przez inne instytucje.

W latach 1997–1999 archiwa uczestniczyły w 271 wystawach, a 163 zorganizowały samodzielnie. Zdecydowanie przeważały licznie wystawy poświęcone problematyce społeczności lokalnych, współorganizowane często z urzędami miejskimi, instytucjami i towarzystwami regionalnymi. Tematyka wystaw wiąże się też często z historycznymi rocznicami. Kilka wystaw prezentowało szczególnie cenne dokumenty z zasobu archiwów. Rok 1998 przyniósł serię wystaw poświęconych 80. rocznicy odzyskania niepodległości. Plany architektoniczne z AP w Krakowie i AP m.st. Warszawy były eksponowane na wystawie w Rotterdamie pod nazwą „Rozwój urbanistyczny miast europejskich”. AGAD wypożyczyło dokumenty na drugą część wystawy „Pod jedną koroną — kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej” w Dreźnie. AP w Krakowie wypożyczyło plakaty i obwieszczenia z okresu II wojny światowej na wystawę poświęconą eksterminacji Żydów, zorganizowaną przez Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie, a także fotografie z budowy Nowej Huty na wystawę „Wolfsburg-Eisenhüttenstadt” w Berlinie. AGAD wypożyczyło w 1999 r. materiały archiwalne m.in. do Muzeum Sztuki Tureckiej i Islamu w Stambule (na wystawę: „Sztuka turecka ze zbiorów polskich”) oraz do muzeum w Bari (na wystawę: „Bona Sforza, królowa Polski, księżna Bari”).

Z okazji konferencji prasowej naczelnego dyrektora archiwów państwowych — na temat zorganizowania pomocy w uzyskaniu zaświadczeń z archiwów rosyjskich dla Polaków represjonowanych przez NKWD — w lutym 1999 r. w gmachu AGAD zorganizowano pokaz archiwaliów dotyczących zbrodni katyńskiej.

Inne formy popularyzacji archiwum i zasobu

W okresie trzech lat odwiedziło archiwa ponad 1400 wycieczek. Ich uczestnikami byli na ogół uczniowie i studenci, rzadziej — historycy i turyści, np. z Niemiec, USA i Izraela. Pojawiają się też w archiwach osobistości życia społecznego. Zwiedzanie archiwów połączone było często z prelekcjami na temat ich zasobu. Na uwagę zasługuje m.in. działalność istniejącego przy AP w Rzeszowie Ośrodka Badań Historii Żydów, który corocznie przyjmuje kilkadziesiąt wycieczek.

Zrealizowano również — z udziałem pracowników archiwów — 817 audycji radiowych i telewizyjnych popularyzujących dzieje i zasób placówek. Ponadto ukazało się przeszło 1200 artykułów i notatek prasowych poruszających tematykę archiwalną. Wyjątkową aktywność przejawiały pod tym względem AP w Poznaniu, Katowicach, Szczecinie i Warszawie.

Zasób archiwów przyciągał też twórców filmów, zwłaszcza dokumentalistów, którzy wykorzystują zarówno materiały archiwalne, jak i wiedzę historyczną archiwistów. Zrealizowano m.in. dwugodzinny film o AP w Szczecinie i jego oddziałach oraz film oświatowy o historii Koszalina, AP Kraków udostępniało archiwalia do filmu „Trzy pogrzeby Kazimierza Wielkiego”, a ekipa filmowa z Drezna odwiedziła AP we Wrocławiu. Wielokrotnie filmowcy korzystali z zasobu AAN. Były to m.in. filmy poświęcone rządowi londyńskiemu w latach 1939–1945, Janowi Meysztowiczowi, więzieniu na ul. Rakowieckiej oraz cykle historyczne „Misja specjalna” i „Rewizja nadzwyczajna”. W 1999 r. największe zainteresowanie budziły dokumenty dotyczące historii polskich Żydów. AP w Katowicach udostępniło Studiu Filmowemu WIZUAL w Tarnowskich Górach akta, plakaty i fotografie dla potrzeb filmu dokumentalnego na temat Żydów w Będzinie. Materiały z AP w Radomiu wykorzystano do seryjnego filmu dokumentalnego o Żydach polskich, zrealizowanego przez telewizję izraelską.

Pojawiły się całkiem nowe inicjatywy popularyzatorskie. Przygotowując się do obchodów 130-lecia swej działalności, AP w Poznaniu wydało komplet pocztówek okolicznościowych; AP w Krakowie udostępniło fotografie z zasobu do przygotowania multimedialnego planu Krakowa oraz do kalendarza firmowego ZPC „Wawel”.

Działalność naukowa

Międzyarchiwalne zespoły naukowe prowadziły badania nad zastosowaniem technik informatycznych w pracach archiwalnych, w tym do sporządzania pomocy informacyjnych (m.in. dla dokumentów pergaminowych). Ustalały też zasady postępowania z aktami notarialnymi i hipotecznymi, dokumentacją techniczną i kartograficzną oraz archiwaliami wytworzonymi według systemu kancelarii austriackiej, a także metody porządkowania akt stanu cywilnego i zasady ewidencjonowania zasobu archiwalnego. Część tych prac wiązała się z opracowaniem przepisów metodycznych, wprowadzanych zarządzeniami naczelnego dyrektora archiwów państwowych. Podjęły pracę nowe zespoły: do spraw badania zagadnień archiwizacji dokumentów elektronicznych, rewindykacji materiałów archiwalnych rozproszonych poza granicami Polski, unormowania terminologii archiwalnej, metod postępowania z dokumentacją prokuratur wojskowych w archiwach państwowych, a także uproszczenia zasad opracowania zasobu archiwalnego. Ostatni z wymienionych zespołów przedstawił naczelnemu dyrektorowi wnioski z przeprowadzonych badań. Na wniosek NDAP rozpoczęto procedurę normalizacyjną dwóch projektów polskich norm trwałości papieru przeznaczonego na dokumenty archiwalne, opartych na standardach ISO.

W archiwach państwowych odbyły się 184 **zebrania naukowe**, na których wygłoszono 215 referatów. Dominowała problematyka metodyczna; omawiano też dzieje archiwów. Część spotkań była poświęcona przeglądowi literatury historycznej i archiwalnej — krajowej i zagranicznej. Ponadto prezentowano wyniki wyjazdów zagranicznych, w tym informacje o polonikach, o funkcjonowaniu odwiedzanych placówek, bazy źródłowej do wybranych tematów, organizacji pracy archiwalnej, opracowaniu i udostępnianiu przekazów źródłowych, sporządzaniu pomocy informacyjnych oraz sprawowaniu nadzoru nad narastającym zasobem archiwalnym. Często rozważano zagadnienia badań regionalnych. Omawiany był przebieg współpracy archiwów z placówkami pokrewnymi — bibliotekami i muzeami. Referaty wygłaszane na zebraniach stanowiły niekiedy fragmenty prac doktorskich i dyplomowych — powstających w ramach Podyplomowego Studium Archiwistyki.

Po zakończeniu kadencji obejmującej lata 1995–1997 została powołana w nowym składzie **Centralna Komisja Metodyczna** — na lata 1998–2000. W omawianym okresie odbyła ona 5 zebrań plenarnych i 4 spotkania prezydium. Obradowano nad projektami wskazówek metodycznych dotyczących opracowywania akt notarialnych i postępowania z aktami najnowszymi, nad zasadami opracowania i oceny dokumentacji technicznej oraz nad nowelizacją instrukcji prowadzenia ewidencji zasobu archiwalnego. Przyjęto wskazówki dotyczące zasad opracowywania akt stanu cywilnego. Poddano też dyskusji projekt wskazówek w sprawie mikrofilmowania zabezpieczającego w archiwach państwowych.

Komisje metodyczne działały również w archiwach. Obradowały nad problematyką opracowania przekazów źródłowych i pomocy informacyjnych oraz zatwierdzały opracowanie zespołów i zbiorów archiwalnych. Omawiano ponadto wyniki prowadzonego skontrum, weryfikowano dotychczasowe środki ewidencyjne, a także rozważano zasady opracowywania pomocy archiwalnych wyższego rzędu oraz informatorów o zasobie archiwalnym. ZNA NDAP organizował corocznie spotkania konsultacyjne przedstawicieli komisji metodycznych.

Prowadziły też prace **rady naukowo-programowe** przy kilku archiwach państwowych. Omawiano przedsięwzięcia wydawnicze, sprawy podnoszenia kwalifikacji naukowych pracowników, przebieg współpracy z ośrodkami naukowymi i kulturalno-oświatowymi, plany pracy i sprawozdania z działalności archiwów. Ponadto naczelny dyrektor archiwów państwowych i kierownik ZNA brali udział w posiedzeniach Rady Naukowej Archiwum PAN.

W 1997 r. ZNA zorganizował zebranie naukowe z udziałem redaktorów 16 czasopism archiwalnych. Tematem głównym były problemy dotychczasowej ich działalności oraz potrzeby współpracy i wymiany doświadczeń. Referaty wygłosili: prof. Stefan K. Kuczyński — o dziejach „Archeionu” (z okazji 70-lecia czasopisma) oraz prof. Andrzej Tomczak — o dorobku polskiego czasopiśmiennictwa archiwalnego.

W archiwach odbywały się **konferencje i sesje naukowe**, z udziałem przedstawicieli środowisk naukowych i kulturalno-oświatowych. W 1997 r. AGAD zwołało konferencję „Archiwalia rodu Potockich” oraz konferencję „Księgi sądowe z obszaru Rzeczypospolitej jako źródło do dziejów wielonarodowościowego państwa do 1795 r.” AAN gościło dyrektora Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, który na sesji naukowej informował o działalności i zgromadzonej bazie źródłowej. AP w Białymstoku zorganizowało konferencję poświęconą źródłom do dziejów Polski wschodniej — znajdującym się w archiwach Białorusi, Litwy i Estonii. W Krakowie odbyła się sesja naukowa poświęcona pamięci zasłużonych archiwistów — pracowników tamtejszego archiwum państwowego. W AP w Płocku miała miejsce konferencja „Generał Zygmunt Padlewski (1836–1863) naczelnik województwa

płockiego” — z udziałem licznego grona nauczycieli i przedstawicieli ośrodków kulturalno-oświatowych regionu. AP w Przemysłu zorganizowało konferencję naukową „Mapy i operaty katastru galicyjskiego”, na którą zaproszono też archiwistów z Ukrainy.

W 1998 r. AP w Radomiu zorganizowało sesję poświęconą 80. rocznicy odzyskania niepodległości. AP w Białymstoku zwołało konferencję poświęconą źródłom do dziejów Polski wschodniej znajdującym się w archiwach Białorusi, Litwy i Estonii. W AP w Przemysłu odbyła się konferencja poświęcona opracowaniu map katastru galicyjskiego, w której wzięli udział pracownicy AP w Krakowie, Katowicach i Rzeszowie oraz dyrektorzy archiwów lwowskich. Dwie sesje zorganizowało — wspólnie z miejscowym Towarzystwem Naukowym — AP w Płocku: „Polska-Rosja. Rola polskich powstań narodowych w kształtowaniu wzajemnych wyobrażeń” oraz „Drogi do wolności”.

W 1999 r. AGAD zorganizowało sesję naukową „Archiwa skarbowe jako źródła do dziejów Rzeczypospolitej”, z udziałem gości z Litwy i Ukrainy. W tymże archiwum odbyło się — z udziałem przedstawicieli środowisk naukowych — seminarium poświęcone kontynuacji opracowania Metryki Koronnej. Staraniem AP we Wrocławiu zwołana została sesja zatytułowana „Heraldyka samorządowa w III Rzeczypospolitej”. W Przemysłu odbyła się konferencja poświęcona opracowaniu map katastru galicyjskiego, w której wzięli udział pracownicy archiwów państwowych w Krakowie, Katowicach i Rzeszowie oraz dyrektorzy archiwów lwowskich. W Płocku obradowała sesja regionalna na temat: „Oświata w Łęczycy 1945–1956”. Ponadto uroczysta sesja odbyła się w 80. rocznicę powstania AP w Piotrkowie Trybunalskim.

Pracownicy archiwów państwowych wygłaszali również referaty i komunikaty — dotyczące głównie udostępnianych do badań źródeł archiwalnych — na **konferencjach organizowanych przez inne ośrodki**.

W 1997 r. uczestniczyli w sesji zorganizowanej przez Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie z okazji promocji edycji źródeł dotyczących przesiedleń ludności niemieckiej po II wojnie światowej, w konferencji na Zamku Królewskim w Warszawie „Zbrodnia Katyńska”, a także — również na Zamku — w spotkaniu poświęconym unii polsko-saskiej, w konferencji poświęconej emigracji z ziem polskich w XX w. w Wyższej Szkole Humanistycznej w Pułtusku, w organizowanych przez Centralną Bibliotekę Wojskową sesjach z okazji 70-lecia czynu zbrojnego Polonii amerykańskiej i 150. rocznicy urodzin Józefa Piłsudskiego. Archiwum w Krakowie wzięło udział w sesji zorganizowanej przez Towarzystwo „Wspólnota Polska” (prelekcja na temat źródeł do dziejów kresów wschodnich). Dzieje czasopiśmiennictwa polskiego omawiano w Bibliotece Narodowej. Archiwum w Olsztynie uczestniczyło w organizowaniu Walnego Zgromadzenia PTH oraz sesji naukowych — z okazji 50. rocznicy „Komunikatów Warmińsko-Mazurskich” i drugiej — „Archiwa bez tajemnic”. Na temat zmian demograficznych w Polsce południowo-wschodniej w latach 1939–1950 mówiono na konferencji naukowej zorganizowanej przez AP w Przemysłu i Oddział PTH w Przemysłu (z udziałem historyków i archiwistów ukraińskich). Uczestniczono w zebraniu naukowym z okazji 50-lecia Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz spotkaniach okolicznościowych w Muzeum Niepodległości w Warszawie. W 79. rocznicę odzyskania niepodległości odbyły się uroczyste sesje w Częstochowie, Koszalinie, Kielcach, Radomiu i Suwałkach, na których archiwiści wygłaszali komunikaty o przekazach związanych z tym wydarzeniem. Pracownicy AP w Łodzi i Piotrkowie Trybunalskim byli autorami informacji o dokumentach archiwalnych na sesjach zorganizowanych przez komisje historyczne Światowego Związku Armii Krajowej oraz okręgowe komisje badania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. Archiwum Państwowe

m.st. Warszawy, wspólnie z Mazowieckim Towarzystwem Naukowym, zorganizowało 5 odczytów naukowych z cyklu: „Warszawa i Mazowsze”. Pracownicy archiwum wrocławskiego wygłosili komunikaty naukowe na konferencjach poświęconych: 780-leciu Lwówka Śląskiego, Euroregionowi (w Polanicy Zdroju), Odrze-Nysie (w Buczynach), setnej rocznicy kościoła katolickiego na Śląsku oraz na konferencji archiwistów z krajów Europy Wschodniej (w Pomiechówku). W sesji organizowanej przez Komisję Historii Mórz Północnych IH PAN w Gdańsku udział wzięli archiwiści ze Szczecina. W Zielonej Górze obradowała konferencja „Polska — Saksonia. Próba nowego spojrzenia”, z udziałem pracowników archiwów państwowych. UMCS w Lublinie był organizatorem konferencji naukowej poświęconej pamięci prof. Tadeusza Mencla — jednego z twórców archiwum państwowego w tym mieście. Należy również odnotować udział pracowników państwowej służby archiwalnej w I Ogólnopolskim Zjeździe Studentów Archiwistyki w Toruniu. O materiałach kartograficznych informowali archiwiści na XVIII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii w Warszawie. Na uwagę zasługuje udział pracowników państwowej służby archiwalnej w przygotowaniu i obradach III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich w Toruniu. Tam też odbyła się pierwsza część XI Krajowego Zjazdu Delegatów SAP.

W 1998 r. odnotowano udział przedstawicieli archiwów w ponad 110 spotkaniach naukowych organizowanych przez inne ośrodki. Na sesji „Częstochowy drogi do niepodległości” archiwiści informowali o zachowanych przekazach źródłowych. Na konferencji w Zamku Królewskim, związanej z 58. rocznicą zbrodni katyńskiej, ZNA przedstawił informacje o dokumentacji pochodzącej z archiwów rosyjskich. Na konferencji w Olsztynie — z udziałem pracowników AP w Toruniu — mówiono o „Obyczajach czasów saskich”. Archiwiści uczestniczyli w seminarium naukowym „Z historii oporu i opozycji antytotalitarnej w XX wieku”, zorganizowanym przez Ośrodek „Karta” w Międzynarodowym Domu Spotkań Młodzieży w Krzyżowej. W Pułtusku odbyła się sesja „Polacy w Ameryce Łacińskiej wobec kwestii niepodległościowej”, w której wzięli udział przedstawiciele AAN.

Pracownicy ZNA wygłosili referaty na konferencji zorganizowanej przez Ministerstwo Obrony Narodowej z okazji 80-lecia naczelnych władz wojskowych i sesji poświęconej 80. rocznicy Centralnego Archiwum Wojskowego. Należy odnotować udział przedstawicieli archiwów państwowych w II Ogólnopolskim Zjeździe Studentów Archiwistyki w Poznaniu. Archiwiści wygłosili komunikaty naukowe na XIX Ogólnopolskiej Konferencji Kartograficznej, zorganizowanej przez UMCS w Kazimierzu Dolnym. Szczególnie aktywny był udział przedstawicieli archiwów w drugiej części XI Krajowego Zjazdu Delegatów SAP. Liczne grono archiwistów uczestniczyło w VIII Sympozjum Naukowym „Dokument nowożytny”, zorganizowanym przez Zakład Archiwistyki oraz Zakład Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa Instytutu Historii UMCS. Na konferencji naukowej „Z dziejów Tycyna i okolic” referaty wygłosili pracownicy AP w Rzeszowie. W II Kongresie Pomorskim „Niemcy, Rosjanie i Polacy na Pomorzu Zachodnim po II wojnie światowej” udział wzięli pracownicy AP w Szczecinie. W Zamku Książąt Pomorskich odbyła się sesja poświęcona 80-leciu odzyskania niepodległości, a jej czynnymi uczestnikami byli przedstawiciele AAN, ADM i AP w Szczecinie.

Pracownicy AP w Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Lublinie, Katowicach i Lesznie byli autorami komunikatów o dokumentach archiwalnych na sesjach zorganizowanych przez Komisję Historyczną Światowego Związku Armii Krajowej oraz okręgowe komisje badania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. AP m.st. Warszawy, wspólnie z Mazowieckim Towarzystwem Naukowym, organizowało odczyty naukowe z cyklu: „Warszawa i Mazowsze”.

W 1999 r. przedstawiciele archiwów uczestniczyli w ponad 120 spotkaniach naukowych organizowanych przez inne ośrodki. AP w Bydgoszczy współorganizowało sesję naukową z Instytutem Kaszubskim w Gdańsku, przygotowując komunikaty o dostępnej bazie źródłowej. Pracownicy AP w Białymstoku wygłaszali referaty na konferencji z okazji 250. rocznicy nadania praw ich miastu. W uroczystościach 575-lecia praw miejskich Sokołowa Podlaskiego uczestniczyło AP w Siedlcach. Na sesji dotyczącej rozwoju przestrzennego miast galicyjskich prezentowali referaty pracownicy AP w Przemyślu. Przedstawiciele AP m.st. Warszawy zabierali głos w trakcie sesji naukowych „550 lat Kolegiaty w Pułtusku” oraz „Miasta mazowieckie na przestrzeni wieków”.

Na uwagę zasługuje włączenie się archiwistów (przede wszystkim warszawskich) do spotkań w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, Muzeum Niepodległości, Centralnej Bibliotece Wojskowej, Instytucie Historii PAN oraz ŻIH. Przedstawiciel ZNA wygłosił referat na sesji organizowanej przez Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej. Wystąpił również z komunikatem na seminarium Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego poświęconym pamięci prof. Aleksandra Gieysztora. Uczestniczył w zebraniu naukowym z okazji 60. rocznicy Września w Niemieckim Instytucie Historycznym. Przedstawiciele archiwów brali udział w konferencji (połączonej z wystawą archiwalną), której organizatorem była Polska Akademia Umiejętności w Krakowie. AP m.st. Warszawy, wspólnie z Mazowieckim Towarzystwem Naukowym, kontynuowało odczyty naukowe z cyklu: „Warszawa i Mazowsze”.

Liczne grono przedstawicieli archiwów państwowych wzięło udział w sympozjum naukowym na temat archiwów samorządowych, zorganizowanym w Warszawie przez SAP, z referatem wprowadzającym naczelnego dyrektora. Zakład Archiwistyki UAM, przy współpracy NDAP, zorganizował konferencję naukową „Ewolucja techniki stosowanej w archiwach w XX wieku”. Jeden z referatów opracowany został przez dyrektora generalnego NDAP.

Archiwiści uczestniczyli w XVI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich we Wrocławiu, zwłaszcza w pracach sekcji IX „Archiwistyka”. Wygłaszali referaty dotyczące problematyki archiwalnej, w tym stanu i perspektyw komputeryzacji archiwów.

Pracownicy archiwów państwowych ogłaszali drukiem **publikacje** o tematyce historycznej, metodyczno-archiwalnej i źródłoznawczej — na łamach czasopism o zasięgu ogólnokrajowym i regionalnym. Ogółem w latach 1997–1999 ukazało się 1117 artykułów, recenzji, not bibliograficznych, informacji, komunikatów naukowych, sprawozdań z sesji i konferencji, wspomnień i opracowań autorstwa archiwistów.

Problematyka archiwalna była prezentowana przede wszystkim na łamach „Archeionu” — czasopisma naukowego NDAP. W 1999 r. miało miejsce szczególne wydarzenie: ukazał się setny tom „Archeionu”. Z tej okazji zorganizowano konferencję naukową, pod patronatem naczelnego dyrektora archiwów państwowych, z udziałem archiwistów i historyków — współpracowników czasopisma.

Należy też odnotować publikacje na łamach „Archiwisty Polskiego” — kwartalnika SAP. Wyniki indywidualnych badań naukowych były prezentowane również w czasopismach archiwów. Ukazały się kolejne numery roczników historyczno-archiwalnych oraz archiwalnych biuletynów informacyjnych. Wydano także *Miscellanea historico-archivistica*, t. 7–10 (AGAD), „Nowe miscellanea historyczne”, t. 2–5 (NDAP) oraz „Teki Archiwalne”, t. 2/24 i 3/25 (AAN). AP w Katowicach wydało pierwszy numer własnego czasopisma: „Szkice Archiwalno-Historyczne”. Wyszły drukiem kolejne numery roczników historyczno-archiwalnych

i biuletynów informacyjnych w Krakowie, Poznaniu, Płocku, Przemyślu, Rzeszowie, Siedlcach i Szczecinie.

Ukazało się też wiele pozycji książkowych. Wśród wydawnictw NDAP w 1997 r. znalazła się praca *Kronika Podolska* (autorstwa Z. Starorypińskiego, przygotowana do druku przez S. Kieniewiczę i F. Ramotowską), *Ameryka Łacińska, Hiszpania i Portugalia w źródłach archiwum Akt Nowych do roku 1945*, red. E. Kołodziej, R. Mrowiec, *Archiwa Europy Środkowej i Wschodniej w dobie przekształceń ustrojowych*, red. B. Woszczyński, *Żołnierze Powstania Warszawskiego* (R. Bielecki), *Pół wieku państwowej służby archiwalnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. K. Kozłowski, *Mazowsze północne w XIX–XX w., Wygnańcy ze Wschodu [1667–1673]* (Michał Kulecki), *Archiwum Państwowe w Lublinie*, t. 1 red. F. Cieślak, M. Trojanowska, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda* (Władysław Stępiak), opracowanie zbiorowe *Archiwistyka i bibliotekoznawstwo, Plany ogólne Warszawy 1809–1916* (A. i H. Bartoszewicz) oraz *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1831–1939* (Edward Kołodziej), z. 10 *Katalogu mikrofilmów i fotokopii poloników z archiwów zagranicznych* (oprac. w ZNA).

W 1998 r. staraniem NDAP wydano *Katalog dokumentów i listów krzyżackich oraz dotyczących wojny trzynastoletniej [z AP w Toruniu]*, oprac. A. Radziwiński, J. Tandecki, książkę *Dyplomacja polska na Bałkanach (1918–1926)* (Władysław Stępiak), *Archiwum w Pułtusku — zarys dziejów 1973–1998* (Janusz Szczepański), zbiór materiałów III Międzynarodowej Konferencji Archiwalnej poświęconej dziedzictwu kulturalnemu, pt. *The Common Archival Heritage of States and Nations of Central and Eastern Europe*, red. W. Stępiak, *Archiwa państwowe w Polsce. Przewodnik po zasobach*, red. A. Biernat, A. Laszuk, t. 3 *Słownika biograficznego oficerów powstania listopadowego* (R. Bielecki), t. 2 *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zasobie*, red. F. Ramotowska, *Archiwum Państwowe w Łodzi. Przewodnik*, red. M. Bandurka, informator o źródłach archiwalnych *Migracje ludności na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945–1950* (Edward Kołodziej), pracę *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915–1918* (J. Gaul), studium *Akta miast rejencji bydgoskiej 1815–1919. Procesy archiwotwórcze* (L. Wakuluk), książkę *Kancelaria Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu w latach 1919–1939* (M. Dereszyńska-Romaniuk) oraz kolejną edycję informatora *Archiwa w Polsce*.

ZNA, zgodnie z planem współpracy polsko-rosyjskiej, prowadził prace nad edycją archiwaliów *Katyń. Dokumenty zbrodni*. Opracowywano przekazy źródłowe nadesłane z archiwów rosyjskich, trwała korekta. Wydany został tom drugi, *Zagłada*. Promocja tego tomu została zorganizowana w Warszawie w czerwcu 1998 r., z udziałem przedstawicieli środowisk naukowych, archiwalnych i kulturalno-oświatowych oraz delegacji Rosarchiw: W.N. Kuzielenkova dyrektora byłego Archiwum Specjalnego i prof. N.S. Lebidiewej. W styczniu 1999 r. odbyła się prezentacja tomu źródeł w Instytucie Polskim, na terenie Ambasady RP w Moskwie, z udziałem naczelnego dyrektora archiwów państwowych. Zorganizowano posiedzenie polsko-rosyjskiej grupy roboczej redakcji, omówiono plan t. 3 pt. *Losy ocalałych*. Gromadzono materiały z archiwów rosyjskich, przystąpiono do ich opracowywania. Współdziałano również z Instytutem Studiów Politycznych PAN w przygotowywaniu wydawnictwa źródeł z archiwów rosyjskich. Głośnym wydarzeniem edytorskim było również ukazanie się albumu *Archiwa polskie*, red. Kazimierz Kozłowski.

Pod auspicjami NDAP ukazały się w 1999 r. następujące publikacje książkowe: *Sumariusz Ksiąg Metryki Koronnej*, cz. 6, oprac. M. Woźniakowa, inwentarz *Heroldia Królestwa Polskiego 1836–1861*, oprac. M. Osiecka, *sumariusz Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw*

oprac. A. Wajs, *Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu (1345–1789)*, A. Radziwiński, J. Tandecki, *Procesy archiwotwórcze akt miejskich na Mazowszu na przykładzie Piaseczna w latach 1815–1950* (W. Bagieński), *Zjazdy i konferencje konsulów polskich w Niemczech. Protokoły i sprawozdania. 1920–1939*, oprac. H. Chałupczak i E. Kołodziej, *Kancelarie i dokumenty ksiąg mazowieckich w latach 1341–1381* (Janusz Grabowski), *The Private Archives and Archival Materials in the Central and East European Countries. Materials of the International Conference, Mađralin, October 8–11, 1998*, red. W. Stępnia, *Ślady polskości. Polonia i emigracja w świetle badań historycznych*, red. Daria Nałęcz, *informator Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce*, red. A. Laszuk oraz F. Ramotowskiej *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym 1863–1864*. Ukazało się także wydawnictwo źródłowe *Dokumenty dotyczące historii stosunków polsko-włoskich (1918–1940)*, t. 1–2, przygotowane przez archiwistów z Polski i Włoch, zaprezentowane na spotkaniu zorganizowanym przez NDAP, z udziałem delegacji środowisk historyków i archiwistów włoskich oraz ambasadora Włoch w Polsce. Łącznie w okresie sprawozdawczym Wydział Wydawnictw NDAP opublikował 57 tytułów o objętości ponad 1321 arkuszy wydawniczych.

Ponadto Teresa Zielińska (AGAD) opublikowała *Poczet polskich rodów arystokratycznych* (nagroda Porozumienia Wydawców Książek Historycznych). Pod redakcją naczelnego dyrektora wydano t. 1–2 *Pamiętnika III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich* pt. *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku*. Jacek Krochmal (AP w Przemyślu) opublikował książkę *Pieczenie i herb miasta Przemyśla*. Wydany został przewodnik tematyczny *Acta instytucji pomocy społecznych i zdrowia w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu*. AP w Poznaniu przygotowywało wyd. 3 podręcznika *Metodyka pracy archiwalnej* (pomoc dla studentów i archiwistów). Ukazała się ponadto publikacja: *Archiwum Państwowe w Katowicach 1932–1997*.

Anna Stogowska opublikowała pracę *Rola intelektualna i kulturotwórcza Towarzystwa Naukowego Płockiego w latach 1820–1830, 1907–1939*. Ukazała się drukiem książka Jana Basty *Spółdzielczość na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1974*. Z. Pianowski i M. Proksa ogłosili pracę *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu*, a T. Pańczyszyn *Rumno. Pomnik Pamięci 1944–1945*. Dzięki staraniom AP w Poznaniu ukazała się monografia *500 lat dziejów Cechu Rzemiosł Drzewnych w Poznaniu*. J. Szczepański ogłosił opracowanie *Dzieje Wyszkowa i okolic*. D. Rymar opublikował wydawnictwo *Z dziejów Strzmiela* w serii: „Skarby Gorzowskiego Archiwum”. Natomiast J. Domska jest autorką książki pt. *Niemodlin i ziemia niemodlińska od 1224 roku do początków XX wieku*.

W Szczecinie ukazał się t. 8 edycji przekazów archiwalnych dotyczących historii Pomorza Zachodniego. Tam też kontynuowano (wspólnie z Archiwum w Greifswaldzie) przygotowanie wydawnictwa „Dokumenty Pomorza Zachodniego do 1648 r.”. W AP w Siedlcach kompletowano przekazy związane z dziejami Podlasia, w Rzeszowie — dotyczące historii mniejszości narodowych w tym regionie. W Radomiu wydano — wspólnie z Radomskim Towarzystwem Naukowym — *Opis miasta Radomia z 1860 roku*. W AP m.st. Warszawy kontynuowano prace nad *Atlasem historycznym Warszawy*. AGAD złożyło do druku studium źródłoznawcze pt. *Prace kartograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych 1815–1830*. W Przemyślu (wspólnie z Towarzystwem Przyjaciół Nauk) wydano zbiór źródeł pt. *Konstanty Czechowicz. Korespondencja grekokatolickiego biskupa przemyskiego z lat 1897–1914*. Ukazał się wybór dokumentów *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918–1998*,

przygotowany przez pracowników AAN. W Białymstoku wydano t. 1 edycji 1944–1956. *Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956*.

Na uwagę zasługują nowe informatory o archiwach i archiwaliach w Lublinie, Rzeszowie, Kaliszu, Katowicach (Oddział w Raciborzu). Ukazał się informator *Akta metrykalne w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu* (A. Krochmal, M. Proksa). W Lublinie wydany został *Katalog dokumentów różnej proveniencji 1397–1794*, oprac. M. Trojanowska. Opracowano katalog dokumentów do XV w. przechowywanych w zasobie AP w Opolu. AAN przygotowało i skierowało do druku inwentarze dwóch zespołów (MSZ 1918–1939 oraz Ambasada RP w Bukareszcie 1919–1941). Należy odnotować wydane przez AP w Katowicach *Tablice do nauki czytania pisma neogotyckiego dla początkujących*, oprac. T. Fałęcki. W. Więch-Tchórzewska jest autorką katalogu *Plany Siedlec 1780–1912*. W AGAD kontynuowano prace nad indeksami (geograficznym i rzeczowym) do zbioru Grafiki oraz katalogami planów szczegółowych Warszawy XIX w., źródeł do dziejów Częstochowy i Jasnej Góry, planów miast i miasteczek kresowych Rzeczypospolitej. Archiwiści z Wrocławia kontynuowali opracowywanie kolejnego tomu katalogu dokumentów oraz prowadzili rejestrację źródeł do dziejów Śląska z okresu 1301–1350.

Ukazało się vademecum autorstwa J. Baranowskiego *Łódzkie getto 1940–1944*. Wacław Gojniczek ogłosił drukiem *Urbarz państwa skoczowsko-strumieńskiego z 1621 r.* W gorzowskim oddziale AP w Szczecinie powstały dwa opracowania: *Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa. Szkice historyczne*, oprac. D. Rymar i *Słownik gorzowski. Landsberger Wörterbuch*, oprac. E. Zysnarski.

Na uwagę zasługują nowe informatory o archiwach i archiwaliach w Piotrkowie Trybunalskim i Siedlcach. W ADM trwały prace nad przewodnikiem po zasobie fotograficznym. Przygotowano do druku *Katalog planów miast w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*. Kontynuowano prace nad nowym przewodnikiem po zasobie AP w Szczecinie. AP w Poznaniu przygotowało do druku *Spis ulic miasta Poznania* oraz monografię *Dzieje Tarnowa Podgórnego*. W Łodzi zapoczątkowano opracowanie informatora o materiałach archiwalnych do dziejów kościołów i związków wyznaniowych do 1914 r. Zakończono tam również pracę nad katalogiem dokumentacji technicznej pt. *Architektura ulicy Piotrkowskiej*. Opublikowano *Informator o archiwaliach chojnowskich* w zbiorach AP w Legnicy. Wydany został także przewodnik tematyczny *Akta administracji drogowej w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu*.

Rozwijała się **współpraca z uczelniami** prowadzącymi kształcenie w zakresie archiwistyki: uniwersytetami, wyższymi szkołami pedagogicznymi oraz nowo tworzonymi uczelniami prywatnymi. Zorganizowano w archiwach praktyki zawodowe I i II stopnia, w których wzięło udział 558 studentów, głównie z wydziałów historycznych. Do trwałych form współpracy należy prowadzenie zajęć specjalistycznych dla studentów historii i archiwistyki. Pracownicy archiwów państwowych prowadzili je w kilku ośrodkach uniwersyteckich (Warszawa, Kraków, Koszalin, Łódź, Białystok, Lublin, Gdańsk, Olsztyn, Szczecin, Wrocław). Stałą współpracę z Uniwersytetem Warszawskim nawiązało m.in. AGAD. Jego pracownicy prowadzili zajęcia ze studentami z zakresu paleografii, neografii, edytorstwa, rozwoju form kancelaryjnych i podstaw informatyki. Podtrzymywano kontakty z Pomaturalnym Studium Archiwistyki w Warszawie; organizowano zajęcia informacyjne, konsultacje i praktyki zawodowe (głównie w archiwach warszawskich — państwowych i zakładowych).

W porozumieniu z naczelnym dyrektorem archiwów państwowych minister edukacji narodowej zatwierdził i polecił wprowadzić do realizacji program dla zawodu: technik-archiwista. Naczelnym dyrektorem zaopiniował projekt tego programu.

Zgodnie z porozumieniem między NDAP i UMK Zakład Archiwistyki UMK w Toruniu prowadził roczne studia podyplomowe. Począwszy od roku akademickiego 1998/1999 zostały zorganizowane studia dotyczące podstawowych problemów archiwalnych. Ponadto Zakład Archiwistyki UMK kontynuował szkolenia pracowników archiwów państwowych, m.in. w zakresie zastosowań informatyki.

Utrzymywana była **współpraca z instytutami i ośrodkami naukowymi**. Organizowano wspólne zebrania naukowe, upowszechniano wiedzę o archiwach i archiwaliach. Wykonywano kwerendy naukowe, realizując plany badawcze związane z opracowywaniem monografii i słowników biograficznych osób zasłużonych dla regionu (Częstochowa, Kalisz, Kraków, Lublin, Leszno, Piotrków Trybunalski, Siedlce, Zielona Góra). Pracownicy archiwów brali udział w posiedzeniach powołanego przez SAP zespołu redakcyjnego *Leksykonu archiwistyki polskiej*. AAN współpracowało m.in. z Centrum Studiów Latinoamerykańskich, Komitetem Badania Polonii PAN, Towarzystwem Przyjaciół Instytutów J. Piłsudskiego w Londynie i Nowym Jorku, Komisją Naukową Stowarzyszenia Pamięci Unitów Podlaskich „Martyrium” oraz Archiwum Kurii Metropolitalnej w Warszawie. Archiwum w Krakowie uczestniczyło w opracowywaniu haseł do encyklopedii miasta. Trwały prace związane z przygotowaniem monografii Częstochowy. Archiwum w Rzeszowie współpracowało z Regionalnym Towarzystwem Naukowym przy opracowywaniu historii mniejszości narodowych w regionie. W opracowaniu *Tomaszowskiego słownika biograficznego* uczestniczyło AP w Piotrkowie Trybunalskim. AGAD partycypowało w przygotowaniu przez Instytut Historyczny UW podręcznika *Wprowadzenie w problemy źródeł historycznych epoki nowożytnej*. W AP w Siedlcach prowadzone były kwerendy w związku z przygotowaniem *Historii Podlasia* przez regionalne środowiska naukowe. AP we Wrocławiu uczestniczyło w pracach podejmowanych przez Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych oraz Pracownię Dziejów Zakonnych Uniwersytetu Wrocławskiego. AP w Toruniu kontynuowało współpracę z Zakładem Konserwacji Papieru i Skóry UMK w zakresie konserwacji archiwaliów.

Pomyślnie przebiegała tradycyjna współpraca z Ośrodkami Doskonalenia Nauczycieli, dla których prowadzono również zajęcia metodyczno-archiwalne (Kielce, Olsztyn, Przemyśl, Radom, Siedlce).

Archiwiści brali udział w pracach PTH (Zarządu Głównego i zarządów oddziałów) oraz regionalnych towarzystw naukowych. Często pełnią tam funkcje przewodniczących lub członków zespołów naukowych. Niejednokrotnie kierują redakcjami czasopism naukowych.

Archiwa państwowe utrzymywały **międzynarodowe kontakty naukowe**. W 1997 r. AP w Katowicach było reprezentowane na spotkaniu w Instytucie im. Herdera w Marburgu, gdzie historycy i archiwiści podjęli inicjatywę opracowania syntezy dziejów Górnego Śląska 1740–1989. Przedstawiciel AP w Toruniu uczestniczył w sesji pt. „Polska i Saksonia w okresie unii polsko-saskiej”, wygłaszając referat o źródłach archiwalnych (Drezno). Na konferencjach naukowych organizowanych przez Instytut Kultury Łużyckiej w Cottbus i Archiwum Miejskie w Weisswasser wystąpili pracownicy AP w Zielonej Górze. Odbłyło się też III Regionalne Spotkanie Łużyckie w Buczynach — z udziałem archiwistów Polski, Czech i Niemiec. O źródłach do badań nad heraldyką i genealogią Prus Książęcych mówił przedstawiciel AP w Olsztynie — na sympozjum naukowym w Travemünde (Niemcy). Pracownicy tegoż archiwum i AP w Krakowie wzięli udział w konferencji poświęconej problemom konserwacji w Litomyślu (Czechy). Archiwiści szczecińscy byli uczestnikami seminarium naukowego z racji ustalonej współpracy z Archiwum w Greifswaldzie.

W ramach kontaktów zagranicznych pracownicy archiwów państwowych odbyli staże archiwalne. Należy odnotować pobyt pracownika AGAD w Muzeum Polonii w Chicago. Na trzymiesięcznym stypendium w Instytucie im. Herdera w Marburgu przebywał pracownik AP w Toruniu. Siedmiu pracowników archiwów państwowych zapoznano się z pracą archiwów szwedzkich (na zaproszenie Archiwum Narodowego w Sztokholmie). Przedstawiciele AP w Siedlcach pracowali w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku i prowadzili kwerendę w archiwach watykańskich. Pracownik AP w Szczecinie został zaproszony na staż do Archiwum w Greifswaldzie. Krakowski archiwista przebywał w Wielkiej Brytanii na stażu związanym z konserwacją archiwaliów (Instytut Konserwacji Papieru i Skóry w Londynie). Pracownik AP w Gdańsku odbył staż naukowy w AP w Berlinie-Dahlem. Dwóch pracowników AP w Poznaniu zapoznano się z działalnością Archiwum Departamentalnego Îlle-et-Vilaine w Rennes.

W ramach współpracy z Archiwami Narodowymi Szwecji (Riksarkivet) kontynuowano cykl programów szkoleniowych dla polskich archiwistów. NDAP delegowała do Sztokholmu na szkolenie czterech archiwistów reprezentujących AGAD, COIA, AP w Poznaniu i AP w Łodzi. Szkolenie dotyczyło przede wszystkim technik komputerowych.

W 1998 r. dyrektor ADM uczestniczył w konferencji naukowej w Mariborze (Słowenia), poświęconej nowym technologiom i nośnikom informacji w archiwach, i wygłosił referat na temat doświadczeń archiwów polskich. AP w Katowicach było reprezentowane na walnym zgromadzeniu Towarzystwa Regionalnego w Berlinie oraz międzynarodowym seminarium w Sonnenbergu. Przedstawiciel AP w Krakowie wygłosił referat na sesji poświęconej problematyce genealogicznej w Martinie (Słowacja). Dyrektor AP w Toruniu brał udział w konferencji naukowej w Tuzing (Niemcy). Dyrektor AP w Siedlcach prowadził kwerendę w Archiwum Watykańskim oraz wziął udział w międzynarodowym sympozjum naukowym nt. „Biografistyka polonijna”, zorganizowanym przez Zakład Biografistyki Polonijnej w Paryżu. Archiwiści z AP w Zielonej Górze uczestniczyli w konferencji naukowej w Magdeburgu oraz zjeździe archiwistów niemieckich w Münster, wygłaszając komunikaty na temat działalności archiwów polskich. Przedstawiciel AP w Szczecinie wziął udział w międzynarodowej konferencji archiwalnej w Poczdamie, gdzie informował o archiwaliach niemieckojęzycznych w polskich archiwach państwowych. Międzynarodowy charakter miała polsko-niemiecka konferencja naukowa w Kulicach k. Nowogardu, poświęcona dziejom Słupska, na której referat nt. nowych źródeł historycznych wygłosił pracownik AP w Koszalinie. W ramach Euroregionu „Nysa” odbyła się konferencja „350-lecie Pokoju Westfalskiego”, z udziałem archiwistów wrocławskich i szczecińskich.

W Łodzi zorganizowane zostało okolicznościowe spotkanie dla studentów Uniwersytetu Saint Cloud w Minnesocie, z wykładem na temat archiwaliów dotyczących zagłady Żydów z łódzkiego getta w latach II wojny światowej. Podobne spotkania organizowano w AP w Kielcach dla młodzieży z Izraela i USA oraz w AP Gdańsk — dla studentów z Niemiec. Przedstawiciele AP w Gdańsku i w Łodzi uczestniczyli w kolokwium na temat prawa archiwalnego, zorganizowanym przez Uniwersytet Środkowoeuropejski w Budapeszcie.

Pracownicy archiwów państwowych odbywali staże naukowe, m.in. pracownik COIA uczestniczył w stażu archiwalnym w Paryżu. Kilku pracowników AP w Krakowie zapoznawało się z doświadczeniami zagranicznymi: w Waszyngtonie (na zaproszenie Muzeum Holocaustu) — z zagadnieniami konserwacji archiwaliów, w Londynie — w ramach stypendium naukowego z Fundacji Lanckorońskich, w Radenci (Słowenia) — w międzynarodowych warsztatach poświęconych zabezpieczeniu zbiorów archiwalnych i personelu na wypadek katastrof lub konfliktu zbrojnego (pod patronatem UNESCO i NATO).

W Warszawie odbyło się szkolenie, prowadzone przez pracowników Archiwum Narodowego w Sztokholmie na temat działalności archiwów Szwecji, z uwzględnieniem problematyki dotyczącej postępowania z nośnikami elektronicznymi. Zagadnieniem dokumentów elektronicznych poświęcony był również wykład Petera Horsmana, przewodniczącego Komitetu Technologii Informacyjnej Międzynarodowej Rady Archiwów.

W związku z wizytą prezydenta Estonii w kwietniu 1998 r. AGAD przygotowało wystawę prezentującą źródła do historii Estonii we własnych zbiorach, ZNA zaś zorganizował okolicznościowy pokaz kserokopii dokumentów pochodzących z archiwów rosyjskich, dotyczących zbrodni katyńskiej. W ramach współpracy z Riksarkivet realizowano program wymiany doświadczeń.

W 1999 r. kontynuowano kwerendy naukowe w Bundesarchiv oraz archiwach rosyjskich w Moskwie. Trwała kwerenda w Archiwum Watykańskim, powadzona przez pracowników AP z Siedlec i Gdańska. Przedstawiciel AP w Krakowie odbył międzynarodowy staż techniczny w Paryżu. Archiwiści brali też udział w podróżach do Archiwum Narodowego w Sztokholmie, dokonując wymiany doświadczeń, szczególnie w zakresie postępowania z dokumentacją elektroniczną i stosowaniem komputerów w pracy archiwalnej.

AP w Krakowie przyjęło grupę studentów włoskich, dla których wygłoszono prelekcję na temat zasobu archiwalnego i działalności archiwum. W Łodzi odbyło się zebranie, z udziałem kadry naukowej i studentów z Uniwersytetu w Giessen (Niemcy) i Uniwersytetu Hebrajskiego w Tel Awiwie, połączone z wykładem i pokazem źródeł na temat zagłady Żydów z getta łódzkiego. Tam też odbyły się zajęcia dla studentów Uniwersytetu Saint Cloud w Minnesocie.

Naczelny dyrektor gościł szefa włoskiego urzędu centralnego do spraw archiwów, S. Italię, wraz z towarzyszącą mu grupą archiwistów.

W ZNA oraz archiwach organizowano okolicznościowe zebrania naukowe, informacje i pokazy źródeł związane z pobytem w Polsce gości zagranicznych. Wśród nich byli archiwiści z USA, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Szwajcarii, Chin, Rosji, Białorusi, Czech, Słowacji, Kazachstanu, Ukrainy, Litwy, Łotwy i Tatarstanu.

Współpraca z zagranicą

Ze względu na zniszczenia wojenne i rozproszenie, jakie dotknęły polską spuściznę archiwalną, obecna współpraca międzynarodowa zmierza przede wszystkim do poszerzenia wiedzy o tej części narodowego zasobu archiwalnego, która znajduje się poza krajem, oraz do odzyskania — w oryginale lub reprodukcji — najcenniejszych dokumentarnych świadectw przeszłości. Cel ten jest urzeczywistniany poprzez kwerendy, prowadzone za granicą przez polskich archiwistów, kontakty archiwów państwowych z wybranymi archiwami w innych krajach, poprzez międzynarodową współpracę archiwalną mającą oparcie w umowach zawartych przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych.

Konferencje

W kontaktach między archiwami różnych państw wiele miejsca zajmowała problematyka dostępności materiałów archiwalnych dla badaczy. Poświęcono jej obrady XXXII Międzynarodowej Konferencji Okrągłego Stołu Archiwów w Edynburgu (wrzesień 1997 r.). Delegacje archiwów europejskich zakończyły analizę dokumentu, który z rekomendacji Rady Europy miał być podstawą polityki udostępniania archiwaliów. Dokument ten pt. *Draft Recommendation*

for a Standard European Policy on Access to Archives zakłada m.in., że państwa europejskie stosować będą te same zasady udostępniania wobec własnych obywateli i cudzoziemców. Przyjmuje się, że wszelkie odstępstwa od zasady wolności korzystania z archiwaliów wynikać muszą z przepisów prawa wewnętrznego, a utajnieniu podlegać może jedynie treść danego dokumentu, a nie fakt jego istnienia.

W ramach tej problematyki ujmowane były także sprawy rewindykacji związane z między państwowymi sporami archiwalnymi. Członkowie MRA otrzymali obszerną ankietę na ten temat. Obejmowała ona wszelkie możliwe aspekty problematyki rewindykacyjnej, powracając do koncepcji wspólnego dziedzictwa archiwalnego oraz wymiany mikrofilmów jako rozwiązania kompromisowego. Strona polska przygotowała w 1997 r. zestawienie rewindykacyjnych dezyderatów wobec Niemiec, Rosji, Ukrainy, Białorusi, Litwy i Instytutu Hoovera (Uniwersytet Stanforda). Organizatorzy ankiety doszli do konkluzji, że w kręgach międzynarodowych nie zdawano sobie sprawy ani z ogromu polskich strat archiwalnych w czasie II wojny światowej, ani ze stopnia rozproszenia polskiego narodowego zasobu archiwalnego.

Stanowiło to genezę programu „**Reconstitution of the Memory of Poland**”, z jaką wystąpił Sekretariat MRA. Program ten ma polegać na przeprowadzeniu rejestracji materiałów archiwalnych dotyczących historii Polski w zbiorach państw europejskich. Środki finansowe pochodzić będą z Unii Europejskiej i Rady Europy. Założono zarazem, że rejestracja źródeł do dziejów Polski nie może osłabiać polskich dezyderatów rewindykacyjnych. Program zakłada, że rejestracja zostanie przeprowadzona w archiwach europejskich, a objęty nią będzie okres od rozbiorów Polski po rok 1945 oraz dokumenty z obszaru zasięgu polskiej państwowości i państw, w których przebywali polscy emigranci. Na czele utworzonej w związku z powyższym grupy roboczej (Steering Committee) stanęła doc. dr hab. Daria Nałęcz jako przedstawiciel MRA. W pierwszej kolejności rejestrowane będą archiwalia wytworzone w związku z władaniem ziemią polskimi przez państwa zaborcze, a następnie akta będące świadectwem polskiego życia politycznego i kulturalnego w okresie braku własnej państwowości, przede wszystkim w polskich skupiskach emigracyjnych. Trzecią grupę tematyczną stanowią stosunki Polski z innymi państwami i ich polityka wobec Polski i spraw polskich. Polska uzyska mikrofilmy objętych tym przedsięwzięciem archiwaliów. Założenia programu omówiono na spotkaniu sekretarza MRA, dra Charlesa Kecskemétiiego z naczelnym dyrektorem archiwów państwowych i grupą wybitnych historyków polskich.

W dniach 12–13 I 1998 r. w Strasburgu naczelny dyrektor uczestniczył w posiedzeniu grupy ekspertów w ramach prac Komitetu Kultury Rady Europy na temat „Electronic Publishing, Books and Archives”. Poza problemami książki i bibliotek omawiano także kwestie archiwalne związane z demokratyzacją dostępu do archiwów w Europie południowo-wschodniej. Doc. dr hab. Daria Nałęcz referowała założenia programu „Reconstitution of the Memory of Poland”, wskazując na jego zbieżność z wszystkimi najważniejszymi programami Rady Europy, a więc z demokratyzacją dostępu do archiwów, problemami dziedzictwa kulturalnego, rozwojem i wdrażaniem nowych technik informacyjnych, nowymi programami przygotowanymi dla Rosji, a zwłaszcza dla przemieszczonych tam kolekcji. Przedstawiła też zamierzony polski wkład w organizację przedsięwzięcia, który uznany został w toku dalszych prac za program pilotażowy dla szerszej pojętego problemu wspólnego europejskiego dziedzictwa.

Wizyta naczelnego dyrektora AP w Wiedniu w dniach 2–4 III 1998 r. łączyła się bezpośrednio z programem Rady Europy na temat rejestracji źródeł do dziejów Polski, w zbiorach państw Europy. Na wniosek Sekretariatu MRA wiedeńskie Kriegsarchiv miało opracować wzór ankiety do przeprowadzenia tej rejestracji. Podczas wizyty przedyskutowano sprawy opisu archiwalnego i wstępny wzór ankiety i instrukcji do niej.

Wyniki tych prac przygotowawczych zostały zaprezentowane w Bernie (14–15 V 1998 r.) na posiedzeniu Europejskiego Szczytu Archiwów, poświęconym problematyce wspólnego dziedzictwa archiwalnego państw europejskich, na którym obecni byli szefowie służb archiwalnych oraz przewodniczący krajowych stowarzyszeń archiwalnych. Ze strony polskiej uczestniczyli: naczelny dyrektor archiwów państwowych i dr Władysław Stępiak — jako prezes SAP. Doc. Daria Nałęcz wygłosiła jeden z głównych referatów — na temat polskiego narodowego zasobu archiwalnego w kontekście zmieniającego się terytorialnego zasięgu państwa.

Na konferencji tej zarysował się także projekt Europejskiej Informacyjnej Sieci Archiwalnej (European Archival Network). Przyjęto propozycję Szwajcarii stworzenia europejskiej sieci elektronicznej, umożliwiającej udostępnianie w Internecie informacji o zbiorach archiwalnych na poziomie przewodników po zbiorach archiwów i inwentarzy poszczególnych zespołów archiwalnych. Ponadto podczas Szczytu Archiwów Europejskich odbyło się kolejne posiedzenie Coordinating Board for the European Programme, którego członkiem jest naczelny dyrektor archiwów państwowych.

W dniu 23 XI 1998 r. w Sofii odbyło się posiedzenie European Board MRA. Naczelny dyrektor przedstawiła relacje z konferencji w Bukareszcie, a także omówiła sprawy związane z programem „Reconstitution of the Memory of Poland”. Podczas spotkania zgłoszony został także projekt, aby pod patronatem MRA przeprowadzić szerszą kwerendę na temat archiwów nie istniejących już ponadnarodowych organizacji państw obozu sowieckiego, takich jak Układ Warszawski lub Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej.

W dniach 30 XI – 1 XII 1998 r. odbyło się w Strasburgu posiedzenie planistyczne na temat wymienionego programu. W obradach uczestniczyli przedstawiciele Rady Europy, MRA oraz reprezentanci z Rosji, Ukrainy, Watykanu. Ze strony polskiej występowali: doc. Daria Nałęcz, dr Władysław Stępiak i prof. Andrzej Paczkowski. Omówiono aspekty polityczne projektu, bieżące potrzeby nauk historycznych, strukturę i zawartość studium wdrożeniowego obejmującego zakres chronologiczny i terytorialny projektu, metody opisu archiwaliów, dostępność źródeł oraz problem uwzględniania danych dotyczących ludności pochodzenia zagranicznego. Dyskutowano też nad projektem bazy danych przygotowanym przez Petera Horsmana we współpracy z archiwistami polskimi.

W ramach prac przygotowawczych do realizacji programu opracowano w COIA bazę danych zawierającą bibliografię pomocy archiwalnych i publikacji dotyczących poloników w archiwach zagranicznych. W maju 1999 r. odbyło się w Strasburgu kolejne posiedzenie dotyczące wzmiankowanej inicjatywy. Powołano wówczas komitet z doc. dr hab. Daria Nałęcz na czele, dyrektora programu dra hab. Władysława Stępiaka oraz doradcę do spraw naukowych — Charlesa Kecskemétięgo.

Poważnym problemem polskiej archiwistyki jest przechowywanie bardzo poważnych ilości materiałów wchodzących w skład państwowego i narodowego zasobu archiwalnego w Instytucie Hoovera w USA. Nakładem NDAP ukazała się praca charakteryzująca znajdujące się tam zbiory polskiej proweniencji. Odnotować należy także przystąpienie przez Instytut Hoovera do realizacji porozumienia zawartego w 1993 r. z NDAP w sprawie mikrofilmowania siedmiu największych polskich zespołów archiwalnych na potrzeby AAN. Mikrofilmowanie to zostało rozpoczęte od największego z tych zespołów, tj. akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych II RP.

Łączy się to z szerszym problemem znacznego rozproszenia polskiego państwowego zasobu archiwalnego w następstwie II wojny światowej. Dla historyków w kraju nadal trudno

dostępne są obszerne i liczne akta przechowywane w polskich ośrodkach emigracyjnych. Od kilku lat podejmuje się przedsięwzięcia zaradcze. Rok ubiegły uchodzić może pod tym względem za przełomowy ze względu na nawiązanie kontaktów i współpracy z największymi ośrodkami polonijnymi w USA (Nowy Jork, Chicago). Kilku polskich archiwistów porządkowało akta tych instytucji. Naczelna dyrektor archiwów państwowych uczestniczyła w kolejnej corocznej Konferencji Polskich Archiwów, Bibliotek i Muzeów na Zachodzie (wrzesień 1997, Montrésor), gdzie zaprezentowała koncepcję Archiwum Polonii. Uzasadniona jest ocena, że nawiązany został rzeczowy kontakt archiwów państwowych w Polsce z ośrodkami polonijnymi.

Na mocy porozumienia między Polskim Instytutem Naukowym w Nowym Jorku, Polską Akademią Nauk i NDAP utworzono w Nowym Jorku stanowisko archiwisty, którego celem, oprócz porządkowania archiwum PIN, ma być zaprowadzenie łączności między polskimi placówkami archiwalno-bibliotecznymi na terenie USA.

W 1997 r. rozpoczęła działalność Polsko-Niemiecka Grupa Ekspertów ds. Rewindykacji, z udziałem dyrektora Władysława Stępniaaka. Jej prace koordynuje Pełnomocnik Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Odbyły się dwa posiedzenia tego zespołu, w kwietniu w Berlinie i w listopadzie w Warszawie. Przystąpiono w ten sposób do przygotowania rewindykacji polskich dóbr kultury z Niemiec. W wypadku materiałów archiwalnych w grę wchodzi jeszcze — obok restytucji obiektów przemieszczonych w związku z II wojną światową — problemy sukcesji państw: Polska domaga się od Niemiec przekazania jej materiałów archiwalnych wytworzonych na jej obecnym terytorium, które winna była przejąć zarówno po I, jak i po II wojnie światowej. Problemem szczególnym jest spuścizna archiwalna enklawy królewieckiej. Przejęcie zasobu b. Archiwum Państwowego w Królewcu pozostaje jednym z podstawowych dezyderatów Polski wobec Niemiec. W grudniu 1997 r. powołany został zespół specjalistów ds. dokumentowania polskich roszczeń pod adresem Niemiec. Weryfikuje on i precyzuje zakres rewindykacji, uzupełnia zebraną dotychczas dokumentację.

Problemy związane z międzynarodowym rozmieszczaniem archiwaliów występowały także w stosunkach Polski ze wschodnimi sąsiadami. W wypadku Rosji przeszkodą w podjęciu rozmów było stanowisko Dumy Państwowej. Udział przedstawicieli państwowej służby archiwalnej w mieszanych zespołach ekspertów pozwolił jednak na prowadzenie rozmów na ten temat. Poczyły natomiast postępy mieszane zespoły ekspertów, w których ze strony polskiej uczestniczyli dyrektorzy: Andrzej Biernat, Elżbieta Wierzbicka, Sławomir Radoń i Jan Basta, zajmujące się problemami rewindykacji dóbr kultury w stosunkach z Ukrainą i Białorusią.

W 1997 r., pod auspicjami naczelnego dyrektora archiwów państwowych i SAP, odbyła się III Konferencja Archiwów Europy Środkowej i Wschodniej (Goławice, 22–24 października). Tematem obrad było „**Wspólne dziedzictwo archiwalne państw i narodów Europy Środkowej i Wschodniej**”. Uczestniczyli w niej przedstawiciele archiwów tego regionu, a także Włoch, Turcji oraz Izraela. Omówiono teoretyczne i praktyczne aspekty pojęcia „wspólnego dziedzictwa archiwalnego”, z uwzględnieniem planów wspólnej i wzajemnej rejestracji materiałów archiwalnych o ponadnarodowym znaczeniu. Na wniosek delegacji rosyjskiej uchwalono, że zamierzone konferencje archiwów państw Europy Środkowej i Wschodniej będą upamiętniać ich inicjatora, zmarłego tragicznie w roku 1996 naczelnego dyrektora archiwów państwowych, prof. dra hab. Jerzego Skowronka.

Kontynuując cykl międzynarodowych konferencji, odbywających się pod wspólną nazwą „**Colloquia Jerzy Skowronek dedicata**”, naczelna dyrektor archiwów państwowych zorganizowała w dn. 8–11 XI 1998 r., w Mądralinie k. Warszawy IV spotkanie na temat „**Archiwa i archiwalia prywatne w krajach Europy Środkowej i Wschodniej**”. Konferencja odbyła się dzięki finansowemu wsparciu Fundacji im. Stefana Batorego, prezydenta Warszawy i Komitetu Badań Naukowych. Poza uczestnikami krajowymi brało w niej udział 22 gości z 15 krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Obrady obejmowały trzy zagadnienia: 1. Relacje pomiędzy archiwami państwowymi i prywatnymi w okresie transformacji ustrojowej; akcesja archiwaliów proveniencji niepaństwowej do archiwów państwowych — modele rozwiązań prawnych w Europie. 2. Status prawny archiwów i archiwaliów prywatnych (w tym także archiwów kościelnych); jego zmiany w XX w. oraz stan obecny. 3. Archiwa i spuścizny prywatne źródłem do badania dziejów Europy Środkowej i Wschodniej.

Kolejna konferencja z tego cyklu odbyła się w Mądralinie w dn. 15–16 X 1999 r. W obradach nt. „**Udostępnianie archiwaliów w świetle prawa i praktyki państw Europy Środkowej i Wschodniej**” wzięli udział przedstawiciele archiwów z 14 krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Przyjęto koncepcję informatora poświęconego wspólnemu dziedzictwu archiwalnemu.

Polski Komitet ds. programu „**Pamięć świata**” pod przewodnictwem naczelnego dyrektora archiwów państwowych kontynuował prace nad wytypowaniem polskich obiektów na listę światowego dziedzictwa. Gościem Komitetu i NDAP był Abdelaziz Abid, odpowiedzialny za realizację programu w Departamencie Informacji i Informatyzacji UNESCO.

W czerwcu 1998 r. odbyło się w Londynie Sympozjum Unii Europejskiej na temat strategii zarządzania archiwami w warunkach rewolucji informacyjnej, zorganizowane przez Public Record Office. Polskę reprezentował naczelny dyrektor i jego zastępca dr Władysław Stępiak. Zaprezentowano wyniki Forum on Electronic Record, którego ostatnie posiedzenie odbyło się w grudniu 1996 r. Podjęto postanowienie, że zbiory archiwalne członków Unii winny być w pełni dostępne, m.in. w sieci Internetu.

W dniach 24–26 IX 1998 r. w Bukareszcie miała miejsce sesja poświęcona dostępowi do archiwów, a zwłaszcza do akt służby bezpieczeństwa, organizowana przez Radę Europy, MRA, Ministerstwo Kultury Francji i parlament rumuński. W spotkaniu uczestniczyła — jako sprawozdawca MRA — doc. Daria Nałęcz, wygłaszając referat na temat ochrony tajemnicy państwowej w Polsce.

Dnia 11 V 1999 r. w Warszawie referat o archiwach holenderskich wygłosił W. B. van Boven — naczelny dyrektor archiwów niderlandzkich. Staraniem NDAP odbyło się dwudniowe sympozjum archiwalne polsko-izraelskie (7–8 VI 1999 r.) nt. „**Źródła do dziejów Żydów w archiwach polskich**”. AP w Białymstoku i Białostockie Towarzystwo Naukowe zorganizowały (9–10 września) międzynarodową konferencję z udziałem gości z Litwy, Łotwy i Białorusi na temat bazy źródłowej do dziejów kresów północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Zasluguje też na uwagę dwudniowe zebranie szkoleniowo-metodyczne (21–22 października) poświęcone problemom konserwacji i ochrony zasobu: „**Zabezpieczanie archiwaliów — doświadczenia holenderskie. Program DELTA 2000**”. Referentem była Bogusława van Slooten-Kazimierska, główny konserwator Archiwum Narodowego Holandii.

Również w 1999 r. przedstawiciel AP w Krakowie wziął udział w sesji naukowej poświęconej królowej Jadwidze, zorganizowanej przez stację naukową PAN w Rzymie. Dyrektor AAN wygłosił — na międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej przez

Ambasadę Ukrainy i Radę Naukową Muzeum Jana Pawła II w Warszawie — referat „Metropolita Szeptycki a Episkopat”. Na temat ochrony zasobu archiwalnego dyskutowano na konferencji w Kijowie z udziałem przedstawiciela AP w Poznaniu. Pracownik AP w Katowicach uczestniczył w 70. Zjeździe Archiwistów Niemieckich, który obradował w Weimarze (20–23 września). W międzynarodowym Polsko-Niemieckim Sympozjum Towarzystw Współpracy Gospodarczej (Przytok, maj 2000 r.) wziął udział pracownik AP w Zielonej Górze. Archiwum to było reprezentowane także na Seminarium Euroregionu Szprewa – Nysa – Bóbr (Brody, czerwiec). Pracownicy archiwów państwowych uczestniczyli w Konferencji Międzynarodowej pt. „Archiwa naukowe w procesie integracji europejskiej”, której organizatorem było Archiwum PAN (Warszawa, 2–3 grudnia). Archiwiści wzięli też udział w zajęciach Szkoły Letniej przy Uniwersytecie Środkowoeuropejskim w Budapeszcie, poświęconych problemom komputeryzacji archiwów.

Ponadto w 1999 r. przedstawiciele polskich archiwów wzięli udział w następujących spotkaniach: 1. Obrady dyrektorów archiwów narodowych Europy i Ameryki Północnej, organizowane przez Międzynarodową Radę Archiwów (Reykjavik, marzec) 2. Konferencja przedstawicieli archiwów krajów członkowskich i stowarzyszonych z Unią Europejską (Helsinki, sierpień) 3. Obrady XXXIV Okrągłego Stołu MRA nt. „Dostęp do informacji — zagadnienia konserwacji” (Budapeszt, październik) 4. Obrady DLM — Forum '99 (w ramach Komisji Europejskiej) na temat komputeryzacji (Bruksela, październik) 5. Konferencja organizowana przez archiwa chorwackie „Zniszczenie i odtworzenie pamięci historycznej: integracja i autonomia archiwów” (Dubrownik, listopad).

Umowy międzynarodowe

W 1997 r. naczelny dyrektor archiwów państwowych zawarł 3 dwustronne porozumienia archiwalne regulujące współpracę w dziedzinie archiwistyki. Są to porozumienia z Austrią, Turcją i Włochami. Ponadto podpisano protokół wykonawczy do podpisanego wcześniej porozumienia z Ukrainą oraz przygotowano protokół techniczny do porozumienia z Rumunią. Podpisano również deklarację o współpracy z Instytutem Yad Vashem w Jerozolimie. Dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych przygotowano kilkadziesiąt zapisów do umów i programów międzyrządowych oraz przedstawiono oceny dotychczasowej współpracy w zakresie archiwistyki z krajami, z którymi MSZ zamierzało zawrzeć nowe umowy bądź programy.

W 1998 r. naczelny dyrektor zawarł 4 porozumienia o współpracy archiwalnej z Chinami, Chorwacją, Słowenią i Węgrami. Ponadto podpisano protokół wykonawczy do porozumienia zawartego w 1993 r. z Litwą. Opracowano także projekt umowy o współpracy z Yad Vashem — Instytutem Pamięci Męczeństwa i Bohaterstwa w Jerozolimie w zakresie stworzenia bazy danych o źródłach archiwalnych do dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich, na podstawie zasobów archiwalnych Polski i Izraela, oraz w zakresie wymiany mikrofilmów materiałów archiwalnych. Rok 1999 przyniósł też umowę o współpracy archiwalnej z Macedonią.

Gromadzenie poloników

Sprowadzono z Jerozolimy do Polski akta II Korpusu stacjonującego w Palestynie w latach 1941–1944 — przeznaczone dla Centralnego Archiwum Wojskowego. W darze od Anny Borkowskiej-Afhami archiwa państwowe otrzymały, za pośrednictwem MSZ, materiały

dokumentujące dzieje Armii Polskiej na Wschodzie w czasie II wojny światowej. Wzbogaciły one zasób AAN. W ramach rozpoczętej wymiany rewindykacyjnej z Republiką Federalną Niemiec Archiwum w Koblenzji przekazało akta Niemieckiego Zarządu Archiwalnego przy rządzie Generalgouvernement w Krakowie, głównie z lat 1944–1945. Ponadto strona niemiecka przekazała jednostkę archiwalną z zespołu Kammer Posen. Akta te przejęło AP w Poznaniu.

Zbiory ADM wzbogaciły się o 2121 kopii skryptów programowych Radia „Wolna Europa” (około 1,2 mln ss.), 756 segregatorów oryginalnych skryptów programowych audycji RWE — do skopiowania lub zmikrofilmowania (około 300 tysięcy ss.), 50 segregatorów zawierających listy i korespondencję słuchaczy kierowane do RWE — do skopiowania lub zmikrofilmowania (około 20 tys. ss.).

Mihaly Domszky przekazał do polskich archiwów państwowych spuściznę swojego ojca Pála Domszkyego, obywatela Węgier, który jako prezes Związku Węgierskiego w Polsce w latach II wojny światowej organizował pomoc dla Polaków.

Włączono do zasobu AAN archiwalia z lat trzydziestych i II wojny światowej otrzymane z Ambasady RP w Buenos Aires.

Ponadto rejestrowano polonika i przekazywano analogiczne informacje krajom partnerskim, a także prowadzono wymianę reprodukcji archiwaliów. W Austrii dr Jerzy Gaul (AGAD) kontynuował kwerendę w zespołach ministerstw austro-węgierskich. Dr Michał Proksa (AP w Przemyślu) dokonał rozpoznania archiwaliów Kriegsarchiv w Wiedniu dotyczących twierdzy przemyskiej z okresu połowy XIX w. do 1918 r. Doc. Janusz Szczepański rejestrował polonika dotyczące Mazowsza północno-wschodniego z okresu II RP w archiwach białoruskich (Grodno, Mołodeczno i Brześć). Dr Roman Stelmach przeprowadził w Czechach kwerendę archiwalną dotyczącą źródeł do dziejów Dolnego Śląska. Mgr Wacław Gojniczek kontynuował w Cieszynie rejestrację źródeł do dziejów księstwa cieszyńskiego do końca XVIII w. Uzyskano wykaz źródeł dotyczących historii i losów Polaków w Kazachstanie od lat 20. do 50. XX w. Dokonano wymiany spisów zespołów archiwalnych dotyczących Litwinów i Litwy w archiwach polskich oraz dotyczących Polski i Polaków przechowywanych w archiwach litewskich. Dr Radosław Gaziński i mgr Franciszek Sokołowski przeprowadzili kwerendę w zasobie b. Tajnego Pruskiego Archiwum w Berlin-Dahlem. Dr Gaziński dokonał rozpoznania pomeraników w trzech głównych oddziałach, które posiadają największe zasoby akt pomorskich (XV–XIX w.). Mgr Sokołowski poszukiwał materiałów archiwalnych dotyczących Polski, które mogłyby być przedmiotem rewindykacji, przede wszystkim akt archiwum w Królewcu. Wynikiem kwerendy jest opracowanie spisu zespołów dawnego archiwum królewieckiego. NDAP przekazała stronie rosyjskiej wykaz dokumentów do historii guberni irkuckiej.

Poza umowami dwustronnymi przeprowadzano także rejestrację poloników w ramach pobytów stypendialnych finansowanych przez Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. W Archiwum Watykańskim dr Urszula Głowacka-Maksymiuk we współpracy z Papieskim Instytutem Studiów Kościelnych w Rzymie prowadziła kwerendę poloników przeznaczonych do zmikrofilmowania. Dr Stanisław Radoń porządkował zasób Instytutu Piłsudskiego w Nowym Jorku i sporządził ewidencję archiwum prof. Janusza K. Zawodnego.

Na mocy porozumienia z 1993 r. o współpracy archiwalnej z Litwą dokonano wymiany mikrofilmów ksiąg metrykalnych. Litwie przekazano 69 642 klatki mikrofilmowe ksiąg stanu cywilnego ze zbiorów AP w Suwałkach z lat 1808–1912, dotyczących terytorium Litwy

w granicach wytyczonych po II wojnie światowej. Strona polska otrzymała 70 418 klatek mikrofilmu dziewiętnastowiecznych ksiąg metrykalnych parafii z dekanatów białostockiego, sokólskiego i knyszyńskiego z zasobu Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie. Niemcy przekazały 850 sztuk kserokopii dotyczących rodu Radziwiłłów z zespołu akt książęcego archiwum Hohenlohe-Schillingsfürst (Archiwum Federalne w Koblencji). Materiały te zostały rozpoznane i wybrane przez prof. Teresę Zielińską w trakcie jej pobytu w Koblencji. Kserokopie dołączono do Archiwum Radziwiłłów w AGAD. We współpracy z Public Record Office podjęto przygotowania do wydania zbioru najważniejszych raportów ambasady Wielkiej Brytanii w Polsce za okres od 1918 r. do współczesności. Archiwa państwowe w Bydgoszczy i Zielonej Górze, na podstawie porozumienia między NDAP a Internationaler Suchdienst, udostępniły do mikrofilmowania materiały archiwalne dotyczące uwięzionych, pracowników przymusowych i osób deportowanych w latach 1939–1945.

Otrzymano pierwszą partię mikrofilmów (ponad 900 tys. klatek) z akt polskiej proweniencji, przechowywanych w zbiorach archiwalnych Instytutu Hoovera (z okresu międzywojennego i II wojny światowej, wytworzone przez MSZ, Ambasadę RP w Londynie i Waszyngtonie oraz tzw. Kolekcja W. Andersa). W MSZ odbyło się w maju 1999 r. spotkanie z delegacją Instytutu z Herbertem Hooverem III — szefem Rady Nadzorczej na czele oraz dyrektorem Instytutu — R. Raisianem.

Dla Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie wykonano mikrofilmy wybranych materiałów z zasobu AAN. W ramach współpracy z JRI-PL (Diamond) wykonano mikrofilmy z zasobu AP m.st. Warszawy oraz fotokopie z akt stanu cywilnego wyznania mojżeszowego z zasobu AP w Białymstoku i Łodzi. Dla Międzynarodowego Biura Poszukiwań w Arolsen wykonano mikrofilmy z wybranych materiałów archiwalnych AP w Gdańsku i Kielcach. W ramach współpracy z Centrum Przechowywania Kolekcji Historyczno-Dokumentalnych NDAP otrzymała mikrofilmy akt zespołu Senat Wolnego Miasta Gdańska (2088 klatek).

Rozmowy bilateralne

Sprawy restytucji dóbr kultury, w tym archiwaliów, były przedmiotem rozmów dyplomatycznych z Ukrainą i Niemcami oraz roboczych spotkań grup ekspertów. Omawiano na nich problemy dotyczące lokalizacji obiektów przemieszczonych w trakcie lub w związku z II wojną światową. Stronę polską reprezentował dr Władysław Stępiak, a w posiedzeniach uczestniczyli również dr R. Gaziński, mgr F. Sokołowski i dr A. Przywuska.

Podjęto rozmowy z władzami archiwów Rosji i Ukrainy na temat aktualnego stanu współpracy archiwalnej oraz jej perspektyw. Z partnerami rosyjskimi debatowano nad uregulowaniem kwestii archiwaliów polskich przemieszczonych do ZSRR w związku z II wojną światową oraz nad zakresem udziału strony rosyjskiej w realizacji programu „**Odtworzenie pamięci Polski**” i możliwościami zawarcia porozumienia w sprawie udostępnienia informacji dotyczących obywateli polskich, przebywających na terytorium ZSRR w latach czterdziestych i pięćdziesiątych.

Organizacja i zarządzanie

Kadry

Zatrudnienie. Pod koniec okresu sprawozdawczego stan zatrudnienia w archiwach państwowych wynosił 1283 etaty, w tym 825 w działalności podstawowej (naukowej — 29 etatów, archiwalnej — 710 etatów, a w konserwatorskiej — 86 etatów). W administracji było wykorzystane 176, w obsłudze 259 i w działalności reprograficznej — 23 etaty. W okresie trzech lat zwiększyło się wyraźnie — o 58 etatów — zatrudnienie w sferze archiwalnej działalności podstawowej. Pozostałe wartości ulegały znacznie mniejszym zmianom. Ponadto od 42 do 47 etatów wykorzystane było w NDAP. Stosunkowo szybko rosnąca grupa pracowników działalności podstawowej podlegała jednak znacznej fluktuacji: ubytki kadry w omawianym okresie wyrażają się liczbą 231 etatów.

Liczba osób z wyższym wykształceniem zatrudnionych w archiwach w grudniu 1999 r. wynosiła 540, a w NDAP — 29. Od końca 1996 r. wzrosła odpowiednio o 46 i 5. Absolwentami studiów historycznych jest 203 pracowników archiwów, studiów archiwalnych — 215, 122 osoby zaś ukończyły inne kierunki. Szkoły policealne ukończyły 53 osoby zatrudnione w archiwach, w tym 20 — studium archiwalne.

Pod koniec 1999 r. 33 osoby były zatrudnione na stanowiskach naukowych, w tym: 1 profesor, 7 docentów (1 z tytułem naukowym profesora), 17 adiunktów (15 doktorów i 2 magistrów) i 8 asystentów.

Laureatami Nagrody naczelnego dyrektora archiwów państwowych zostali: mgr Andrzej Jabłoński (kierownik Działu Nadzoru i Technik Komputerowych AP w Szczecinie); Marek Kuczyński (młodszy archiwista w AP w Olsztynie); mgr Dariusz Rymar (kierownik Oddziału w Gorzowie Wielkopolskim AP w Szczecinie); mgr Monika Andrasz-Mrozek (starszy archiwista w AP w Krakowie); dr Jan Macholak (adiunkt — zastępca dyrektora AP w Szczecinie); mgr Maciej Wilmański (kustosz w AP w Łodzi).

Pracownikom archiwów państwowych i NDAP przyznano następujące odznaczenia: Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski — 1 osoba, Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski — 4 osoby, Złoty Krzyż Zasługi — 7 osób, w tym 2 po raz drugi, Srebrny Krzyż Zasługi — 11 osób, Brązowy Krzyż Zasługi — 10 osób, Odznaka honorowa „Za zasługi dla archiwistyki” — 36 osób, Medal „Komisji Edukacji Narodowej” — 8 osób, Srebrny Medal „Opiekuna Miejsc Pamięci Narodowej” — 1 osoba, Medal „Za Zasługi dla Obronności Kraju” — 7 osób, Medal 200-lecia Mazurka Dąbrowskiego — Hymnu Narodowego — 1 osoba, Medal Pamiątkowy 450-lecia Miasta Leszna — 1 osoba.

Obiekty archiwalne

Na koniec 1999 r. archiwa państwowe dysponowały 94 budynkami i 30 lokalami. W porównaniu z danymi sprzed trzech lat uzyskano 2 dodatkowe budynki i zaprzestano użytkowania aż 16 lokali. Natomiast powierzchnia użytkowa archiwów zwiększyła się w tym okresie o 13 700 m², z czego ponad połowa przypada na wzrost powierzchni magazynowej. Rezerwa miejsca na akta wynosi 61 188 m², czyli o 22 426 m² więcej niż to szacowano w grudniu 1996 r. Duże znaczenie miało przy tym wyremontowanie — z przeznaczeniem na magazyny — pomieszczeń w Katowicach, Spytkowicach (AP w Krakowie), Częstochowie

i w Łodzi, a także pozyskiwanie przez AAN obszernych magazynów opuszczanych przez Bibliotekę Narodową.

Zarazem poprawiło się wydatnie wyposażenie magazynów archiwalnych, w których systematycznie instalowano nowe regały kompaktowe, zapewniające niemal dwukrotnie większe wykorzystanie powierzchni w porównaniu z rozwiązaniami tradycyjnymi. W rezultacie rezerwa wolnych półek wzrosła o 26 893 m.b. i pod koniec 1999 r. wynosiła 46 296 m.b. Z wyjątkiem AP w Bydgoszczy, które przygotowuje się jednak do budowy nowego obiektu, wszystkie archiwa państwowe dysponują pewną rezerwą magazynową.

Finanse

Wydatki budżetowe w całej służbie archiwalnej zachowywały tendencję wzrostową, zwłaszcza w 1997 i 1998 r. — w zakresie wydatków inwestycyjnych. W 1998 i 1999 r. dynamika wzrostu malała, a w ostatnim roku odnotowano relatywny spadek w grupie wydatków inwestycyjnych. Zmniejszenie pochodnych od wynagrodzeń wiązało się z reformą ubezpieczeń społecznych wprowadzoną od 1 I 1999 r., która część dotychczasowych składek na ubezpieczenia społeczne przeniosła do wynagrodzeń indywidualnych pracowników. Wykazany wzrost płac po części również więc wynika z przesunięcia niektórych składek ubezpieczeniowych.

Przeciętne płace brutto pracowników archiwów państwowych, wyliczone z wykonanego funduszu wynagrodzeń osobowych, łącznie z wypłaconymi nagrodami z zakładowego funduszu nagród, ukształtowały się za 1997 r. w granicach 876 zł miesięcznie i w stosunku do 1996 r. były wyższe o 17,6%, a niższe od średniej krajowej o 186 zł. Przeciętne płace w 1998 r. nieznacznie przekroczyły 1004 zł miesięcznie i w stosunku do poprzedniego roku były wyższe o 11,5%, a niższe od średniej krajowej o 235 zł. W 1999 r. statystyczny pracownik archiwum państwowego pobierał co miesiąc przeciętnie 1350 zł (wzrost o 34%, z zastrzeżeniem dotyczącym składek ubezpieczeniowych), czyli o 350 zł mniej od średniej krajowej podanej przez GUS.

Wskaźnik wzrostu wydatków rzeczowych w 1997 r. — bez środków nadzwyczajnych na usuwanie skutków powodzi — przekroczył 42%, w 1998 r. — z zastrzeżeniem j.w. — osiągnął 2,6%, a w 1999 — bez środków powodziowych i związanych z reformą administracyjną — 5,4%. W większości archiwów znacznie rozszerzono zakres drobnych prac modernizacyjnych, uzyskując poprawę warunków ich funkcjonowania. Poważniejsze przedsięwzięcia modernizacyjno-adaptacyjne finansowano ze zwiększonych środków inwestycyjnych. Niezależnie od znacznej koncentracji sił i środków finansowych na wzmoczonych remontach obiektów archiwalnych, dokonano — na skalę nie praktykowaną dotychczas w archiwach państwowych — znacznych zakupów sprzętu komputerowego wraz z oprogramowaniem, regałów kompaktowych, środków transportu i innego wyposażenia.

Archiwa państwowe w 1997 r. osiągnęły dochody pozabudżetowe w wysokości 2004,0 tys. zł. Stanowiło to w stosunku do 1996 r. wzrost o 39,2% oraz odpowiadało 4,9% kwoty wydatków budżetowych. W 1998 r. dochody te wyniosły 2896,8 tys. zł. Stanowiło to w stosunku do 1997 r. wzrost o 14,5%, natomiast ich relacja do dochodów budżetowych wyraziła się współczynnikiem 6,4%. W 1999 r. dochody pozabudżetowe przekroczyły 3505 tys. zł, zwiększając się w stosunku do poprzedniego roku o 15,4%. Kwota ta stanowiła 7,2% wydatków budżetowych.

Tabela 6
Struktura wydatków archiwów państwowych za lata 1997–1999 (w tys. zł)

Rodzaj wydatku	1997		1998		1999		Wskaźniki wzrostu %		
	Wykonanie kwota	%	Wykonanie kwota	%	Wykonanie kwota	%	96/97	97/98	98/99
1. Płace brutto z wypłatą nagrody rocznej („13 ^{te} ”)	14 451,0	35,7	16 115,8	34,4	21 847,2	44,7	17,6	11,5	35,6
2. Pozostałe wynagrodzenia wraz z pochodnymi	7 274,4	18,0	8 120,8	17,4	5 138,9	10,5	19,9	11,2	-36,7
3. Rzeczowe (eksploatacyjne)	10 091,4	25,0	10 392,4	22,2	11 966,3	24,4	57,5	10,3	15,1
4. Inwestycyjne	8 662,1	21,3	12 149,5	26,0	10 001,0	20,4	99,0	40,3	-17,7
Razem	40 478,9	100,0	46 778,5	100,0	48 953,4	100,0	40,7	15,6	4,7

Wnioski

Sprawne wykonywanie zadań archiwów państwowych wymaga uchwalenia nowego prawa archiwalnego, które uwzględniłoby głębokie przeobrażenia prawno-ustrojowe mające miejsce w ostatnim dziesięcioleciu. Archiwa państwowe powinny uwzględnić nowe zadania, w tym coraz szersze zastosowanie dokumentów na nośnikach elektronicznych. Niezbędne jest pilne podjęcie międzyresortowych prac nad powszechnym systemem długotrwałego lub wieczystego przechowywania mających taką postać zapisów informacji, a w szczególności zapisów stanowiących materiały archiwalne. Oczekiwane są ponadto miarodajne ustalenia w zakresie znaczenia dokumentów elektronicznych jako dowodu prawnego, warunków potwierdzania autentyczności zapisu, a także prawnego statusu informacji przesyłanych pocztą elektroniczną.

Należy przedsięwziąć środki służące powstrzymaniu katastrofalnej fluktuacji kadry archiwów państwowych, głównie poprzez radykalną poprawę warunków płacowych. W omawianym okresie wynagrodzenia w archiwach drastycznie odbiegały od realiów rynku pracy, szczególnie w dużych miastach. Było to przeszkodą w zatrudnianiu, a zwłaszcza w zatrzymaniu w archiwach wysoko kwalifikowanych specjalistów.

Także na pozostałych obszarach państwowej sieci archiwalnej konieczne jest podniesienie rangi zawodu archiwisty, przede wszystkim archiwisty zakładowego, którego ranga w strukturze zaszerogowania pracowników (podobnie jak usytuowanie archiwów zakładowych w strukturze jednostek organizacyjnych) musi być wydatnie podniesiona. Wiąże się to również z podniesieniem wymagań kwalifikacyjnych w stosunku do tego stanowiska.

Nie ulega wątpliwości potrzeba przeprowadzenia szkoleń kadry zarządzającej urzędami administracji państwowej i samorządowej pod kątem znaczenia posiadanej dokumentacji i konieczności jej właściwej ochrony przed uszkodzeniem lub utratą.

Wykonywanie zadań archiwów państwowych zależy również od zapewnienia dodatkowych środków finansowych na kontynuację rozpoczętych inwestycji i dalszą poprawę bazy lokalowej archiwów (także wyposażenia magazynów), na pokrycie rosnących kosztów eksploatacji obiektów archiwalnych, na przygotowanie archiwów do zwiększonej liczby kwerend własnościowych, na podniesienie jakości obsługi użytkowników, zakup nowoczesnego sprzętu reprograficznego, w tym mikrofilmowego, ochronę fizyczną zasobu (systemy monitoringu pracowni naukowych, ochrony przeciwpożarowej, antywłamaniowej, mikrofilmowanie, konserwacja, pudła archiwalne), na komputeryzację archiwów i informacji archiwalnej, a także na włączenie archiwów w rozległe sieci komputerowe i system ogólnopolskiej informacji rządowej. Dodatkowe koszty wiąże się również z nie zakończoną jeszcze likwidacją skutków powodzi z 1997 r.

Podjęte w 1999 r. działania organizacyjne na rzecz zintensyfikowania mikrofilmowania zabezpieczającego wymagają wsparcia poprzez zakup, w ciągu najbliższych 9 lat, nowoczesnych kamer mikrofilmowych. W związku ze zwiększającą się corocznie skalą udostępniania materiałów archiwalnych oraz lawinowym przyrostem liczby spraw związanych z udzielaniem i urzędowym poświadczaniem informacji archiwalnych należy:

1. Wyposażyć archiwa w sprzęt, który umożliwi zakładanie i prowadzenie baz danych pod kątem spraw związanych z procesem reprivatyzacji. W zależności od regulacji ustawowych nakłady na ten cel należy szacować na około 1,2 mln zł. Potrzeby i wydatki tego typu mogą ulec zwielokrotnieniu w następstwie wprowadzenia podatku katastralnego.

2. Wzmocnić etatowo służby informacyjne w archiwach, gdyż bez zatrudnienia większej liczby wykwalifikowanych specjalistów trudno będzie sprostać społecznym oczekiwaniom.

Wzrasta zainteresowanie poszukiwaniami genealogicznymi. W rezultacie należałoby wzmocnić mikrofilmowanie tej grupy materiałów archiwalnych, także ze względu na generalnie słabe przygotowanie ich użytkowników do prowadzenia samodzielnych badań.

Wdrażana od początku 1999 r. reforma emerytalna i wynikające z niej potrzeby wymagają pilnego przyjęcia regulacji prawnych chroniących przed niszczeniem dokumentację placowo-osobową, zwłaszcza instytucji i przedsiębiorstw likwidowanych. Oczekiwane jest utworzenie ogólnopolskiego systemu informacji o miejscach przechowywania tej dokumentacji. Dotychczasowe przedsięwzięcia w tym zakresie — podejmowane m.in. przez ZUS — nie mogą być uznane za wystarczające. Mimo że zagadnienia przechowywania dokumentacji niearchiwalnej nie należą bezpośrednio do zakresu właściwości archiwów państwowych, w praktyce nie mogą one uchylać się od udziału w tworzeniu wskazanego systemu informacyjnego.

Mimo przejmowania przez archiwa państwowe rosnących ilości materiałów archiwalnych, zwiększa się ilość dokumentacji oczekującej na przekazanie. W następstwie reformy administracyjnej archiwa otrzymują akta ze zlikwidowanych lub przekształconych urzędów terenowej i centralnej administracji rządowej. Przyspieszenie przepływu akt nie jest możliwe, głównie z powodu dużych zaniedbań w uporządkowaniu i zewidencjonowaniu materiałów archiwalnych instytucji centralnych i sądów. Konieczne jest wyegzekwowanie usunięcia wymienionych uchybień. Po stronie archiwów państwowych pozostaje natomiast do rozwiązania problem budowy nowych powierzchni magazynowych i wyposażania magazynów w regały, zwłaszcza kompaktowe. Rezerwy magazynowe nie pokrywają się bowiem z terytorialną strukturą ani ogólnymi rozmiarami zaległości w przejmowaniu archiwaliów.

Po blisko dziesięcioletniej przerwie archiwa państwowe przejęły nadzór archiwalny nad blisko 3000 organów samorządu terytorialnego oraz nad częścią utworzonych przez nie jednostek organizacyjnych. Liczba jednostek nadzorowanych powiększyła się więc niemal o 1/3 i wynosi prawie 10 tys. 18 etatów (wobec 49 postulowanych), przyznanych w 1999 r. w związku ze wzrostem zadań, nie jest wystarczające. Nadal potrzeba co najmniej 31 nowych etatów oraz zwiększenia środków na pokrycie kosztów kontroli archiwów zakładowych.

W dalszym ciągu nie została ustalona Polska Norma na trwałe papier przeznaczony do sporządzania dokumentów urzędowych. Powstają więc one nadal na nośnikach o nie kontrolowanych parametrach, a generalnie o złej jakości. Nie opublikowano też polskiej wersji językowej normy ISO dotyczącej standardu papieru. Grozi to samozniszczeniem powstającej współcześnie dokumentacji. Niemniej rząd przyjął z inicjatywy m.in. naczelnego dyrektora archiwów państwowych wieloletni program „Kwaśny papier”, mający na celu ratowanie księgozbiorów i dokumentów, zwłaszcza sporządzonych w ostatnim stuleciu. Jednakże jednym z warunków powodzenia jest zapewnienie środków na realizację programu w budżetach właściwych instytucji.

Dariusz Grot (Warszawa)

III POSIEDZENIE RADY DZIEDZICTWA ARCHIWALNEGO*

W dniu 11 V 2000 r. w Warszawie, w siedzibie Archiwum Głównego Akt Dawnych, odbyło się III posiedzenie Rady Dziedzictwa Archiwalnego, która została powołana przed dwoma laty, aby pomagać w należytym zabezpieczeniu polskich zbiorów archiwalnych i tworzeniu możliwości jak najwszechstronniejszego wykorzystania ich dla potrzeb naukowych i społecznych.

„Chcemy docierać do tych wszystkich, którzy mają w domach pamiątki po swoich przodkach. Każdy nasz dom jest przecież małym archiwum — mówił na spotkaniu z dziennikarzami przewodniczący Rady Dziedzictwa Archiwalnego, były prezydent na wychodźstwie — Ryszard Kaczorowski. Zachęcamy do przekazywania prywatnych zbiorów, pamiątek do instytucji przygotowywanych do ich przechowywania”. Za cel podstawowy Rada stawia sobie zbieranie informacji o zasobach archiwalnych dotyczących Polaków i instytucji polskich działających poza krajem ojczystym. Chce też służyć pomocą w ochronie spuścizny po naszych przodkach. Zamierza zbudować system informacji o zbiorach polskich poza granicami kraju, przechowywanych zarówno w instytucjach polonijnych, jak i znajdujących się w prywatnych rękach. W polu widzenia tej organizacji znajdują się także instytucje zagraniczne (archiwa, biblioteki, muzea), gdyż w ich zbiorach mogą również znajdować się materiały historyczne związane z dziejami naszego kraju.

Z inspiracji Rady Dziedzictwa Archiwalnego tworzone są strony internetowe o polskich zbiorach. Powstały one m.in. w Polskim Instytucie w Nowym Jorku, w Muzeum w Rapperswilu, w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, w Bibliotece Polskiej w Londynie. Na stronie internetowej Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych są odesłania do stron tych i wielu innych instytucji.

POSIEDZENIE MIĘDZYNARODOWEJ KOMISJI
DS. MIĘDZYNARODOWEJ SŁUŻBY POSZUKIWAŃ**

W dniu 12 I 2000 r. Rada Ministrów podjęła uchwałę nr 5/2000 w sprawie zatwierdzenia przystąpienia Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do *Umowy* zawartej dnia 6 VI 1955 r. w Bonn o powołaniu Międzynarodowej Komisji ds. Międzynarodowej Służby Poszukiwań oraz do porozumienia podpisanego dnia 6 VI 1955 r. w Bonn między Międzynarodową Komisją ds. Międzynarodowej Służby Poszukiwań a Międzynarodowym Komitetem Czerwonego Krzyża. § 2 tej uchwały stanowi, że nadzór i zapewnienie wykonania umów powierza się ministrowi właściwemu do spraw zagranicznych w porozumieniu z Urzędem ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych, Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych i Polskim Czerwonym Krzyżem. Przedstawiciele tych instytucji (odpowiednio Andrzej Kremer, Andrzej Bida, Anna Laszuk i Alina Kuśmierczyk) wzięli udział w dorocznym posiedzeniu tej Komisji, które odbyło się w Brukseli w dniach 25–26 V 2000 r. Reprezentowane na nim były wszystkie kraje członkowskie, czyli Belgia, Francja, Grecja, Holandia, Izrael, Luksemburg, RFN, USA,

* Na podstawie materiałów do „Informacji bieżącej” NDAP, 2000, nr 3 (18).

** Tak brzmi nazwa instytucji w tłumaczeniu MSZ przyjętym w dokumentach. Internationaler Suchdienst (niem.), Service International de Recherches (franc.), International Tracing Service (ang.) — ITS. W Polsce używana jest także nazwa Międzynarodowe Biuro Poszukiwań, podawana na formularzach przygotowanych w Arolsen.

Wielka Brytania i Włochy. Obecni byli również przedstawiciele Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża oraz dyrektor Międzynarodowej Służby Poszukiwań. Na obrady zaproszono też gości z Białorusi, Rosji i Ukrainy.

Posiedzenie zawierało kilka punktów o charakterze praktycznym, informacyjnym oraz kilka dyskusyjnych. Charles-Claud Biedermann, dyrektor ITS, przedstawił krótkie sprawozdanie z działalności ITS w 1999 r. Dużym osiągnięciem było zakończenie 16 grudnia skanowania kartoteki. Łączna suma nakładów na ten cel wyniosła około 4 mln DM, w tym zakup sprzętu i opłacenie dodatkowych godzin pracy personelu. Tak szybkie ukończenie skanowania prawie 50 mln kart osobowych możliwe było dzięki pracy w dni powszednie do godz. 21.00, a w soboty do 15.00. Obecnie trwa skanowanie dokumentów oraz ich wstępne indeksowanie. Wymaga to również wielu nakładów i dodatkowej pracy, o co trudno jest w momencie, kiedy nadal masowo napływają zapytania. Wzrost ich liczby ma związek z tworzeniem Fundacji „Pamięć, Odpowiedzialność i Przyszłość” i odszkodowaniami za pracę przymusową w III Rzeszy. W 1999 r. napłynęło do Arolsen w sumie 205 tys. zapytań — przeciętnie 15–20 tys. w ciągu miesiąca. W tym czasie wykonano 251 tys. kwerend, lecz zaległości są nadal ogromne. Około 2% zapytań dotyczy — mimo upływu 55 lat od zakończenia wojny — poszukiwania osób zaginionych. Pozostałe mają na celu uzyskanie potwierdzenia faktu represji. W 2000 r. od kwietnia do maja tylko z Fundacji Polsko-Niemieckie Pojednanie napłynęło około 140 tys. zapytań, a w maju około 100 tys. zapytań z Claims Conference. Szacunki mówią o możliwości otrzymania w tym roku nawet 800 tys. zapytań. Perspektywa wypłacania odszkodowań przyciągnęła też do Arolsen wiele ekip radiowych i telewizyjnych oraz dziennikarzy pracujących dla prasy i pragnących pozyskać jak najwięcej informacji praktycznych nie tylko dla czytelników niemieckich, ale i rosyjskich oraz polskich.

Przedstawiając lawinowy wzrost liczby zapytań, Biedermann wspomniał o ustalonej metodzie przyspieszonego załatwiania spraw. Związana jest ona z wysyłaniem do ITS skróconych list osób prześladowanych i poszukiwaniem informacji o nich jedynie w kartotece. Pozwala to na skrócenie czasu załatwiania kwerend nawet do 2 miesięcy. Metoda ta została wypracowana od kwietnia 1999 r. w kontaktach z firmą Siemens. Biedermann apelował, aby wyszukiwać inne przedsiębiorstwa lub organizacje, które mogą być partnerami i zebrane w swoich krajach indywidualne zapytania przysyłać do Arolsen w formie list, najlepiej w wersji elektronicznej. Wzór listy przekazany został wszystkim uczestnikom spotkania. Jako pozytywny przykład opracowania spraw skróconą metodą wskazana została Fundacja Polsko-Niemieckie Pojednanie. Mimo tych starań, nadal opóźnienia w załatwianiu spraw sięgają około 300 tys. zapytań. W tej sytuacji Biedermann prosił, aby nie zapominać o podstawowych celach humanitarnych ITS, zanim podejmie się decyzje o wykorzystaniu do innych celów dokumentów zebranych w Arolsen.

Komisja została zapoznana z wynikami przejmowania do ITS nowych dokumentów. Wśród przekazujących były instytucje z RFN, Polski, Austrii, Ukrainy i Białorusi. W ostatnim okresie trwa akcja pozyskiwania dokumentów głównie z Austrii. Obecny zasób Biura liczy około 23 km dokumentów lub ich kopii (w przeliczeniu na dokumenty). C.-C. Biedermann podkreślał rolę, jaką odgrywał MKCK w przekonywaniu „opornych” aktowców lub depozytariuszy dokumentacji, Y. Sandoz zaś przypominał, kierując uwagę przede wszystkim w stronę Polski, że kraje-członkowie Komisji mają obowiązek przekazywania informacji i dokumentów.

Następnie C.-C. Biedermann przedstawił działania zmierzające do zabezpieczania zasobu. Od 1999 r. ITS współpracuje w tej dziedzinie z Zentrum für Bucherhaltung w Lipsku. Ważna

rola przypada dzisiaj odkwaszaniu papieru i jego odkażaniu w komorach próżniowych, a następnie zapewnieniu właściwych warunków przechowywania. Istotne są również zabiegi restauratorskie polegające na wzmacnianiu zniszczonego papieru i uzupełnianiu ubytków. Również skanowanie traktuje się nie tyle jako zabieg zabezpieczający dokumenty, co zawartą w nich informację.

Zainteresowanie dokumentami zgromadzonymi w Arolsen przejawiają nie tylko ofiary represji nazistowskich i ich rodziny. Coraz częściej pojawiają się żądania udostępnienia zasobu także do badań naukowych. Jako rzeczników otwarcia archiwum prasa niemiecka podaje m.in. Charlesa Kecskemétię oraz Yannisa Thanassekosa, dyrektora Fundacji Auschwitz w Brukseli. Zgodnie z art. 4. *Umowy z Bonn ITS* otrzymało mandat humanitarny i jego zadanie „polega głównie na udzielaniu bezpośrednio zainteresowanym osobom indywidualnych informacji w sprawach humanitarnych ze swoich archiwów i dokumentów. Takie dane wydawane będą we właściwy sposób nieodpłatnie na podstawie stosownego wniosku. Informacje te udostępniane będą do takich samych celów również członkom Międzynarodowej Komisji, funkcjonariuszom łącznikowym rządów reprezentowanych w Międzynarodowej Komisji oraz Wysokiemu Komisarzowi Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców lub innej organizacji Narodów Zjednoczonych, która przejmie realizację jego zadania międzynarodowej ochrony uchodźców, a także po jednogłośnie zatwierdzeniu przez Międzynarodową Komisję i za zgodą Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża również każdej organizacji rządowej i pozarządowej, która wystąpiła o taką informację w interesie osób uprawnionych lub ich przedstawicieli prawnych”. Artykuł 5. tej *Umowy* przewiduje też, że „Międzynarodowa Służba Poszukiwań, członkowie Międzynarodowej Komisji oraz funkcjonariusze łącznikowi podejmą wszelkie stosowne kroki na rzecz uniknięcia udzielania informacji o osobie lub osobach, które mogłyby naruszyć interesy zainteresowanej osoby lub zainteresowanych osób lub członków ich rodzin”. Tymi zasadami kierowano się w Arolsen do tej pory.

Naciski środowisk zewnętrznych sprawiły, że Międzynarodowa Komisja musiała się do nich ustosunkować. Wiele dyskusji w trakcie tegorocznego posiedzenia wzbudziły przedstawione projekty zmian w istniejących przepisach. Przed posiedzeniem przesłano państwom członkowskim proponowany tekst nowych artykułów: 4 bis, dotyczący możliwości udostępnienia do badań historycznych zgromadzonych w ITS dokumentów oraz powołanie Komitetu ekspertów, którego zadaniem byłoby decydowanie o dopuszczeniu do dokumentów konkretnych osób; 4 ter, przewidujący zasady ochrony danych osobowych przy udostępnianiu dokumentów zawierających wiele informacji o charakterze osobistym; 4 quater, zapewniający zwolnienie od odpowiedzialności za niewłaściwe wykorzystanie tych danych określonych osób, m.in. członków Komisji, MKCK i dyrektora ITS. Nad tymi zagadnieniami toczyła się długa dyskusja. Rozważano zarówno brzmienie tych artykułów, jak i procedury parlamentarne konieczne do ich zatwierdzenia przez kraje członkowskie, a w mniejszym stopniu praktyczne zagadnienia związane z udostępnianiem dokumentów. Te od razu zostały odłożone do przedyskutowania na następnych posiedzeniach Komisji.

W trakcie spotkania najżywsze spory budziło kilka kwestii. Większość z nich pozostała nie rozstrzygnięta. Na razie nie wiadomo, wedle jakich zasad będą w przyszłości udostępniane dokumenty. Do ustalenia pozostaje, czy mają być stosowane przepisy niemieckie, z krajów z których pochodzą dokumenty, czy też specjalnie ustalone dla ITS? W przyszłości zdecydować trzeba będzie również o tym, jakie prawo — narodowe czy międzynarodowe — określać będzie odpowiedzialność za niewłaściwe wykorzystanie udostępnionych danych. Nie wiadomo też, w jaki sposób udostępniane będą oryginalne dokumenty zgromadzone w Arolsen oraz

kopie otrzymane z różnych instytucji publicznych i prywatnych. Wiele wątpliwości budzi wpływ tych instytucji na udostępnianie dokumentów. W związku z tym próbowano ustalić, czy mogą mieć one prawo udzielania zezwoleń i kto ma się starać o nie — sam użytkownik czy ITS w momencie przejmowania dokumentów lub później. Wsuwane zastrzeżenia odnosiły się również do użytych w nowych artykułach *Umowy z Bonn* określeń: historyk i badacz oraz badania historyczne. Ostatecznie ustalono, że prawo dostępu do dokumentacji mogą mieć jedynie historycy.

Istotny też był termin, w którym dokumenty będą udostępniane. Zależać on będzie od kilku czynników. Konieczna jest przedtem aprobata parlamentów wszystkich krajów członkowskich Komisji oraz techniczne przygotowanie się ITS do nowych zadań. Wymagają one wiele czasu. Przedstawiciele RFN postulowali, aby wstrzymać się z udostępnianiem do czasu wygaśnięcia mandatu humanitarnego. Kompromisowym rozwiązaniem okazała się ich propozycja, aby dodać do art. 4 *Umowy* termin *ante que non* 31 XII 2002. Warto podkreślić, że żaden z członków Komisji nie przejawiał chęci realnego przyspieszenia terminu udostępniania akt do badań naukowych.

Niestety, nie zdołano doprowadzić do parafowania poprawek. Ustalono tylko częściowe zmiany art. 4 *Umowy z Bonn* w formie zaproponowanej przez Hervé Faupina (Francja). Przybrały one formę protokołu mającego 2 art.: pierwszy wprowadzał do *Umowy* art. 4 bis, 4 ter oraz 4 quater, a drugi przewidywał, że protokół ten nie wejdzie w życie przed 31 XII 2002 r. Tekst tego protokołu zostanie przesłany krajom-członkom Komisji przez niemieckie MSZ.

Projekt nowego artykułu *Umowy z Bonn* 4 bis przewidywał utworzenie trzyosobowej grupy ekspertów wybieranej na dwa lata. Dyskusji poddano więc także przygotowany wcześniej tekst rezolucji tworzącej ten komitet i określającej zasady jego działania. Największe rozbieżności powstały przy kilku zagadnieniach. Padały pytania o celowość powołania komitetu. Spory budziła długość kadencji komitetu — postulowano nawet 4–5-letni okres. Również liczba jego członków i sposób ich doboru nie były obojętne. Projekt przewidywał, że na stałe będzie w nim zasiadał przedstawiciel RFN, a pozostali członkowie będą wybierani lub mianowani kolejno z każdego kraju. Wątpliwości nie było tylko przy kwestii finansowania działalności takiego eksperta. Wszelkie koszty ma pokrywać kraj, który on reprezentuje.

W związku z tym, że okazało się, iż perspektywa udostępniania dokumentacji zgromadzonej w Arolsen wydłużyć się może nawet na kilka lat, przedstawiciel MKCK Yves Sandoz zaproponował utworzenie podkomisji historyków, która rozpatrzy praktyczną stronę przedsięwzięcia, m.in. możliwość przygotowania specjalnych programów komputerowych. C.-C. Biedermann zapowiedział utworzenie dwóch banków danych — do celów humanitarnych i naukowych. Przedstawiciele RFN stwierdzili, że nie przewidziano w budżecie na 2000 r. funduszy na ten cel. Obie propozycje nie zostały więc zatwierdzone do realizacji.

Równie żywe dyskusje, jak nowy art. 4 *Umowy z Bonn*, wzbudziły propozycje wprowadzenia zmian w statusie prawnym ITS. Dotyczyły one przyznania immunitetu określonym osobom, m. in. członkom Komisji, MKCK i dyrektorowi ITS oraz nienaruszalności dokumentacji zgromadzonej w Arolsen. Posunięcia te uzasadniano koniecznością przewidywania problemów, jakie mogą wiązać się z udostępnianiem dokumentów do badań naukowych oraz dalszymi losami zbiorów po zakończeniu działalności humanitarnej. Przedstawiciel RFN Ulrich Dreesen twierdził, że dotychczasowy status ITS oraz prawo niemieckie już gwarantują nienaruszalność zbioru dokumentów i dodatkowe uregulowania nie są potrzebne. Rozstrzygnięcie tego zagadnienia pozostawiono na przyszłoroczne posiedzenie. Nie doszło też do

ustaleń dotyczących wprowadzenia do *Umowy z Bonn* art. 8 bis, który mówi o przyjmowaniu nowych członków do Komisji. Został on pominięty w związku z zastrzeżeniami zgłaszanymi przez przedstawicieli USA, którzy chcieli przywrócić art. 8 w poprzednim brzmieniu.

W trakcie spotkania dyskutowano też nad zmianami w regulaminie wewnętrznym Komisji. Nie doszło do zmiany art. 9 tego regulaminu, mówiącego o sposobie podejmowania decyzji. Zmodyfikowano natomiast art. 10 dotyczący pisemnej procedury podejmowania decyzji. Państwo, które w ciągu 30 dni nie przyśle odpowiedzi w sprawie zgłaszanej przez prezydium, będzie uznane za wstrzymujące się od głosu.

Na zakończenie pożegnano Yvesa Sandoza, który zakończył swoją pracę w Komisji, podkreślając jego znaczący wkład w jej prace w ostatnich latach. Ustalono też, że następne spotkanie odbędzie się w Paryżu, w maju 2001 r.

Anna Laszuk (Warszawa)

POSIEDZENIE KOMITETU WYKONAWCZEGO SEKCJI EDUKACJI I SZKOLENIA ARCHIWALNEGO MIĘDZYNARODOWEJ RADY ARCHIWÓW

Kolejne, trzecie posiedzenie Komitetu Wykonawczego Sekcji (ICA/SAE) w kadencji 1996–2000 zorganizowane zostało przez School of Library, Archive and Information Studies Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie w dn. 16–18 XI 1999 r. Program posiedzenia poświęcony był sprawozdaniu z realizowanych przez członków Komitetu w latach 1996–1999 programów naukowych oraz przygotowaniu wyników tych badań i ich prezentacji na XIV Międzynarodowym Kongresie Archiwów, zaplanowanym w Sewilli (21–26 IX 2000 r.).

Spośród realizowanych w Sekcji zadań dominującą rolę odgrywają trzy zasadnicze programy badawcze. Pierwszy, pod nazwą „Researcher and Publications”, realizowany przez Ann Pederson z Australii, obejmuje opracowanie dla potrzeb ICA/SAE bazy danych o archiwistach oraz ich dorobku naukowym. Wkrótce do nauczycieli archiwistyki na całym świecie rozesłane zostaną kwestionariusze obejmujące dane o wykształceniu, karierze zawodowej, specjalizacji, zatrudnieniu, realizowanych projektach badawczych oraz wykazy publikacji wraz z opisem bibliograficznym i krótkim streszczeniem. Dane te mają być stale aktualizowane przez autorów. Podstawowym celem tej bazy danych ma być ułatwienie kontaktu pomiędzy archiwistami oraz szybka wymiana doświadczeń naukowych i dydaktycznych. Zgodnie z planem, pierwsze wyniki tak opracowanej bazy danych zaprezentowane zostaną w Sewilli.

Drugi program badawczy obejmuje przygotowanie nowego wydania bibliografii archiwalnej dla nauczycieli archiwistyki, której wyd. 1 zostało opracowane w 1996 r. przez Theo Thomassena pt. *What students in archival science learn. A bibliography for teachers* i rozesłane do wszystkich szkół archiwalnych na świecie. Nowe wydanie bibliografii, realizowane zespołowo przez Theo Thomassena (Holandia), Masahito Ando (Japonia), Fend Huiling (Chiny), Silvię Schenkolewski-Kroll (Izrael) oraz Irenę Mamczak-Gadkowską (Polska), obejmować będzie, w wydaniu jednotomowym, bibliografię prac wykorzystywanych w nauczaniu archiwistyki prawie na całym świecie. Na prośbę członków Sekcji biorących udział w realizacji tego programu odpowiedziały licznie nowe kraje, których literatura archiwalna nie była reprezentowana w pierwszym wydaniu bibliografii. Dla ułatwienia korzystania z tego opracowania bibliografia w językach japońskim, chińskim, arabskim itp. drukowana będzie w tłumaczeniu na język angielski.

Trzeci program, realizowany przez zespół pod kierunkiem Tobjööna Kjölstada (Uniwersytet w Mid Sweden, Szwecja) obejmuje badania naukowe nad ewolucją programów nauczania archiwistyki. W sprawozdaniu podkreślono dużą różnorodność w tym zakresie, wynikającą zarówno z uwarunkowań historycznych, jak i rewolucji informatycznej w świecie. Autor podkreślił znaczenie, jakie w zakresie unowocześniania programów kształcenia archiwalnego, zwłaszcza pod kątem programów informatycznych, odgrywają szkoły korzystające ze środków Unii Europejskiej w ramach realizowanych przez nią programów pomocowych, np. Socrates (Erasmus).

Posiedzenie Komitetu Wykonawczego ICA/SAE w Jerozolimie połączone było z sesją naukową na temat „Kształcenie archiwalne na czterech kontynentach” (Archival education in four continents). Pierwszy referat na temat kształcenia archiwalnego w Europie pod przewrotnym tytułem „Archival education and training: does Europe still exist?” wygłosił prof. Theo Thomassen, dyrektor Szkoły Archiwalnej w Amsterdamie. Przedstawił on charakterystyczne elementy europejskiego szkolnictwa archiwalnego w XIX i XX w. oraz prognozy w tym zakresie na wiek XXI. Porównał dawne, jak i aktualne programy nauczania oraz wymogi stawiane szkolnictwu archiwalnemu w czasach rewolucji informatycznej. Postęp informatyczny sprawia, że programy kształcenia dla potrzeb archiwalnych na świecie ulegają coraz większemu ujednoczeniu (oprócz klasycznych szkół archiwalnych w Europie). Rośnie liczba krajów, w których te programy są ściśle powiązane z nowoczesnymi technikami informatycznymi, informacją naukową oraz zarządzaniem.

O ewolucji kształcenia archiwalnego w USA mówił referat prof. Davida B. Gracy II (Uniwersytet w Teksasie) „Getting better with age. Archival enterprise in the United States at the millenium”. Autor przedstawił w nim ewolucję amerykańskiego szkolnictwa archiwalnego na tle rodzimego systemu archiwalnego oraz funkcje archiwów oraz zadania stojące przed archiwistami u progu nowego tysiąclecia.

Rozwój kształcenia archiwalnego w Azji przedstawił prof. Masahito Ando (Uniwersytet w Tokio) „Development of archival education and training in Asian countries”. Autor scharakteryzował szkolnictwo archiwalne w: Chinach, Japonii, Indiach, Macao, Malezji, Pakistanie, Sri Lance i Tajlandii. Studia archiwalne w Chinach trwają od 3–4 lat, prowadzi je 25 uniwersytetów, a studenci mają do wyboru zasadniczo trzy typy studiów: 1) studia archiwalne w połączeniu z zarządzaniem archiwami i ich zasobami, 2) klasyczne studia archiwalne przy wydziałach historycznych na uniwersytetach, 3) studia archiwalne w połączeniu z bibliotekoznawstwem i informacją naukową. Rocznie studia archiwalne w Chinach kończy ponad 700 absolwentów (archiwa, urzędy i instytucje w Chinach zatrudniają milion archiwistów). Zasadniczo odmienne rozwiązanie kwestii kształcenia archiwistów stosuje się w Japonii. W kraju tym nie ma w ogóle szkolnictwa archiwalnego, a kształcenie archiwistów polega na organizowaniu dla nich krótkich, kilkudniowych lub kilkutygodniowych kursów archiwalnych. Kursy takie organizują: Archiwum Narodowe, Department of Historical Documents, National Institute of Japanese Literature w Tokio.

Ann Pederson (pracownik naukowy School of Information, Library and Archive Studies, SILAS, Uniwersytetu w Nowej Południowej Walii w Sydney) przedstawiła koncepcje rozwoju szkolnictwa archiwalnego w Australii „Australian archival concepts and characteristics”. Zaprezentowała formy kształcenia archiwistów w połączeniu z informacją naukową. W czasach rewolucji informatycznej są one coraz bardziej popularną formą kształcenia. Autorka referatu omówiła także cele, zadania i programy szeroko praktykowanego w tym kraju kształcenia na odległość (*distance learning*) w zakresie archiwistyki. Specjalne programy komputerowe dla celów tego kształcenia, opracowane w języku angielskim oraz rekomendowane i nadzorowane

przez SILAS, są rozpowszechniane także w innych krajach. Dużym powodzeniem w tym kraju cieszą się także studia podyplomowe z archiwistyki i informacji naukowej, które również organizowane są w formie kształcenia na odległość.

Spotkanie ICA/SAE w Jerozolimie pozwoliło także przyjrzeć się kształceniu archiwistów w Izraelu. Jediną szkołą kształcąca archiwistów na poziomie studiów uniwersyteckich i podyplomowych w tym kraju jest School of Library, Archive and Information Studies na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie. Począwszy od roku 1997 organizowane są także zaoczne kursy archiwalne na Uniwersytecie w Hajfie oraz kursy dla studentów studiów licencjackich w Beit Berl College. Szkoła w Jerozolimie kształci na dwóch poziomach: studiów magisterskich i licencjackich. Studia magisterskie, po których ukończeniu absolwenci otrzymują tytuł Master in Library, and Information Studies and Archive Studies, można zakończyć pracą magisterską (*Reserch Track*), albo bez pracy magisterskiej (*Non-Research Track*). Studia licencjackie kończą się tytułem dyplomowanego bibliotekarza lub archiwisty (Qualified Librarian lub Qualified Archivist). Szkoła oferuje do wyboru zarówno studentom studiów licencjackich, jak i magisterskich cztery specjalizacje: 1) bibliotekoznawczą w zakresie zarządzania zbiorami; 2) bibliotekoznawczą w zakresie judaików; 3) informacji naukowej; 4) archiwistyki. Czas trwania studiów w tej szkole, zarówno na poziomie licencjackim, jak i magisterskim, jest określony na około dwa lata. Studenci mający zamiar studiować archiwistykę muszą dokonać wyboru kierunku na początku studiów, pozostali zaś do końca pierwszego roku. Za każde zajęcia studenci otrzymują od 1 do 4 punktów kredytowych (łączna liczba tych punktów na studiach magisterskich ze specjalizacją archiwistyczną wynosi 71). W ramach programu studiów, obok klasycznych przedmiotów nauczania, jak podstawy archiwistyki, ewolucja materiałów archiwalnych, opracowywanie akt, historia administracji, chronologia, genealogia, konserwacja książek i papieru oraz paleografia, duży nacisk kładzie się na: podstawy funkcjonowania systemów informatycznych, analizę systemową, wprowadzenie do teorii informacji, automatyzację archiwów oraz organizację baz danych w archiwach. Uzupełnieniem studiów archiwistycznych jest praktyka w archiwach izraelskich.

W tym niewielkim kraju dużym powodzeniem cieszy się także kształcenie na odległość (*distance learnig*) oraz kształcenie ustawiczne (*continuing education*) w zakresie archiwistyki, bibliotekoznawstwa i informacji naukowej. Opiekę naukową nad tymi formami kształcenia, przynoszącą uczelni duże dochody, sprawuje School of Library, Archive and Information Studies Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie.

Od ponad 30 lat w Izraelu organizuje się także specjalne kursy dla archiwistów w kibucach. W kursach uczestniczą osoby starsze, powyżej 50 roku życia, dla których zbieranie materiałów historycznych i prowadzenie archiwum jest często kolejnym już zajęciem, będącym połączeniem pasji życiowej z pożyteczną pracą.

Spotkanie administracyjne i naukowe członków sekcji ICA/SAE w Jerozolimie połączone było także z krótkim programem turystycznym: zwiedzaniem miasta, archiwów i instytucji życia publicznego. Szczególne zainteresowanie uczestników spotkania budziło stare miasto (Stara Jerozolima), czyli kompleks miejski zamknięty murami pochodzącymi z pierwszej połowy XVI w., podzielony na dzielnice narodowe i wyznaniowe: muzułmańską, chrześcijańską i żydowską. Wewnątrz murów Starej Jerozolimy największe zainteresowanie wzbudzały: Bazylika Zmartwychwstania (Grobu Chrystusa), Ściana Płaczu oraz Meczet Omara, a także Góra Skopus i Góra Oliwna, położone poza murami miasta. Z obiektów i miejsc Nowej Jerozolimy uczestnikom spotkania udało się w tym krótkim czasie zobaczyć: Kneset, Cmentarz

Zasłużonych na Wzgórzu Herzla oraz pomnik Holocaustu Yad Vashem. Bogaty program pobytu obejmował także zwiedzanie bardzo nowoczesnego obiektu Centralnego Archiwum Syjonizmu.

W czasie kilkudniowego pobytu członków Komitetu Wykonawczego ICA/SAE w Jerozolimie gospodarze obrad znakomicie wywiązali się ze swoich obowiązków. Profesjonalizm oraz towarzysząca mu gościnność prof. Blumy Peritz (dyrektora Szkoły), dr Sylvii Schenkolewski-Kroll (członka sekcji ICA/SAE) oraz ich współpracowników sprawiły, że spotkanie zostało bardzo wysoko ocenione przez wszystkich uczestników.

Irena Mamczak-Gadkowska (Poznań)

XX OGÓLNOPOLSKA KONFERENCJA KARTOGRAFICZNA

W dniach 13–15 IV 2000 r. w Polanicy Zdroju odbyła się XX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii, zorganizowana przez Zespół Historii Kartografii Instytutu Historii PAN na temat „Kartografia polska XIX wieku w dorobku Bolesława Olszewicza”.

Celem konferencji było podsumowanie dorobku wybitnego polskiego historyka kartografii, prof. Bolesława Olszewicza (1893–1972) na tle jego pracy *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny* (t. 1–2, *Materiały zachowane w Archiwum PAN oraz Instytucie Historii Nauki PAN*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1998; t. 3, *Skorowidze*, oprac. W. Wernerowa, J. Ostrowski, Warszawa 1999).

Obrady były podzielone tematycznie na cztery części. Pierwszą z nich poświęcono przedstawieniu sylwetki, zainteresowań badawczych i dorobku naukowego Bolesława Olszewicza (referaty prof. J. Babiczka, dr J. Bzinkowskiej, mgra inż. P. Grabowskiego, dr T. Bogacz, mgr E. Szynkiewicz i mgra J. Ostrowskiego). Sesja druga dotyczyła regionalnego spojrzenia na *Kartografię polską XIX wieku* B. Olszewicza i objęła kartografię zaboru rosyjskiego (mgr J. Ostrowski), Galicji (dr J. Bzinkowska), Śląska (dr R. Wytyczak) i Wielkopolski (dr W. Żyszkowska), a także omówiono dorobek kartograficzny Polaków działających na obczyźnie (mgr D. Kozłowska, mgr W. Wernerowa). Z trzeciej części obrad (*Kartografia polska XIX w. B. Olszewicza w ujęciu tematycznym*) przedstawiony został jedynie referat dra H. Bartoszewicza (AGAD; odczytała A. Nisiobęcka) na temat polskiej kartografii miejskiej. Dotyczył on głównie kartografii Warszawy i miast położonych na wschodzie dawnej Polski.

Ostatnia część konferencji była poświęcona przedstawieniu ubiegłowiecznych zbiorów kartograficznych przechowywanych w wybranych bibliotekach i archiwach. Omówione zostały zbiory kartograficzne dotyczące ziem polskich znajdujące się w Centralnej Bibliotece Geografii i Ochrony Środowiska w Warszawie (mgr G. Dudzicka, mgr I. Grzybowska), zbiory kartograficzne Centralnej Biblioteki Wojskowej (M. Lewnau), mapy ziem polskich z XIX w. w Zbiorach Kartograficznych Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (dr A. Konias). Z kolei J. Dojnik i P. E. Wespiański zaprezentowali referat pt. „Obraz przemian warszawskiej przestrzeni miejskiej na dziewiętnastowiecznych mapach i planach” przechowywanych w zbiorach AP m.st. Warszawy. Na zakończenie konferencji mgr L. Szaniawska przedstawiła projekt prac nad centralnym katalogiem poloników kartograficznych XIX w.

Podczas dyskusji mgr R. Banduch wygłosił komunikat, w którym poinformował o działalności międzyarchiwalnego międzynarodowego programu ds. opracowania map katastru galicyjskie-

go. Program ten ma na celu sporządzenie komputerowej bazy danych i wydanie informatora na temat map katastralnych przechowywanych w archiwach polskich (AP w Katowicach, Krakowie, Przemysłu i Rzeszowie) i ukraińskich (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie oraz obwodowe archiwa państwowe w Iwanofrankowsku, Lwowie i Tarnopolu).

Jacek Krochmal (Warszawa)

CZWARTY OGÓLNOPOLSKI ZJAZD STUDENTÓW ARCHIWISTYKI

Ogólnopolskie zjazdy studentów archiwistyki mają już swoją bogatą tradycję. Dotychczasowe zjazdy, organizowane przez cztery uniwersytety, dowiodły, że problemy współczesnej archiwistyki znajdują zrozumienie u młodej generacji przyszłych archiwistów, którzy chętnie i z zapałem prowadzą własne badania z tego zakresu oraz poddają ich wyniki pod żywą dyskusję.

W dniach 12–14 IV 2000 r. Studenckie Koło Naukowe Historyków Uniwersytetu Śląskiego gościło w Katowicach, w ramach IV Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki, młodych archiwistów z całej Polski. Optymizmem napawa fakt, że uczestnikami zjazdu byli nie tylko „starzy bywalcy”, tzn. sygnatariusze porozumienia, na mocy którego organizowane są owe studenckie konferencje: studenci z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Toruń), Uniwersytetu Adama Mickiewicza (Poznań), Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (Lublin) i Uniwersytetu Śląskiego (Katowice). W gronie przybyłych na obrady znaleźli się również delegaci z Uniwersytetu Wrocławskiego, Opolskiego, Warszawskiego, a także najmłodszego Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego z Olsztyna. Studentom towarzyszyli opiekunowie w osobach: prof. dra hab. K. Skupieńskiego, dra hab. A. Pobóg-Lenartowicz, dra P. Greinera, dra W. Chorążyczewskiego, mgra R. Degena oraz mgr L. Harz. Sercem i duchem był też obecny prof. dr hab. B. Ryszewski, przesyłając uczestnikom słowa zachęty do prowadzenia dociekliwych badań, ciepłe wspomnienia z poprzednich zjazdów oraz życzenia owocnych obrad.

Wyrazem głębokiego uznania dla studenckiej inicjatywy organizowania sesji naukowych była obecność gości, którzy z życzliwością i sympatią, przemawiając podczas uroczystości otwarcia zjazdu, inspirowali studentów do podjęcia każdego wysiłku celem rozwiązania choćby najmniejszego problemu dzisiejszej nauki archiwistycznej. Studenci wysłuchali wielu serdecznych słów z ust gości przybyłych z Warszawy: doc. dra B. Woszczyńskiego (ZNA NDAP) oraz sekretarza generalnego Zarządu Głównego Stowarzyszenia Archiwistów Polskich dra Zbigniewa Pustuły. W imieniu władz UŚI zgromadzonych powitał Jego Magnificencja Prorektor prof. dr hab. K. Roleder oraz dyrektor Instytutu Historii prof. dr hab. I. Panic i kierownik Zakładu Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii prof. dr hab. A. Barciak. Ponieważ obrady toczyły się nie tylko na terenie uczelni, lecz także, dzięki uprzejmości dyrekcji, w siedzibie AP w Katowicach, uczestników zjazdu przyjął dyrektor archiwum dr Z. Partyka.

W myśl założeń organizatorów nie ograniczono się jedynie do tematyki archiwalnej, lecz przedstawiono wiele zagadnień z dziedziny nauk pomocniczych historii. Próbkę interdyscyplinarności podjęły w swym referacie Agnieszka i Joanna Sadowskie (UAM), które przedstawiły interpretacje źródeł pisanych i materialnych z punktu widzenia

archeologii i etnologii oraz podkreśliły niezbędność współpracy archeologów i historyków-archiwistów.

Jednym z podjętych tematów było przedstawienie przez referentów sposobów realizowania programu studiów archiwistycznych na różnych uniwersytetach. Problem ten w odniesieniu do UAM omówił J. Jańczak, a w odniesieniu do UŚI — M. Żmijewska. B. Kalinowska zaprezentowała zaś programy studiów archiwistycznych na uczelniach niemieckich. Przedstawiono też ciekawe i zasługujące na uznanie referaty przygotowane na podstawie wyników ankiet przeprowadzonych przez autorów wystąpień: J. Nowatkiewicz (UMK) — o współczesnej kulturze archiwalnej w środowisku studentów UMK oraz J. Urbańskiego (UMK) — o losach absolwentów toruńskiej archiwistyki z lat 1951–1960.

Kilka referatów odnosiło się do wybranych archiwów: A. Szczerba (UŚI) pokazała zasób i organizację archiwum UŚI, M. Sadowska (UAM) zasób Archiwum Narodowego w Reykjavíku ze szczególnym uwzględnieniem źródeł staroislandzkich, S. Mazurkiewicz (UAM) — archiwum kościoła farnego we Wrześni, a P. Madejski (UMCS) antyczne archiwum cesarskie w Rzymie do końca rządów Trajana. Specyficzny rodzaj archiwów: archiwa rodzinno-majątkowe z terenu Prus Wschodnich przedstawili w bardzo dojrzały naukowo sposób studenci: I. Chojnowska, G. Danilewicz, R. Leśkiewicz (UWM). Na podstawie prac J. A. Rollego M. Targowski (UMK) ukazał znane temuż autorowi i w jego czasach funkcjonujące archiwa. A. Krzemińska (UŚI) wykazała zbieżność funkcji bibliotek z funkcjami archiwum w średniowiecznych śląskich klasztorach cysterskich.

Dużą grupę stanowiły wystąpienia, w których materiał archiwalny posłużył autorom do ukazania procesów politycznych, społecznych i kulturalnych, które w sposób zasadniczy wpłynęły na charakter tegoż materiału i znalazły w nim swe odbicie. Wymienić tu należy tekst K. Halickiego (UMK) traktujący o sprawozdaniach sytuacyjnych jako źródle do dziejów społeczno-politycznych z terenu Pomorza z lat 1920–1939, wypowiedź M. Straszewskiej (UAM) ukazującą przemiany społeczne na podstawie archiwaliów parafii Gułtowy, oraz A. Badury (UŚI) kreślącą obraz życia politycznego i kulturalnego w Pszczynie po II wojnie światowej na podstawie druków ulotnych.

Niezwykle dziś istotny problem akt upadłych przedsiębiorstw omówił A. Solis (UMCS). Temat „Dzienników Urzędowych Resortu Komunikacji” z lat 1918–1939 podjął M. Konstankiewicz (UMCS), przedstawiając ich zawartość i funkcje w systemie obiegu informacji. Bazując na materiale archiwalnym z AP w Lublinie, K. Latawiec (UMCS) zaprezentował losy urzędników administracji rosyjskiej. Wojskową służbę archiwalną w latach 1919–1928 przybliżył J. Wiśniewski (UMK). Tematykę kancelarii podjęto w dwóch referatach: A. Rybak i M. Wnuk (UMCS), pokazały kancelarię staropolską w świetle pamiętników, natomiast B. Kleszczyński (UMCS) omówił kancelarię Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”.

O średniowiecznych znakach notarialnych, sposobach ich odczytania oraz metodach opracowania interesująco mówił R. Magryś (UMCS). A. Kuś (UW) przedstawiła problem połączenia tradycyjnych metod nauczania chronologii z nowoczesnymi sposobami komputerowego jej opracowania.

Dyskusje wokół prezentowanych referatów były ożywione i nie ograniczały się jedynie do zadawania pytań odnośnie do zaprezentowanego przez referenta tematu. Postulowano rozwinięcie na przyszłych zjazdach problemu archiwów uniwersyteckich. Dostrzeżono znaczenie powstawania w zakładach archiwistyki prac magisterskich i doktorskich o tematyce archiwistycznej. Dyskutowano także burzliwie na temat możliwości weryfikacji kategorii akt stosowanych obecnie w odniesieniu do nowo powstającej dokumentacji

archiwalnej. Rozważano też, na ile pozostawiony materiał archiwalny spełnia funkcje reprezentatywne w odniesieniu do całej produkcji aktowej danego przedsiębiorstwa czy instytucji. Te i inne zagadnienia będące przedmiotem dyskusji znacznie ożywiały obrady zjazdu ciekawymi konkluzjami.

Organizatorzy postarali się, by uczestnicy zjazdu spędzili w stolicy Górnego Śląska miłe i sympatyczne trzy dni. Choć program obrad był niezwykle napięty z racji liczebności prezentowanych referatów, znalazł się czas i na inne przyjemne akcenty, jak zwiedzanie archiwum, Biblioteki Śląskiej czy wieczorne uroczyste spotkanie uczestników zjazdu.

Pokłosem tych studenckich spotkań (pierwszy zjazd odbył w Toruniu) są *Pamiętniki zjazdowe*, zawierające ciekawy materiał naukowy. Studenci uczestniczący w konferencjach stają się dzięki nim bogatsi w nowe doświadczenia i znajomości.

Anna Krzemińska (Katowice)

KURS W SZKOLE ARCHIWALNEJ W MARBURGU

Na zaproszenie Dyrekcji Archiwów Landu Badonii-Wirtembergii oraz Ministerstwa Nauki i Sztuki tegoż landu, które ufundowały stypendium, od 1 II 1999 r. do 30 IV 2000 r. uczestniczyłam w 33 Kursie dla referentów tzw. służby wyższej w Szkole Archiwalnej w Marburgu. Celem pobytu było czynne uczestnictwo we wszystkich formach wykładów i praktyk prowadzonych przez Instytut Archiwistyki w ramach 33 Kursu (Wissenschaftlicher Lehrgang), które obejmowały zajęcia teoretyczne, jak i praktyczne z zakresu teorii i metodyki archiwalnej, archiwoznawstwa, konserwacji zasobu, podstaw historii prawa, historii ustroju i administracji, nauk pomocniczych historii ze szczególnym uwzględnieniem dyplomatyki, paleografii i neografii niemieckiej, łacińskiej i francuskiej.

Władze krajów związkowych Niemiec łożą na szkolenie w Marburgu (tylko Bawaria ma własną Szkołę Archiwalną w Monachium) oraz zapewniają miejsca praktyk w podległych im archiwach. Zajęcia 33 Kursu rozpoczęła półroczna praktyka w archiwach landów. Z dniem 1 XI 1998 r. zainaugurowano zajęcia dydaktyczne w Marburgu. Uczestniczyło w nim 4 referentów z Badonii-Wirtembergii, 4 z Nadrenii-Westfalii, 2 z Saksonii, 2 z Turynii oraz jedna osoba ze Szwajcarii. Z dniem 1 II 1999 r. dołączyłam do grupy referentów z racji przyznania mi stypendium. Wykładowcy wprowadzili mnie w zagadnienia już przerobione. Ustalono, że powinnam skupiać się na zagadnieniach przydatnych w dalszej pracy w AP w Gdańsku, dlatego też problematyka moich referatów i pracy końcowej dotyczyła Pomorza i Gdańska. Ułatwienie przy opracowywaniu tematów stanowił bogaty księgozbiór Instytutu Herdera w Marburgu.

Zajęcia podzielone były na kilka bloków tematycznych: archiwistyka, procesy biurowe, historia ustroju i administracji, historia prawa, metodyka archiwalna, historia, socjologia i gospodarka, historia „krajowa” Landesgeschichte, nauki pomocnicze historii, dokumentacja francuskojęzyczna, informatyka.

Organizowane były dodatkowe wykłady, w ramach których zaproszeni specjaliści przekazywali swoje doświadczenia z zakresu np.: średniowiecznych ksiąg wpisów, historii Kościoła i archiwów kościelnych, archiwów partii i stronnictw politycznych, Internetu, współczesnych systemów biurowych.

Uzupełnienie praktyki oraz zajęć w szkole stanowiły wycieczki do archiwów holenderskich i Szkoły Archiwalnej w Amsterdamie oraz archiwów niemieckich.

Podstawą zakończenia kursu była praca pisemna: w moim przypadku na temat gdańskich ksiąg wpisów. Proponowane przez szkołę zajęcia odpowiadają w pełni potrzebom archiwistów oddziałów akt dawnych z terenów północno-zachodniej Polski, gdzie zachowała się dokumentacja niemieckojęzyczna z czasów władz pruskich i niemieckich.

Katarzyna Komsta (Gdańsk)

KURS „ARCHIVES AUTOMATION” W BUDAPESZCIE

W dniach 5–16 VII 1999 r. trzech polskich archiwistów (Sławomir Filipowicz, Radosław Peterman, Maciej Wilmański) uczestniczyło w zajęciach kursu „Archives Automation” w ramach Summer University (SUN) na Uniwersytecie Środkowoeuropejskim w Budapeszcie (CEU). Kierownikiem merytorycznym kursu była archiwistka brytyjska Margaret A. Crockett z Open Society Archives (OSA) w Budapeszcie. W kursie uczestniczyło 28 osób z krajów Europy Środkowowschodniej.

W trakcie zajęć prowadzonych w pierwszym tygodniu wraz z innymi słuchaczami z grupy zapoznaliśmy się z angielską (brytyjską i amerykańską) terminologią, zarówno archiwalną, jak i komputerową, używaną w publikacjach z zakresu komputeryzacji (ang. *automation*) archiwów, a także podczas kursu. Określono także ogólnie teoretyczne potrzeby i możliwości komputeryzacji archiwów. Zajęcia te prowadziła Trudy Peterson — była dyrektor Open Society Archives, Narodowej Administracji Archiwalnej USA w Waszyngtonie, a obecnie kierująca archiwum biura Organizacji Narodów Zjednoczonych w Genewie.

Terminologię i problemy związane bezpośrednio z systemami komputerowymi przedstawiły Janet Foster i Margaret Crockett. W trakcie dalszych spotkań, podczas prezentacji wszystkich uczestników zajęć, zorientowaliśmy się, w jakim stadium komputeryzacji są archiwa, których delegaci brali udział w zajęciach. Chociaż wymiana doświadczeń nie była najistotniejszym elementem zajęć, warto podkreślić jej wielkie znaczenie, jakie odegrała w toku kursu.

Najważniejszym kompleksem zagadnień omawianych podczas pierwszego tygodnia była analiza funkcji archiwum, ich zdefiniowanie z punktu widzenia potrzeb budowy idealnego i kompletnego systemu informatycznego służącego zarządzaniu archiwum i informacją archiwalną. Kwestia ta była tematem ćwiczeń przeprowadzonych w formie warsztatu w podgrupach. Każda z nich miała do zdefiniowania jedną z funkcji archiwum i określenie wymagań stawianych systemowi informatycznemu z punktu widzenia tej funkcji, a następnie prezentowała ją pozostałym uczestnikom kursu.

Pokrewnymi kwestiami, omawianymi także podczas zajęć pierwszego tygodnia kursu, były: sposób prowadzenia rozmów w zakresie projektowania systemu informatycznego pomiędzy archiwistami i specjalistami w zakresie technologii informatycznych, sposobów i przebiegu wprowadzania w życie systemu, testowania go i pilotowania jego funkcjonowania już po zasadniczej implementacji.

W trakcie drugiego tygodnia zajęć prowadzonych przez Thomasa Rullera (Archiwum Stanowe w Nowym Jorku) mieliśmy okazję poznać ogólne zasady wykorzystywania skanerów i systemów elektronicznego przechowywania obrazów do pracy archiwów, jak i zasady

budowy sieci komputerowych (Intranetu i Internetu). Prowadzący dokonał także ogólnego przeglądu elektronicznych systemów sieciowych, opisał wady i zalety Internetu. Przedmiotem dalszych zajęć T. Rullera była identyfikacja podstawowych sposobów budowania systemów informatycznych dla archiwów — zamawianie w firmach komputerowych, wykorzystywanie i adaptacja istniejących aplikacji o podobnym charakterze lub samodzielne konstruowanie systemu. T. Ruller omówił dobre i złe strony każdego z tych rozwiązań. W trakcie zajęć przedstawił także zasady zarządzania projektem komputeryzacji archiwum, elementy składające się na koszty projektu i wskaźniki określające wysokość tych kosztów zależnie od wielkości systemu, archiwum, czasu i możliwości finansowych. Podczas ćwiczeń warsztatowych kierowanych przez T. Rullera określono cechy i funkcje osób odpowiedzialnych za wdrażanie projektu komputeryzacji archiwum.

Ważnym elementem całego kursu było studiowanie systemów komputerowych stosowanych obecnie w różnych archiwach na świecie. Podczas całego kursu mieliśmy okazję poznać cztery systemy archiwalne. Prezentowały je osoby zaangażowane bezpośrednio w ich realizację, co z naszego punktu widzenia było najistotniejszym i najciekawszym zarazem elementem całego kursu. Poznaliśmy zatem system opisu zasobu Open Society Archives prezentowany przez Siergieja Gluszkowa, Petera Kolozsi i Leszka Pudłowskiego. Była to aplikacja zbudowana za pomocą programu MS Access, której struktura była oparta na wielu tabelach. Ta baza danych funkcjonuje w środowisku sieciowym Novell Net Ware 4.11 oraz Windows NT. Opis sposobu jest także zgodny z międzynarodowym standardem opisu komputerowego archiwaliów ISAD(G) i ISAAR. System ten znajduje się w fazie rozwoju, której zamknięciem będzie umożliwienie prezentacji baz danych *on-line* w Internecie.

Jean-Marc Comment (szwajcarskie archiwum federalne w Bazylei) omówił systemy komputerowe, których istotnym elementem jest dostarczenie korzystającemu dokumentów w postaci obrazu komputerowego. Pierwszym takim przedsięwzięciem był program o nazwie The Seville Software (po udoskonaleniu nadano mu nazwę ArchiDOC), który zrealizowano w Archivo de Las Indias w Kadyksie (Hiszpania). Z użyciem tego samego oprogramowania (po adaptacji i modernizacji) dokonano komputeryzacji archiwum Kominternu w Moskwie. W prace te osobiście był zaangażowany J.-M. Comment. Projekt jest obecnie w fazie realizacji, a jego celem było zdigitalizowanie i udostępnienie w postaci obrazu przetworzonego elektronicznie około miliona z 12 mln stron akt po byłym Kominternie. Projekt ten zostanie zakończony w 2001 r., a w jego realizacji zatrudnionych jest na stałe 20 osób, koszty zaś mają sięgać około 2,4 mln dolarów.

Janet Smith (Essex Record Office) dokonała prezentacji systemu SEAX stworzonego na potrzeby tego archiwum. System jest komputerowym systemem ułatwiającym katalogowanie zasobu archiwalnego oraz prezentację i przeszukiwanie tak wytworzonych pomocy archiwalnych (głównie katalogów) z użyciem komputerowych narzędzi wyszukiwawczych. System ten w wersji przeznaczonej dla korzystającego daje możliwość wyszukiwania, zarówno według ciągu znaków, jak i zestawu słów kluczowych, a także z użyciem tradycyjnego tezaury, który służy pomocą w określaniu parametrów wyszukiwania. Możliwy jest także dostęp do tradycyjnych indeksów przeniesionych do komputera. Problem z wielością nieidentycznych wyrażeń zawartych w słowniku słów kluczowych (tutaj dotyczą jedynie zagadnień, grup tematycznych, gdyż do poszukiwania nazwisk i miejscowości wykorzystuje się indeksy i poszukiwanie przez ciąg znaków) po części rozwiązuje użyty w systemie słownik wyrazów bliskoznacznych ze zbiorów słów kluczowych, które pokazywane są na ekranie jako inne możliwości wyszukiwania.

W przedostatni dzień kursu niektórzy uczestnicy mieli okazję dokonać prezentacji swoich systemów bądź rozwiązań w zakresie komputeryzacji archiwów. Mogliśmy zatem obejrzeć założenia macedońskiego zintegrowanego systemu zarządzania archiwami, który oparty na oprogramowaniu Microsoft SQL Server pracuje w sieci komputerowej w środowisku Windows NT w architekturze klient — serwer. Według archiwistów macedońskich pozwalała to na współpracę z innymi środowiskami informatycznymi. Na skutek wyboru takiego oprogramowania w celu tworzenia baz danych używane są następujące narzędzia: Visual FoxPro, Visual C++, Bvisual Basic oraz Access. Archiwistki z Archiwum Narodowego Łotwy w Rydze zaprezentowały system opisu archiwaliów stworzony z użyciem narzędzi firmy Oracle w tym archiwum.

Na koniec Maciej Wilmański (AP w Łodzi) zaprezentował polskie aplikacje, wykonane w programie MS Access, SEZAM i KANAPA (z użyciem widoków pustych formularzy, wprowadzania danych i raportów) jako przykład komputeryzacji podstawowych informacji o zasobie wraz z komputeryzacją akcesji i cesji z punktu widzenia potrzeb ewidencyjnych archiwum. W trakcie prezentacji podkreślił ważność tego programu jako płaszczyzny łączenia z innymi, już zdefiniowanymi aplikacjami służącymi komputeryzacji następnymi funkcjami archiwum, oraz jako konieczność organizacyjną wynikającą z jednej strony z centralizacji struktury archiwalnej podległej NDAP (zgodnie z polską ustawą archiwalną), z drugiej zaś ze względu na brak komputerowej sieci informatycznej w archiwach i pomiędzy archiwami.

Zaplanowany pokaz informacji o polskich archiwach w Internecie nie doszedł do skutku ze względu na awarię sieci komputerowej w budynku. Z tego samego powodu nie odbyła się także prezentacja archiwum historycznego z Tartu w Estonii posiadającego implementowany system komputerowy zbudowany na bazie Oracle. Prezentacje uczestników kursu zakończono pokazem wirtualnej dokumentacji wystaw historycznych organizowanych przez Open Society Archives.

W ostatnim dniu zajęć, podczas wykładu Rohida Kilpadi, uzyskaliśmy przegląd potrzeb w zakresie zabezpieczania systemów przed niepowołanym dostępem oraz zestaw prostych wskazówek w zakresie bezpieczeństwa systemów komputerowych.

Ponadto braliśmy udział w zajęciach laboratorium internetowego dla początkujących i zaawansowanych, organizowanego przez SUN CEU dla wszystkich chętnych uczestników kursów. W trakcie jego trwania zapoznaliśmy się z zasadami tworzenia stron WWW za pomocą języka HTML i narzędzi ułatwiających jego obsługę (np. Composer, dołączony do przeglądarki internetowej Netscape Communicator 4.00) oraz publikowania stworzonych stron internetowych sieci na dowolnie wybranym serwerze (np. Geocities).

Ogólnie kurs oceniamy jako bardzo interesujący i udany. Charakter zajęć był dobrze dobrany, zwłaszcza z punktu widzenia potrzeb i możliwości polskich archiwów państwowych w zakresie informatyzacji. Oczywiście, stan zaawansowania informatyzacji archiwów w mniejszych państwach Europy Środkowej może budzić pewien niepokój, ale świadomość skali problemów występujących w polskich archiwach państwowych pozwala nieco spokojniej oceniać dystans dzielący nas od Estonii, Łotwy czy Macedonii.

Sławomir Filipowicz (Suwałki), Radosław Peterman, Maciej Wilmański (Łódź)

NAWIĄZANIE WSPÓŁPRACY Z ARCHIWUM PAŃSTWOWYM W RÓWNEM

W dniu 20 V 2000 r. w Równem na Ukrainie podpisane zostało „Porozumienie o współpracy między Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim a Archiwum Państwowym Obwodu Rówieńskiego”. Dokument podpisali dyrektorzy obu placówek; ze strony ukraińskiej Grigorij Charczuk, ze strony polskiej Piotr Zawilski. Złożenie podpisów zwińczyło blisko dwuletnie starania o nawiązanie ściślejszych kontaktów pomiędzy obiema instytucjami¹.

Treść dokumentu sporządzona została na podstawie „Porozumienia o współpracy między Głównym Zarządem Archiwów przy Gabinetie Ministrów Ukrainy a Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych Rzeczypospolitej Polskiej” z 7 VII 1993 r. oraz określającego sposób jego realizacji „Protokołu wykonawczego” z 19 III 1997 r. Porozumienie przewiduje m.in. wymianę wydawanych publikacji, wykazów zespołów, tematów badawczych i inwentarzy oraz kopii dokumentów interesujących każde z archiwów. Istotnym założeniem jest także przewidywana wymiana specjalistów w wymiarze do 14 dni rocznie.

Archiwum Państwowe Obwodu Rówieńskiego obchodzi w roku 2000 swoje 60-lecie². W 1940 r. na terenie Zachodniej Ukrainy (po jej przyłączeniu do USRR) zaczęto organizować terenowe archiwa podlegające NKWD. W dniu 3 VI 1940 r. rówieński komitet okręgowy podjął decyzję „O ochronie archiwów w m. Równe i okręgu rówieńskim”. Zgodnie z tym dokumentem akta wszystkich urzędów oraz organizacji społecznych i politycznych, a także archiwa osób prywatnych miały spływać do archiwum okręgowego w Równem, którego kadre stanowili zarówno Ukraińcy, jak i Polacy. Do 22 VI 1941 r. zgromadzono w nim około 150 tys. j.a. w 37 zespołach oraz 200 ton nieopracowanych materiałów archiwalnych. Lata wojny przyniosły duże straty w zasobie samego archiwum (utracono 19 ton dokumentów), a także w aktach przezeń jeszcze nie przejętych. Zniszczeniu uległo między innymi archiwum Lubomirskich, wyrzucone przez Niemców z zamku w Dubnie i następnie częściowo spalone, a częściowo rozmoczone przez deszcz.

Po powrocie władzy radzieckiej na tereny Rówieńszczyzny tutejszy komitet okręgowy wydał 16 IX 1944 r. zarządzenie nakazujące gromadzenie akt z okresu „burżuazyjnej Polski i niemieckiego okupacyjnego reżimu”. Do 1 I 1945 r. złożono w archiwum rówieńskim zebrać 40 zespołów liczących 688 829 j.a.

Lata 40. i 50. były w historii archiwum okresem porządkowania i kompletowania zgromadzonych dokumentów. Przeprowadzono m.in. daleko posunięte brakowanie akt. W tym okresie zasób archiwum powiększył się o akta przekazane przez stronę polską: dokumenty lokalnych władz z okresu Cesarstwa Rosyjskiego, przekazane w latach 20. Polsce na mocy traktatu ryskiego. Lata 60. poświęcone były ewidencjonowaniu zasobu i uzupełnianiu go fotokopiami.

W 1973 r. archiwum otrzymało nowy budynek położony przy ul. Kaukaskiej 8 o powierzchni 2575 m² obliczony na przechowywanie 1 200 tys. j.a. Budowany z uwzględnieniem potrzeb archiwalnych, wyposażony jest w wydajną wentylację, automatyczne ogrzewanie gazowe³,

¹ Równe i Piotrków Trybunalski są miastami partnerskimi.

² Dane cytuję na podstawie foldera archiwum.

³ Wodne kaloryfery żeliwne znajdują się tylko w pomieszczeniach biurowych, magazyny aktowe ogrzewane są ciepłym powietrzem pompowanym z nad podgrzewanego gazem zbiornika wody znajdującego w osobnym pomieszczeniu. Taki system, mimo swojej bardzo wysokiej energochłonności, eliminuje ryzyko zalania akt wodą z pękniętych kaloryferów.

pracownię konserwacji i mikrofilmową. We wrześniu pozyskano kolejny budynek (ul. St. Bandery 26a) na 600 tys. j.a.

Obecnie w Archiwum Państwowym Obwodu Rówieńskiego zgromadzonych jest ponad 4000 zespołów liczących około 1 mln j.a. oraz 13 tys. fotokopii, prawie w 100% zabezpieczonych w pudłach kartonowych.

Wiele z przechowywanych zespołów z pewnością zainteresuje polskich badaczy. Należy tu przede wszystkim wymienić dokumenty z okresu zaborów: akta miasta Dubna, akta sądów pokoju w Równem, Dubnie, Ostrowie, akta urzędów policyjnych, komisji ziemskich i instytucji oświatowych. Z okresu II RP: akta starostw powiatowych, magistratu m. Równe, Sądu Okręgowego w Równem, komend powiatowych, komisariatów i posterunków Policji Państwowej. Z okresu II wojny światowej akta zarządu m. Równe i lokalnych *arbeitsamtów*. Znajdują się tu także materiały dotyczące OUN-UPA, „Polskiej Siczy” Tarasa Bulby, grupy „Piwnicz” Klima Sawury.

Archiwum przejmuje akta z 1230 jednostek organizacyjnych. Rokrocznie pracownia naukowa obsługuje około 3000 odwiedzających; przeprowadza się około 10 tys. kwerend⁴.

Biblioteka archiwum, powstała także w 1940 r., liczy obecnie ponad 11 tys. pozycji, w tym także wiele unikalnych tytułów prasy dziewiętnastowiecznej.

Należy mieć nadzieję, że podpisane porozumienie pozwoli na wymianę wzajemnych doświadczeń, poszerzenie i rozwinięcie tematów badawczych oraz pogłębienie dotychczasowej wiedzy o polonikach w zasobach ukraińskich. Zapewne podobne oczekiwania są udziałem archiwistów z Równego.

Piotr Zawilski (Piotrków Trybunalski)

PRZEKAZANIE LISTU MARSZAŁKA PIŁSUDSKIEGO DO ZBIORÓW ARCHIWUM AKT NOWYCH

Dnia 12 V 2000 r. w Archiwum Akt Nowych w Warszawie odbyła się uroczystość przekazania przez p. Janinę Smogorzewską z Wielkiej Brytanii oryginału listu marszałka Piłsudskiego skierowanego do Romana Dmowskiego. List, rozpoczynający się od słów „Szanowny Panie Romanie”, napisał Piłsudski w Przemyślu 21 XII 1918 r., a w efekcie doprowadził do wyłonienia wspólnej polskiej reprezentacji na rozmowy pokojowe w Paryżu. Przekazany do AAN dokument stanowi załącznik nr 2 do protokołu 174 Komitetu Narodowego Polskiego. Na polecenie Dmowskiego został z akt KNP usunięty i miał zostać zniszczony. Pan Kazimierz Smogorzewski (1896–1992), ówczesny członek biura prasowego Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu, polecenia zniszczenia nie wykonał, lecz list przechował. Dotychczas dokument ten znany był wyłącznie z tłumaczenia francuskiego i — na co zwróciła uwagę p. Smogorzewska — w przekładzie polskim nadano mu błędny tytuł „Drogi Panie Romanie”.

Uroczystość przekazania listu odbyła się w Pracowni Naukowej im. prof. J. Skowronka AAN, w obecności licznie zgromadzonych gości i pracowników archiwum. Naczelny dyrektor archiwów państwowych doc. dr hab. Daria Nałęcz uhonorowała p. Smogorzewską Odznaką

⁴ Podobnie jak w Polsce, archiwiści ukraińscy obserwują wzrost liczby kwerend przeprowadzanych dla potrzeb odszkodowawczych.

honorową „Zasłużony dla archiwistyki”. Część oficjalnie zakończyło zwiedzanie okolicznościowej wystawy pt. „Zbiory Muzeum Belwederskiego w zasobie AAN”.

Tadeusz Krawczak (Warszawa)

„Szanowny Panie Romanie”, to zwrot, jakiego użył Józef Piłsudski w swoim odręcznym liście do Romana Dmowskiego, pisany 21 XII 1918 r. w Przemyślu. W polskiej literaturze politycznej tekst ów cytowany jest w bardziej przyjaznej, niestety błędnej, formie: „Drogi Panie Romanie”. Znam historię tego listu, który zachował się dzięki mojemu mężowi Kazimierzowi Smogorzewskiemu, toteż oddając ten dokument do archiwalnych zbiorów w Warszawie uważam za swój obowiązek przekazać również informację o jego losach, w nadziei, że zainteresują historyków pierwszego okresu niepodległości Polski. Są one bowiem związane ze stosunkami, jakie istniały wówczas między rządem, o lewicowym zabarwieniu, utworzonym w kraju w listopadzie 1918 r., a Komitetem Narodowym Polskim w Paryżu, istniejącym od sierpnia 1917 r. i uznanym oficjalnie przez państwa sprzymierzone za reprezentanta polskich interesów. W znacznym stopniu stosunki te były odbiciem wzajemnej, delikatnie mówiąc, niechęci między Naczelnikiem Państwa Józefem Piłsudskim a przewodniczącym Komitetu Romanem Dmowskim.

Pomimo to obie strony zdawały sobie sprawę z tego, że porozumienie jest koniecznością wobec zbliżającego się terminu (18 I 1919 r.) konferencji pokojowej, na której miała stanąć sprawa przyszłych polskich granic. W tym celu, na początku grudnia 1918 r. udał się do Warszawy z Paryża Stanisław Grabski, a w ostatnich dniach tego samego miesiąca, z podobną misją, przybył do kraju Ignacy Paderewski. W końcu grudnia, zapewne 22, do Paryża wyjechała nadzwyczajna delegacja dyplomatyczna Naczelnika Państwa, której głównym celem było nawiązanie oficjalnych stosunków dyplomatycznych z państwami koalicji i Stanami Zjednoczonymi, utrzymując przy tym kontakt z KNP. W skład delegacji wchodził: dr Kazimierz Dłuski (przewodniczący), prof. Antoni Sujkowski, Michał Sokolnicki i rtm. Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Dłuski wiózł odręczny osobisty list Piłsudskiego do Dmowskiego. Delegacja przybyła do Paryża 4 I 1919 r. i już tego samego dnia próbowała — jak się okazało bezskutecznie — nawiązać kontakt z francuskim Ministerstwem Spraw Zagranicznych. Następnego dnia Dłuski prosił o spotkanie z Dmowskim, chciał bowiem przed oficjalną rozmową delegacji z Komitetem wręczyć mu przywieziony list.

Treść tego listu nie została podana do publicznej wiadomości. W swojej książce *Polityka polska i odbudowanie państwa* (Warszawa 1926) Dmowski nawet o nim nie wspomina, choć wyraża sporo krytycznych i niezbyt przyjaznych uwag pod adresem zarówno delegacji, rządu w Warszawie i Piłsudskiego (s. 352–392). Również Dłuski nie poświęca mu wiele uwagi, ograniczając się w swoim studium *Wspomnienia z Paryża* (dziennik „Naród”, 1920, nr 48–66) do stwierdzenia: „[...] mieliśmy od Naczelnika Państwa polecenie, aby działać pojednawczo, w myśl Jego uprzejmego, tchnącego duchem zgody listu, wystosowanego na nasze ręce do p. Dmowskiego” (odcinek 2). Dłuski nie mógł zresztą wiele powiedzieć, bo list był odręczny i jego kopii nie miał nawet Piłsudski.

Łatwo zorientować się ze *Wspomnień* Dłuskiego, że stosunki delegacji warszawskiej z KNP pozostawały w napięciu i złagodziły się dopiero po depezy, jaką Paderewski wysłał do

Dmowskiego w połowie stycznia, po objęciu urzędu premiera. Przedstawiciele delegacji weszli wówczas w skład KNP.

Nie było też żadnej wzmianki o tym liście w piśmie „Polak”, wydawanym trzy razy w tygodniu pod egidą KNP, który dość szczegółowo informował o sprawach polskich, nawet tak drobnych, jak nadesłanie Dmowskiemu gratulacji przez Komitet Polski w Brazylii z powodu mianowania go delegatem polskim na konferencję pokojową („Polak”, 10 II 1919, nr 121, s. 4).

Na podstawie zbadanych przeze mnie materiałów sądzę, że jedynym dokumentem pochodzącym z tego okresu ze wzmianką o liście Piłsudskiego — poza *Wspomnieniami* Dłuskiego — jest zachowany w Archiwum Akt Nowych w Warszawie protokół nr 174 z posiedzenia KNP odbytego w Paryżu w dniu 7 I 1919 r. (Komitet Narodowy Polski, Paryż, AAN, sygn. 9, s. 5–9). Znajdują się w tym protokole, podpisanym przez sekretarza Tadeusza Romera, dwa następujące punkty:

„Odczytano pełnomocnictwo członków nadzwyczajnej delegacji dyplomatycznej i listy od komendanta Piłsudskiego oraz prof. Grabskiego do Prezesa Komitetu Narodowego Polskiego (załącznik nr 1, 2, 13)” oraz „Hr. Zamoyski odczytuje protokół z konferencji odbytej dzisiaj, 7 stycznia, z delegacją komendanta Piłsudskiego (załącznik nr 4)”.

Na tym samym dokumencie widnieje odrębna notatka Mariana Seydy (kierownika wydziału prasowego KNP): „brak 2 i 4 załącz.”. Jak wynika z treści protokołu, obydwa te załączniki miały związek ze sprawami dyskutowanymi z delegacją warszawską, w tym, być może, również z treścią przywiezionego listu Piłsudskiego. Można się zastanawiać, dlaczego właśnie te dwa załączniki zaginęły. Pozostałe trzy to: kopia listu Piłsudskiego do prof. Sujkowskiego z nominacją na członka nadzwyczajnej delegacji dyplomatycznej, pismo Stanisława Grabskiego z Warszawy do KNP, przywiezione przez delegację (jest to zupełnie inny tekst niż publikowany w książce: K.Smogorzewski *L'Union sacrée polonaise*, s. 51) oraz *Propozycja rozkazu* z określeniem terminu ukończenia służby wojskowej dla ochotników w Armii Polskiej we Francji.

Treść tego listu, opublikowanego prawie pół wieku później przez mojego męża w artykule *Pierwsze kroki u Dmowskiego* („Kronika”, Londyn, 23 IX 1967, s. 10), jest następująca:

Przemysł 21/XII

Szanowny Panie Romanie!

Wysyłając delegację do Paryża dla porozumienia się z Komitetem Paryskim i wspólnego potem porozumienia się z Ententą, proszę Pana o ułatwienie wszelkie w pertraktacjach. Proszę wierzyć, że najbardziej chciałbym uniknąć dwoistego przedstawicielstwa Polski przed Ententą i dążyć do jednolitej reprezentacji interesów Polski, gdyż wtedy tylko będą one dostatecznie uwzględnione. Tem właśnie dążeniem tłumaczyć trzeba fakt, że tak długo zwlekał z tą sprawą.

Na podstawie dawnej znajomości tuszę, że w tym wypadku i w tej ważnej chwili przynajmniej niektórzy ludzie, jeśli już nie cała Polska, niestety, wznieść się muszą ponad interesa stronnictw, klik i grup, do takich zaś ludzi chciałbym zaliczyć i Pana.

Proszę przyjąć zapewnienia wysokiego szacunku, z jakim pozostaję

J. Piłsudski

Maż mój, wówczas 22-letni początkujący dziennikarz, był blisko związany z KNP; pracował w jego wydziale prasowym i pełnił funkcję sekretarza „Polaka” (redaktorem naczelnym w tym czasie był prof. Zygmunt Lubicz-Zaleski). Codziennie spotykał Dmowskiego, który mieszkał w tym samym domu przy avenue Kléber 11-bis, gdzie mieściły się biura KNP, zatem miał okazję widzieć, jak Dmowski list Piłsudskiego przyjął. Pisał o tym w cytowanym artykule (s. 40): „Ten list, pozornie przyjazny, oburzył Dmowskiego: «On pisze do mnie jak

król, z którego łaski mogę zostać ministrem» — komentował pan Roman (jak go wszyscy przyjaciele nazywali)”.

Monarsze inklinacje Dmowski przypisywał Piłsudskiemu również w swojej pracy, o której była już mowa (s. 354), relacjonując rozmowę z warszawską delegacją: „Zapytaliśmy ich, co ma być celem audiencji u Prezydenta, której żądają. Gdy powiedzieli, że chcą notyfikować objęcie władzy przez Piłsudskiego, zwróciliśmy im uwagę, że to jest niemożliwe. Według przyjętych zwyczajów tylko monarchowie, wstępując na tron, notyfikują to przez osobne misje i nie można Polski ośmieszać tą niewłaściwą ceremonią; wystarczy zupełnie zawiadomienie rządów państw sprzymierzonych przez Komitet Narodowy. Dosyć trudno było przekonać członków misji, że wyprawa ich nie ma sensu”.

Biorąc pod uwagę te wszystkie okoliczności można przypuszczać, że Dmowski wolałby, aby cisza zapadła nad tym listem i prawdopodobnie nie miał ochoty pozostawić go dla potomności. Wiem od mego męża, że dostał polecenie (nie pamiętam od kogo, ale być może od Seydy) zlikwidowania tego dokumentu. Zdając sobie sprawę z jego ważności, wykonał otrzymane polecenie w swoisty sposób. List Piłsudskiego (załącznik nr 2 do protokołu nr 174) zniknął wprawdzie z akt KNP, ale w istocie przeszedł na przechowanie w ręce Kazimierza Smogorzewskiego. Na temat drugiego brakującego załącznika do protokołu nr 174 nic nie słyszałam.

Po raz pierwszy mąż mój zamieścił ten list w tłumaczeniu na język angielski i francuski w swej dużej, 70-stronicowej, pracy o Polsce pt. *Poland of To-day* w grudniu 1926 r. w specjalnym wydaniu miesięcznika „Fidac”. Był to biuletyn Federacji Międzysojuszniczej Byłych Kombatanów (Fédération Interalliée des Anciens Combattants), wydany w Paryżu w dwóch językach: francuskim i angielskim. Mój mąż był wówczas jego redaktorem, ale również wysyłał korespondencję z Paryża do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” w Krakowie. Prawdopodobnie to on wysłał francuską wersję artykułu do tej gazety, która — 22 XII 1926 r., a więc osiem lat od daty napisania listu — opublikowała go po francusku i po polsku pt. *Sensacyjny list Marsz. Piłsudskiego do Romana Dmowskiego*, z obszernym komentarzem, a właściwie atakiem na politykę narodowej demokracji. Dodatkowo podano informację, że „znajduje się on [list] w posiadaniu kół polskich w Paryżu, które ostatnio pozwoliły na ogłoszenie go w języku francuskim na łamach «Fidacu», organu związku byłych wojskowych krajów alianckich, wychodzącego pod redakcją Kazimierza Smogorzewskiego w Paryżu”.

Niestety, w tym niepodpisanym artykule w IKC, tekst w języku polskim nie był tekstem oryginalnym tylko tłumaczeniem z francuskiego. Francuski nagłówek „Cher Monsieur Romain”, bo inny być nie mógł, przetłumaczono ponownie na polski jako „Drogi Panie Romanie”. W ten sposób narodził się mit o liście do „Drogiego Pana Romana”, powtarzany często i dzisiaj, czemu dopomaga fakt zamieszczenia tej mylnej wersji w *Pismach Piłsudskiego* (Józef Piłsudski, *Pisma — Mowy — Rozkazy*, t. 5, Warszawa 1933, s. 32). Oto zniekształcona treść listu:

Przemyśl, 21 grudnia 1918

Drogi Panie Romanie!

Wysyłając do Paryża delegację, która się ma porozumieć z Komitetem Paryskim w sprawie wspólnego działania wobec aliantów, proszę Pana, aby zechciał Pan wszystko uczynić dla ułatwienia rokowań. Niech mi Pan wierzy, że nade wszystko życzę sobie uniknięcia podwójnego przedstawicielstwa Polski wobec aliantów: tylko jedno wspólne przedstawicielstwo może sprawić, że nasze żądania zostaną wysłuchane. Troska o tę jedność jest przyczyną, że nie śpieszyłem się z przystąpieniem do tej sprawy.

Opierając się na naszej starej znajomości, mam nadzieję, że w tym wypadku i w tej chwili tak poważnej, co najmniej kilku ludzi — jeśli, niestety, nie cała Polska — potrafi się wnieść ponad interesy partij, klik i grup. Chciałbym bardzo widzieć Pana między tymi ludźmi.

Proszę przyjąć zapewnienia mojego wysokiego szacunku
Józef Piłsudski

Przyznaję, że nie wiem, dlaczego mąż mój, który był niesłychanie skrupulatny i nawet w egzemplarzach swoich książek poprawiał błędy, nie sprostował tej pomyłki, Znając jednak jego zwyczaj, mogę przypuszczać, z dużą dozą prawdopodobieństwa, że przekazał listownie albo telefonicznie właściwy tekst polski do redakcji IKC, która — chyba przez zaniedbanie — erraty nie zamieściła. A potem, mieszkając stale za granicą, mógł nie zauważyć powtórzeń tego raz popełnionego błędu.

W następnych latach mąż mój publikował ten list jeszcze kilkakrotnie w swoich pracach na tematy polskie w języku francuskim, a mianowicie w książce *La Pologne restaurée* (Paryż 1927, s. 47), w artykule *Le rétablissement de l'indépendance polonaise*, który był przedrukiem rozdziału pierwszego tejże książki („Le Monde Slave”, Paryż, mai 1927, no 5, s. 227), w artykule *L'Union sacrée polonaise. Le gouvernement de Varsovie et le „gouvernement” polonais de Paris (1918–1919)*, opublikowanym w „Revue d'Histoire de la Guerre Mondiale” (Paryż, octobre 1928, s. 314) oraz w książce pod tym samym tytułem, wydanej w Paryżu w 1929 r. (s. 51). W tej ostatniej pracy zamieszczona jest szczegółowa relacja o misji Dłuskiego i jej kontaktach z KNP.

W literaturze polskiej prawidłowy tekst listu ukazał się — poza wyżej wspomnianym artykułem w „Kronice” — tylko w londyńskich „Wiadomościach” (22 VII 1973, no 29 (1425), s. 1) w artykule Wacława Jędrzejewicza pt. *Drogi Panie Romanie*, z powołaniem się na informacje z *Kroniki*. Jędrzejewicz kończył swój artykuł takim zdaniem: „Tak więc po wielu perypetiach dochodzimy wreszcie do oryginalnego tekstu listu, zajmującego ważne miejsce wśród dokumentów historii niepodległej Polski”.

Wzmianki o właściwym nagłówku listu, tzn. „Szanowny Panie Romanie”, znajdują się — o ile się orientuję — tylko w książce Andrzeja Micewskiego *Roman Dmowski* (Warszawa 1971, s. 297) oraz w pracy W. Jędrzejewicza *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935* (t. 1, Londyn 1986, s. 409). Błędnie natomiast cytuje ten list Kajetan Morawski w swoim pamiętniku *Tanten brzeg*, mówiąc: „Żywiłem doń [do Romana Dmowskiego] żal, że nie udzielił odpowiedzi na znany list Józefa Piłsudskiego „Kochany Panie Romanie” (Paryż 1961, s. 113).

Na zakończenie pragnę bardzo wyraźnie dodać, że niezmienną intencją mojego męża było przekazanie tego listu w miejsce najbardziej odpowiednie, w którym nikt nie wydałby powtórnego polecenia jego likwidacji. Niestety, nie doczekał właściwego momentu i wobec tego ja spełniam jego wolę.

Janina Smogorzewska (Londyn)

JUBILEUSZ ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W POZNANIU

W 1999 r. Archiwum Państwowe w Poznaniu obchodziło swoje 130-lecie. Centralnym punktem obchodów była sesja naukowa zorganizowana z tej okazji 24 VI 1999 r. w sali konferencyjnej Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Podczas sesji wygłoszono dziewięć referatów

dotyczących dziejów Archiwum w Poznaniu i jego zasobu oraz ważniejszych problemów poznańskiego środowiska archiwalnego¹.

Podczas jubileuszowej sesji² dr Strykowski, p.o. dyrektora archiwum, wręczył zaśluzonym i długoletnim pracownikom archiwistyki poznańskiej nagrody pieniężne. Wyróżnienia otrzymali: Maria Giec, Stanisław Gielniak, Tadeusz Grabarz, Małgorzata Kaczmarek, Jadwiga Miedzianowska, Jolanta Niezborąła, Barbara Paprocka, Alicja Sadowska, Dorota Siwczak, Alicja Sznajder.

Innym elementem uświetniającym obchody jubileuszu było zrealizowanie krótkometrażowego filmu dokumentalnego poświęconego poznańskiej placówce, a także wydanie okolicznościowych widokówek przedstawiających arhiwalia wybrane z zasobu.

Okazją do wspomnień było spotkanie plenerowe przy pieczeniu dzika zorganizowane przez archiwum 25 VI 1999 r. Uplęnięto ono w miłej atmosferze, co umocniło uczestników w przekonaniu, że tego typu spotkania są konieczne dla integracji środowiska.

Uzupełnieniem jubileuszowych uroczystości była wystawa „Archiwum Państwowe w Poznaniu — 130 lat dziejów”, otwarta 12 IX 1999 r. w Muzeum Sztuk Użytkowych. W uroczystości uczestniczył doc. Bolesław Woszczyński — kierownik Zakładu Naukowego Archiwistyki NDAP. Należy wspomnieć, że przygotowanie wystawy możliwe było dzięki pomocy finansowej wielu sponsorów (w tym Urzędu Miasta Poznania), którym nieobce są idee mecenatu nad wyróżniającymi się w poznańskim środowisku kulturalnym instytucjami naukowymi i kulturalnymi. Komisarzami wystawy były Barbara Bielawna i Elżbieta Rogal, które w taki sposób przygotowały ekspozycję, aby przybliżyć zwiedzającym zawartość poznańskiego archiwum.

Prezentowane materiały, które zebrano na wystawie, zostały podzielone na trzy odrębne grupy. W pierwszej przedstawiono archiwalia wykorzystywane przez osoby zajmujące się działalnością naukową. Umieszczono tam m.in. najstarszy dokument pergaminowy, dumę archiwum, słynnego „Zbiluta”, najstarszy tłok pieczętny miasta Poznania z połowy XIV w., akta Prezydium Policji w Poznaniu z lat 1815–1918. Znalazły się tu także fotografie odnoszące się do Powstania Wielkopolskiego oraz sprawozdania sytuacyjne z przejętych niedawno akt komitetów miejskich PZPR dotyczących Poznańskiego Czerwca 1956 r.

W drugiej części udostępniono zwiedzającym bogaty zbiór archiwaliów niezbędnych przy prowadzeniu badań genealogicznych. Znalazły się wśród nich: akta urzędów stanu cywilnego, księgi metrykalne parafii katolickich, gmin ewangelickich oraz wyznania mojżeszowego. Skłoniło do refleksji wyeksponowanie m.in. aktu zgonu znanego poznaniaka Hipolita Cegielskiego oraz dowodu ślubnego Marceliego Mottego.

---

¹ Doc. I. Radtke, *Dzieje Archiwum Państwowego w Poznaniu*, doc. B. Woszczyński, *Archiwiści poznańscy na łamach „Archeionu” w okresie międzywojennym*, dr S. Hartman, *Materiały źródłowe do dziejów Wielkopolski w zasobie Tajnego Pruskiego Archiwum Państwowego w Berlinie-Dohlem*, dr A. Bitner-Nowak, *Rola Archiwum Państwowego w kształceniu uniwersyteckim*, dr I. Mamczak-Gadkowska, *Udział archiwistów poznańskich w krajowych i międzynarodowych zjazdach historycznych w okresie międzywojennym*, prof. dr hab. St. Nawrocki, *Działalność naukowa Archiwum Państwowego w Poznaniu*, ks. dr K. Lutyński, *Współpraca Archiwum Archidiecezjalnego z Archiwum Państwowym*, dr St. Jankowiak, *Zasób Archiwum Państwowego w Poznaniu jako przykład bazy źródłowej dla historyka dziejów najnowszych*, dr. M. Janik, *Poznańskie dzieje archiwaliów łódzkich*.

² *130-lecie Archiwum Państwowego w Poznaniu. Materiały z sesji naukowej, Poznań 24 VI 1999*, red. P. Wojciechowski, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny”, r. 6/7, Poznań 2000.

W trzeciej ostatniej grupie akt z ekspozycji zaprezentowano archiwalia, stanowiące podstawę prawną uzyskania różnorodnych świadczeń w kraju i za granicą.

Obchody były okazją do zaakcentowania w środowisku lokalnym roli i osiągnięć archiwum.

Joanna Zaremba (Poznań)

80 LAT ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W PIOTRKOWIE TRYBUNALSKIM

W dniu 18 VI 1999 r., na Zamku Królewskim w Piotrkowie Trybunalskim, w siedzibie tutejszego Muzeum, miało miejsce okolicznościowe spotkanie z okazji 80. rocznicy istnienia Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim. Wśród zaproszonych gości znaleźli się m.in. naczelny dyrektor archiwów państwowych doc. dr hab. Daria Nałęcz, dyrektorzy archiwów państwowych w Częstochowie — mgr Elżbieta Jończyk, Katowicach — dr Zygmunt Partyka, Łodzi — mgr Urszula Zarzycka-Sutter, Warszawie — dr Tadeusz Krawczak (AAN) i mgr Ryszard Wojtkowski (AP m. st. Warszawy), przedstawiciele lokalnych władz samorządowych — starosta powiatu piotrkowskiego Stanisław Cubała, sekretarz starostwa tomaszowskiego Teresa Gołębowska, prezydent m. Piotrkowa Andrzej Pol, prezes Sądu Okręgowego w Piotrkowie Trybunalskim Marianna Cichocka. Środowisko naukowe i zaprzyjaźnione instytucje kulturalne reprezentowali: dyrektor AP w Piotrkowie prof. Ryszard Szwed, obecnie rektor WSP w Częstochowie, prorektor filii w Piotrkowie WSP w Kielcach prof. Jerzy Kukulski oraz prezes Koła PTH w Tomaszowie Mazowieckim mgr Jerzy Wojniłowicz, dyrektor Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim mgr Stanisław Gąsior i dyrektor Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim mgr Wiesława Bogurat.

Zagajając spotkanie, dyrektor AP w Piotrkowie Trybunalskim, mgr Piotr Zawilski, przedstawił dokonania placówki w ostatnim pięcioleciu. Przypomniał również zasługi położone dla rozwoju archiwum przez nieżyjącego już swego poprzednika dra hab. Ryszarda Kotewicza.

Naczelny dyrektor archiwów państwowych doc. dr hab. D. Nałęcz w swym wystąpieniu podkreśliła znaczenie Piotrkowa dla archiwistyki polskiej stwierdzając, że mało jest miast w Polsce o tak bogatej tradycji archiwalnej. Poinformowała też, że w celu poprawienia warunków lokalowych i magazynowych podjęto decyzję o zainstalowaniu w archiwum regałów kompaktowych (prace sfinalizowane we wrześniu 1999 r.). Na zakończenie dyrektor sprecyzowała zadania stojące przed archiwami w XXI stuleciu.

Na spotkaniu zaprezentowane zostały dwa referaty. Mgr Krzysztof Łapiński przedstawił sięgające średniowiecza tradycje archiwalne Piotrkowa i początki miejscowego Archiwum Państwowego. Mgr Marcin Gąsior nakreślił sylwetkę jednego z wybitniejszych mieszkańców Piotrkowa, archeologa, etnografa i historyka Michała Rawity-Witanowskiego (1859–1943).

Spotkaniu na Zamku Królewskim towarzyszyło otwarcie wystawy „Plakat polityczny z lat 1945–1990 w zbiorach Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim”. Organizatorzy wystawy wybrali najbardziej charakterystyczne obiekty dla rozmaitych okresów najnowszej historii Polski, poczynając od stalinizmu po przełomowy rok 1989 i wybory prezydenckie z 1990 r.

W holu budynku AP w Piotrkowie przygotowano wystawę zatytułowaną „80 lat Archiwum Państwowego w Piotrkowie”, w której wykorzystano najciekawsze materiały obrazujące dzieje tej placówki, m.in. sprawozdanie przedstawiciela Wydziału Archiwów MWRiOP dra

Łopacińskiego z inspekcji piotrkowskich archiwów przeprowadzonej w maju 1918 r. oraz pierwszy budżet za okres 1 IX – 31 XII 1918 r.

W 1999 r. z okazji jubileuszu 80-lecia archiwum wydało nową edycję informatora o zasobie archiwalnym oraz zeszyt 2 z serii „Biblioteka Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim. Archiwum i badania nad dziejami regionu”.

Aleksy Piasta (Piotrków Trybunalski)

WYSTAWA „MILLENIUM METROPOLIS WRATISLAVIENSIS ET SILESIAE”

XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, odbywający się w dniach 15–18 IX 1999 r. we Wrocławiu, oraz przypadające po 2000 r. 1000-lecie tutejszej metropolii biskupiej stały się okazją do zorganizowania przez Archiwum Państwowe we Wrocławiu wystawy poświęconej dziejom biskupstwa wrocławskiego i Śląska, której towarzyszył katalog *Millenium Metropolis Wratislaviensis et Silesiae*. Ekspozycję, na którą złożyły się archiwalia wyłącznie z naszych zbiorów, adresowaliśmy zarówno do uczestników Zjazdu, jak i do tzw. szerokiej publiczności. Celem naszym było przybliżenie zwiedzającym historii miasta i regionu.

Powikłane losy Śląska, związane z wielokrotną zmianą przynależności państwowej, przeobrażeniami składu demograficznego znalazły trwałe odzwierciedlenie w materiałach przechowywanych w archiwum. Dokumentacja obejmuje całokształt życia politycznego, religijnego, gospodarczego, kulturalnego i obyczajowości, poczynając od XII w. do 1954 r.

Dokumenty dobrano pod kątem ich znaczenia dla dziejów Śląska, walorów estetycznych, a także popularności, część z nich nie była dotąd nigdy prezentowana ani publikowana i nie jest znana szerszemu ogółowi. Ze względu na dużą rozpiętość chronologiczną oraz rozległość tematyczną, wystawie nadaliśmy układ rzeczowo-chronologiczny. Ekspozycję podzielono na 7 działów, obejmujących 34 j.a., ukazujących dzieje miasta Wrocławia i księstwa wrocławskiego, historię Uniwersytetu wrocławskiego, tradycje rzemiosła śląskiego, rody śląskie oraz dzieje Wrocławia po 1945 r.

Wśród wystawionych dokumentów znajdowały się m.in. nadania Wrocławowi prawa magdeburskiego przez książąt śląskich Henryka III i Władysława z 16 XII 1261 r., przywilej herbowy cesarza Ferdynanda I dla Wrocławia z 12 III 1530 r., potwierdzenie przez Bolesława księcia śląskiego praw i posiadłości klasztoru cystersów w Lubiążu z 1175 r., fundacja przez Władysława Jagiellończyka, króla Czech i Węgier, Studium Generalnego we Wrocławiu na wzór Uniwersytetu w Pradze z 20 VII 1505 r. oraz mapy księstw śląskich i diecezji wrocławskiej z XVIII w.

Wystawa czynna była do 15 X 1999 r. Odwiedzali ją głównie uczniowie szkół średnich i studenci.

Mieczysława Chmielewska (Wrocław)

WYSTAWA „SANKT PETERSBURG I WARSZAWA NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU”

Międzynarodowa wystawa zatytułowana „Sankt Petersburg i Warszawa na przełomie XIX i XX w. Początki nowoczesnej infrastruktury miejskiej” dotyczyła w szczególności lat 1870–1914. W organizację ekspozycji zaangażowane były cztery instytucje: dwie petersburskie i dwie warszawskie. Ze strony rosyjskiej udział wzięły: Państwowe Muzeum Historii Sankt Petersburga, Państwowe Rosyjskie Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu. Ze strony polskiej: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, AP m.st. Warszawy. Prace nad przygotowaniem wystawy i jej katalogu trwały prawie rok i zaangażowały wielu pracowników muzeów i archiwów. Komisarzami wystawy byli: B.J. Nazarczew, G.F. Urusowa, W.J. Pankratow, Andrzej Sołtan i Ryszard Wojtkowski. Komisarzem wykonawczym był Henryk Fałek, a autorami scenariusza i katalogu: G.G. Priamurski, A. Sołtan, H. Fałek. Z warszawskimi autorami współpracowali: Witold Karpowicz, Grzegorz Konsalik, Teresa Krogulec, Krystyna Liszewska, Zofia Morka, Elżbieta Piwocka, Małgorzata Rybak, Danuta Skorwider, Paweł Weszpiński, R. Wojtkowski. Sponsorami były instytucje: Zarząd m.st. Warszawy, Urząd Gminy Warszawa-Centrum, Urząd Dzielnicy Warszawa-Śródmieście, Bank Ochrony Środowiska, Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w m.st. Warszawie.

Wystawa miała charakter muzealno-archiwalny. Zgromadzono na niej wiele eksponatów, na które złożyły się przedmioty muzealne z zakresu historii kultury materialnej, ikonografia, makiety, plansze, modele, fotografie, plany, mapy i materiały archiwalne, w większości oryginalne i w niewielkiej liczbie w postaci kopii. Warszawska część ekspozycji dzieliła się na następujące działy: u progu przemian, regulacja ulic i nabrzeży, mosty i wiadukty, bruki, transport miejski, wodociągi i kanalizacja, oczyszczanie miasta, łaźnie, zieleń miejska, cmentarze, oświetlenie, pożarnictwo, telegraf i telefon, dworce, hotele, hale targowe i rzeźnie, szpitale i pogotowie ratunkowe, kościoły, teatry i stan po modernizacji miasta.

W Sankt Petersburgu wystawa została pokazana w pięciu dużych salach budynku zwanego „komiendantskij dom” w Twierdzy Pietropawłowskiej.

Dnia 8 XII 1999 r. nastąpiło uroczyste otwarcie wystawy, którego dokonał konsul generalny RP. Z Warszawy przybyli: przewodniczący Rady Gminy Warszawa-Centrum Henryk Skrobek, wiceprezydent miasta Jacek Zdrojewski oraz przedstawiciele Rady Powiatu Warszawskiego. Ze strony rosyjskiej obecni byli: gubernator Sankt Petersburga, dyrektorzy i pracownicy muzeum i archiwum petersburskiego oraz liczni mieszkańcy miasta. Wystawa cieszyła się dużym zainteresowaniem publiczności, przez cały czas jej trwania, do końca stycznia 2000 r. W tym czasie zwiedziło ją ponad 7 tys. osób.

W połowie lutego wystawa dotarła do Warszawy. Otwarcie jej nastąpiło dnia 6 III 2000 r. w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy. W uroczystości otwarcia wzięli udział: wicegubernator Sankt Petersburga, dyrektor Muzeum Historii Sankt Petersburga B.S. Arakczejew, prezydent m.st. Warszawy Paweł Piskorski, wiceprezydenci T. Sieradzki i J. Zdrojewski, przedstawiciele NDAP oraz urzędów miejskich, instytucji naukowych i kulturalnych Warszawy.

Podobnie jak w Sankt Petersburgu, wystawa warszawska wzbudziła duże zainteresowanie zwiedzających. W stosunku do wystawy petersburskiej liczba eksponatów została znacznie ograniczona z powodu mniejszej powierzchni wystawienniczej.

Wystawa obrazowo ukazała dynamiczny i wielostronny rozwój Warszawy od schyłku XIX w.¹, zwłaszcza wielkie inwestycje cywilizacyjne miasta.

Henryk Fatek (Warszawa)

WYSTAWA „BONA SFORZA. KRÓLOWA POLSKI, KSIĘŻNA BARI”

Dnia 27 I 2000 r. została otwarta w Castello Svevo w Bari wystawa „Bona Sforza. Królowa Polski, księżna Bari” pod patronatem honorowym prezydentów Polski i Włoch. Przed paru laty Archiwum Państwowe w Krakowie, z inicjatywy dyrektora dra Sławomira Radonia, zwróciło się do Archiwum w Bari z propozycją zorganizowania polsko-włoskiej wystawy poświęconej królowej Bonie. Propozycja ta została przyjęta. Organizatorami wystawy ze strony polskiej są AP w Krakowie i Zamek Królewski na Wawelu, a ze strony włoskiej Archiwum w Bari i Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu w Bari. Ekspozyty prezentowane w Bari pochodzą głównie ze zbiorów organizatorów wystawy. Uzupełniono je materiałami wypożyczonymi z wielu instytucji polskich (AGAD, Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Czartoryskich, Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Katedralne na Wawelu, Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce, Muzeum Archidiecezjalne w Łodzi), a także włoskich (Muzeum Historyczne w Bari, Archiwum Kapitulne w Bari, Archiwum w Mediolanie, Modenie, Brindisi, Archiwum Bazyliki św. Mikołaja w Bari, Biblioteka Narodowa w Bari i Neapolu, Pinakoteka w Castello Sforzesco w Mediolanie i Muzea Watykańskie).

Wystawa eksponowana była w zamku wzniesionym za panowania Fryderyka II (XII w.), częściowo przebudowanym w okresie renesansu przez Izabelę Aragońską i jej córkę Bonę, gdy był siedzibą ich dworów.

Koncepcję merytoryczną wystawy stworzyła prof. Maria Stella Calo Mariani (Uniwersytet w Bari), a wizję plastyczną architekt Francesco Carofiglio. W dwóch salach na parterze ukazano wczesną młodość Bony, która upłynęła między dworami Mediolanu, Neapolu i Bari. W dwóch najpiękniejszych salach zamku na I piętrze przedstawiono polski okres życia królowej. Końcowe lata życia Bony, po wyjeździe z Polski, jej związki z księstwami Bari i Rossano, zaprezentowano w ostatniej sali parteru.

Polską część wystawy otwierają mapy Polski i Litwy oraz widoki Krakowa i innych miast związanych z osobą Bony podczas jej panowania w Polsce. Pokazano portrety, grafikę i medale — ikonografię królowej oraz całej rodziny królewskiej. Duże zainteresowanie wzbudziły dokumenty papierowe i pergaminowe, głównie ze zbiorów AP w Krakowie, wystawione przez Zygmunta I i Bonę, dotyczące spraw politycznych, gospodarczych i kulturalnych, zachowane w bardzo dobrym stanie, z pięknymi pieczęciami woskowymi, oraz dokumenty na temat innych spraw, bogato iluminowane, z wizerunkami herbu Sforzów. Wystawę uświetniły ekspozyty muzealne związane z rodziną królewską: ornat z wyhaftowanymi herbami Polski i Sforzów, renesansowe kafle z herbami. Zachwyty wzbudziły arras z kolekcji Zygmunta Augusta ze zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu. W tej części wystawy podziwiać również można kameę z portretem królowej rzeźbionym w ametyście pochodzącą z Pinakoteki Ambrosiana w Mediolanie^{1*}.

Bożena Lesiak-Przybył (Kraków)

¹ Zob. katalog: *Sankt Petersburg i Warszawa na przełomie XIX i XX wieku. Początki nowoczesnej infrastruktury miejskiej*, Warszawa 1999, ss. 164, nlb. 8, ilustr.

^{1*} Wystawa trwała do 16 IV 2000 r., po czym została przeniesiona do komnat Zamku Królewskiego na Wawelu.

POSIEDZENIA NAUKOWE W ARCHIWACH PAŃSTWOWYCH
W LATACH 1998–1999.
ZESTAWIENIE TYTUŁÓW REFERATÓW

W niniejszym wykazie wymieniono tytuły referatów (30 — wygłoszonych w roku 1998 i 27 — w roku 1999), które nadesłane zostały do Zakładu Naukowego Archiwistyki. W porównaniu z zestawieniem za lata 1996 i 1997, dorobek naukowy pracowników archiwów państwowych w latach 1998 i 1999 nie uległ znaczącym zmianom. W dalszym ciągu zaobserwować można rosnące zainteresowanie tematyką związaną z komputeryzacją archiwów. Wiele z przedstawianych na zebraniach naukowych zagadnień jest rezultatem zagranicznych wyjazdów naukowych, a także zainteresowania polską i zagraniczną literaturą archiwalną. Na szczególną uwagę zasługują kontakty archiwów państwowych z instytucjami zagranicznymi — owocujące ważnymi spotkaniami informacyjnymi (przykładem są tu spotkania z prof. Gennadijem Matwiejewem pracownikiem Uniwersytetu Moskiewskiego oraz mgr Jadwigą Szmidt pracownikiem Biblioteki Polskiej w Londynie — gośćmi zebrań naukowych Archiwum Akt Nowych). Kilka referatów, których tytuły zamieszczono w niniejszym zestawieniu, poświęcono teorii archiwalnej. Teksty referatów bądź ich streszczenia znajdują się w zbiorach ZNA NDAP.

1998

Archiwum Akt Nowych

Gennadij M a t w i e j e w, Informacja nt. zasobu Ośrodka Przechowywania Zbiorów Dokumentalnych w Moskwie (byłego Archiwum Specjalnego w Moskwie)

Edward K o ł o d z i e j, Informacja o I Krajowym Sympozjum Archiwalnym pt. „Archiwa elektroniczne — szansa sprawnego zarządzania dokumentacją i informacją” (14–15 IX 1998)

Archiwum Państwowe m.st. Warszawy

Henryk F a ł e k, Źródła do dziejów miasta Płońska i byłego powiatu płońskiego w zbiorach Oddziałów Archiwum Państwowego m.st. Warszawy

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Grzegorz W a l i ś, Przewodnik po materiałach archiwalnych do dziejów parafii i gminy Lisków

Archiwum Państwowe w Lublinie

Bożena J a n o c i ń s k a, Zasób kartograficzny AP w Lublinie 1918–1944

Ewa K u s, Z dziejów AP w Lublinie 1918–1939

Józef K u s, Utworzenie AP w Lublinie na tle życia kulturalnego i naukowego miasta podczas okupacji austriackiej 1915–1918 r.

Dariusz M a g i e r, Analiza udostępniania materiałów archiwalnych w Oddziale Terenowym AP w Lublinie na przykładzie Oddziału w Radzynie Podlaskim

Grażyna S u s z y c k a - T o m k i e w c z, Miejsce i rola archiwisty w przygotowaniu bazy źródłowej do badań historycznych

Maria T r o j a n o w s k a, Życiowe perypetie Józefa Cekalskiego archiwisty Miasta Lublina w XIX wieku

Archiwum Państwowe w Łodzi

Jacek H e r m a n, Materiały archiwalne Polskiej Partii Socjalistycznej z terenu Łodzi i województwa łódzkiego z lat 1945–1948 w zasobie AP w Łodzi

Radosław P e t e r m a n, Recenzja tomu II i III serii wydawniczej „Komputeryzacja archiwów”

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Henryk K r y s t e k, Kształtowanie narastającego zasobu archiwalnego w Szwecji

Grzegorz Ł u k o m s k i, Organizacja i działalność archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, jako archiwum z powierzonym zasobem

Monika P r o n i e w i c z, Acta Leitgeberiana — spuścizna Bolesława Leitgebera

Irena R a d t k e, Zagadnień metodycznych archiwum (potrzeby uzupełnienia niektórych wytycznych)

Erazm S c h o l z, Marek S z c z e p a n i a k, Materiały źródłowe do dziejów społeczności żydowskiej w Gnieźnie w zbiorach AP w Poznaniu i Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie

Zofia W o j c i e c h o w s k a, Księgi sądowe wielkopolskie z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie AP w Poznaniu

Danuta Ż e b r o w s k a, Stefan O z i e m b l e w s k i, Dzieje i zasób Oddziału w Pile AP w Poznaniu

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Maria F r a n k e l, Programy szkolne oraz doszkadzanie nauczycieli na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1948

Radosław G a z i ń s k i, Akta miasta Trzebiatowa nad Regą i Kamienia Pomorskiego w zasobie Archiwum Krajowego w Greifswaldzie

Paweł G u t, Sądy Pruskiego Pomorza w XVIII w. i ich akta w archiwum szczecińskim

Kazimierz K o z ł o w s k i, Dokumentacja Wojsk Ochrony Pogranicza dotycząca Szczecina (1945–1948) w zbiorach Centralnego Archiwum Straży Granicznej

Andrzej J a b ł o ń s k i, Komputery a archiwa. Nowe bazy w AP w Szczecinie

Andrzej K l e b e k o, Związek Młodzieży Polskiej (1948–1956) na terenie województwa szczecińskiego w świetle źródeł archiwalnych

Jan M a c h o l a k, Kościoły i związki wyznaniowe w województwie szczecińskim w świetle źródeł archiwalnych

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Bożena K u m o r, 1. Biblioteka Miejska w świetle źródeł zachowanych w AP we Wrocławiu; 2. Starodruki o tematyce śląskiej w Bibliotece AP we Wrocławiu

Małgorzata K y s i l, Katolicki kościół parafialny św. Mikołaja w Wiązowie (1450–1942)

Ivo Ł a b o r e w i c z, Historia ubiegania się Karpacza o prawa miejskie (1947–1959)

1999

Archiwum Akt Nowych

Genadij M a t w i e j e w, Informacja nt. archiwaliów polskich w zasobach archiwów moskiewskich

Krzysztof S m o l a n a, Polonika w archiwach meksykańskich

Jadwiga S z m i d t, POSK, Biblioteka Polska w Londynie i jej zbiory rękopiśmienne i archiwalne

Archiwum Państwowe m.st. Warszawy

Henryk F a ł e k, Źródła do dziejów Warszawy w latach 1870–1914 w zbiorach AP m.st. Warszawy

Wojciech K w i a t k o w s k i, Przegląd wydawnictw Międzynarodowej Rady Archiwów

Marek W o j t y ł a k, Archiwalny dar hr. Jana Moszyńskiego z Sójek w zbiorach Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu

Archiwum Państwowe w Łodzi

Mieczysław B a n d u r k a, Archiwista współczesny w regionie

Elżbieta C h r u ś c i a k, Ochrona archiwaliów przed destrukcją biologiczną

Izabela M a t y s i a k - A l e k s a n d r o w i c z, Młynarstwo na terenie województwa łódzkiego w latach 1945–1966. Rys historyczny i materiały archiwalne w zasobie AP w Łodzi

Paweł P e r z y n a, Centralny Zarząd Przemysłu Włókienniczego w Łodzi 1945–1949 — Organizacja, kancelaria i pozostałość aktowa

Radosław P e t e r m a n, Maciej W i l m a Ń s k i, Sprawozdanie z kursu „Archives Automation” odbytego w ramach Summer University przy Centraleuropean University w Budapeszcie w dniach 5–16 VII 1999 r. („Archeion”, t. 102)

Maciej W i l m a Ń s k i, 1. Problemy międzynarodowych regulacji prawnych w zakresie prawa archiwalnego i standaryzacji procedur przetwarzania danych. Sprawozdanie z konferencji Komitetu Prawnego Międzynarodowej Rady Archiwów w Budapeszcie (XI 1998 r.) („Archeion”, t. 101, 2000); 2. Posiedzenia Komitetu Tematycznego ISO 46 „Informacja i dokumentacja” w Paryżu (V 1999 r.)

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Andrzej C h o n i a w k o, 1. Przemiany polityczne w Wielkopolsce w latach 1990–1995;

2. Wartość źródłowa akt Wojewódzkiej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR i Wojewódzkiej Komisji Kontrolno-Rewizyjnej PZPR w Poznaniu

Henryk K r y s t e k, 1. Dokumentacja geodezyjno-kartograficzna w zasobach archiwów zakładowych oraz problemy jej opracowywania; 2. Prezentacja materiałów II Symposium poświęconego archiwom samorządowym (zorganizowanego we wrześniu przez SAP w Warszawie) — informacja

Jolanta N i e z b o r a ł a, Stefan O l e j n i c z a k, Udostępnianie materiałów archiwalnych w AP w Poznaniu

Erazm S c h o l t z, Marek S z c z e p a n i a k, Wartość źródłowa akt Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Trzemesznie („Archeion”, t. 102)

Hanna S t a s z e w s k a, Materiały źródłowe do dziejów sportu i kultury fizycznej w Wielkopolsce, przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu

Przemysław W o j c i e c h o w s k i, 1. Setny numer „Archeionu” — informacja; 2. 40 lat Pracowni Konserwacji Materiałów Archiwalnych AP w Poznaniu — organizacja i metody pracy

Grażyna Z a l i w s k a, Fotografie zespołu Landesbildstelle Wartheland. Stadtbildstelle der Gauhauptstadt Posen — dzieje i zawartość

Joanna Z a r e m b a, Pamiętniki Waleriana Kwileckiego źródłem do poznania życia codziennego oraz politycznego ziemiaństwa wielkopolskiego w czasach Wielkiego Księstwa Poznańskiego w latach 1829–1832. (Dyariusz, t. 2, 1829–1832)

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Mieczysława C h m i e l e w s k a, Judaika w zbiorach AP we Wrocławiu

Ivo Ł a b o r e w i c z, Materiały aktowe do dziejów Kamiennej Góry sprzed 1945 r.

Roman S t e l m a c h, Posiadłości klasztoru krzeszowskiego w miastach śląskich na podstawie zachowanych dokumentów w AP we Wrocławiu

Przemysław T r z e b n i a k, Wysiedlenie ludności niemieckiej z powiatu jaworskiego (l. 1945–1947)

Opracował: *Dariusz Ganczar* (Warszawa)

ODZNACZENIA PRACOWNIKÓW PAŃSTWOWEJ SŁUŻBY ARCHIWALNEJ I NAGRODY NACZELNEGO DYREKTORA W 1999 R.

Postanowieniem prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 VI 1999 r. o nadaniu orderów (M.P. nr 27, poz. 409) — za wybitne zasługi w pracy naukowej, odznaczone zostały:

Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski

1. Franciszka Ramotowska, starszy kustosz w Archiwum Głównym Akt Dawnych

Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski

2. Aniela Przywuska, dyrektor Archiwum Państwowego w Gdańsku

Postanowieniem prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 18 VI 1999 r. o nadaniu odznaczeń (M.P. nr 28, poz. 425) — za wzorowe, wyjątkowo sumienne wykonywanie obowiązków wynikających z pracy zawodowej — odznaczeni zostali:

Złotym Krzyżem Zasługi

po raz drugi

3. Danuta Filar, starszy kustosz w Archiwum Akt Nowych
4. Helena Kolarska, starszy kustosz w AAN

Złotym Krzyżem Zasługi

5. Aleksander Piwoń, dyrektor Archiwum Państwowego w Lesznie
6. Urszula Zarzycka-Sutter, dyrektor Archiwum Państwowego w Łodzi

Srebrnym Krzyżem Zasługi

7. Małgorzata Michalska, kustosz w AAN
8. Mariusz Olczak, starszy archiwista w AAN
9. Roman Stelmach, starszy kustosz w Archiwum Państwowym we Wrocławiu
10. Wiesława Szarek, starszy specjalista w Archiwum Państwowym we Wrocławiu
11. Zbigniew Wojtasik, starszy inspektor w AAN

Brazowym Krzyżem Zasługi

12. Grażyna Bielińska, archiwista w AGAD
13. Krystyna Jastrzębska, starszy archiwista w Archiwum Państwowym w Siedlcach
14. Dorota Kolwińska, archiwista w AAN
15. Anna Laszuk, zastępca dyrektora Centralnego Ośrodka Informacji Archiwalnej przy NDAP
16. Małgorzata Nowak, zastępca dyrektora Archiwum Państwowego w Przemyślu
17. Alicja Zielińska, archiwista w Archiwum Państwowym w Siedlcach

Decyzją nr 335 ministra obrony narodowej z dnia 1 X 1999 r. w sprawie nadania Medalu „Za zasługi dla obronności kraju”, wyróżnieni zostali:

Srebrnym Medalem „Za zasługi dla obronności kraju”

1. Tadeusz Krawczak, dyrektor Archiwum Akt Nowych

Brazowym Medalem „Za zasługi dla obronności kraju”

2. Sławomir Radoń, dyrektor Archiwum Państwowego w Krakowie

Naczelną dyrektor archiwów państwowych, za szczególne osiągnięcia dla rozwoju archiwów i archiwistyki, nadała **Odnakę honorową „Za zasługi dla archiwistyki”**:

1. Grażynie Staniszwskiej, posłance na Sejm RP, przewodniczącej Sejmowej Komisji Edukacji, Nauki i Młodzieży
2. Janowi Kulasowi, posłowi na Sejm RP, członkowi Sejmowej Komisji Edukacji, Nauki i Młodzieży oraz Finansów Publicznych
3. Mirosławowi Swoszowskiemu, posłowi na Sejm RP
4. Janowi Zaciurze, posłowi na Sejm RP, przewodniczącemu Sejmowej Komisji Edukacji, Nauki i Młodzieży kadencji 1993–1997
5. Martynie Jońskiej, głównemu specjalistce ds. legislacji w Ministerstwie Edukacji Narodowej

6. Jerzemu Zdradzie, podsekreterzowi stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej

Odznaki wręczyła prof. Daria Nałęcz naczelną dyrektor archiwów państwowych, w dniu 22 XII 1999 r., w sali im. J. Siemieńskiego AGAD.

Nagroda Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych za rok 1999

Doc. dr hab. Daria Nałęcz, naczelną dyrektor archiwów państwowych, po raz czwarty przyznała Nagrodę za szczególne osiągnięcia w wykonywaniu zadań na rzecz archiwów państwowych. Wyboru dokonano spośród sześciu kandydatów zgłoszonych przez dyrektorów archiwów państwowych w 1999 r. oraz pięciu kandydatów zgłoszonych w 1998 r. (wnioski niezrealizowane przy wyborze laureatów w 1998 r.). Laureatami Nagrody Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych za rok 1999 zostali:

Dr Jan Macholak (adiunkt, zastępca dyrektora AP w Szczecinie) za: aktywność i zaangażowanie w zakresie zadań realizowanych przez sieć archiwów państwowych w 1999 r., m.in. przewodnictwo Centralnej Komisji Metodycznej, udział w pracach komisji do spraw uproszczonej metodyki archiwalnej, ekspertyzę dla Sądu Rejonowego w Poznaniu w sprawie dotyczącej niszczenia akt byłej PZPR; całokształt działalności na rzecz AP w Szczecinie, zwłaszcza w zakresie opracowania zasobu oraz wzorowe pełnienie obowiązków zastępcy dyrektora archiwum i jednocześnie kierownika Oddziału akt powstałych po 1945 r.; szeroką popularyzację działalności archiwum, upowszechnianie wiedzy o jego zasobie historycznym i źródłach do dziejów regionu.

Mgr Maciej Wilmański (kustosz w AP w Łodzi) za wyróżniającą się działalność wykraczającą poza obowiązki służbowe, tj. opracowanie klasyfikacji aktotwórców zastosowanej w programie SEZAM oraz bieżące rozwiązywanie problemów związanych z jej stosowaniem; aktywne uczestnictwo w konferencjach i zespołach o zasięgu krajowym i międzynarodowym, m.in. w posiedzeniu Komitetu Tematycznego Międzynarodowej Organizacji Standaryzacji w Paryżu, zespołu problemowego „Archiwa elektroniczne” powołanego przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych.

Izabella Prusinowska (Warszawa)

ANDRZEJ PIBER
(29 VIII 1937 – 10 XII 1998)

Dnia 10 XII 1998 r. zmarł długoletni pracownik Archiwum Akt Nowych, a następnie Biblioteki Narodowej dr Andrzej Piber. Urodzony w Warszawie, w rodzinie robotniczej, mieszkał przez wiele lat we wsi Rybie powiat Raszyn, niedaleko granic administracyjnych Warszawy. W Raszynie w roku 1950 ukończył szkołę podstawową. W cztery lata później otrzymał świadectwo dojrzałości w Liceum Ogólnokształcącym im. H. Kołłątaja na Ochocie i został przyjęty na I rok Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Pracę magisterską pt. „Opinia polska o konferencji lokarnieńskiej” przygotował na seminarium prof. Żanny Kormanowej, ale jeszcze przed obroną, jako student IV roku, zgłosił się do pracy w AAN. Zatrudniony został w archiwum 28 X 1958 r., w charakterze młodszego archiwisty.

Od początku swej pracy w AAN Andrzej Piber dał się poznać jako pracowity i inteligentny archiwista i historyk; szybko też awansował: w roku 1960 powołano go na stanowisko archiwisty, a 1 I 1963 r. został mianowany asystentem naukowo-badawczym; kilka lat później starszym asystentem. Jego specjalnością było porządkowanie akt prywatnych, z reguły bardzo trudnych i wymagających doskonałej znajomości języków obcych, głównie francuskiego, angielskiego i rosyjskiego. Uczył się samodzielnie także innych języków i potrafił tłumaczyć przekazy źródłowe łacińskie, niemieckie i czeskie.

Mimo słabego zdrowia i widocznego kalectwa A. Piber, z racji swej życzliwości dla ludzi, należał do najbardziej lubianych pracowników; bezinteresownie udzielał pomocy zarówno kolegom archivistom, jak i historykom. Wśród jego dokonań wymienić należy pracę w grupie historyków-wydawców czterotomowej edycji źródeł Archiwum Paderewskiego — był to zresztą udział kluczowy, zarówno jako historyka, jak i archiwisty porządkującego tę ogromną spuściznę. W trakcie pracy w AAN A. Piber uczęszczał (od 1959 r.) na seminarium doktorskie na Uniwersytecie Warszawskim. Jego promotor, prof. Kormanowa, w 1962 r. tak pisała

o jego postęпах: „Uważam za swój miły obowiązek przekazać sprawozdanie mgra Andrzeja Pibera, pracownika AAN, z pracy nad rozprawą doktorską pt. «Archiwum I.J. Paderewskiego». Sprawozdanie świadczy, że rok 1962 poświęciliśmy na problematykę spuścizn prywatnych oraz na archiwalną i historyczną analizę zawartości zespołu akt Paderewskiego”. Już wkrótce A. Piber stał się w dziedzinie spuścizn prywatnych prawdziwym autorytetem w państwowej służbie archiwalnej; jego artykuły publikowane w „Archeionie” do dziś są podstawą do studiów nad tą tematyką. Ponadto brał udział w porządkowaniu akt resortu Ministerstwa Spraw Zagranicznych z lat międzywojennych; m.in. wraz z drem Młcisławem Wróblewskim uporządkował akta Ambasady RP w Londynie (praca została wydana drukiem przez NDAP w 1974 r.).

W roku 1968 A. Piber otrzymał kilkumiesięczne stypendium w Paryżu połączone ze stażem w Archiwum Narodowym. Ten okres spędził szczególnie pracowicie, zbierając materiały źródłowe i podnosząc swe kwalifikacje archiwalne. W liście do dyrektora AAN z 18 III 1968 r. tak pisał o archiwach francuskich: „[...] nabrałem przekonania, że choć jesteśmy daleko za nimi w zakresie wyposażenia technicznego [...] w dziedzinie wielkości zasobu, w przygotowaniu do nadejścia «ery elektronicznej» to mamy z pewnością duże osiągnięcia w metodzie opracowania akt, zarówno urzędowych, jak i prywatnych i [...] w dziedzinie [...] jak tu mówią «walki z narastającym zasobem»”.

Z dniem 30 XI 1969 r. A. Piber przeszedł do pracy w Bibliotece Narodowej, początkowo jako sekretarz naukowy dyrektora Biblioteki, a następnie jako kierownik Zakładu Rękopisów. Nadal jednak współpracował z AAN, m.in. w dziedzinie uzupełniania zbiorów AAN i publikacji wydawnictw archiwalnych. Już jako pracownik Biblioteki Narodowej uzyskał stopień doktora na podstawie pracy pt. *Droga do sławy. Ignacy Paderewski w latach 1860–1902*. Praca ta, opublikowana w 1982 r., przyniosła autorowi uznanie nie tylko z racji znakomitej znajomości źródeł, ale i literackiego języka, rzadko stosowanego przez historyków. A. Piber wydał także drugą część pamiętników Paderewskiego, której to pracy nie dokończyła dziennikarka amerykańska Mary Lawton. Był on również autorem artykułów z dziedziny bibliotekoznawstwa, a także cenionym tłumaczem literatury historycznej.

Swe sukcesy w pracy zawodowej A. Piber zawdzięczał m.in. udanemu życiu rodzinnemu — żonie Marii Brzostowskiej, z zawodu bibliotekarce, i dzieciom — Jadwidze i Piotrowi, które w ślad za ojcem wybrały studia humanistyczne. Jego niespodziewana śmierć stanowi niepowetowaną stratę dla archiwistów, bibliotekarzy i historyków.

Edward Kotodziej (Warszawa)

OREST MACIUK
(24 VI 1932 – 17 VII 1999)

17 VII 1999 r. nagła śmierć zabrała Oresta Maciuka — dyrektora Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, wybitnego historyka i archiwistę, jedyne go na Ukrainie specjalistę od spraw papiernictwa i filigranów, mądrego i inteligentnego człowieka.

Urodził się 24 VI 1932 r. na Podkarpaciu, w słynnym kurorcie Truskawcu, w rodzinie nauczycielskiej — Rozalii (z domu Gładkiej) i Jarosława Maciuka. Ochrzczony został jako Orest Nestor dwojga imion, zapewne na cześć latopisa staroruskiego Nestora; imię to okazało się gwiazdą, która oświetliła chłopakowi drogę do historii — *magistrae vitae*. A droga ta nie była łatwa. Wykształcenie otrzymał w gimnazjum ukraińskim w Drohobyczu (później w szkole średniej). Lata dziecińne spędził pod okupacją faszystowską w czasie II wojny światowej. W 1942 r. ojciec został rozstrzelany przez Niemców, matka zmuszona była wyjechać do Warszawy. Mały Orest został przy dziadku i babce ze strony matki.

Po wojnie wstąpił do Lwowskiego Instytutu Rolnictwa (dzisiaj Akademia Rolnicza), studiował ekonomię, co ułatwiło mu potem jako dyrektorowi archiwum załatwianie spraw gospodarczych. Działalność rozpoczął jako pracownik działu ekonomicznego w rejonowym Komitecie Komsomołu. Już w latach pięćdziesiątych pojawiły się jego artykuły na temat zagadnień gospodarczo-rolniczych, przeglądy sportowe i inne, podpisane: O. Maciuk lub pseudonimami: O. Jaroslawenko, O. Lidin, M. Gocak. 28 X 1956 r. ukazał się artykuł *Wysoki zamek*, poświęcony 700-leciu pierwszej wzmianki o Lwowie. W marcu 1960 r. otrzymał etat kustosa w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (dział Akt Dawnych). Tak właśnie rozpoczęła się długa droga jego kariery, trwającej ponad 39 lat, której poświęcił najlepsze lata życia, siły, zdrowie i koszty. Zaprzyjaźnił się z wybitnym historykiem ukraińskim: akademikiem Iwanem Krypiakiewiczem; uważał się za jego ucznia,

później dedykował jego pamięci swoje główne dzieło pt. *Album znaków wodnych dokumentów archiwalnych Ukrainy XVI–XX w.* W 1972 r. odbył studia specjalne w Instytucie Archiwistyki w Moskwie. Wtedy już był znany z publikacji o papiernictwie i dziejach drukarstwa na Ukrainie. Dużo czasu spędził nad starymi papierami, układając katalog znaków wodnych. Podjął inicjatywę zorganizowania ekspedycji do miejsc rozmieszczenia papierni, w rezultacie rozbudził swe zainteresowania zabytkami Ukrainy. Był sportowcem, turystą i narciarzem. Zawsze ożywiał zebrania przyjacielskie dowcipami, ale nigdy nie opuszczał go dobry gust. Lubił dobrą kuchnię, kawę i słodczyce, zawsze serdecznie częstował gości. Wszystkie te ludzkie cechy idealnie łączył z wielką inteligencją, wykształceniem i erudycją.

Od 1991 r. objął stanowisko dyrektora w najstarszym archiwum Ukrainy, liczącym już 215 lat. Starał się o prestiż tego archiwum jako nieocenionego skarbu kultury ogólnoeuropejskiej. Przywiązywał duże znaczenie do międzynarodowych kontaktów, zwłaszcza z archiwistami z Polski.

Działalność administracyjna nie osłabiła jego aktywności naukowej. W 1994 r. za *Dzieje papieru ukraińskiego* i publikacje z dziejów papiernictwa otrzymał doktorat, rok później został mianowany profesorem Uniwersytetu Lwowskiego. Zabiegał o wykształcenie archiwistów, zrealizował otwarcie na Uniwersytecie Lwowskim katedry nauk pomocniczych historii i specjalizacji archiwalnej, stosownie do potrzeb regionów zachodnich Ukrainy.

Był członkiem wielu stowarzyszeń naukowych Ukrainy i międzynarodowych, m.in. Stowarzyszenia Naukowego im. T. Szewczenki we Lwowie, Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyków Papieru, Międzynarodowego Stowarzyszenia Fortyfikacji, Związku Archiwistów Ukrainy, prezesem Stowarzyszenia Miłośników Zamków i Fortec, Stowarzyszenia Ochrony Zabytków Historii i Kultury, członkiem redakcji czasopism historyczno-archiwalnych: „Studiów archiwoznawstwa i dokumentoznawstwa”, „Halicka Brama”. Był wiceprezesem Stowarzyszenia Przyjaźni Ukraińsko-Polskiej, zasłużonym działaczem kultury. Odznaczony był dyplomami Głównej Dyrekcji Archiwów, Medalem Metropolity Andrzeja Szeptyckiego. Jako przewodniczący Komisji Rady Miejskiej starał się o przemianowanie nazw ulic Lwowa, z uwzględnieniem dawnych, historycznych patronów.

Zostawił olbrzymią spuściznę intelektualną: publikacje, monografie, albumy¹, zdjęcia, filmy dokumentalne, unikatową kartotekę do historii fortyfikacji Ukrainy, materiały krajoznawcze, bajeczki pisane dla ukochanej córki Natalii. Zdobył sławę wybitnego uczonego, znanego na Ukrainie, w Polsce, Rosji, na Białorusi, Litwie, w Niemczech, Francji, Austrii, Portugalii, Izraelu, USA. Poświęcał czas każdemu, kto przychodził do niego: od wieśniaka do studenta, od profesora do Zbigniewa Brzezińskiego.

Odszedł niespodziewanie, w dniu, kiedy cała przyroda cieszyła się latem i słońcem. Z miejsca jego ostatniego spoczynku, na cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie, widać panoramę Cmentarza Obrońców Lwowa, który zajmował wiele miejsca w jego działalności. Wśród łez i morza kwiatów, pełnych tęsknoty słów i śpiewu cerkiewnego archiwiści żegnali się z tym, kogo po prostu nazywali „Tatą”.

Zarządzeniem specjalnym Głównego Zarządu Archiwalnego Ukrainy z 26 VII 1999 r. powołano Komisję Państwową dla uczczenia pamięci Oresta Maciuka.

Natalia Cariowa (Lwów)

¹ Rocznik archiwalny „Studia z Archiwalnej Sprawy i Dokumentoznawstwa”, 1999, nr 4, s. 156–171, poświęcił Orestowi Maciukowi zbiór publikacji wraz z bibliografią jego prac, liczącą 235 pozycji.

Bieg życia i pracy zawodowej Oresta Maciuka, zakres Jego zainteresowań naukowych i badawczych, przedstawiła Natalia Cariowa, jedna z jego najbliższych współpracownic. We wspomnieniu tym trafnie ujęła cechy osobowości zmarłego Kolegi, Jego inteligencję, otwartość, życzliwość, poczucie humoru, jedynające Mu sympatię wszystkich, którzy się z Nim zetknęli.

Znając Oresta Maciuka ponad trzy dziesiątki lat, jeszcze z okresu mej pracy w Archiwum Głównym, widując się z Nim czy to w Warszawie, czy we Lwowie, także w Krakowie i Przemyślu, korespondując na tematy naukowe i prywatne, miałem okazję poznać Go bliżej i wielokroć korzystać z Jego rady i pomocy. Był nieocenionym informatorem na temat archiwaliów lwowskich i szerzej — wszelkich źródeł pisanych i materialnych do dziejów ziem południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Z Jego wiedzy archiwisty, historyka, regionalisty i krajoznawcy korzystało wielu badaczy polskich zajmujących się tymi terenami. Był niezastąpionym przewodnikiem i doradcą dla przybyłych z Polski użytkowników Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, które wybornie znał i z którym się bez reszty identyfikował. W latach, kiedy dostęp do inwentarzy w archiwach sowieckich był utrudniony lub niemożliwy, Jego wskazówki, dyskretnie podsuwane sygnatury akt czy udostępniane na miejscu publikacje i inne materiały były dla nas wielką pomocą.

Związki Oresta Maciuka z Polską, Jego wizyty prywatne u matki w Warszawie, udział w konferencjach organizowanych przez polskie instytucje naukowe, żywe kontakty, zwłaszcza w ostatnich latach, z archiwami polskimi, wreszcie liczne znajomości i przyjaźnie w Polsce, czyniły Go prawdziwym i wypróbowanym przyjacielem naszego kraju. Był dobrze zorientowany w sprawach polskich, wykazywał wielką, pozbawioną jakichkolwiek uprzedzeń wrażliwość na Polskę. Chętnie oprowadzał po dawnym polskim Lwowie, czuł się patriotą tego miasta. Z dumą pokazywał okoliczne zamki i pałace, często wszak z zaskopotaniem i troską z uwagi na stan ich zaniedbania. Zgromadził dużą bibliotekę historyczną i krajoznawczą, wytrwale zbierał też literaturę polską, starszą i nowszą, dotyczącą Lwowa i ziem ruskich.

Utkwił mi w pamięci niedzielny poranek we Lwowie dnia 13 XII 1981 r. Niecierpliwie oczekiwałem w hotelu na przybycie Oresta, wszak mieliśmy objechać kilkanaście zabytkowych miejscowości. Wreszcie z ponad godzinnym opóźnieniem, zadyszany i pobladły z emocji zjawiał się Orest wraz z innym kolegą z archiwum. „Słuchałem radia. W Polsce ogłoszono stan wojenny” — oznajmił mi z widocznym przejęciem. Udaliśmy się w planowany objazd, już bez satysfakcji, której nie wywołało u mnie nawet zwiedzanie Oleska, Złoczowa i Podhorców. Nazajutrz, po nagle skróconym moim pobycie, żegnaliśmy się na dworcu kolejowym we Lwowie, nie bez obaw, co najbliższa przyszłość przyniesie, ale przecież z nadzieją, że muszą nadejść lepsze czasy.

Obaj ich doczekaliśmy. Orestowi przyniosły one zasłużone stanowisko dyrektora ukochanego archiwum. Sprawdził się na nim jako dobry organizator pracy, dbały o placówkę zarządca, przede wszystkim zaś jako kompetentny archiwista. Teraz już jawnie, bez kamuflażu i zbędnych podchodów, mógł udostępniać badaczom z Polski potrzebne im archiwalia.

Orest Maciuk był wybitnym znawcą dziejów papieru i papiernictwa europejskiego i polskiego, zwłaszcza na terenach Ukrainy. Miałem tę satysfakcję, że w związku z przewodem doktorskim Maciuka napisałem opinię o Jego dorobku w tej dziedzinie, a szczególnie o pracy *Historia papieru na Ukrainie i jego znaki wodne*. Mogłem uznać wielką kompetencję doktoranta w tej dziedzinie i trwałą wartość prac, których był autorem, także dysertacji doktorskiej. Na

jej podstawie w 1994 r. otrzymał tytuł doktora nauk historycznych, a wkrótce potem stanowisko profesora Uniwersytetu Lwowskiego ze specjalnością nauk pomocniczych historii i archiwistyki.

Historycy i archiwiści polscy na długo zachowają Oresta Maciuka we wdzięcznej pamięci, pomni jego wiedzy, życzliwości i pomocy, jakiej od Niego doznali.

Stefan K. Kuczyński (Warszawa)

MACIEJ FLAWIUSZ GOŁEMBIOWSKI
(12 II 1948 – 7 X 1999)

Doktor Maciej Gołębowski, historyk-archiwista, urodził się 12 II 1948 r. w Nowogardzie (byłe województwo szczecińskie), jako jedyne dziecko Mieczysława i Jadwigi z domu Budryk. Jego ojciec był dyrektorem Gimnazjum w Nowogardzie. W 1950 r. rodzice przenieśli się do Złotowa (byłe województwo piłskie), gdzie ojciec był nauczycielem historii tamtejszego Liceum Ogólnokształcącego, a matka intendentką internatu.

W 1955 r. rozpoczął naukę w Szkole Podstawowej i następnie w Liceum Ogólnokształcącym w Złotowie, składając w 1966 r. maturę. Po pomyślnym zdaniu egzaminów wstępnych na Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, rozpoczął w październiku 1966 r. studia na kierunku historii. Na trzecim roku studiów obrał specjalizację archiwalną. Pracę magisterską napisał z historii powszechnej średniowiecznej pod kierunkiem prof. Karola Górskiego, na temat: „Lokacje miast w państwie krzyżackim w XIII – połowy XIV w.” Na podstawie jej obrony w dniu 15 VI 1971 r. uzyskał dyplom magistra historii ze specjalnością archiwalną. Wyróżnił się jako student zdolny i pracowity, z bardzo dobrą znajomością języków, w tym francuskiego.

Z dniem 15 IX 1971 r. rozpoczął pracę zawodową w Archiwum Państwowym w Toruniu, początkowo na stanowisku archiwisty, a od 1 I 1973 r. jako pracownik informacji naukowej. W tym czasie opracował kilka zespołów akt: Akta gruntowe miasta Torunia 1793–1961, Akta budowlane miasta Torunia 1836–1961, Urząd Akcyzowy w Toruniu 1945–1950, Urząd Skarbowy w Toruniu 1945–1950, Akta notariuszy toruńskich 1875–1942.

Dzięki zatrudnieniu w archiwum zdobył doświadczenie zawodowe, które potem wykorzystał w pracy naukowej i dydaktycznej. Z chwilą rozbudowy specjalizacji archiwistycznej na Uniwersytecie w Toruniu został z dniem 1 X 1973 r. zatrudniony w Zakładzie Archiwistyki Instytutu Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu na stanowisku asystenta, a od 1 X 1974 r. starszego asystenta.

Od początku swej pracy na Uniwersytecie zaangażowany był w zagadnienia informacji naukowej. Z tej dziedziny prowadził zajęcia dydaktyczne i w latach 1975–1977 odbył ukierunkowane staże krajowe i zagraniczne: na Uniwersytecie Warszawskim, w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, w Ośrodku Informacji Naukowej PAN w Warszawie. Był na stażu w Staatliches Zentralarchiv w Poczdamie. W Moskwie uczestniczył w dwumiesięcznym kursie na temat „Organizacja, ekonomika i planowanie działalności naukowo-informacyjnej” w Instytucie Podwyższania Kwalifikacji Pracowników Informacji przy Radzie Ministrów ZSRR. W lipcu 1976 r. brał udział w XXIII Letniej Sesji Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale przy Uniwersytecie w Poitiers.

Z informacji naukowej pisał też pracę doktorską, pod kierunkiem prof. Krystyny Wyczańskiej z Ośrodka Informacji Naukowej PAN w Warszawie. Jego książka *System informacji archiwalnej* (Warszawa-Łódź 1985, wyd. NDAP) powstała na styku dwóch dyscyplin naukowych: archiwistyki i nauki o informacji. Na podstawie obrony pracy w dniu 30 III 1981 r. Rada Wydziału Humanistycznego UMK w Toruniu uchwałą z dn. 14 IV 1981 r. nadała mu stopień doktora nauk humanistycznych. Od dnia 1 VI 1981 r. pracował na stanowisku adiunkta w Zakładzie Archiwistyki.

Praca doktorska była naukowym sukcesem. Jej wartość wysoko ocenili recenzenci — prof. prof. Ireneusz Ichnatowicz i Stanisław Nawrocki, podkreślając nowatorstwo, wprowadzenie do archiwistyki pojęć z zakresu informacji naukowej, usystematyzowanie części składowych informacji archiwalnej i pokazanie możliwości jej unowocześnienia. Praca została dobrze przyjęta przez archiwistów polskich i wzbudziła m.in. duże zainteresowanie przedstawicieli Międzynarodowej Rady Archiwów w czasie ich pobytu w Toruniu w 1996 r. Poprzez doktorat zmarły stał się znanym specjalistą w zakresie informacji naukowej w archiwach i teorii informacji. Z tych dziedzin głównie prowadził zajęcia dydaktyczne, zarówno na kierunku archiwistyki, jak i bibliotekoznawstwa. Dla studentów przygotował skrypt pt. *Wprowadzenie do informatyki naukowej dla archiwistów* (Toruń 1991, UMK).

Reprezentował typ badacza-erudyty o bardzo szerokich zainteresowaniach. Dorobek naukowy budował z trzech dyscyplin: informacji archiwalnej i szerzej — informacji naukowej, historii oraz archiwistyki. W jego dorobku dominują prace z zakresu informacji archiwalnej i naukowej. Z tym wiązały się też jego zainteresowania informatyką. Po doktoracie zamierzał zająć się szerzej zagadnieniem pomocy archiwalnych. Planował opracowanie, które miało — jak sam określił w 1982 r. — dotyczyć historii, stanu obecnego i perspektyw ich rozwoju. Z tego zakresu opublikował dwa artykuły. Chciał zająć się zagadnieniem stosowania informatyki w administracji dla potrzeb analizy dokumentacji informatycznej jako dokumentacji przedarchiwalnej.

W dziedzinie historii interesował się dziejami miast, ściślej procesami ich powstawania, do czego zebrał spory materiał źródłowy. Z tego zakresu opublikował dwa artykuły, m.in. *Lokacje miast na prawie chełmińskim* [w:] *Studia Culmensia Historico-Iuridica*, red. Z. Zdrójkowski, t. 1, Toruń-Chełmno 1990, s. 229–333. Podejmował próby z zakresu edytorstwa źródeł historycznych. Wspólnie z prof. Karolem Górskim wydał *Wykaz prebend kościelnych Torunia z 1541 r.*, „Zapiski Historyczne”, t. 42, 1977, s. 4, s. 149–175. Później współpracował z prof. prof. Marianem Biskupem i Ireną Janosz-Biskupową przy wydawaniu *Aktów stanów Prus Królewskich* i uczestniczył w przygotowaniach do wydania *Lustracji dóbr królewskich z obszaru Wielkopolski*. Jego pasją była historia sztuki, uprawiana na uboczu, ale z dużym zaangażowaniem. Stał się jej znakomitym znawcą, potrafiącym bez końca oprowadzać po wielkich kompleksach zabytkowych, czym zaskarbił sobie zwłaszcza wdzięczność studentów archiwistyki w czasie licznych wycieczek i objazdów archiwów.

Pracę habilitacyjną rozpoczął pisać z dziejów kancelarii staropolskiej na temat: „Kancelaria biskupstwa chełmińskiego w okresie księgi wpisów w XVI–XVIII w.” Zebrał cały materiał źródłowy i opublikował z tego zakresu dwa artykuły i wydawnictwo źródłowe.

Przez cały czas aktywnie uczestniczył w życiu naukowym, na forum lokalnym i ogólnopolskim. W Toruniu występował z licznymi odczytami i referatami na zebraniach miejscowego Oddziału SAP, Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego i Oddziału PTH. Brał stały udział w pracach Zespołu Problemowego przy NDAP „Informatyka i Archiwa”, wygłaszając wiele referatów. Uczestniczył też w pracach badawczych prowadzonych w Ośrodku Informacji Naukowej PAN w Warszawie na temat „Społeczne problemy informacji”. Organizował zjazdy i konferencje naukowe, na wielu występował z referatami, m.in. na I Krajowej Konferencji Nauk Dających Poznawać Źródła Historyczne w Kazimierzu nad Wisłą i na I Powszechnym Zjeździe Archiwistów Polskich w Przemyślu.

Interesował się problematyką kształcenia archiwistów i metodyką prowadzenia zajęć z tego zakresu. Dydaktyka uniwersytecka pozostawała mu zawsze bliska, posiadał bowiem niewątpliwy talent dydaktyczny. Prowadził na dobrym poziomie zajęcia dydaktyczne na toruńskiej specjalności archiwistycznej i bibliotekoznawstwie; układał programy nauczania i modernizował program studiów toruńskiej archiwistyki w 1986 r. Był opiekunem roczników studenckich, opiekunem Koła Naukowego Studentów Archiwistyki, organizatorem praktyk i objazdów archiwów.

Wiele pracował społecznie na rzecz środowiska naukowego. Znając języki obce, chętnie zajmował się gośćmi zagranicznymi Instytutu i uczelni. Wielokrotnie reprezentował młodszych pracowników nauki w Radzie Instytutu i Wydziału oraz Senacie UMK. W 1981 r. był jednym z głównych organizatorów Zjazdu Absolwentów Archiwistyki i okolicznościowej Sesji Naukowej. Sprawował funkcje organizacyjne w Komisji Historycznej Wydziału I TNT, Oddziału PTH w Toruniu i oddziału SAP. Od 1981 r. był członkiem NSZZ „Solidarność”. Za swoje osiągnięcia naukowe, dydaktyczne i pracę społeczną wielokrotnie otrzymywał nagrody JM Rektora UMK i Dyrekcji Instytutu Historii i Archiwistyki. Był człowiekiem dobrym i niezwykle uczynnym. Nie potrafił nikomu odmówić pomocy w jakiegokolwiek sprawie.

Od lat dziewięćdziesiątych zwolnił tempo swojej aktywności. Zgromadził materiał źródłowy do pracy habilitacyjnej, nie dokończył jej jednak. Zmarł 7 X 1999 r. w Toruniu. W dorobku naukowym zostawił ponad 50 drukowanych prac — książek, artykułów, recenzji, sprawozdań i indeksów¹. Żonaty był z Danutą z domu Malec i zostawił syna Marcina.

Witold Szczuczko (Toruń)

---

¹ Pełne zestawienie prac zmarłego publikuje „Archiwista Polski”.

BOGDAN KROLL
(7 X 1928 – 15 X 1999)

Dnia 15 X 1999 r., po ciężkiej chorobie, zmarł długoletni dyrektor Archiwum Akt Nowych dr hab. Bogdan Kroll. Urodził się w Łodzi, w rodzinie oficera Wojska Polskiego Gustawa i Stanisławy Genowefy z domu Kłodawskiej. Zatrudnienie w Archiwum Akt Nowych uzyskał od 1 IX 1953 r. Jednocześnie studiował na Wydziale Historycznym UW, gdzie w roku 1959 otrzymał tytuł magistra na podstawie pracy pt. *Apropozycja górników w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1918–1921* (oparta na solidnym materiale źródłowym, w 1974 r. opublikowana na łamach wydawnictwa *Polska klasa robotnicza*).

Od samego początku swej działalności zawodowej B. Kroll dał się poznać jako zdolny, rzutki i pracowity archiwista; porządkował trudne i skomplikowane metodycznie akta, wymagające dużej wiedzy i znajomości języków obcych (m.in. akta z okresu II wojny światowej oraz obszerny zespół międzywojennego MSZ). Wyrazem uznania dla jego wiedzy i aktywności był szybki awans na kierownika oddziału akt okresu 1918–1945 i jednocześnie kierownika Pracowni Naukowej; w marcu 1978 r. został mianowany zastępcą dyrektora AAN, zaś w roku 1980 otrzymał awans na dyrektora tegoż archiwum; stanowisko to piastował do roku 1994. Otrzymał wiele odznaczeń, m.in. w 1990 r. przyznano mu Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski.

Jednocześnie B. Kroll nieustannie podnosił swe kwalifikacje naukowe: 1975 r. uzyskał stopień doktora na podstawie pracy poświęconej opiece i samopomocy społecznej w Warszawie w latach 1939–1945, zaś w 1982 r. przyznano mu stopień doktora habilitowanego na podstawie studium *Rada Główna Opiekuńcza 1939–1945*. Obie monografie ukazały się drukiem, wzbudzając uznanie recenzentów i środowiska historyków. Ponadto B. Kroll opublikował wiele artykułów dotyczących najnowszych dziejów Polski oraz źródeł archiwalnych, m.in. na łamach „Tek Archiwalnych” (redaktor naukowy w latach 1982–1992).

Przede wszystkim był Kroll wybitnym znawcą problematyki archiwalnej, a jego drukowane na łamach „Archeionu” projekty instrukcji, artykuły i polemiki miały istotne znaczenie dla rodzimej archiwistyki. Ich autor przez wiele lat uczestniczył w pracach różnego rodzaju gremiów kierowniczych i komisji przy naczelnym dyrektorze archiwów państwowych; był także członkiem Rady Redakcyjnej, a w latach 1982–1992 Redakcji „Archeionu”. Znaczny wpływ wywarł także B. Kroll na szkolenie w AAN i innych archiwach fachowej kadry archiwistów, chociaż cierpliwa dydaktyka nie była jego mocną stroną. Poza archiwistyką i historią pasjonował się żeglarskim; tu także osiągnął znaczne sukcesy jako jachtowy sternik morski. Jego śmierć stanowi wielką stratę dla polskiej archiwistyki.

Bibliografia prac Bogdana Krolla

Akta Biura Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem, „Archeion”, t. 24, 1955, s. 242–256.

Materiały archiwalne z okresu II wojny światowej (współautorstwo), „Archiwalny Biuletyn Informacyjny”, Warszawa 1956, NDAP.

Materiały archiwalne dotyczące okresu 1944–1949. Cz. 1 Instytucje Centralne (współautorstwo), „Archiwalny Biuletyn Informacyjny”, Warszawa 1957, NDAP.

W sprawie pomocniczego personelu archiwalnego, „Archeion”, t. 28, 1958, s. 11–19.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (współautorstwo), „Archiwalny Biuletyn Informacyjny”, Warszawa 1958, NDAP.

Organizacja i metody pracy w archiwach jugosłowiańskich, „Archeion”, t. 30, 1959, s. 141–143.

Akta z okresu Polski Ludowej w Archiwum Akt Nowych, „Z pola walki”, 1959, nr 2/6, s. 225–229.

Przyczynek do sprawy złota polskiego we francusko-niemieckich rokowaniach rozejmowych, „Najnowsze Dzieje Polski”. Materiały i studia z okresu II wojny światowej, t. 4, Warszawa 1960, s. 67–73.

Sprawa PZL-44 „Wicher”, „Skrzydłata Polska”, 1961, nr 45, 50.

Zmiana lokali archiwów warszawskich (współautorka E. Landau), „Archeion”, t. 38, 1962, s. 320–321.

Już w 1934 r., „Polityka”, 1964, nr 39.

Akta polskich władz emigracyjnych na Zachodzie z okresu II wojny światowej przechowywane w Archiwum Akt Nowych, „Archeion”, t. 42, 1965, s. 201–216.

Ewakuacja niemieckich władz bankowych z terenu Polski w styczniu 1945 r., „Teki Archiwalne”, t. 10, Warszawa 1966, s. 117–214.

Uwagi w sprawie rozmiarów narastającego zasobu archiwalnego i ich wpływu na perspektywę działalności archiwów, „Archeion”, t. 57, 1972, s. 75–84.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie archiwalnym, oprac. zbior., red. Mieczysław Motas (notatki informacyjne o zespołach i zbiorach), Warszawa 1973.

Apropozycja górników w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1918–1921 [w:] Polska klasa robotnicza. Materiały i studia. Warszawa 1974.

Struktura polskich centralnych władz emigracyjnych w latach 1939–1945, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1976, z. 2, s. 211–238.

Opieka i samopomoc społeczna w Warszawie 1939–1945, Warszawa 1977.

Charakter i perspektywy tradycyjnego archiwalnego systemu wyszukiwania informacji, „Archeion”, t. 65, 1977, s. 61–84.

Podział zasobu archiwów państwowych według kryterium stanu opracowania, „Archeion”, t. 70, 1980, s. 7–20.

Rada Główna Opiekuńcza 1939–1945, Warszawa 1985.

Porządkowanie najnowszych materiałów. Rozważania i propozycje, „Archeion”, t. 77, 1984, s. 87–133.

Sporządzanie podstawowych systematycznych archiwalnych pomocy informacyjnych do najnowszych materiałów archiwalnych. Rozważania i propozycje, „Archeion”, t. 78, 1984, s. 45–102.

XXII Międzynarodowa Konferencja Okrągłego Stołu Archiwów, „Archeion”, t. 79, 1985, s. 314–320.

Wystawy rysunków dziecięcych z zasobu Archiwum Akt Nowych w Japonii, „Archeion”, t. 87, 1990, s. 306–312.

Edward Kołodziej (Warszawa)

JADWIGA PLEBAŃSKA
(20 III 1936 – 29 I 1991)

Jadwiga Plebańska, z domu Łokciewicz, filolog, urzędnik, bibliotekarz, nauczyciel, regionalista, archiwista, urodziła się 20 III 1936 r. w Zasięciu, powiat Nowogródek. Była córką Bronisława i Adolfiny z domu Borodziuk, z zawodu rolników.

W 1945 r. przyjechała wraz z rodzicami do Polski i razem z nimi zamieszkała we wsi Kosieczyna w powiecie Międzyrzecz Wielkopolski. Tu jej rodzice, w zamian za pozostawione mienie na wschodzie, otrzymali gospodarstwo rolne, które było ich miejscem pracy i źródłem utrzymania. Po zakończeniu szkoły podstawowej w 1951 r. rozpoczęła naukę w Liceum Ogólnokształcącym w Międzyrzeczu Wielkopolskim.

W latach 1955–1960 studiowała filologię rosyjską na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego, uzszyła dyplom magistra.

Jeszcze w czasie studiów, w 1959 r., podjęła pracę zarobkową na Uniwersytecie Wrocławskim, początkowo w administracji Działu Młodzieżowego, a następnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w dziale Bibliotek Wydziałowych.

W 1961 r. zawarła związek małżeński i razem z mężem przyjechała do Otwocka, gdzie obydwójce podjęli pracę w Zakładzie Poprawczym dla Dziewcząt. Półtora roku była wychowawczynią, a następnie, z dniem 31 I 1965 r., została kierownikiem schroniska dla nieletnich tegoż zakładu. Zwolniła się z powodu zbyt ciężkich warunków pracy i złego stanu zdrowia.

Z dniem 1 IX 1966 r. rozpoczęła pracę w Szkole Podstawowej w Otwocku jako nauczycielka języka rosyjskiego. W latach 1967–1968 była kierownikiem szkoły. Tę pracę musiała przerwać w 1968 r., również z powodu złego stanu zdrowia. Po zakończeniu kuracji, w kwietniu 1969 r., podjęła pracę sekretarki w Związku Nauczycielstwa Polskiego w Otwocku. Od dnia

1 I 1970 r. pracowała w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Otwocku na stanowisku młodszego bibliotekarza, pełniąc funkcję kierownika Czytelni dla Dzieci i Młodzieży.

Od 1 III 1972 r., aż do dnia śmierci 29 I 1991 r., pracowała w Oddziale w Otwocku Archiwum Państwowego m. st. Warszawy, zaczynając od stopnia archiwisty, a kończąc na funkcji starszego kustosza. Z dniem 20 XI 1981 r. została mianowana p.o. kierownika, a następnie kierownikiem Oddziału.

Z uwagi na jej prawy charakter, od listopada 1982 r. została powołana w skład Kolegium ds. Wykroczeń przy naczelniku miasta. Cieszyła się opinią pracownika starannego, sumiennego, zdyscyplinowanego, pracowitego, samodzielnego i koleżeńskiego.

W ramach okresowych ocen pracy otrzymywała dobre i bardzo dobre noty. Za swą wzorową pracę była wielokrotnie wyróżniana listami pochwalnymi, licznymi nagrodami pieniężnymi i w 1986 r. Odznaką Honorową „Zasłużony Pracownik Państwowy”, przyznaną przez prezesa Rady Ministrów. Była wzorowym człowiekiem, archiwistą i kierownikiem Oddziału.

Opracowała wiele archiwalnych inwentarzy książkowych, które będą służyły kolejnym pokoleniom archiwistów, interesantów, naukowców i innych badaczy. Przygotowała *Informator o zasobie archiwalnym Oddziału w Otwocku* (opublikowany w 1992 r. dla upamiętnienia 200-lecia AP m. st. Warszawy).

W ostatnim okresie życia trapiła ją ciężka, nieuleczalna choroba nowotworowa. Nie pomógł zabieg operacyjny. Nie poddawała się jednak chorobie i cierpieniom. W ostatnim dniu swego życia była jeszcze w pracy. Zatelefonowała do mnie (do Warszawy) — jako bezpośredniego przełożonego — z prośbą o zgodę na wcześniejsze wyjście z pracy tego dnia: „gdyby było coś ważnego i pilnego proszę dzwonić do mnie do domu, a zajmę się tą sprawą” — mówiła na koniec rozmowy. Zmarła tego samego dnia, w wieku 55 lat. Została pochowana w Otwocku; pozostawiła męża Ryszarda, córkę Monikę i syna Piotra.

Henryk Falek (Warszawa)

BIBLIOGRAFIA PUBLIKACJI PROFESORA JERZEGO SKOWRONKA*
Opracowała Maria Skowronkova**Wykaz skrótów**

Acta Pol. Hist. – Acta Poloniae Historica
 Arch. Pol. – „Archiwista Polski”
 KAW – Krajowa Agencja Wydawnicza
 Kwart. Hist. – „Kwartalnik Historyczny”
 NDAP – Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
 Ossol. – Zakład Narodowy im. Ossolińskich
 Pax – Instytut Wydawniczy Pax
 Przgl. Hist. – „Przegląd Historyczny”
 Przgl. Hum. – „Przegląd Humanistyczny”
 PSB – Polski słownik biograficzny
 PWN – Państwowe Wydawnictwo Naukowe
 PZWS – Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych (w 1974 przekształcone w WSiP)
 Wiad. Hist. – „Wiadomości Historyczne”
 WP – Państwowe Wydawnictwo Popularnonaukowe „Wiedza Powszechna”
 WSiP – Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne
 Wyd. UW — Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

Monografie i podręczniki

1. *Legiony Polskie we Włoszech: 1797–1801*, wyd. 1, PZWS, Warszawa 1967, ss. 69. Wyd. 2, Warszawa 1975, wyd. 3 poprawione, Warszawa 1985.
2. *Antynapoleońskie koncepcje Adama Jerzego Czartoryskiego*, PWN, Warszawa 1969, ss. 381.
3. *Historia Polski 1795–1914*, współaut. K. Groniowski, wyd. 1, PZWS, Warszawa 1971. Wyd. 2, Warszawa 1977, wyd. 3, Warszawa 1986, ss. 511.
4. *Historia dla klasy VII*, wyd. 1, WSiP, Warszawa 1975, ss. 301. Wyd. 2, Warszawa 1976, wyd. 3, Warszawa 1977, wyd. 4 i 5, Warszawa 1978, wyd. 6, Warszawa 1980, wyd. 7, Warszawa 1981, wyd. 8, Warszawa 1982, ss. 319.

---

* W czwartą rocznicę śmierci Profesora Jerzego Skowronka, naczelnego dyrektora archiwów państwowych w latach 1993–1996, ogłaszamy pełną bibliografię Jego prac. Bibliografia ta, zestawiona przez Marię Skowronkową, dokumentuje publikowany dorobek Profesora, co pozwala lepiej określić miejsce, jakie zajmował On w polskiej nauce historycznej. Bibliografia stanowi znaczące uzupełnienie pracy zbiorowej pt. *Jerzy Skowronek historyk wieku XIX*, wydanej w 1999 r. przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego (przyp. Redakcji).

5. *Polityka bałkańska Hotelu Lambert (1833–1856)*, Wyd.UW, Warszawa 1976, ss. 277.
6. *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, współaut. T. Wasilewski, M. Tanty, wyd. 1, PWN, Warszawa 1977, ss. 770. Wyd. 2, Warszawa 1988, ss. 771.
7. *Nauczanie historii w klasie VII: przewodnik przedmiotowo-metodyczny*, współaut. J. Centkowski, WSiP, Warszawa 1978, ss. 164.
8. *Warszawa w powstaniu listopadowym*, współaut. I. Tessaro-Kosimowa, PWN, Warszawa 1980, ss. 325.
9. *Sprzymierzeńcy narodów bałkańskich*, PWN, Warszawa 1983, ss. 427.
10. *Powstanie styczniowe na Podlasiu. Informator wydany z okazji wystawy*, Muzeum Okręgowe, Biała Podlaska 1983, ss. 27.
11. *Powstanie styczniowe na Podlasiu*, wyd. 1, Muzeum Okręgowe, Biała Podlaska 1984, ss. 48. Wyd. 2, Biała Podlaska 1986.
12. *Książę Józef Poniatowski*, wyd. 1, Ossol., Wrocław 1984, ss. 282. Wyd. 2 uzupeł. i popraw., Wrocław 1986, ss. 286.
13. *Historia. Do Niepodległej. Podręcznik dla klasy 7 szkoły podstawowej*, WSiP, Warszawa 1984, ss. 320. Wyd. 2, popraw. i uzupeł., Warszawa 1987.
14. *Polska młodzież i jej organizacje w ruchu narodowym 1794–1864*, Warszawa 1984, ss. 116.
15. *Polska i świat w latach 1914–1918*, WSiP, Warszawa 1985, ss. 32. Wyd. 2, Warszawa 1987.
16. *Powstanie listopadowe 1830–1831 — refleksja historyczna*, Zamek Królewski, Warszawa 1985, ss. 37.
17. *Cmentarz polski w Montmorency*, autor wstępu, współaut. i red., PiW, Warszawa 1986, ss. 303.
18. *Od Kongresu Wiedeńskiego do Nocy Listopadowej*, KAW, Warszawa 1987, ss. 80.
19. *Od konspiracji do kapitulacji*, KAW, Warszawa 1989, ss. 80.
20. *Wielka chwila narodowych dziejów. Konstytucja 3 maja i reformy Sejmu Czteroletniego*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1991, ss. 78.
21. *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha 1773–1812*, PWN, Warszawa 1992, ss. 342.
22. *Książę Józef Poniatowski*, Arx Regia, Warszawa 1992, ss. 61.
23. *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, WP, Warszawa 1994, ss. 610.
24. *Młodzież polska i jej organizacje w ruchu narodowym 1795–1864*, Neriton, Warszawa 1994, ss. 88.
25. *Szkolny słownik historii Polski. Czasy porozbiorowe 1795–1918*, współautor B. Snoch, WSiP, Warszawa 1997, ss. 176.

Publikacje źródłowe

26. *Adam Jerzy Czartoryski. Pamiętniki i memoriały polityczne: 1776–1809*, wstęp, przypisy i opracowanie J. Skowronek, Pax, Warszawa 1986, ss. 777.
27. *Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna — programy i motywy*, wyboru dokonali oraz wstępem i przypisami opatrzyli T. Kizwalter i J. Skowronek, Pax, Warszawa 1988, ss. 256.
28. *Polityką kieruje nie tylko interes, ale i moralność. Wybór myśli politycznych i społecznych A. J. Czartoryskiego*, wybór, wstęp (s. 5–34) i opracowanie, Neriton, Warszawa 1992, ss. 176.

**Artykuły, studia i przyczynki, biogramy, hasła encyklopedyczne,
wstępy i posłowania, opracowania oraz rozprawy zamieszczone
w pracach zbiorowych**

1960

29. *Krajowe seminarium studenckie historyków*, współaut. H. Chrząszczewska, „Biuletyn Komisji Historycznej KC ZMS”. 1960, nr 2, s. 249–254.
30. *Ogólnopolski Zjazd Studenckich Kół Naukowych*, Kw. Hist. T. 52 (1960), s. 868–869.
31. *Z problematyki kształtowania się tendencji niepodległościowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1830*, „Studencki Przegląd Historyczny”. 1960, nr 1, s. 56–90.

1961

32. *Nurty lewicowe w dobie polskich powstań narodowych*, Acta Pol. Hist. T. 7 (1962), s. 162, 163.
33. *Skład społeczny i polityczny sejmów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego*, Przegl. Hist. T. 52 (1961), s. 466–469.

1962

34. *Tańczący kongres. Kongres Wiedeński 1815 r.*, „Mówią Wieki”. 1962, nr 10, s. 1–6; nr 11, s. 9–11.

1964

35. *Nowe idee w obronie starego świata. Sytuacja polityczna Europy w pierwszej połowie XIX wieku*, „Mówią Wieki”. 1964, nr 12, s. 16–21.
36. *Pierwsze pomruki wulkanu. Narodziny sprawy bałkańskiej*, „Mówią Wieki”. 1964, nr 4, s. 25–31.

1967

37. *Historia i socjologia. Uwagi nad badaniami myśli społecznej przełomu XVIII i XIX w.*, Kwart. Hist. T. 74 (1967), s. 1035–1045.
38. *Komorowski Ignacy Julian Kasper Baltazar Melchior h. Korczak*, współaut. M. Tyrowicz [w:] PSB. T. 13, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967–1968, s. 411, 412.
39. *Udział Adama Jerzego Czartoryskiego w pracach nad reformami wewnętrznymi w Rosji (1801–1807)*, Przegl. Hist. T. 58 (1967), s. 464–480.
40. *Uwagi nad kształtowaniem programu obozu antynapoleońskiego [w:] Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 85–96.

1968

41. *Dąbrowskiego droga do Legionów*, „Mówią Wieki”. 1968, nr 7, s. 5–11.
42. *Doświadczenia Studium Historii Polski TWP*, „Oświata dla Dorosłych”. 1968, nr 9, s. 549–551.
43. *Jubileusz profesora Stefana Kieniewicza*, Kwart. Hist. T. 75 (1968), s. 247, 248.

44. *Kossecki Franciszek Ksawery h. Rawicz* [w:] PSB. T. 14, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968–1969, s. 296–298.
45. *Le programme européen du prince Adam Jerzy Czartoryski en 1803–1805*, Acta Pol. Hist. T. 17 (1968), s. 137–159.
46. *O studiach historycznych*, „Mówią Wieki”. 1968, nr 4, s. 29, 30, 33.
47. *Zagadnienia popularyzacji historii*, Kwart. Hist. T. 75 (1968), s. 799, 800.

1969

48. *Postówie do W. Gąsiorowski, Szwoleżerowie gwardii. Powieść historyczna z epoki napoleońskiej*, wyd. 2 powojenne, Warszawa 1969, s. 321–328.
49. *Uwagi o różnych postaciach pisarstwa historycznego*, „Historyka”. T. 2 (1969), s. 125–127.

1970

50. *Ideologowie i organizacje młodzieży niemieckiej sprzed 150 laty*, „Pokolenia”. 1970, nr 2, s. 143–146.
51. *Kozłowski Kajetan* [w:] PSB. T. 15, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 14, 15.
52. *Krasiński Józef Maciej Wawrzyniec Onufry* [w:] PSB. T. 15, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 183, 184.
53. *Młodzież studencka szlakami walk w Bieszczadach*, „Pokolenia”. 1970, nr 2, s. 190, 191.
54. *O pełne uwzględnienie literatury naukowej*, Kwart. Hist. T. 77 (1970), s. 530–532.
55. *Postówie do W. Gąsiorowski, Rok 1809. Powieść historyczna z epoki napoleońskiej*, wyd. 2 powojenne, Warszawa 1970, s. 438–447, wyd. 3, Warszawa 1974, s. 438–447.

1971

56. *Głos w dyskusji nad referatem B. Leśnodorskiego, T. Mencla i H. Wereszyckiego* [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. T. 3, Warszawa 1971, s. 533–536; T. 4, s. 56–58, 68–72.
57. *Wstęp do Pamiętniki o Komunie Paryskiej*, wyb. i oprac. K. Wyczańska, Warszawa 1971, s. 3.–23.

1972

58. *Głos w dyskusji nad referatem I. S. Milera, H. Dylągowej i M. Wawrykowej* [w:] *Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich*, Gdańsk 1972, s. 30–33, 53, 54, 230, 231.
59. *Jan Potocki — polityk liberalny czy konserwatywny?*, Przegl. Hum. 1972, nr 6, s. 18–35.
60. *Postówie do W. Gąsiorowski, Czarny generał. Romans historyczny*, wyd. 3 powojenne, Warszawa 1972, s. 421–428.
61. *Projekty akcji polskiego ruchu narodowego wobec Bośni i Hercegowiny w XIX w.*, „Pamiętnik Słowiański”. T. 27 (1972), s. 7–24.
62. *Wstęp i komentarze do źródeł oraz tłum. monografii: W. Djakow, Piotr Ściegienny i jego spuścizna*, Warszawa 1972, s. 7–16, ss. 530.

1973

63. *Konspiracja Ściegiennego*, „Mówią Wieki”. 1973, nr 2, s. 8–12.
64. *L'attitude de l'émigration polonaise de la première moitié du XIXème siècle envers la Turquie: Colloque de la commission internationale des Slaves. Cracovie 29–31 août 1973*, Kraków 1973, s. 1–16.
65. *Polsko-bułgarskie stosunki przez XIX w. w izsledvaneto na polskite istorici* [w:] *Problemi na bulgarskata istoriografija*, Sofija 1973, s. 387–389.
66. *Problemy historiografii bułgarskiej po II wojnie światowej*, Kwart. Hist. T. 80 (1973), s. 372–377.
67. *W służbie radomskiego regionu* [w:] *Radomskie Towarzystwo Naukowe 1963–1973*, Radom 1973, s. 27–45.
68. *Z problematyki historiografii polskiej po II wojnie światowej*, Kwart. Hist. T. 80 (1973), s. 391–399.

1974

69. *Świat bałkański — modyfikacje i konfrontacje myśli oświeceniowej* [w:] *Wiek XVIII: Polska i Świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, Warszawa 1974, s. 169–177.
70. *Wizje bohatera narodowego*, Kwart. Hist. T. 81 (1974), s. 893–901.

1975

71. *Matuszewicz (Matuszewicz, Matuszewic) Tadeusz Wiktoryn h. Łabędź* [w:] PSB. T. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków 1975, s. 225–227.
72. *Miączyński Ignacy h. Suchekomnaty (1760–1809)* [w:] PSB. T. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków 1975, s. 555, 556.
73. *Miączyński Ignacy h. Suchekomnaty (1767–1840)* [w:] PSB. T. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 556–558.
74. *Międzynarodowy kongres studiów nad Europą Południowo-Wschodnią*, Kwart. Hist. T. 82 (1975), s. 497–499.
75. *Obóz Czartoryskich a Słowianie bałkańscy w czterdziestych–pięćdziesiątych latach XIX w.*, Kwart. Hist. T. 82 (1975), s. 267–285.
76. *Polemika niegodna polecenia*, „Kultura”. 1975, nr 22, s. 6.
77. *W kwestii uniwersyteckiego kształcenia nauczycieli*, „Życie Szkoły Wyższej”. 1975, nr 10, s. 33–39.
78. *Zaproszenie w szranki historycznych bojów*, Wiad. Hist. T. 17 (1975), s. 88, 89.

1976

79. *O II Ogólnopolskiej Olimpiadzie Historycznej*, Wiad. Hist. T. 19 (1976), s. 26–28.
80. *Przeszłość, wyobraźnia i zrozumienie*, „Kultura”. 1976, nr 46, s. 6.
81. *Tradycje polsko-bułgarskiej przyjaźni*, „Życie Warszawy”. 1976, nr 142, s. 8.
82. *Uwagi nad funkcją szlacheckiego w polskim życiu polityczno-społecznym i ideologii w XIX wieku* [w:] *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej XVIII–XIX w.*, Warszawa 1976, s. 183–199.

1977

83. *Bułgarski i polski ruch narodowy w XIX wieku — podobieństwa i różnice*, Przgl. Hum. 1977, nr 4, s. 33–47.
84. *Koncepcja narodu w ideologii Hotelu Lambert i jej konfrontacja z bałkańską rzeczywistością [w:] Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*, Warszawa 1977, s. 174–200.
85. *L'activité et les projets du mouvement national polonais envers la Bosnie – Herzégovine 1841–1878 [w:] Posebna Izdanja*, Kn. XXX, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, s. 387–403.
86. *Legionistów droga do Polski*, „Tygodnik Katolicki”. 1977, nr 4, s. 1, 8.
87. *Le mouvement national polonais et le problème de la Bosnie–Herzégovine de 1841 à 1878*, Acta Pol. Hist. T. 35 (1977), s. 51–86.
88. *Mostowska I v. Przeddziecka z Radziwiłłów Anna (Antonina?) Barbara Olimpia [w:] PSB*. T. 22, Wrocław – Warszawa – Kraków 1977, s. 63, 64.
89. *Mostowski Tadeusz Antoni h. Dołęga [w:] PSB*. T. 22, Wrocław – Warszawa – Kraków 1977, s. 73–78.
90. *O programie nauczania historii w szkole dziesięcioletniej*, Kwart. Hist. T. 84 (1977), s. 125–128.
91. *Posłowie do W. Gąsiorowski, Księżna Łowicka. Powieść historyczna z XIX wieku*, wyd. 6, Warszawa 1977, s. 302–312.
92. *Projekty i akcje polskiego ruchu narodowego wobec Bośni i Hercegowiny w XIX w. „Pamiętnik Słowiański”*. T. 27 (1977), s. 7–24.
93. *Sprawa polska [w:] Europa i świat w epoce napoleońskiej*, Warszawa 1977, s. 338–405.

1978

94. *„A ty drzysz przed pieśnią gminu”, „Argumenty”*. 1978, nr 17, s. 7, 8.
95. *Beniowski — świadectwo kryzysu myśli politycznej Wielkiej Emigracji [w:] Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa 1978, s. 243–260.
96. *Czasy porozbiorowe, „Argumenty”*. 1978, nr 8, s. 7.
97. *Lewica w kraju i na wychodźstwie, „Argumenty”*. 1978, nr 15, s. 6.
98. *Model rewolucji w myśli politycznej środkowo-wschodniej Europy w epoce napoleońskiej*, Przgl. Hum. 1978, nr 1, s. 59–74.
99. *Na paryskim bruku. Lewica w kraju i na wychodźstwie, „Argumenty”*. 1978, nr 14, s. 6, 7.
100. *Nekrolog Hanny Lutzowej (1922–1977)*, Kwart. Hist. T. 85 (1978), s. 244, 245.
101. *Powstanie listopadowe, „Argumenty”*. 1978, nr 13, s. 6, 7.
102. *Rozważania o pokoju i wojnie W. E. Malinowskiego*, wstęp i oprac. J. Skowronek, „Teki Archiwalne”. T. 17 (1978), s. 23–57.
103. *Świadomość więzi i odrębności, „Argumenty”*. 1978, nr 9, s. 6–8, 10.
104. *Tragedia rozbiorów i narodziny nowoczesnej więzi, „Argumenty”*. 1978, nr 7, s. 6 i 11.
105. *Z najnowszych dyskusji i badań problemów ruchów narodowych i wyzwolenia Słowian*, Kwart. Hist. T. 85 (1978), s. 383–393.

1979

106. *Idee z cielesnością faktów. Tadeusz Kościuszko i Józef Poniatowski*, „Kultura”. 1979, nr 45, s. 4.
107. *Konferencje historyków jugosłowiańskich*, Kwart. Hist. T. 86 (1979), s. 860–862.
108. *Polacy wobec antagonizmu węgiersko-słowiańsko-rumuńskiego 1848–1849*, „Mówią Wieki”. 1979, nr 6, s. 9–14.
109. *Polacy wobec Ligi Prizreńskiej i albańskiego ruchu narodowego 1878–1881* [w:] *Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice*, pod red. A. Garlickiego, J. R. Szaflika, M. Wojciechowskiego, Ossol., Warszawa 1979, s. 31–41.
110. *Wyprawa naukowa młodych historyków Uniwersytetu Warszawskiego*, współaut. J. Gierowska, Kwart. Hist. T. 86 (1979), s. 857, 858.
111. *Zmarmurzenie i odrzucanie. Ocena sylwetki Tadeusza Kościuszki i Józefa Poniatowskiego*, „Kultura”. 1979, nr 33, s. 3–5.

1980

112. *Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861). Żyoty sławnych mężów*, „Kultura”. 1980, nr 48, s. 4, 5.
113. *Dni krwi, chwały i klęski*, „Kultura”. 1980, nr 48, s. 1.
114. *Geneza i bilans*, „Tygodnik Katolicki”. 1980, nr 12, s. 9.
115. *Listopad. Rozmowa z Jerzym Skowronkiem*. „Życie Warszawy”. 1980, nr 281, s. 1, 5.
116. *O rocznicy nocy listopadowej. Rozmowa z Jerzym Skowronkiem*, „Tygodnik Katolicki”. 1980, nr 12, s. 9.
117. *Polacy jako partnerzy polityczni na Bałkanach w latach trzydziestych–pięćdziesiątych XIX w.* [w:] *Wielka Emigracja i sprawa polska a Europa (1832–1864)*, pod red. S. Kalemki, Toruń 1980, s. 85–105.
118. *Polska rewolucja narodowa 1830–1831. Konserwatyzm oświecony i narodziny rewolucyjnej ideologii romantyzmu*, Przgl. Hum. 1980, nr 9/10, s. 9–17.
119. *Polski oraz niemiecki ruch narodowy i rewolucyjny w drugim dwudziestolecu XIX w.*, Przgl. Hum. 1980, nr 7/8, s. 63–70.
120. *Powstanie listopadowe w oczach świątłej konserwatystki*, „Mówią Wieki”. 1980, nr 8, s. 11–17.
121. *Rząd Narodowy powstania listopadowego*, „Mówią Wieki”. 1980, nr 5, s. 1–8, 16.
122. *Rząd Narodowy* [w:] *Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania*, praca zbiorowa pod red. W. Zajewskiego, Warszawa 1980, s. 117–129. Wyd. 2, rozszerz., Warszawa 1990, s. 109–121.
123. *The Model of Revolution in East-Central European Political Thought During the Napoleonic Era*, Acta Pol. Hist. T. 41 (1980), s. 123–145.
124. *The model of Revolution in East-Central European Political Thought During the Napoleonic Era* [w:] *The American and European Revolutions 1777–1848: Sociopolitical and Ideological Aspects*, ed. J. Pelenski, Iowa 1980, s. 248–267.

1981

125. *Asparuch i inni. Początki państwa bułgarskiego*, „Kultura”. 1981, nr 36, s. 15.

126. *Od likwidacji uniwersytetu do Akademii Medyko-Chirurgicznej 1831–1857* [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, praca zbiorowa pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1981, s. 201–241.
127. *Piotr Ściegienny a polski „populizm romantyczny”* [w:] *Rewolucyjna konspiracja w Królestwie Polskim w latach 1840–1845*. Edward Dembowski, Warszawa 1981, s. 107–123.
128. *Stosunki francusko-bułgarskie w latach 1829–1953*, Kwart. Hist. T. 88 (1981), s. 211–217.
129. *Zainteresowania historyczne środowiska puławskiego na przełomie XVIII i XIX w. i ich związki z ideologią i życiem politycznym* [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, Warszawa 1981, s. 125–155.
130. *Z najnowszych badań nad ruchami narodowyzwoleńczymi w Europie Południowo-Wschodniej i Środkowej w XIX w.*, Przegl. Hum. 1981, nr 1/2, s. 276–282.

1982

131. *Dlaczego Zachód nie pomógł „Ład”*. 1982, nr 34, s. 1, 4.
132. *Honor czy jedyna szansa? Polityczne dylematy Józefa Poniatowskiego w 1813 r.* [w:] *Polska–Francja. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. nauk. J. Skowronek, Warszawa 1982, s. 130–141.
133. *Konferencje naukowe z okazji 150-lecia powstania listopadowego*, Kwart. Hist. T. 89 (1982), s. 77–84.
134. *La Bulgarie aux XVIII et XIXème siècles dans l’historiographie et la didactique polonaises. Les succès et les postulats* [w:] *Uniwersytetski izsledowanija i prepodawanija na bałgarska istorija u nas i czużbina*, Sofija 1982, s. 598–616.
135. *L’insurrection polonaise de 1830: révolution et nationalisme au début du romantique* [w:] *Pologne l’insurrection de 1830, 1831 – sa réception en Europe*, red. D. Beauvois, Lille 1982, s. 201–213.
136. *Noc listopadowa — konteksty i perspektywy*, „Ład”. 1982, nr 2, s. 1, 7.
137. *Polškoje obščestwiennoje mnenije otnositelno kresniensko-razludzkiego wostanija i makiedonskich woprosow w 1878–1879* [w:] *Kresnenskoto wostanie wo Makedonija 1878–1879. Materiali od nauczničo sobir po powod 100-godisznita od wostanieto*, Skopje 1982, s. 447–457 i 659.
138. *The direction of political change in the era of national insurrection 1795–1864* [w:] *A Republic of Nobles. Studies in Polish history to 1864*, Cambridge 1982, s. 258–281.
139. *The 150th Anniversary of the Polish November Uprising*, Acta Pol. Hist. T. 45 (1982), s. 141–152.

1983

140. *Aleksander Wielopolski. Tragedia polityka, tragedia narodu*, „Kierunki”. 1983, nr 7, s. 3–11.
141. *Dzieje Polski* [w:] *Panorama dziejów Polski*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1983, s. 83–135.
142. *Kraje Europy południowo-wschodniej w polskiej historiografii*, współaut. M. Tanty, Wiad. Hist. 1983, nr 1, s. 24–39.

143. *L'enseignement non — universitaire par nécessité. Les problèmes de l'enseignement supérieur dans Royaume de Pologne de 1832 à 1857*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”. T. DCLVII: Prace historyczne. 1983, z. 73, s. 97–117 i 130.
144. *Na marginesie problematyki polityczno-ideologicznej ruchów narodowych i rewolucyjnych lat dwudziestych–trzydziestych XIX w.* [w:] *Powstanie listopadowe 1830–1831: geneza, uwarunkowania, bilans, porównania*, pod red. J. Skowronka i M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1983, s. 293–296.
145. *Pierwsze dziesięciolecie niewoli i dążeń wyzwoleniczych* [w:] *Panorama dziejów Polski*, Warszawa 1983, s. 80–83.
146. *Podróże oświeceniowe*, Przegl. Hum. 1982, nr 1, 2, s. 168–174.
147. *Poniatowski Józef Antoni h. Ciołek (1763–1813)* [w:] PSB. T. 27, Wrocław – Warszawa – Kraków 1983, s. 428–436.
148. *Poniatowski (Ponitycki) Józef Karol Maurycy*, współaut. Z. Zacharewicz [w:] PSB. T. 27, Wrocław – Warszawa – Kraków 1983, s. 436, 437.
149. *Poljsko javno mnjense prema ustanku u Hercegovini i bosnsko pitanje tokom 1880–1882* [w:] *Posebna Izdanja*. Ks. LXIV, Akademija Nauka i Umiejtnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, s. 177–183.
150. *Powstanie styczniowe — geneza i mechanizmy*, „Zeszyty Studium Społecznej Nauki Kościoła”. 1983, z. 2, s. 32–42.
151. *Składniki narodowej świadomości*, „Życie Warszawy”. 1983, nr 18, s. 7.
152. *Społeczeństwo polskie wobec powstania hercegowińskiego w 1882 r. oraz problemów Bośni i Hercegowiny pod koniec XIX wieku*, Przegl. Hum. 1983, nr 7, s. 31–41.
153. *Uwagi o metodologicznych problemach badań roli sprawy polskiej* [w:] *Powstanie listopadowe 1830–1831: geneza, uwarunkowania, bilans, porównania*, pod red. J. Skowronka i M. Żmigrodzkiej, Wrocław 1983, s. 317–320.
154. *Wkład emigracji polskiej w odrodzenie Bułgarii* [w:] *Trzydzieście wieków Bułgarii. Materiały polsko-bułgarskiej sesji naukowej: Warszawa, 28–30 X 1981*, Wrocław 1983, s. 257–265.
155. „Zwracały się w stronę miasta myśli...” (rozmowa z prof. Stefanem Kieniewiczem), „Kronika Warszawy”. 1983, nr 2, s. 7–19.

1984

156. *Duchowieństwo w polskim ruchu narodowym XIX w.*, „Zeszyty Studium Społecznej Nauki Kościoła”. 1984, nr 5, s. 77–99.
157. *Dwugłos o pracy organicznej*, oprac. J. Skowronek, T. Kizwalter, „Kierunki”. 1984, nr 12, s. 6, 7.
158. *Dyplomacja nieistniejącego państwa*, „Zapiski Historyczne”. T. 49 (1984), s. 79–94.
159. *Elity społeczno-polityczne i kulturalne u schyłku oświecenia na przykładzie grupy puławskiej w latach 1795–1830*, Przegl. Hum. 1984, nr 5/6, s. 13–49.
160. *Opracowanie przekładu pracy: T. Fiedosowa, Polskie organizacje patriotyczne w Moskwie 1857–1866*, Warszawa 1984, ss. 392.
161. *Potocki Seweryn h. Pilawa (1762–1829)*, współaut. E. Rostworowski [w:] PSB. T. 28, Wrocław – Warszawa – Kraków 1984–1985, s. 136–140.
162. *Praca organiczna na cenzurowanym* (wyp. J. Skowronek, J. Łojek, T. Kizwalter), „Kierunki”. 1984, nr 20, s. 6–8.

1985

163. *Polskie formacje zbrojne w dążeniach do wyzwolenia narodowego w Południowo-Wschodniej Europie w latach 1795–1856* [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane Profesorowi Ludwikowi Bazyłowowi w siedemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, pod red. L. Jaśkiewicza, M. Tantego, M. Wawrykowej, P. Wieczorkiewicza, Warszawa 1985, s. 83–99.
164. *Uwarunkowania aktywności młodzieży polskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, *Przegl. Hum.* 1985, nr 11/12, s. 119–130.

1986

165. *Dylematy XIX wieku. Z historykami o historii*, „Kierunki”. 1986, nr 34, s. 1, 8.
166. *Emil Kipa (1886–1958)* [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 275–292.
167. „*Litwo, Ojczyzno moja*”. *Organizacja prorosyjska na Litwie po rozbiorach*, „Znak”. 1986, nr 7/8, s. 127–140.
168. *Noc listopadowa — perspektywy i dylematy* [w:] *Polacy wobec niewoli. Nasze Dziedzictwo*, pod red. J. Leskiewicz, A. Sucheni-Grabowskiej, Warszawa 1986, s. 19–32.
169. *Polish Military Formations in National Liberation Movements in East Central Europe. 1795–1848* [w:] *East Central European Society and War in the Era of Revolutions 1795–1848* (Seria: *East European Monographs*) nr CL: New York 1986, s. 106–121.
170. *Spór racji i emocji. W rocznicę Powstania Listopadowego: rozmowa z Jerzym Skowronkiem*, „Rzeczpospolita”. 1986, nr 279, s. 3.
171. *Start Komisji Dydaktycznej Zarządu Głównego PTH do nowej kadencji*, *Wiad. Hist.* 1986, nr 3, s. 283–285.
172. *Stosunki ludów słowiańskich ze światem niemieckim w pierwszej połowie XIX w.*, *Przegl. Hum.* 1986, nr 9/10, s. 13–24.
173. *Zamierzenia Komisji Dydaktycznej Zarządu Głównego PTH*, *Wiad. Hist.* 1986, nr 4, s. 378–380.

1987

174. *Michał Czajkowski — patrioty pogranicza biografia tragiczna* [w:] *Losy Polaków w XIX–XX w. Studia ofiarowane prof. S. Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, pod red. J. Skowronka i B. Grochulskiej, Warszawa 1987, s. 549–575.
175. *Drogi i rozdroża pokoleń. Dylematy XIX-wiecznych Polaków*, „Kierunki”. 1987, nr 27, s. 8.
176. *Polskie dylematy. W poszukiwaniu sprzymierzeńca. Dylematy XIX-wiecznych Polaków*, „Kierunki”. 1987, nr 5, s. 9, nr 8, s. 8, 9.
177. *Polskie fascynacje Wielką Rewolucją Francuską*, *Przegl. Hum.* 1987, nr 11, s. 81–89.
178. *Spółczesność bułgarskie w relacjach polskich XVII stulecia*, *Przegl. Hum.* 1987, nr 6, s. 31–40.
179. *Wstęp* [w:] *Powstanie styczniowe na zachodnim Mazowszu*, Warszawa 1987, s. 7–15.

1988

180. *Bołgaria i Bałkany kak obuczenija i obiekt naucznych issledowanii w Warszawskom Uniwersitietie* [w:] *Uniwersitietskije issledowanija i priepodawanija na bałgarska istorija u nas i czużbina*, t. II, cz. 2, kom. red. pod przew. G. Naumowa, Smolan 1988, s. 55–91.
181. *Conscience de la catastrophe dans les milieux des elités de l'Europe orientale au début du XIXème siècle* [w:] *Continuités et ruptures dans l'histoire et la littérature. Montpellier 9–14 février 1987*, pod red. M. Weil, H. Suwala, D. Triaire, Paris-Génève 1988, s. 187–194.
182. *Czy już koniec historii?* [w:] *Po co uczyć historii?*, pod red. Cz. Majorka, Warszawa 1988, s. 126–135.
183. *Kościół i społeczeństwo wobec polityki caratu w dobie powstania styczniowego* [w:] *Polska w dobie niewoli*. T. 7 (1988), s. 66–90.
184. *Od obrony rewolucji do krytyki jej rezultatów. Literatura przełomu XVIII/XIX wieku wobec Rewolucji Francuskiej*, Przgl. Hum. 1988, nr 8/9, s. 19–28.
185. *Sprawa polska* [w:] *Europa i świat w epoce napoleońskiej*, pod red. M. Senkowskiej – Gluck, Warszawa 1988, s. 385–454.
186. *Wstęp* [w:] *Powstanie styczniowe na Mazowszu*, Warszawa 1988, s. 7–15.

1989

187. *Idea niepodległości narodowej w polskiej myśli politycznej pierwszej połowy XIX wieku*, Przgl. Hum. 1989, nr 6, s. 315–342.
188. *Idee niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej pierwszej połowy XIX wieku* [w:] *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej pierwszej połowy XIX i XX wieku*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1989, s. 13–59.
189. *Łukowskie w ruchu niepodległościowym epoki powstań narodowych* [w:] *Łuków i okolice w XIX i XX w.*, „Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych”. 1989, nr 51, s. 16–33.
190. *Problematyka niemiecka w nauczaniu historii na przykładzie XVIII i XIX wieku. Rezultaty i postulaty*, Wiad. Hist. 1989, nr 1, s. 3–6.
191. *Z kart historiografii bałkańskiej: Simeon Damianow (1927–1986)*, Przgl. Hum. 1989, nr 1, s. 127–139.

1990

192. *Kraje bałkańskie a powstanie styczniowe* [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie, bój, Europa, wizje*, pod red. S. Kalembki, Warszawa 1990, s. 611–636.
193. *Les réformes de Stanislas Auguste Poniatowski dans l'ensembles des programmes des reformes à la seconde moitié du XVIIe siècle en Pologne* [w:] *La Belgique — la Pologne et la Révolution Française 1780–1830*, pod red. T. Wysokińskiej i S. Pirarda, Bruxelles 1990, s. 51–62.
194. *Nie do obrony. Aleksander Wielopolski*, „Kierunki”. 1990, nr 6/1740, s. 9.
195. *Ostatni król Rzeczypospolitej: między Rosją i zrjonalizowanym oportunizmem*, Przgl. Hum. 1990, nr 2, s. 1–10.

196. Świadomość katastrofy w środowiskach elit wschodnioeuropejskich na początku XIX w. [w:] *Kultura — polityka — dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1990, s. 364–377.
197. *Tradycja i teraźniejszość w myśli i działalności liberalno-konserwatywnego nurtu polskiego ruchu narodowego w pierwszej połowie XIX w.* [w:] *Metodologiczne problemy badań nad dziejami myśli historycznej*, Warszawa 1990, s. 124–144.
198. *Walka o równość i sprawiedliwość* [w:] *Narodziny i rozwój cywilizacji społecznej*, red. B. Suchodolski, B. Pruszczywicz, Warszawa 1990, s. 71–86.
199. *Wstęp* [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, pod red. T. Wasilewskiego i T. Krawczaka, Biała Podlaska 1990, s. 5–12.
200. *Ziemia białska w polskim ruchu narodowym do 1864 r.* [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, Biała Podlaska 1990, s. 281–309.

1991

201. *Adam Jerzy Czartoryski wobec problemów niemieckich w epoce napoleońskiej* [w:] *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy w XIX i XX wieku*, Poznań 1991, s. 131–144.
202. *Adresatem jest naród. Rozmowa z prof. dr. hab. Jerzym Skowronkiem* [Ludwika Kotońskiego], „Zielony Sztandar”. 12 maja 1991, nr 19.
203. *Kraje bałkańskie w latach 1815–1849: Między status quo a radykalnymi przeobrażeniami* [w:] *Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849*, red. W. Zajewski, T. 2, Warszawa 1991, s. 5–65.
204. *Panslavisme, slavophile et reconstruction politique de l'Europe Centrale au XIXème siècle* [w:] *L'Europe Centrale — réalité, mythe, enjeu XVIII–XX siècles*, Varsovie 1991, s. 319–328.
205. *Podniosła chwila Rzeczypospolitej*, „Przegląd Katolicki”. 1991, nr 9, s. 9.
206. *Podniosła chwila Rzeczypospolitej. Konstytucja 3 Maja*, „Przegląd Katolicki”. 1991, nr 10, s. 4, 5.
207. *Rola armii w państwach postkomunistycznych* [w:] *Armia i jej rola w państwach wielonarodowych (ZSRR i Jugosławia)*. Departament Wychowania WP, Warszawa 1991, s. 2–27.
208. *Tradycje Konstytucji 3 Maja w życiu narodu i państwa* [w:] *Dzieło 3 Maja próba ratowania niepodległości Rzeczypospolitej*. „Niepodległość”, Sulejówek 1991, s. 53–87.
209. *Tradycje przywództwa i ich spożytkowanie we współczesnej armii* [w:] *Wybrane materiały z pierwszego szkolenia dowódców pułków i kompanii*. Departament Wychowania WP, Warszawa 1991, s. 4–14.
210. *Tradycje Sejmu Czteroletniego od III rozbioru do 1829 r.* [w:] *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, pod red. J. Koweckiego, Warszawa 1991, s. 399–430.
211. *Wielka emigracja a Stolica Święta* [w:] *Polska a Watykan. Referaty z sesji naukowej, która odbyła się 16 lutego 1991*, Warszawa 1991, s. 75–112.

1992

212. *De la défense de la révolution à la critique de ses résultats. La littérature polonaise au tournant du XVIIIe siècle face à la Révolution Française* [w:] *Révolution et Littérature*,

- red. J. Żurowska, „Les Cahiers de Varsovie”. 1992, s. 109–118.
213. *Litwa trzeciej ćwierci XIX stulecia w dziennikach Edwarda Romera* [w:] *Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak. T. 4: *Literatura i język*, Białystok 1992, s. 167–192.
214. *Między nauką i polityką. Podróże bałkańskie Aleksandra Sapiehy 1804–1805*, „Problemy”. 1992, nr 7, s. 21–27.
215. *Pogrzeb wybitnego historyka* [Stefana Kieniewicza], „Polska Zbrojna”. 18 V 1992.
216. *Polacy wobec bułgarskiego ruchu narodowego* [w:] *Polska–Bułgaria przez wieki XVII–XIX. Materiały z sesji Komisji Historycznej Polsko–Bułgarskiej*, Warszawa 1992, s. 31–39.
217. *Stefan Kieniewicz (20 IX 1907–2 V 1992)*, Kwart. Hist. T. 99 (1992), s. 165–168.
218. *U początków myśli politycznej emigracyjnego ugrupowania Adama Czartoryskiego* [w:] *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*. T. 4: *Od reformy państwa szlacheckiego do myśli o nowoczesnym państwie*, Toruń 1992, s. 105–124.
219. *Zróżnicowanie i ewolucja konstytucjonalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej w XVIII stuleciu*, Przegł. Hum. 1992, nr 3, s. 153–160.
220. *Wstęp* [w:] *Z dziejów szkolnictwa i rozwoju techniki w Wojsku Polskim*, t. I, II, pod red. J. Skowronka i Z. Trejnisa, Warszawa 1992, s. 7–16.

1993

221. *Główne problemy dziejów Bułgarii w latach 1773–1878 w historiografii i opiniach polskich*, Przegł. Hum. 1993, nr 6, s. 61–73.
222. *Ilustrowana historia świata*, red. H. Samsonowicz; tłum., konsult. J. Skowronek . T. IV: *1708–1913*, Warszawa 1993, s. 477–636.
223. *Książę Józef Poniatowski — biogram* [w:] *75 lat gimnazjum i liceum im. Ks. Józefa Poniatowskiego*, Warszawa 1993, s. 13–28.
224. *La France et les Français vue les émigrés polonais (1772–1862)* [w:] *Pologne – France: La vision de l'autur*, Montpellier 1993.
225. *Międzynarodowa współpraca archiwalna: cele — nadzieje — trudności*, „Archeion”. T. 92 (1993), s. 7–29.
226. *Migracja dóbr kultury na przestrzeni wieków: przyczyny, efekty, rewindykacje*, „Roczniki Biblioteki Narodowej”. T. 29 (1993), s. 5–32.
227. *Modele konstytucjonalizmu w Europie Południowo-Wschodniej od schyłku XVIII do połowy XIX w.*, Przegł. Hum. 1993, nr 4.
228. *Naród i żołnierz polski w walkach o niepodległość w okresie powstań narodowych 1797–1864* [w:] *Polskie tradycje patriotyczno-wojskowe. Materiały pomocnicze do kształcenia obywatelskiego w wojsku*, pod red. J. Skowronka, Warszawa 1993, s. 29–58.
229. *Nie było rewolucji. Zasoby archiwów państwowych*, „Tygodnik Powszechny”. 1993, nr 36, s. 5, 6.
230. *Obrona kraju — przywilej, prawo, obowiązek* [w:] *Materiały seminarium kształtowania świadomości obronnej młodzieży*, pod red. M. Tarczyńskiego i in., Warszawa 1993, s. 11–25.
231. *Polacy wobec Rosji w XIX stuleciu* [w:] *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, Wrocław 1993, s. 5–20.
232. *Posłowie* [w:] S. Kieniewicz, *Adam Sapieha 1828–1903*, Warszawa 1993, s. 460–467.

233. *Prawna emancypacja Żydów w Polsce: między asymilacją — równouprawnieniem a zachowaniem tożsamości*, Przegł. Hum. 1993, nr 4, s. 79–86.
234. *Profesora Stefana Kieniewicza metodologia praktyczna*, „Historyka”. T. 23 (1993), s. 65–81.
235. *Rok 1863 w perspektywie uniwersalnej i regionalnej*, Wojewódzki Ośrodek Metodyczny, Biała Podlaska, ss. 12.
236. „*Rząd Narodowy wzywa cię na pole walki już ostatniej...*” *Powstanie Styczniowe 1863–1864* [w:] *Poszli w boje chłopcy nasze. W 130 rocznicę Powstania Styczniowego*, Departament Wychowania WP, Warszawa 1993, s. 5–19.
237. *Stefan Kieniewicz 1907–1992*, „Nauka Polska”. T. 41 (1993), s. 161–167.
238. *Tradycje epoki Jagiellońskiej* [w:] *Polskie tradycje patriotyczno-wojskowe*, s. 15–27.
239. *Walka Piastów o integrację ziem polskich* [w:] *Polskie tradycje patriotyczno-wojskowe*, s. 3–14.
240. *Wstęp* [w:] M. Kukiel, *Książę Adam*, Warszawa 1993, s. 5–15.

1994

241. *Balkany — współpraca narodów i domena polityki mocarstw*, Przegł. Hum. 1994, nr 4, s. 51–61.
242. *Dyplomacja czy polityka. Spory o charakter działalności Hotelu Lambert* [w:] *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, Warszawa 1994, s. 122–135.
243. *Encyklopedia historii Polski. Dzieje Polityczne*. T. 1, zesp. red. J. Tyszkiewicz, J. Dziegielewski, J. Ekes (do 1764), J. Skowronek i A. Szwarc (do 1864), wyd. MOREX s.c., Warszawa 1994. Hasła osobowe i rzeczowe: *Adampol (Polonezkoy)*, s. 13; *Aforyzmy o urzędzeniu społeczeństwa ludzkiego*, s. 13; *Akcyzy*, s. 17; *Aksamitowski Wincenty*, s. 17; *Akt przeciw Czartoryskiemu*, s. 17; *Albertrandi Jan Chrzeciciel*, s. 18; *Alvenslebena konwencja*, s. 21; *Asymilacja*, s. 35; *Bank Polski*, s. 43; *Bartholdy Gotfryd*, s. 44; *Baudouin de Courtenay Jan*, s. 46; *Bazar poznański*, s. 47; *Belweder w Warszawie*, s. 48, 49; *Belwederczycy*, s. 49; *Berg Fiodor*, s. 52; *Białogórski Feliks*, s. 55, 56; *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie*, s. 58; *Biblioteka Ordynacji Krasieńskich*, s. 56; *Biblioteka Polska w Paryżu*, s. 56–57; *Biernacki Alojzy Prosper*, s. 58; *Bignon Louis Eduoard*, s. 58; *Blokada kontynentalna*, s. 64; *Blumer Ignacy Aleksander*, s. 64; *Bobrowski Stefan*, s. 65; *Borzęcki Konstanty*, *Mustafa Celaleddin Pasza*, s. 74; „*Bóg mi powierzył honor Polaków. Jemu samemu go tylko oddam*”, s. 75; *Czartoryscy*, s. 117; *Czartoryska Izabela Elżbieta z Flemmingów*, s. 117; *Czartoryski Adam Jerzy*, s. 118; *Czartoryski Adam Kazimierz*, s. 118; *Czartoryski Konstanty Adam Aleksander*, s. 119; *Czartoryski Władysław*, s. 119–120; *Dembowski Edward*, s. 136; *Departament IX i X Rządzącego Senatu*, s. 137; *Deputacja indagacyjna Wydziału Bezpieczeństwa Rady Najwyższej Narodowej*, s. 138; *Dozorca*, s. 146; *Działyński Ignacy*, s. 158; *Familia*, s. 172; *Hotel Lambert*, s. 243; *Jabłonowski Antoni*, s. 252; *Jandołowicz Marek (ksiądz Marek)*, s. 264; *Jeziński Jan Nepomucen*, s. 271; *Kodeks Cywilny zwany Kodeksem Napoleona*, s. 304; *Konstytucja Księstwa Warszawskiego*, s. 227–228; *Kościuszko Tadeusz*, s. 340–341; *Lamennais Felicite Robert de*, s. 367; *Łubieński Feliks Franciszek*, s. 402; *Łubieński Tomasz Andrzej Adam*, s. 403.

244. *Jewish Genealogical Research in Polish Archives*, „Avotaynu”. The International Review of Jewish Genealogy. T. 10 (1994), nr 2, s. 5–8.
245. *La Révolution française dans les manuels scolaires polonais actuels* [w:] *Bilder einer Révolution, Images d'une Révolution*, Vorwort von M. Vovelle, Hrsg. R. Riemenschneider, Frankfurt/M – Paris 1994, s. 157–172.
246. *Miejsce roku 1863 w dziejach powstań narodowych i historiografii regionalnej* [w:] *Powstanie styczniowe na południowym Podlasiu*, red. A. Kołodziejczyk, Węgrów – Warszawa 1994, s. 7–26.
247. *Między Hotelem Lambert a karierami rodziny. Papiery rodziny Sienkiewiczów w Bibliotece Polskiej w Paryżu* [w:] *Miscellanea Historico-Archivistica*, red. F. Ramotowska. T. 4 (1994), s. 75–93.
248. *Podstawowe aspekty unii w świadectwach zachodnich (na podstawie relacji konsula francuskiego w Warszawie)* [w:] *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, praca zbiorowa pod red. R. Łuźnego, F. Ziejki i A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 95–109.
249. *Powstanie styczniowe w perspektywie polskich powstań narodowych, emigracji politycznej i dziejów regionalnych* [w:] *Powstanie styczniowe na ziemi pułtuskiej*, red. J. Szczepański, Warszawa – Pułtusk 1994, s. 8–26.
250. *Sapieżyna z Zamoyskich Anna Jadwiga (1772–1859)* [w:] PSB. T. 35, Wrocław – Warszawa – Kraków 1994, s. 161–163.
251. *Sapieżyna z Jabłonowskich Teofila Strzyżystawa (Trzyżystawa?) (1742–1816)* [w:] PSB. T. 35, Wrocław – Warszawa – Kraków 1994, s. 171–173.
252. *Z pobytu w archiwach amerykańskich i polskich w USA*, „Archeion”. T. 93 (1994), s. 7–38.

1995

253. *Eksperyment liberalizmu parlamentarnego w Królestwie Polskim*, Przgl. Hum. 1995, nr 3, s. 1–14.
254. *Encyklopedia historii Polski. Dzieje polityczne*. T. 2, zesp. red. J. Tyszkiewicz, J. Dziegielewski, J. Ekes (do 1764), J. Skowronek, A. Szwarc (do 1918), wyd. MOREX s.c. EGROSS, Warszawa 1995. Hasła osobowe i rzeczowe: *Niemcewicz Julian Ursyn*, s. 21–22; *Nie-Boska Komedia*, s. 20; *Ogół studentów polskich w Moskwie*, s. 50; *Orientacja profrancuska*, s. 73; *Olizar Narcyz*, s. 60; *Orchowski Jan Alojzy*, s. 66; *Ordon Juliusz Konstanty*, s. 68; *Orpizewski Ludwik*, s. 76; „*Paść może naród wielki...*”, s. 107; *Paweł I*, s. 108–109; *Pawlikowski Józef*, s. 110; *Poniatowski Andrzej*, s. 185; *Poniatowski Józef*, s. 185–186; *Pielgrzym w Dobromilu*, s. 118; *Plan puławski*, s. 132; *Podróż do Ciemnogrodu*, s. 150; *Polski Legion Południowy (na ziemiach rumuńskich 1846–1849)*, s. 173; *Powieści kozackie*, s. 199; *Praca organiczna*, s. 219; *Praca u podstaw*, s. 219; *Puławy*, s. 250–251; *Rewolucyjni demokraci*, s. 288; *Romantyzm*, s. 295; *Rozbiory Polski*, s. 304–306; *Rzewuski Henryk*, s. 331–332; *Rzewuski Wacław Seweryn*, s. 333; *Rząd Tymczasowy Litewski 1812*, s. 329; *Sapieha Aleksander*, s. 340; *Sapieżyna Teofila Strzyżystawa*, s. 342; *Sejm Czteroletni (Wielki)*, s. 349; *Sentymentalizm*, s. 360; *Sięstrzeńcewicz Stanisław*, s. 369; *Sienkiewicz Karol*, s. 367; *Slawizm*, s. 378; *Socjalizm utopijny*, s. 390; *Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian*, s. 419; *Szkoła Polska w Batignolles*, s. 445; *Szlacheccy rewolucyjniści*, s. 445; *Towarzystwo Demokratyczne Polskie*, s. 475; *Towarzystwo Demokratyczne*, s. 475; *Towarzystwo Demokratyczne Trzeci Maja*,

- s. 478; *Towarzystwo Templariuszy*, s. 481; *Wielka Emigracja*, s. 536; *Wojna 1812*, s. 566–567; *Wojna krymska 1853–1856*, s. 568; *Wojna austriacko-polska 1809*, s. 567; *Wydarzenia 15 sierpnia 1831*, s. 592; *Zwierkowski Ludwik*, s. 648; „*Żadnych marzeń panowie...*”, s. 654.
255. *Fundusz Pomocy Krajowi* [w:] *Pomoc Krajowi przez niepodległościowe uchodźstwo 1945–1990*, red. R. Lewicki, Londyn 1995, s. 21–34.
256. *Głos w dyskusji. O kodeksie etycznym archiwisty*, „*Archeion*”. T. 94 (1995), s. 362–365.
257. *Historyczna rola Drugiej Emigracji*, „*Orzeł Biały*”. Londyn. IX (1995), s. 9–17.
258. *Instytut Badania Zagadnień Krajowych* [w:] *Pomoc Krajowi przez niepodległościowe uchodźstwo 1945–1990*, red. R. Lewicki, Londyn 1995, s. 88–112.
259. *Inteligencja polska — zagubiony etos*, „*Słowo*”. 22–26 XII 1995, s. 16, 17.
260. *La diversificazione e l'evoluzione del costituzionalismo in Europa del sud-est centrale nel settecento* [w:] *La costituzione Polacca del 3 maggio 1791 e il costituzionalismo europeo del XVII secolo*, red. J. Żurawska, Neapol 1995, s. 51–60.
261. *Misja archiwisty i problemy rewindykacji archiwów — specyfika Europy Środkowo-Wschodniej XIX i XX w.*, „*Archeion*”. T. 94 (1995), s. 7–21.
262. *Odzyskane zbiory archiwalne Poselstwa Polskiego w Meksyku (1918–1945): charakterystyka zasobu*, „*Archeion*”. T. 94 (1995), s. 76–102.
263. *Pytanie o powstańcze tradycje*, współaut. J. Jarus, *Wiad. Hist.* 1995, nr 1, s. 38–41.
264. *Tadeusz Kościuszko — model bohatera narodowego z pogranicza epok*, „*Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego*”. 1995, nr 1, 2, s. 52–68.
265. *Wstęp* [w:] *Dokumenty — skarby ziem zachodnich i północnych Polski. Katalog wystawy Archiwalnej*, NDAP, Warszawa – Szczecin 1995, s. 3–7.
- 1996
266. *Apogeuem i katastrofa polskiego liberalizmu parlamentarnego* [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi*, Warszawa 1996, s. 257–266.
267. *Archiwa belgijskie — w poszukiwaniu wzorów i poloników*, „*Archeion*”. T. 96 (1996), s. 144–156.
268. *Archiwalne dylematy. Wywiad z Jerzym Skowronkiem*, „*Rzeczpospolita*”. 8–9 VI 1996, nr 132, dodatek, s. 4.
269. *Archiwa lokalne w Polsce — perspektywy i zagrożenia*, „*Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny*”. T. II, Płock 1996, s. 15–21.
270. *Archiwa wobec wyzwań współczesności (w świetle prac Międzynarodowej Rady Archiwów)*, *Arch. Pol.* T. 1996, s. 18–30.
271. *Le contexte international de Soulèvement du Kościuszko* [w:] „*Der letzte Ritter und erste Bürger im Osten Europas*”. *Kościuszko, das aufständische Reformpolen und die Verbundenheit zwischen Polen und der Schweiz. Studia Polono-Helvetica III* (wstęp i opracowanie H. Hauman i J. Skowronek), Frankfurt am Main 1996, s. 107–120.
272. *Le contexte international de Soulèvement du Kościuszko* [w:] *Nowe miscellanea historyczne*, wybór i oprac. J. Skowronek, W. Michajlenko, J. Zimińska. T. 1, ser. Powstania Narodowe, NDAP, Warszawa 1996.
273. *Międzynarodowe konteksty Powstania Kościuszkowskiego*, *Wiad. Hist.* 1996, nr 2, s. 129–137.
274. *Międzynarodowa współpraca archiwów*, „*Archeion*”. T. 96 (1996), s. 19–25.

275. *Napoleon-ni taisuru Porandō kizoku-no shisei* [Postawa polskiej arystokracji wobec Napoleona] [w:] *Porandoshironshau* [Zbiór prac z historii Polski], pod red. Hiroshi Bando, Tokio 1996, s. 6–15 i 360.
276. *Nieznane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki* [w:] *Nowe miscellanea historyczne*, wybór i oprac. J. Skowronek, W. Michajlenko, J. Zimińska. T. 1, ser. Powstania narodowe, z. 1, NDAP, Warszawa 1996
277. *Prześladowania Unitów podlaskich w kontekście europejskim* [w:] *Martyrologia Unitów podlaskich w świetle najnowszych badań*. T. 1. *Unici podlascy*, pod red. J. Skowronka i U. Maksymiuk, Siedlce 1996, s. 80–102.
278. *Sienkiewicz Adam (1836–1898)* [w:] PSB. T. 37, Wrocław – Warszawa – Kraków 1996, s. 199, 200.
279. *Sienkiewicz Karol Kazimierz (1873–1860)* [w:] PSB. T. 37, Wrocław – Warszawa – Kraków 1996, s. 222–226.
280. *Sienkiewicz Robert* [w:] PSB. T. 37, Wrocław – Warszawa – Kraków 1996, s. 226, 227.
281. *Sienkiewicz Władysław Artur (1834–1896)* [w:] PSB. T. 37, Wrocław – Warszawa – Kraków 1996, s. 201, 202.
282. *Tadeusz Kościuszko — model bohatera narodowego z pogranicza epok*, „Niepodległość i Pamięć”. 1996, nr 5, s. 53–68.
283. *Tadeusz Kościuszko. Tradition et modernité — manipulations du héros national* [w:] *Figures du héros national*, Warszawa 1996, s. 47–58.
284. *Tyle do odrobienia*. Wywiad z J. Skowronkiem, „Tydzień Polski”, Londyn 17 VIII 1996.
285. [Referat na międzynarodowej konferencji poświęconej archiwom byłych partii komunistycznych w państwach centralnej i wschodniej Europy w Starej Wsi, 28 września – 1 października 1995] [w:] *Sbornik materiałów po międzynarodowej konferencji „Archiwy bywalszych komunistycznych partii w stranach centralnoj i wostocznoj Jewropy”*, Warszawa 1996, s. III–VIII.
286. *Wstęp* [w:] *Der letzte Ritter und erste Bürger im Osten Europas...*, Frankfurt am Main, s. X–XI.
287. *Wstęp* [w:] S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, wyd. 8, popraw., Warszawa 1996, s. 5–10.
288. *Wstęp* [w:] *Martyrologia Unitów podlaskich w świetle najnowszych badań*. T. 1, *Unici podlascy*, Siedlce 1996, s. 5–8.

1997

289. *Archiwa ziem zachodnich i północnych — miejsce i rola w systemie archiwów Rzeczypospolitej* [w:] *Pół wieku polskiej służby archiwalnej na ziemiach zachodnich i północnych*, pod red. K. Kozłowskiego, NDAP, Warszawa – Szczecin 1997, s. 9–18.
290. *Bić się czy nie bić*, „Niepodległość i Pamięć”. 1998, nr 1, s. 7–26.
291. *Europa Środkowo-Wschodnia w projektach i działalności Adama Jerzego Czartoryskiego (1803–1861)* [w:] *Węgry – Polska w Europie Środkowo-Wschodniej. Historia – Literatura. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wacława Felczaka*, pod red. A. Cetnarowicza, Kraków 1997, s. 105–118.
292. *Współpraca z archiwistami litewskimi: warunki — rezultaty — perspektywy*, „Archeion”. T. 97 (1997), s. 75–85.

1998

293. *Co by było, gdyby* [w:] *Historie alternatywne*. Z [...] Jerzym Skowronkiem [...] rozmawiają Janusz Osica i Andrzej Sowa, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 1998, s. 67–94.

Recenzje

1961

294. Rec. *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, t. I, cz. 1, wydawca B. Pawłowski, Toruń 1960 – *Przegl. Hist.* T. 52 (1961), s. 388–390.

1962

295. Rec. A. Ostrowski, *Pamiętniki z czasów powstania listopadowego*, Wrocław 1961 – *Przegl. Hist.* T. 53 (1962), s. 578, 579.

1963

296. Rec. *Bez trwogi i zmayı. Opowieści o generale Karolu Kniaziewiczzu*, Warszawa 1962 – „Mówią Wieki”. 1963, nr 6, s. 35.
297. Rec. M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowej 1795–1921*, Londyn 1961 (współrec. A. Garlicki) – *Przegl. Hist.* T. 54 (1963), s. 518–522.
298. Rec. E. Halicz, *Geneza Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 1962 – *Przegl. Hist.* T. 54 (1963), s. 518–522.
299. Rec. E. Kozłowski, *Od Węgrowa do Opatowa 3 II 1863–21 II 1864*, Warszawa 1962 – „Mówią Wieki”. 1963, nr 9, s. 38.
300. Rec. A. Hercen, *O powstaniu styczniowym*, Warszawa 1962 – „Nowe Książki”. 1963, nr 7, s. 361, 362.
301. Rec. A. Hercen, *O powstaniu styczniowym*, Warszawa 1962 – „Mówią Wieki”. 1963, nr 8, s. 33, 34.
302. Rec. *Wnieszniaja politika Rossii XIX i naczala XX wieka*. Seria 1: 1801–1815 g. T. 1: *mart 1801 – apriel 1804*, Moskwa 1960. T. 2: *apriel 1804- diekabr´ 1805*, Moskwa 1961 – *Przegl. Hist.* T. 54 (1963), s. 522–528.

1964

303. Rec. M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowej 1795–1912*, Londyn 1961 (współrec. A. Garlicki) – *Acta Pol. Hist.* 1964, nr 10, s. 77–82.
304. Rec. E. Andics, *Das Bundnis Habsburge Romanow. Vorgesichte der zaristischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849*, Budapeszt 1963 – *Przegl. Hist.* T. 55(1964), s. 531–534.
305. Rec. A. M. Stanisławska, *Russko-anglijskije otmoszenija i problemy sriedziemnomoria (1798–1807)*, Moskwa 1963 – *Przegl. Hist.* T. 55 (1964), s. 522–527.

1965

306. Rec. K. Móravski, *Józef Bem*, Warszawa 1964 – „Mówią Wieki”. 1965, nr 11, s. 38.
307. Rec. N. S. Kniapina, *Wnieszniaja politika Rossii pierwoj połowiny XIX w.*, Moskwa 1963 – Kwart. Hist. T. 72 (1965), s. 214–217.

1966

308. Rec. B. Perkins, *Prologue to war England and the United States 1805–1812*, Berkeley 1963 – Kwart. Hist. T. 73 (1966), s. 985–988.
309. Rec. L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka 1863–1864*, Warszawa 1966 – „Kultura”. 1966, nr 49, s. 4.

1967

310. Rec. *Pachod russoj armii protiv Napoleona w 1813 g. i oswożdienije Giermanii*, Moskwa 1967 – „Studia Źródłoznawcze”. T. 12 (1967), s. 214, 215.
311. Rec. J. Łojek, *Studia nad prasą i opinią publiczną w Królestwie Polskim: 1815–1830*, Warszawa 1966 – „Kultura”. 1967, nr 2, s. 8.
312. Rec. J. Łojek, *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa 1966 – „Kultura”. 1967, nr 8, s. 9.
313. Rec. M. Żywczyński, *Generał kłęski. Ludwik Mierostawski: 1814–1878*, Warszawa 1965 – „Mówią Wieki”. 1967, nr 1, s. 39, 40.
314. Rec. B. Leśnodorski, *Historia i współczesność*, Warszawa 1967 – „Kultura”. 1967, nr 22, s. 11.
315. Rec. *Kontrrewolucyjne paradoksy. Wizje świata francuskich antagonistów Wielkiej Rewolucji 1789–1815*, Warszawa 1965 – Przegl. Hist. T. 58 (1967), s. 350–355.
316. Rec. H. Rzadzowska, *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967 – „Kultura”. 1967, nr 35, s. 9.
317. Rec. J. Pawlikowski, *Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość*, Warszawa 1967 – „Kultura”. 1967, nr 42, s. 10.
318. Rec. J. Szacki, *Kontrrewolucyjne paradoksy. Wizje świata francuskich antagonistów Wielkiej Rewolucji 1789–1815*, Warszawa 1965 – Acta Pol. Hist. T. 16 (1967), s. 152–154.
319. Rec. (wyd.) S. Kieniewicz, *Spiskowcy i partyzanci*, Warszawa 1967 – „Pokolenia”. 1967, nr 4, s. 133–136.

1968

320. Rec. M. Złotnikow, *Kontinentalnaja błokada i Rossija*, Moskwa 1966 – Kwart. Hist. T. 75 (1968), s. 171–175.
321. Rec. M. M. Sztrange, *Diemokratyczeskaja intelligiencya Rossii w XVIII wiekie*, Moskwa 1965 – Kwart. Hist. T. 75 (1968), s. 338–341.
322. Rec. J. Dutkiewicz, *Anglia a sprawa polska w latach 1830–1831*, Łódź 1967 – Kwart. Hist. T. 75 (1968), s. 458–460.
323. Rec. A. Zahorski, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1967 – „Mówią Wieki”. 1968, nr 4, s. 38, 39.
324. Rec. filmu: *Wojna i pokój* – „Mówią Wieki”. 1968, nr 5, s. 36, 37.

325. Rec. A. Kamiński, *Polskie związki młodzieży 1831–1848*, Warszawa 1968 – „Kultura”. 1969, nr 30, s. 9.
326. Rec. T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967 – „Mówią Wieki”. 1968, nr 7, s. 34–36.
327. Rec. L. Zak, *Monarchi protiv narodow. Diplomaticzeskaja bor’ba na rozwalinach Napoleonskoj impierii*, Moskwa 1966 – Przegł. Hist. T. 59 (1968), s. 519–522.
328. Rec. D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Najdziwniejszy z adiutantów. Opowieść o Annie Henryce Pustowójtównie*, Warszawa 1968 – „Nowe Książki”. 1968, nr 19, s. 1302, 1303.
329. Rec. T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967 – Kwart. Hist. T. 75(1968), s. 937–942.
330. Rec. J. S. Kopczewski, *Tadeusz Kościuszko w historii i tradycji*, Warszawa 1968 – „Kultura”. 1969, nr 51/52, s. 13.
331. Rec. J. Łojek, *Studia nad prasą i opinią publiczną w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1966 – „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”. T. 7 (1968), s. 306–317.
332. Rec. J. Bratkowski, *Wspomnienia z powstania 1831 r. i pierwszych lat emigracji*, Kraków 1967 – „Pokolenia”. 1968, nr 4, s. 145–148.

1969

333. Rec. *Od Agrykoli do Żywnego. Mały słownik patronów ulic warszawskich*, Warszawa 1968 – „Kultura”. 1969, nr 6, s. 9.
334. Rec. W. G. Sirotkin, *Duel dwóch dyplomacji. Rosja i Francja w 1801–1812 gg.*, Moskwa 1966 – Przegł. Hist. T. 60 (1969), s. 210–221.
335. Rec. J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1969 – „Kultura”. 1969, nr 12, s. 9.
336. Rec. E. Rostworowski, *Ostani król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 Maja*, Warszawa 1966 – „Mówią Wieki”. 1969, nr 1, s. 40.
337. Rec. A. Kamiński, *Polskie związki młodzieży 1831–1848*, Warszawa 1968 – „Pokolenia”. 1969, nr 1, s. 105–111.
338. Rec. S. Wolski, *Ballada chłopska*, Lublin 1968 – „Mówią Wieki”. 1969, nr 11, s. 38.
339. Rec. J. Dihm, *Kościuszko nieznanym*, Wrocław 1969 – „Kultura”. 1969, nr 29, s. 12.
340. Rec. J. Pachoński, *Legiony Polskie 1794–1807*, t. I, Warszawa 1969 – „Kultura”. 1969, nr 34, s. 11.
341. Rec. P. Leleweł, *Pamiętniki i dziennik domu naszego*, Wrocław 1966 – „Rocznik Warszawski”. T. 9 (1969), s. 385–387.
342. Rec. filmu: *Wojna i pokój*, cz. 3 – „Mówią Wieki”. 1969, nr 1, s. 33, 34.
343. Rec. filmu: *Hrabina Cosel* – „Mówią Wieki”. 1969, nr 4, s. 35, 36.
344. Rec. sztuki wystawionej w Teatrze Dramatycznym m.st. Warszawy: S. Wyspiański: *Kroniki królewskie* -- „Mówią Wieki”. 1969, nr 4, s. 33.

1970

345. Rec. S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon — carskie więzienie polityczne 1833–1856*, Warszawa 1969 – „Nowe Książki”. 1970, nr 3, s. 151, 152.
346. Rec. T. Chrościelewski, *Szkarłatna godzina*, Łódź 1968 – „Mówią Wieki”. 1970, nr 1, s. 39.

347. Rec. H. Kozerska, *Warszawska Biblioteka Uniwersytecka w latach 1832–1871*, Warszawa 1967 – Kwart. Hist. T. 77 (1970), s. 491, 492.
348. Rec. E. Delacroix, *Dzienniki*, cz. 1–2, Wrocław 1968 – „Mówią Wieki”. 1970, nr 1, s. 37, 38.
349. Rec. M. Wawrykowa, *Ruch studencki w Niemczech 1815–1825*, Warszawa 1969 – „Pokolenia”. 1970, nr 2, s. 143–147.
350. Rec. A. Zahorski, *Warszawa za czasów Sasów i Stanisława Augusta*, Warszawa 1970 – „Kultura”. 1970, nr 44, s. 11.
351. Rec. S. Russocki, S. K. Kuczyński, J. Willaume, *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej*, wyd. 2, Warszawa 1970 – „Kultura”. 1970, nr 50, s. 9.
352. Rec. B. Golka, *Kształtowanie się wiedzy o prasie w Polsce w XIX wieku*, Warszawa 1969 – Przegl. Hist. T. 61 (1970), s. 722–725.
353. Rec. filmu *Szarża lekkiej brygady* – „Mówią Wieki”. 1970, nr 12, s. 35.

1971

354. Rec. T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław 1970 – „Kultura”. 1971, nr 10, s. 9.
355. Rec. S. Szenic, *Ani triumf ani zgon*, Warszawa 1970 – „Mówią Wieki”. 1971, nr 1, s. 38.
356. Rec. J. Zdrada, *Zmierzch Czartoryskich*, Warszawa 1969 – Przegl. Hist. T. 62 (1971), s. 152–156.

1972

357. Rec. K. Bartnicka, *Polskie szkolnictwo artystyczne na przełomie XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1971 – „Kultura”. 1972, nr 8, s. 9.
358. Rec. M. Wawrykowa, *Ruch studencki w Niemczech 1815–1825 r.*, Warszawa 1969 – Przegl. Hist. T. 63(1972), s. 165–170.
359. Rec. A. Tocqueville, *Dawny ustroj i rewolucja*, Warszawa 1970 – Kwart. Hist. T. 79 (1972), s. 366–370.
360. Rec. L. Bazyłow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1971 – „Mówią Wieki”. 1972, nr 4, s. 35, 36.
361. Rec. A. Smirnow, *Więzi rewolucyjne narodów Rosji i Polski w latach trzydziestych–sześćdziesiątych XIX wieku*, Warszawa 1972 – „Kultura”. 1972, nr 25, s. 9.
362. Rec. M. Wawrykowa, *Między pierwszą a drugą Rzeszą*, Warszawa 1972 – „Kultura”. 1972, nr 46, s. 9.
363. Rec. J. Chudzikowska, *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim*, Warszawa 1971 – „Mówią Wieki”. 1972, nr 12, s. 37, 38.
364. Rec.: H. Dylągowa, *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–1829*, Warszawa 1970 – Acta Pol. Hist. T. 26 (1972), s. 237, 238.

1973

365. Rec. S. Kalembka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862*, Warszawa 1971 – „Mówią Wieki”. 1973, nr 3, s. 38,39.
366. Rec. J. Pachoński, *Legiony polskie 1794–1807*. T. 1–3, Warszawa 1971 – „Mówią Wieki”. 1973, nr 5, s. 34–36.

367. Rec. A. F. Grabski, *Orientacje polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1972 – Kwart. Hist. T. 80 (1973), s. 391–399.
368. Rec. A. Syta, *Generał Dezydery Chłapowski 1788–1879*, Warszawa 1971 – „Mówią Wieki”. 1973, nr 6, s. 38.
369. Rec. J. Zdrada, *Jarostaw Dąbrowski 1836–1871*, Kraków 1973 – „Kultura”. 1973, nr 44, s. 9.
370. Rec. A. Bałaszewicz, *Raporty szpiega*, t. 1, 2. Warszawa 1973 – „Mówią Wieki”. 1973, nr 12, s. 37, 38.
371. Rec. M. Brandys, *Koniec świata szwoleżerów*, t. 1, 2, Warszawa 1972 – „Mówią Wieki”. 1973, nr 11, s. 36, 37.

1974

372. Rec. R. Czepulis-Rastenis, „Klasa umysłowa”. *Inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862*, Warszawa 1973 – „Kultura”. 1974, nr 6, s. 9.
373. Rec. M. H. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli oświeceniowej*, Warszawa 1973 – „Kultura”. 1974, nr 18, s. 8.
374. Rec. S. Dmitrow, K. Manczew, *Istoria na bałkanskite narodi*, Sofia 1971 – Przegl. Hist. T. 65 (1974), s. 191–196.
375. Rec. A. Syta, *Noc listopadowa 1830 roku*, Warszawa 1973 – „Mówią Wieki”. 1974, nr 4, s. 39.
376. Rec. *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. I: 1831–1863, Warszawa 1973 – „Mówią Wieki”. 1974, nr 11, s. 39.
377. Rec. K. Śreniowska, *Kościuszko bohater narodowy. Opinie współczesnych i potomnych, 1793–1946*, Warszawa 1973 – Kwart. Hist. T. 81 (1974), s. 893–901.

1975

378. Rec. N. Kicka, *Pamiętniki*, Warszawa 1972 – „Rocznik Warszawski”. T. 13 (1975), s. 393–396.
379. Rec. A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973 – „Mówią Wieki”. 1975, nr 4, s. 37, 38.
380. Rec. L. Bazyłow, *Spółczesność rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1974 — „Mówią Wieki”. 1975, nr 4, s. 35, 36.
381. Rec. A. Zahorski, *Spór o Napoleona we Francji i Polsce*, Warszawa 1974 – „Mówią Wieki”. 1975, nr 8, s. 34, 35.
382. Rec. M. Arnaudov, *Neofit Chilendarski Bozveli: Żivot, deło, epocha*, t. 1–2, Sofia 1971 – Kwart. Hist. T. 82 (1975), s. 828–835.
383. Rec. B. Grzełoński, *Ameryka w pamiętnikach Polaków*, Warszawa 1975 — „Kultura”. 1975, nr 4, s. 5.
384. Rec. W. Grosuł, *Rossijskije riewolucyoniery w Jugowostocznoj Jewropie 1859–1874 gg.*, Kiszyniów 1973 – Przegl. Hist. T. 66 (1975), s. 675–679.

1976

385. Rec. L. Bazyłow, *Spółczesność rosyjskie w pierwszej połowie XIX w.*, Warszawa 1974, — Acta Pol. Hist. T. 33 (1976), s. 205–208.

386. Rec. M. J. Roland, *Pamiętniki*, Warszawa 1976 – „Kultura”. 1976, nr 27, s. 5.
387. Rec. W. Smochowska-Petrowa, *Michail Czajkowski – Sadyk Pasza i Bałgarskoto vazraźdenije*, Sofia 1973 – Przegł. Hist. T. 67 (1976), s. 657–665.

1977

388. Rec. I. Koberdowa, *Między Pierwszą a Drugą Rzeczpospolitą: Dzieje Polski 1975–1913*, Warszawa 1976 – „Z pola walki”. 1977, nr 12, s. 252–259.
389. Rec. H. Wereszycki, *Koniec sojuszu trzech cesarzy*, Warszawa 1977 – „Nowe Książki”. 1977, nr 18, s. 71, 72.
390. B. A-L. De Gontot duc de Lauzun, *Pamiętniki*, Warszawa 1976 – „Kultura”. 1977, nr 22, s. 5.
391. W. Zajewski, *Józef Wybicki*, Warszawa 1977 — „Kultura”. 1977, nr 40, s. 4, 5.
392. L. Durković-Jaksić, *Z dziejów stosunków jugosłowiańsko-polskich 1772–1840*, Wrocław 1977 – „Nowe Książki”. 1977, nr 20, s. 45, 46.

1978

393. Rec. *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. I, Warszawa 1973, t. II, Warszawa 1975 – „Mówią Wieki”. 1978, nr 1, s. 36, 37.
394. Rec. L. Durković-Jaksić, *Z dziejów stosunków jugosłowiańsko-polskich 1772–1840*, Wrocław 1977 – „Pamiętnik Słowiański”. T. 28 (1978), s. 210–217.
395. Rec. S. Szostakowski, *Franciszek Gorzkowski ok. 1750–1830. Warmiak w służbie insurekcji*, Olsztyn 1977 – „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”. 1878, nr 1, s. 126–129.
396. Rec. H. Żaliński, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie o władzach powstańczych*, Warszawa 1976 – Kwart. Hist. T. 85 (1978), s. 470–474.
397. Rec. *Historia nauki polskiej*. T. 3: 1795–1862, Wrocław 1977 – „Mówią Wieki”. 1978, nr 5, s. 36, 37.
398. Rec. D. Beauvois, *Lumières et société en Europe de l'Est. L'Université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire Russe (1803–1832)*. T. 1–2, Paris 1977 – *Wileński Okręg Naukowy — próba interpretacji (na marginesie książki D. Beauvois)*, Przegł. Hist. T. 69 (1978), s. 523–536.
399. Rec. *Historia Polski*. T. 1 – J. Wyrozumski, t. 2–3 – A. Gierowski, t. 4 – J. Buszko, Warszawa 1978 – „Nowe Książki”. 1978, nr 22, s. 5, 6.

1979

400. Rec. *Inwentarz akt II Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1832–1841*, oprac. F. Ramotowska, Warszawa 1976 – „Archeion”. T. 67 (1979), s. 237–239.
401. Rec. W. Zajewski, *Józef Wybicki*, Warszawa 1977 – Przegł. Hist. T. 70 (1979), s. 151–154.
402. Rec. W. Lipoński, *Polska a Brytania 1801–1830*, Poznań 1978 – Przegł. Hist. T. 70 (1979), s. 747–754.
403. Rec. A. Syta, *W blasku napoleońskich ortów*, Warszawa 1977 – „Mówią Wieki”. 1979, nr 3, s. 37, 38.

1980

404. Rec. B. Suchodolski, *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980 – „Polityka”. 1980, nr 38, s. 9.
405. Rec. J. Pachoński, *Legiony polskie 1794–1807*. T. 4, Warszawa 1979 – „Nowe Książki”. 1980, nr 4, s. 1–6.
406. Rec. S. Damianow, *Frenskata politika na Bałkanite. 1829–1853*, Sofia 1977 – Kwart. Hist. T. 87 (1980), s. 211–217.
407. Rec. I. Swirida, *Polskaja chudożestwiennaja żyzn konca XVIII – pierwoj trieti XIX wieka*, Moskwa 1978 – Kwart. Hist. T. 87 (1980), s. 731–735.

1981

408. Rec. H. Więckowska, *Joachim Lelewel – uczoney – polityk – człowiek*, Warszawa 1980 – „Mówią Wieki”. 1981, nr 7, s. 38.
409. Rec. W. Tokarz, *Sprzysiężenie Wysockiego i noc listopadowa*, wyd. 2, Warszawa 1980 – „Mówią Wieki” 1981, nr 7, s. 36, 37.
410. Rec. A. Barszczewska-Krupa, *Reforma czy rewolucja? Koncepcje przekształcania społeczeństwa polskiego w myśli politycznej Wielkiej Emigracji: 1832–1863*, Łódź 1979 – Przegł. Hist. T. 72 (1981), s. 328–332.
411. Rec. M. Janion (oprac.), *Reduta. Romantyczna poezja niepodległościowa*, Warszawa 1979 – Kwart. Hist. T. 88 (1981), s. 801–805.

1982

412. J. Ziółek, *Stosunek Wielkiej Emigracji do dynastii Bonapartych*, Lublin 1980 – Przegł. Hist. T. 73 (1982), s. 373–379.
413. Rec. B. Suchodolski, *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980 – Przegł. Hum. 1982, nr 1, 2, s. 253–255.
414. Rec. M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982 – „Kierunki”. 1982, nr 19, s. 7.
415. Rec. M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1789–1871*, Warszawa 1980 – Wiad. Hist. 1982, nr 2, s. 160–163.
416. Rec. J. Pachoński, *Generał Henryk Dąbrowski 1755–1818*, Warszawa 1981 – „Ład”. 1982, nr 29, s. 4.
417. Rec. J. Łatka, *Adampol – polska wieś nad Bosforem*, Kraków 1981 – „Ład”. 1982, nr 37, s. 4.

1983

418. Rec. M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982 – Przegł. Hist. T. 74 (1983), s. 385–389.
419. Rec. J. Potocki, *Voyages*. T. 1, 2, Paris 1980 – Przegł. Hum. 1983, nr 1, 2, s. 168–174.
420. Rec. S. Meller, *Kamil Desmoulins*, Warszawa 1982 – „Ład”. 1983, nr 8, s. 6.
421. Rec. A. Zahorski, *Napoleon*, Warszawa 1982 – „Polityka”. 1983, nr 8, s. 11.
422. Rec. A. Zahorski, *Napoleon*, Warszawa 1982 – Przegł. Hum. 1983, nr 1, 2, s. 157–162.

423. Rec. M. Senkowska-Gluck, *Rządy napoleońskie w Ilirii 1809–1813*, Wrocław 1980 – Acta Pol. Hist. T. 47 (1983), s. 305–307.

1984

424. Rec. B. Micewski, *Bogdan Jański, założyciel zmartwychwstańców, 1807–1840*, Warszawa 1983 – „Ład”. 1984, nr 13, s. 4.
425. Rec. *Debiut słynnej serii: omówienie publikacji z serii Balcanica* – „Archeion”. T. 77 (1984), s. 212–215.
426. Rec. *Historia dyplomacji polskiej. T. 3: 1795–1918*, red. L. Bazylow, red. całości G. Labuda, Warszawa 1982 – *Historia nie istniejącego państwa*, „Zapiski Historyczne”. T. 49 (1984), s. 79–94.
427. Rec. M. L. Mistecka, *Zmartwychwstanki w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 1983 — „Ład”. 1984, nr 14, s. 4.

1986

428. Rec. S. Kieniewicz, *Dereszewicze 1863*, Wrocław 1986 – „Polityka”. 1986, nr 52, s. 8.

1987

429. Rec. M. Wawrykowa, *Für eure und unsere Freiheit. Studentenschaft und junge Intelligenz in Ost-und Mittel-Europa in der ersten Halbe des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart 1985 – Przegł. Hist. T. 78 (1987), s. 133–137.
430. Rec. J. Ekes, *Złota demokracja*, Warszawa 1987 – „Kierunki”. 1987, nr 39, s. 9.
431. Rec. W. Zajewski, *W kręgu Napoleona i rewolucji europejskiej 1830–1831*, Warszawa 1984 – „Rocznik Gdański”. T. 47 (1987), s. 179–182.

1989

432. Rec. W. B. Jastrzębowski, *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi*, Warszawa 1985 – „Archeion”. T. 86 (1989), s. 173–177.
433. Rec. G. Dadeyan, *Histoire des Arménies*, Toulouse 1988 – Przegł. Hum. 1989, s. 617, 618.

1992

434. Rec. D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. T. 1, 2*, Lublin 1991 – Przegł. Hum. 1992, nr 3, s. 153–160.

1993

435. Rec. S. Kieniewicz, *Adam Sapieha 1828–1903*, Warszawa 1993 – „Polityka”. 1993, nr 44, s. 21.

1994

436. [L. Kowalska-Posten], *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posta szwedzkiego w Warszawie J. C. Toll*, Warszawa 1989 – „Archeion” . T. 93 (1994), s. 240–246.

1995

437. Rec. B. Panek, *Materiały z dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji*, Paris 1994, z. 4–5 – „Saeculum Christianum”. 1995, nr 2, s. 217–218. *Polemiki i dyskusje. Pytania o powstańcze tradycje* – Wiad. Hist. R. 38 (1995), nr 1, s. 38–41.
438. Rec. M. Wawrykowa, *Historia powszechna 1789–1849*, Warszawa 1992 – Wiad. Hist. R. 38 (1995), nr 1, s. 46, 47.
439. Rec. J. Bardach (oprac.), *Dzieje Sejmu Polskiego*, Warszawa 1993 – Wiad. Hist. R. 38 (1995), nr 1, s. 108–109.
440. Rec. M. Karpowicz, *Elita jazdy polskiej*, Warszawa 1994 – Wiad. Hist. R. 38 (1995), nr 5, s. 312–313.
441. Rec. R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*. T. I: A-D — Wiad. Hist. R. 38 (1995), nr 5, s. 313.

1996

442. Rec. *Polska na przestrzeni wieków*, Warszawa 1995 – Wiad. Hist. 1996, nr 2, s. 171–172.
443. Rec. A. Rosner, M. Wąsowicz, *Sejm polski 1493–1993*, Warszawa 1995 – Wiad. Hist. 1995, nr 1, s. 108, 109.

Wspomnienia i nekrologi

- D. Beauvois, *Polska z życzliwego dystansu. Trzy fakty*, „Tygodnik Powszechny”, 12 stycznia 1997, nr 2.
- T. Belerski, *Profesor Jerzy Skowronek (21 VI 1937–23 VII 1996)*. *Historyk z urodzenia*, „Rzeczpospolita”. 14–15 sierpnia 1997, s. 28.
- A. Biernat, *Wspomnienia o śp. Profesorze Jerzym Skowronku — Naczelnym Dyrektorzem Archiwów Państwowych*, Arch. Pol. 1996, nr 3, s. 14–17.
- E. Dembińska, *Wybór bibliografii prac prof. Jerzego Skowronka z dziejów archiwistyki*, „Archeion”. T. 97 (1997), s. 17.
- P. Derdej, *Pamięci prof. dra hab. Jerzego Skowronka*, „Tygodnik Solidarność”. 23 sierpnia 1996, s. 4.
- Jerzy Skowronek historyk wieku XIX*, [Instytut Historyczny UW], Warszawa 1999, ss. 104.
- A. W. Kaczorowski, *Śp. Prof. Jerzy Skowronek*, „Słowo”. 13 sierpnia 1996, s. 10.
- T. Krawczak, *Człowiek etyki i czynu. Śp. Profesor Jerzy Skowronek (1937–1996)*, „Niedziela Warszawska”. T. 33 (42) 1996, s. III.
- S. K. Kuczyński, *Profesor Jerzy Skowronek (21 VI 1937–23 VII 1996)*, „Archeion”. T. 97 (1997), s. 11–15.
- H. Kurowski, *Mowa nad grobem śp. Prof. Jerzego Skowronka*, Arch. Pol. 1996, nr 3, s. 12, 13.

- W. Materski, *Człowiek pracowity i pogodny. Profesor Jerzy .Skowronek (1937–1996)*, „Zeszyty Sandomierskie”. 1996, nr 4, s. 51, 52.
- MR, *Pogrzeb śp. Profesora Jerzego Skowronka*, „Słowo”. 13 sierpnia 1996, nr 156, s. 4.
- Od Redakcji [pożegnanie prof. dr. hab. Jerzego Skowronka]*, Arch. Pol. 1996, nr 3, s. 9–11.
- Pamięci Profesora Jerzego Skowronka*, „Nowe Miscellanea Historyczne”. T. 1, z. 1.
- Profesor dr Jerzy Skowronek*, „Orzeł Biały”. Miesięcznik poświęcony sprawom polskim. Londyn, wrzesień 1996, nr 1527/LVI, s. 61.
- W. Stępiak, *Współpraca Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, prof. dr. hab. Jerzego Skowronka ze Stowarzyszeniem Archiwistów Polskich*, Arch., Pol. 1996, nr 3, s. 18–20.
- Z. Strzyżewska, *Wspomnienia o Profesorze Jerzym Skowronku*, „Niepodległość i Pamięć”. R. 3 (1996), nr 2 (6), s. 210, 211.
- A. Szwarc, *Pamięci Jerzego Skowronka*, „Niepodległość i Pamięć”. R. 3 (1996), nr 2 (6), s. 209, 210.
- R. Turkowski, *Wspomnienia o dyrektorze Instytutu Nauk Humanistycznych WAT profesorze Jerzym Skowronku* [w:] *Kształcenie humanistyczne w akademiach wojskowych*, Warszawa 1999, s. 16–18.
- W. Zajewski, *In memoriam. Profesor Jerzy Skowronek (1937–1996)*, „Universitas Gedanensis” 1996, nr 15, s. 243–246.
- W. Zajewski, *Profesor Jerzy Skowronek (1937–1996). Pożegnanie*, „Gazeta Wyborcza” (Dodatek „Gazeta Stołeczna”), nr 204, z 2 września 1996, s. 18.
- T. Zawadzki, *Śp. Profesor Jerzy Skowronek*, wspomnienie opublikowane w Szwajcarii w piśmie polonijnym. „Biuletyn Polskiej Misji Katolickiej”, Fryburg, luty 1997.
- Zmarli przyjaciele RTN... Prof. Jerzy Skowronek*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”. T. 31 (1996), z. 1–4, s. 205–208.

T A B L E O F C O N T E N T S

The sixtieth anniversary of the Katyń crime

Wojciech M a t e r s k i, Bolesław W o s z c z y ń s k i Source edition: <i>Katyń. Documents of the crime</i>	9
Ewa Z i ó ł k o w s k a Places commemorating the martyrdom of the Poles in the East	18
Andrzej B a r t n i k Sources related to the Poles in the former Soviet Union, recovered from Russian archives	24
Władysław S t ę p n i a k Documentation of the Poles' fates in the East during the World War II at the Archives of the Hoover Institution	36
Sławomir R a d o ń Katyń crime in the light of studies and Janusz Zawodny's Archives	47
Bożena Ł o j e k „Katyń volumes” — in service for research studies on the Poles' fates in the East	52
Ewa R o s o w s k a Assistance to the victims of Stalinist repression provided by the Head Office of State Archives (NDAP) to receive applicable confirmations at Russian archives	58

Articles and studies

Krzysztof G r o n i o w s k i Warsaw University course in archival science (1951–1953)	65
Anna K r o c h m a l Greek Catholic Episcopal Consistory and Chancellery on the example of the Przemyśl diocese (1786–1946).	92

Materials

Roman S t e l m a c h Records of Silesian seats of the Knights of St John of Jerusalem in the holdings of the Central State Archives in Prague	111

From an archivist's workshop

Source value of the records of the Grammar School and High School in Trzemeszna (<i>Erazm Scholtz, Marek Szczepaniak</i>)	135
Collection of books of the State Archives in Elbląg, with the seat in Malbork (until 1945) (<i>Krzysztof Lewalski</i>)	142
Collection of photographs of the Voivodship Committee of the Polish United Workers' Party in Gdańsk in the holdings of the State Archives in Gdańsk (<i>Joanna Bławat</i>)	145
Problems pertaining to a chancellery and archives in organizational units of the prison management (<i>Karol Pawlak</i>)	148
Efficient and safe disinfecting with the use of ethylene oxide of archival and library collections (<i>Barbara Drewniewska-Idziak, Władysław Sobucki</i>)	153

Discussions	161
Reviews and bibliographical notes	169
Review of periodicals	193
Chronicle	
State archival service in the years 1997-1999 (<i>Dariusz Grot</i>)	243
3 rd Meeting of the Council of Archival Heritage	281
Meeting of the International Commission on the International Inquiry Service (<i>Anna Laszuk</i>)	281
Meeting of the Executive Committee of the Education and Archival Training Section of the International Council on Archives (<i>Irena Mamczak-Gadkowska</i>)	285
20 th All-Polish Cartographic Conference (<i>Jacek Krochmal</i>)	288
4 th All-Polish Assembly of Students of Archival Sciences (<i>Anna Krzemińska</i>)	289
Course at the Archival School in Marburg (<i>Katarzyna Komsta</i>)	291
Course „Archives Automation” in Budapest (<i>Sławomir Filipowicz, Radosław Peterman, Maciej Wilmański</i>)	292
Establishment of co-operation with the State Archives in Równe (<i>Piotr Zawilski</i>) ..	295
Donation of Marshal Piłsudski’s letter for the Archives of New Records (<i>Janina Smogorzewska, Tadeusz Krawczak</i>)	296
Anniversary of the State Archives in Poznań (<i>Joanna Zaremba</i>)	300
80 years of the State Archives in Piotrków Trybunalski (<i>Aleksy Piasta</i>)	302
Exhibition entitled: „Millenium Metropolis Wratislaviensis et Silesiae” (<i>Mieczysława Chmielewska</i>)	303
Exhibition: „Sankt Petersburg and Warsaw at the turn of the 19 th c.” (<i>Henryk Fatek</i>)	304
Exhibition: „Bona Sforza. Queen of Poland, Duchess of Bari” (<i>Bożena Lesiak-Przybył</i>)	305
Scientific sessions at state archives in the years 1998–1999. A list of papers (<i>Dariusz Ganczar</i>)	306
Awards for the employees of the state archival service and the General Director awards in 1999 (<i>Izabella Prusinowska</i>)	309
Obituaries	
Andrzej Piber (<i>Edward Kołodziej</i>)	313
Orest Maciuk (<i>Natalia Cariowa, Stefan K. Kuczyński</i>)	315
Maciej Flawiusz Gołombowski (<i>Witold Szczuczko</i>)	319
Bogdan Kroll (<i>Edward Kołodziej</i>)	322
Jadwiga Plebańska (<i>Henryk Fatek</i>)	325
Bibliographies	
Bibliography of Professor Jerzy Skowronek’s publications (elab. by <i>Maria Skowronkowa</i>)	327

T A B L E D E S M A T I È R E S

S o i x a n t i è m e a n n i v e r s a i r e d u c r i m e d e K a t y Ń

Wojciech M a t e r s k i, Bolesław W o s z c z y Ń s k i Édition des sources: <i>Katyń. Documents du crime</i>	9
Ewa Z i ó ł k o w s k a Lieux du souvenir de la martyrologie des Polonais de l'Est	18
Andrzej B a r t n i k Sources concernant les Polonais dans l'ex-URSS obtenues des archives russes	24
Władysław S t ę p n i a k Documentation du sort des Polonais de l'Est, au cours de la Seconde Guerre mondiale, dont des victimes du crime de Katyń, dans les collections de l'Institut Hoover.	36
Sławomir R a d o Ń Crime de Katyń à la lumière des recherches et Archives de Janusz Zawodny	47
Bożena Ł o j e k «Zeszyty Katyńskie» au service de la recherche scientifique au sujet des Polonais de l'Est	52
Ewa R o s o w s k a Aide de la NDAP (Direction générale des archives d'État) aux victimes des répressions stalinienne en vue d'obtention des confirmations dans les archives russes	58

A r t i c l e s e t é t u d e s

Krzysztof G r o n i o w s k i Spécialisation des archives de Varsovie (1951–1953)	65
Anna K r o c h m a l Consistoire épiscopal gréco-catholique et sa chancellerie sur l'exemple du diocèse de Przemyśl (1786 – 1946)	92

M a t é r i a u x

Roman S t e l m a c h Documents des commanderies silésiennes de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem dans le fonds des Archives centrales d'État de Prague	111

D e l ' a t e l i e r d e l ' a r c h i v i s t e

Valeur de source des actes du Collège et Lycée d'enseignement général de Trzemeszno (<i>Erazm Scholtz, Marek Szczepaniak</i>)	135
Collection de livres des Archives d'État d'Elbląg, avec siège à Malbork (jusqu'à 1945) (<i>Krzysztof Lewalski</i>)	142
Documentation photographique du KW PZPR (Comité de voïvodie du POUP) de Gdańsk dans les collections des Archives d'État de Gdańsk (<i>Joanna Bławat</i>) . .	145
Problématique de chancellerie et d'archives dans les unités d'organisation des Services pénitentiaires (<i>Karol Pawlak</i>)	148

Désinfection sûre et efficace à l'oxyde d'éthylène des fonds d'archives et de bibliothèques (<i>Barbara Drewniewska-Idziak, Władysław Sobucki</i>)	153
D i s c u s s i o n s	
	161
C o m p t e s - r e n d u s e t n o t e s b i b l i o g r a p h i q u e s	
	169
R e v u e d e s p é r i o d i q u e s	
	193
C h r o n i q u e	
Services d'archives d'État dans les années 1997–1999 (<i>Dariusz Grot</i>)	243
III ^e Session du Conseil de patrimoine d'archives	281
Session de la Commission internationale des Services de recherche internationaux (<i>Anna Laszuk</i>)	281
Session du Comité exécutif de la Section d'éducation et de formation en matière d'archives du Conseil d'archives international (<i>Irena Mamczak-Gadkowska</i>)	285
XX ^e Conférence cartographique en Pologne (<i>Jacek Krochmal</i>)	288
Quatrième Congrès des étudiants en archivistique polonais (<i>Anna Krzemińska</i>)	289
Stage à l'École d'archives de Marbourg (<i>Katarzyna Komsta</i>)	291
Stage «Archives Automation» à Budapest (<i>Sławomir Filipowicz, Radosław Peterman, Maciej Wilmański</i>)	292
Établissement de la coopération avec les Archives d'État de Równe (<i>Piotr Zawilski</i>)	295
Transmission de la lettre du maréchal Piłsudski au fonds des Archives des actes nouveaux (<i>Janina Smogorzewska, Tadeusz Krawczak</i>)	296
Jubilé des Archives d'État de Poznań (<i>Joanna Zaremba</i>)	300
80 ans des Archives d'État de Piotrków Trybunalski (<i>Aleksy Piasta</i>)	302
Exposition «Millenium Metropolis Wratislaviensis et Silesiae» (<i>Mieczysława Chmielewska</i>)	303
Exposition «Saint-Pétersbourg et Varsovie au tournant des XIX ^e et XX ^e siècles» (<i>Henryk Fatek</i>)	304
Exposition «Bona Sforza. Reine de Pologne, princesse de Bari» (<i>Bożena Lesiak-Przybył</i>)	305
Sessions scientifiques dans les Archives d'État dans les années 1998–1999. Inventaire des titres des exposés (<i>Dariusz Ganczar</i>)	306
Distinctions attribuées aux collaborateurs des services d'archives d'État et prix du Directeur des archives en 1999 (<i>Izabella Prusinowska</i>)	309
C o m m é m o r a t i o n s p o s t h u m e s	
Andrzej Piber (<i>Edward Kołodziej</i>)	313
Orest Maciuk (<i>Natalia Cariowa, Stefan K. Kuczyński</i>)	315
Maciej Flawiusz Gołombowski (<i>Witold Szczuczko</i>)	319
Bogdan Kroll (<i>Edward Kołodziej</i>)	322
Jadwiga Plebańska (<i>Henryk Fatek</i>)	325
B i b l i o g r a p h i e s	
Bibliographie des publications du professeur Jerzy Skowronek (<i>Maria Skowronkova</i>)	327

СОДЕРЖАНИЕ

Ш е с т и д е с я т и л е т и е п р е с т у п л е н и я в К а т ы н и

Войтех М а т е р с к и, Болеслав В о щ и н ь с к и Издание источников <i>Катынь. Документы преступления</i>	9
Эва З ю л к о в с к а Памятные места мартирологии поляков на Востоке	18
Анджей Б а р т н и к Источники о поляках в бывшем СССР, полученные из российских архивов	24
Владислав С т е м п н я к Документация о судьбах поляков на Востоке во время II Мировой войны, в том числе, о жертвах Катыни в собраниях Института Гувера	36
Славомир Р а д о н ь Катыньское преступление в свете исследований и материалов архива Януша Заводного	47
Божена Л о е к Роль „Катыньских тетрадей” в исследованиях о судьбах поляков на Востоке	52
Эва Р о с о в с к а Помощь НДАП (Главной дирекции государственных архивов) жертвам сталинских репрессий при получении справок из российских архивов	58

С т а т ь и и и с с л е д о в а н и я

Кшиштоф Г р о н ь с к и Варшавская архивная специализация (1951–1953)	65
Анна К р о х м а л ь Грекокатолическая епископская консистория и её делопроизводство на примере Пшемысльской епархии (1786–1946)	92

М а т е р и а л ы

Роман С т е л ь м а х Документы силезских комендатур Иоаннитов в фондах Центрального государственного архива в Праге	111

В м а с т е р с к о й а р х и в и с т а

Источниковая ценность актового материала гимназии и общеобразовательного лицея в Тржемешне (<i>Эразм Шольц, Марек Щепаняк</i>)	135
Библиотека Государственного архива Эльблонга в Мальборге (до 1945 г.) (<i>Кшиштоф Левальски</i>)	142
Фотографическая документация Воеводского комитета ПОРП в фондах Государственного архива в Гданьске (<i>Иоанна Блават</i>)	145
Проблематика канцелярского и архивного делопроизводства в организационных единицах тюремного ведомства (<i>Кароль Павляк</i>)	148
Безопасная и эффективная дезинфекция окисью этилена материалов в архивах и библиотеках (<i>Барбара Дривневска-Идзак, Владислав Собуцки</i>)	153

Д и с к у с с и и	161
Р е ц е н з и и и б и б л и о г р а ф и ч е с к и е з а м е т к и	169
О б з о р ж у р н а л о в	193
Х р о н и к а	
Государственная архивная служба в 1997–1999 годах (<i>Дариуш Грот</i>)	243
III Заседание Совета по архивному наследию	281
Заседание Международной комиссии по делам Международной службы поисков (<i>Анна Ляшук</i>)	281
Заседание Исполнительного комитета секции архивного обучения и совершенствования Международного совета архивов (<i>Ирена Мамчак-Гадковска</i>)	285
XX Общепольска конференция по картографии (<i>Яцек Крохмаль</i>)	288
Четвертый Общепольский съезд студентов-архивистов (<i>Анна Кржеминьска</i>)	289
Курсы в Архивной Школе в Марбурге (<i>Катажина Комста</i>)	291
Курсы „Archives Automation” в Будапеште (<i>Славомир Филипович, Радослав Петерман, Мацей Вильманьски</i>)	292
Установление сотрудничества с Государственным архивом в Ровно (<i>Пётр Завильски</i>)	295
Передача письма маршала Пилсудского в фонды Государственного архива актов новых (<i>Янина Смогожевска, Тадеуш Кравчак</i>)	296
Юбилей Государственного Архива в Познани (<i>Иоанна Заремба</i>)	300
80-летие Государственного Архива в Петркове Трибунальском (<i>Алексы Пяста</i>)	302
Выставка „Millenium Metropolis Wratislaviensis et Silesiae” (<i>Мечислава Хмелевска</i>)	303
Выставка „Санкт-Петербург и Варшава на рубеже XIX–XX вв.” (<i>Хенрик Фалэк</i>)	304
Выставка „Бона Сфорза. Княжна Бари, королева Польши” (<i>Божена Лесяк-Пржибыл</i>)	305
Научные заседания в государственных архивах в 1998–1999 годах. Тематика докладов (<i>Дариуш Ганчар</i>)	306
Награждение работников государственной архивной службы и награды главного директора в 1999 г. (<i>Изабелла Прусиновска</i>)	309
П о с м е р т н ы е в о с п о м и н а н и я	
Анджей Пибер (<i>Эдвард Колодзей</i>)	313
Орест Мащок (<i>Наталья Царева, Стефан К. Кучиньски</i>)	315
Матей Флавий Голембевски (<i>Витолд Щучко</i>)	319
Богдан Крольбь (<i>Эдвард Колодзей</i>)	322
Ядвига Плебаньска (<i>Хенрик Фалэк</i>)	325
Б и б л и о г р а ф и и	
Библиография публикаций профессора Ежи Сковронка (подготовила <i>Мария Сковронек</i>)	327